

ТЎРА МИРЗАЕВ

**ҲОДИ ЗАРИФ
СУҲБАТЛАРИ**

Тошкент - 2013

Мазкур китобдан фольклоршунос олим Тўра Мирзаевнинг уз устози Ҳоди Зарифов билан суҳбатлари ўрин олган.

Ушбу китоб гарчанд "Суҳбатлар" деб номланган бўлса-да, ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси, аллома Ҳоди Зарифнинг ҳаёти, ижоди, илму фанда босиб ўтган машаққатли ва шарафли йўли ҳақида ҳикоя қилади. Китобни ўқир экансиз, устоз Ҳоди Зарифнинг шу пайтгача биз билган ва билмаган қирралари, салимияти, журъати, қайсарлиги, илмий салоҳияти, қудрати бор бўй басти билан намоён бўлади.

Китоб барчага бирдек манзур бўлади деган умиддамиз.

Масъул муҳаррир:
Жаббор ЭШОНҚУЛ

Тақризчи:
Шомирза ТУРДИМОВ,
филология фанлари доктори

© Тура Мирзаев (муалл.), 2013

Мақтабда менга она тили ва адабиётдан сабоқ берган устозларим, Шофиркон туманининг таниқли муаллимлари *Ҳамро Холмуродов ва Зикр Хўжаев*нинг ёрқин хотираларига бағишлайман.
Муаллиф

КИТОБ ҲАҚИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Ҳар бир инсоннинг ҳаёти ва фаолияти ўзига хос, қизиқарлидир. У умри давомида нималаргадир эришади, нималарнидир бажаришни режалаштиради, нималаргадир улгурмай қолади. Бажарганларидан мамнунлик, улгурмай қолганларидан ўқиниш кайфияти билан яшаш ва ишлашда давом этади. Эҳтимол, инсондаги ана шундай етиш-етишмаслик унинг янги, қандайдир бошқа ишларни бошлаши ва имконияти доирасида уни амалга оширишга ундаб турса керак.

Менинг ҳам ёшим етмишдан ўтиб, саксонга яқинлашаётганда юқоридагидай кайфият билан яшамоқдаман. Гап шундаки, 1967 йили устозим — улкан олим, ўзбек фольклоршунослиги асосчиси Ҳоди Зариф ҳақида кичик бир адабий портрет китобим нашр этилгач, домла тўғрисида каттароқ бир илмий монография яратишни ният қилгандим. Аммо ният унинг ижроси дегани эмас экан. Йиллар ўтиб, бу ният амалга ошмай қолаверди. Халқимизда бир доно гап бор: "Ниятинг ҳамроҳинг бўлсин!" Шу сабабли ҳам менинг қалбимда қачонлардир туғилган ниятни бошқачароқ шаклда амалга оширишга киришдим ва унга "Ҳоди Зариф билан суҳбатлар" деб ном қўйдим. Ушбу китоб улкан олимнинг илмий жасоратларга тўла ҳаёти, унинг такрорланмас тадқиқотчилик фаолияти ҳақидаги асар ёки хотиралармас. Зеро, бу мўътабар инсон ҳақида ҳали хотиралар ёзилиши, унинг илмий ижоди ўрганилиши, ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси сифатида фан тарихидаги ўрни кўрсатилиши, ўзига хос текшириш усулларига эга илмий мактаб яратган олим фаолияти ҳар томонлама тадқиқ этилиши зарур. Бу алоҳида мавзу ва ишончим комилки, мазкур иш келгусида амалга оширилади.

Китобни оддийгина қилиб "Истоз ва шогирд мулоқоти экан" деб тушуниш ҳам тўғрима. Бу Ҳоди Зарифнинг ёзилмай қолган китоби ёки ёзилиши мўлжалланган мақолалар жамланмаси. Бунда Ҳоди Зарифнинг ўзи сўзлайди. Мен аслида рисола муаллифимас, домланинг у ёки бу масалаларга доир оғзаки мулоҳазаларини, устозлари ва сафдошлари ҳақидаги баҳоларини эшитган киши сифатида уларни бир-бирига улаб, китобхонга етказувчи воситачиман, холос. Гап шундаки, мен 1961-1972 йилларда устозим Ҳоди Зариф (1905-1972) раҳбарлигида илмий-тадқиқот ишлари олиб борарканман, расмий ва норасмий ҳолатларда унинг кўпгина суҳбатларидан баҳраманд бўлганман. Табиий, бундай суҳбатларнинг асосини халқ оғзаки ижодини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишнинг баъзи жиҳатлари, айрим бахшилар, эртақчиларнинг аниқланиши, фольклор экспедициялари давомида содир бўлган қизиқарли воқеалар, ўзбек фольклоршунослигининг, халқ достончилигининг бирор-бир муаммолари ҳақидаги назарий қарашлари ташкил этарди. Шу билан бирга, домла суҳбатлар асносида ўзининг оила муҳити, устозлари, сафдошлари, фан ва адабиётдаги улкан сиймолар фаолиятига доир қизиқ-қизиқ воқеаларни ҳам эслаб қўярдики, бугун улар ҳақида ўйласам, мазкур доно ва ўта камтар инсон бизга маданиятимиз тарихи учун жуда муҳим, аммо ҳеч қаерда ёзилмаган, ҳужжатларда қайд этилмаган, архивлардан ҳам топиш мумкин бўлмаган маълумотларни қолдириб кетган экан.

Мен бундай суҳбатларни ўз вақтида ёзиб борган эмасман. Бугун, 45-50 йил ўтгандан кейин уларнинг айримларини эслаб ёзиб чиқиш кимларгадир эриш туйилиши мумкин. Аммо фольклоршунослик ва адабиётшунослик тарихини яратишда бу нарса ғоятда муҳимлигини ҳисобга олиб ҳамда олимнинг илмий мероси ва фаолият доирасини янада тўлароқ тасаввур қилиш мақсадида қўлимга қалам олишга журъат этдим.

Устознинг фикр-мулоҳазаларини баён этишда имкон қадар аниқликка, унинг сўзларини, қарашларини айнан сақлашга ҳаракат қилиндики, бунда бизга олимнинг илмий меросини доимий равишда ўрганиб, унинг ғояларини, орзу-армонларини фольклоршунослик амалиётига жорий этишга уриниб келаётганимиз маълум даражада имкон берди.

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти лауреати профессор Ҳоди Зариф (Ҳоди Тиллаевич Зарифов) 1905 йил 20 мартда Тошкент шаҳрида табиб оиласида туғилган. Дастлаб ўзи истиқомат қилган ҳовлидан 50 қадамча нарида жойлашган Моғол кўчадаги Юсуфхон домла мактабида, кейин бир муддат рус-тузем мактабида, 1916 йилдан жадидларнинг янги усулдаги мактабида, қарийб бир йилга яқин Ўзбек билим юртида (отаси вафот этгач, оилавий қийинчиликлар туфайли уни тамомлай олмаган), 1923-1926 йилларда Боку ўқитувчилар семинариясида (Дорулмуаллиминда) ўқиган. Бор-йўқ расмий маълумоти шу. 1927 йили Самарқанд педагогика академиясига (ҳозирги Самарқанд давлат университети) ўқишга кирганига қарамай, ақалли унинг биринчи курсини ҳам тамомлай олмаган. Ўзининг айтишича, халқ ижоди материалларини тўплаш ва ўрганишга шу даражада берилиб кетганки, натижада ўқишини давом эттиришга имкони бўлмаган. Аммо мустақил билим олиш орқали эжиддий илмий тайёргарлик кўрган. Шунинг учун ҳам Олий аттестация комиссияси расмий олий маълумоти бўлмаса ҳам, илмий хизматларини ҳисобга олиб, номзодлик имтиҳонларини топширмасдан номзодлик диссертациясини ҳимоя қилишга рухсат берган. Расмий равишда номзодлик ва докторлик диссертацияларини ёзмаган. 1945 йили "Маликаи айёр" ва "Равшан" дostonларининг 1941 йилги нашри асосида номзодлик, 1965 йили чоп этилган асарлари мажмуи бўйича докторлик илмий даражаларини олиш учун қилган маърузалари билан диссертациялар ҳимоя қилган. 1967 йили профессорлик, айни пайтда, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби фахрий унвони ҳам берилган. 1966 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзолигига номзоди қўйилган. Кўплаб олимларнинг кўллаб-қувватлашига қарамай, собиқ комфирқа марказий комитетидаги айрим кишиларнинг таъйиқи билан сайловда мухбир аъзоликка ўтказилмаган. Вафотидан кейин 1973 йили унга Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти берилди.

Меҳнат фаолиятини 1920 йилдан Тошкентдаги интернат мактаби ўқитувчиси ва болалар боғчасида тарбиячи сифатида

бошлаган. 1921-1922 йиллари Тошкент эски шаҳар ёшлар ташкилотида бўлим мудури бўлиб ишлаган. 1923 йилдан фольклор ва этнография материалларини ёзиб олишга киришган. Бокуда бўлганида озарбойжон фольклоридан намуналар тўплаган. Узининг айтишича, фаолиятининг дастлабки йилларида тўпланган бундай намуналар кейинчалик йўқолиб кетган. Бокуда ўқиш давомида аввал Туркистон, кейин Ўзбекистон маориф комиссарлиги марказий стипендия комиссияси Боку бўлимини ташкил этган ва 1926 йилнинг сентябригача унга раислик қилган. 1926 йил охирларидан бошлаб Ўзбекистон маориф комиссарлиги илмий шўроси Ўзбекларни ўрганиш қўмитасида илмий ходим ва давлат илмий кенгашида сиёсий-оқартув бўлими мудури вазифасида ишлай бошлаган. Шу билан бирга, фольклор асарларини ёзиб олиш ва нашр этиш ишлари билан доимий равишда шуғулланиб келган. 1928 йили фольклор, этнография ва археология бўйича илмий-текшириш кабинети ташкил этиб, унга мудир бўлди. Бу кабинет ҳозирги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор бўлимининг дастлабки ташкилий асосидир. Шу вақтдан бошлаб Ўзбекистонда фольклоршунослик ишларига доимий равишда раҳбарлик қилиши (умрининг охиригача фольклор бўлими мудури эди) билан бирга ўриндошлик тариқасида яна турли-туман вазифаларда ҳам ишлади. Жумладан, 1928-1930 йиллари Самарқанд қишлоқ хўжалиги техникумида, 1932 йили Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги институтида, 1934-1938 йиллари Тошкент давлат педагогика институтида, 1943-1945 йиллари Ўрта Осиё давлат университетида ўқитувчилик қилди. 1927-1930 йиллари ходимлар тайёрлаш, европаликларга ўзбек тилини ўргатиш курсларида дарс берди. 1929-1931 йиллари Республика марказий музейи ташкилотчиларидан бири ва тарих бўлими мудури бўлди. 1930-1931 йиллари бир муддат Москвада Иттифоқ халқлари марказий музейида кадрлар алмаштириш режасига мувофиқ илмий ходим бўлиб ишлади. Санъат академиясида ва Москванинг бошқа бир қанча илмий муассасаларида ўзбек фольклори бўйича маърузалар қилди. 1929-1931 йиллари Ўзбекистон давлат илмий-текшириш институтида, 1931-1933 йиллари Маданий қурилиш илмий-текшириш институтида этнография ва фольклор бўлимининг мудури сифатида фаолият кўрсатди.

Олим 1934 йил январидан иш бошлаган Ўзбекистон Республикаси Фан комитети Тил ва адабиёт институти асосчиларидан биридир. Бу ерда фольклор бўлимига раҳбарлик қилиш билан бирга 1934-1937 йиллари институт аспирантура бўлимини бошқарди. Институтнинг биринчи аспирантлари Иззат Султон, Мансур Афзалов, Сафо Зуфарий, Буюк Каримов, Шарифа Абдуллаева, Зокир Маъруфов ва бошқаларнинг илмий камолотида Ҳоди Зарифнинг муносиб ўрни бор. 1938-1948 йиллари Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказиш ҳужумат комитетининг дастлаб аъзоси, сўнг масъул котиби вазифасини бажарди. 1939 йили Навоий кўرғазмасини ташкил этди. Бу кўрғазма 1940 йили Навоий музейига, 1944 йили эса Адабиёт музейига алмаштирилгач, унга 1956 йилгача директорлик қилди. 1944-1948 йиллари Тил ва адабиёт институти директори, 1955-1962 йиллари эса директорнинг илмий ишлар бўйича ўринбосари вазифаларида ишлади. 1943-1944 йиллари Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқ қўлёзмалари (Шарқшунослик) институтининг асосчиларидан бири ва директорнинг илмий ишлар бўйича ўринбосари бўлди. 1965-1967 йиллари Тил ва адабиёт институти Ўзбек қомуси бўлимига раҳбарлик қилди.

1939 йилдан Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг аъзоси эди. Бир қанча илмий кенгашлар ва таҳририятларнинг аъзоси сифатида жуда катта жамоатчилик ишларини олиб борди. 1957 йили Навоий комитети Ўзбекистон Фанлар академияси Президиуми ҳузурида қайта ташкил этилгач, умрининг охиригача унинг масъул котиби бўлди. 1967 йил 20 мартда олимнинг 60 йиллик юбилейи кенг миқёсда нишонланди. Устоз олим ҳақида кўплаб мақолалар, китоблар нашр этилган. Аллома 1972 йил 13 январь куни 67 ёшида вафот этди. Қабри Форобий кўчасидаги қабристонда.

Асосий асарлари: "Ўзбек фольклори" (икки жилдли), "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси", "Навоий замондошлари", "Фозиллар фазилати", "Муҳаммад Амин Муқимий", "Алпомиш" достонининг асосий мотивлари", "Аршақ - шақ қаҳрамони", "Ўзбек фольклоршунослиги тарихидан", "Ўзбек халқ достонларининг тарихий асослари", "Ўзбек халқ бахшилари", "Фольклор ва термин тўловчиларга қўлланма" ва бош- қалар.

ОЛИМНИНГ ОТА-БОБОЛАРИ

Устоз Ҳоди Зариф илмий конференцияларда маърузалар қилганда ёки семинарлар ўтказганда унинг қўлида илгаридан тайёрланган матнлар бўлмас, ёдаки сўзларди. Аммо у семинар ёки маърузага жиддий тайёргарлик кўрар, айтаётган мулоҳазасини ҳар томонлама асосларди. Шунинг учун унинг кўпгина маъруза матнлари ёзилмай қолиб кетган ёки айрим парчалари, маъруза учун тўпланган материаллар, қисқача тезисларигина сақланиб қолган. Боз устига, олим нашр этилган асарларининг қўлёзмаларини ҳам деярли сақламас, уларни ташлаб юборарди. Устознинг ёши ўтган сари бу ҳол биз ёшларни — унинг шогирдларини ниҳоятда ташвашлантира бошлади. Натижада ундан шахсий архивидаги қораламаларни тартибга солишни, турли йиғинларда оғзаки айтилган тадқиқотларни қоғозга туширишни, Ўзбекистондаги фан тараққиёти ҳақида хотиралар ёзишни, ҳеч бўлмаганда, уларни айтиб туриб ёздиришни қатъий талаб қила бошладик. Лекин домла турли-туман важлар келтириб бизнинг илтимосимизни рад этарди. Ниҳоят, 1969 йил бошларида ўз хотираларини айтиб туриб ёздиришга розилик берди. Хотиралар "Фан йўлида" деб номланадиган бўлди. Афсуски, ундан айрим парчаларгина ёзиб олиб қолишга улгурилди. Улар ҳам асосан ахборот-маълумотнома характериға эға бўлиб, олимнинг ота-боболари, баъзи бир фольклор экспедициялари ҳақидадир. Мазкур парчаларни филология фанлари номзоди Зубайда Ҳусаннова ҳамда Тил ва адабиёт институтининг ўша даврдаги кичик илмий ходими, домланинг куёви, ўзбек халқ мақоллари ҳақидаги бир неча илмий мақолалар муаллифи Собиржон Содиқов ёзиб олганлар.

Куйида Ҳоди Зарифнинг ота-боболари ҳақида айтганларини айрим изоҳлар билан айнан баён этамиз:

Менинг аجدодим, — деганди Ҳоди Зариф, — ўзининг миллий жиҳати, табиати, ижобий ва салбий хулқлари билан ўз давриға нисбатан анчагина характерли эди деса бўлади. Ота бобом Умархўжа ҳаким тошкентлик машҳур табиблардан. У кишининг рафиқаси Бибим Иззатпошиа — Тошкентнинг Себзор даҳасидаги

Тахтамул маҳаллалик ўзига тўқ боғбон қизи. Она томондаги бобом Муҳаммадолим Юнусов, В.В.Бартольднинг айтишига кўра, асли Пенза татарларидан бўлиб, ёшлигида Туркистон ўлкасига келиб қолган, Бухорода мадраса таҳсилини ўтагандан кейин Тошкентда ўрнашиб қолган. Онам Зайнаб бибининг волидалари Хадича бибим Тошкент вилояти Бўстонлиқ туманига қарашли Бурчмулла қишлоғилик Нодир ботирнинг қизи.

Бир инглиз сайёҳи Хадича биби ҳақида маълумот берганда, у кишини бурчмуллалик тожик деб қайд этган. Бунга маълум даражада асос ҳам бор. Нодир ботир асли тошкентлик бўлиб, Бурчмуллада ўрнашиб қолган. Бурчмуллаликларнинг кўпчилиги тожик бўлгани, ўзбеклар доимо улар билан бирга яшаб, бирга тирикчилик ўтказгани туфайли бир-бирларининг тиллари, урф-одатларига сингишиб, ким тожик, ким ўзбек эканини аниқлаб олиш мушкул бўлиб қолганди. Антропологик жиҳатдан уларни ҳам ҳеч ким текширмаган.

Нодир ботир қишлоқда ўзи барпо қилган боғчада яшаб, кўпинча овчилик билан шуғулланаркан. Аҳоли ўртасидаги машҳур бир нақлга кўра, Нодир мерган тоққа овга чиққан пайтида тасодифан бир йўлбарга дуч келган. Отиш имконияти қолмай, тиккама-тикка беллашганча ўзбек полвонларининг одотига кўра, йўлбарс белини маҳкам сиққанча азот кўтариб, айлантира-айлантира тоғдан пастга ирғитган. Мана шундан кейин Нодир мерганга Нодир ботир номи берилган. Нодир ботир чангалига гирифторм бўлиб ўлган бу ваҳший ҳайвон жасади тушган ерни одамлар ҳозирга қадар билишади.

Муҳаммадолим Юнусов кўп саёҳатчи одам бўлгани учун Бурчмуллага ҳам бориб турган. У ердаги Кўксув бўйида бир боғча ҳам бино қилган. Нодир ботирга тан берганларидан бўлса керак, у кишининг қизига уйланган.

Умархўжа ҳақимнинг оталари Тошкентнинг Шайхонтоҳур даҳасидаги Моғол (аслида Мўғул бўлса керак- Т.М.) кўчасида яшовчи Мўминхўжанинг асли касби боғбон бўлса ҳам, ўқимишли, тоат-ибодатли, зикрли, анча мутаассиб, хонақошишинлик кайфиятидаги киши бўлган. Бобом Умархўжа шу Моғол кўчасидаги мадрасада ўқиганлар. Бобомнинг айтишларича, мударрис-домла дунёвий илмлардан хабардор киши бўлиб, адабиётни севган айрим истеъдодли талабаларга Низомий, Жомий, Навоий ва Бедилдан

дарс бераркан. Мударрис ҳузурига "Куллиёти Бедил" мутолаасига киришиш пайти келибди. Оналари йиғиб юрган пулдан сўраб олиб, эски шаҳардаги саҳҳобларнинг биридан Ҳиндистонда нашр этилган Бедил асарлари куллиётини сотиб олиб чиқибдилар.

"Қувонганимдан теримга сизмайман, — дея ҳикоя қилганди бобом. — Мактабда Бедилнинг анча ғазалларини ўқиб, ёдлаб ҳам олганман. Эртага мударрис: "Оч, ўқи", десалар, шариллатиб бир-икки ғазални ўқиб ташласам, фотиҳа берсалар керак деб суюна-суюна қандай тонг отганини билмай қолдим. Эрта билан намоздан кейин отам хоналарида бир неча одамлар билан ўтирардилар. Бу хонани "хонақо" деб аташарди. Бир эшиги ҳовли айвонига туташ, асосий йўл кичкинагина ҳовли томондан эди. ҳузурларига кириб, иззатларини бажо келтиргандан кейин: "Ота, бугун "Бедил" бошламоқчиман. Мударрис-домлага бир танга олиб чиқай", дедим.

Отам: "Бедил" бошласанг, бошла. Домланг менинг шогирдим бўлади. Унга бир тангамас, бир чақанинг ҳам кераги йўқ", дедилар.

Ўтирганлар орасида хижолат тортдим. Аста ўрнимдан турганча одоб билан тислана-тислана чиқдим у тор кўчада ўйланиб бораман. ўзимча: "Топдим", деб маҳалладаги яқин баққолдан бир танга қарз олиб, мударрис-домланинг ҳужраларига кириб бордим, қўлтигимда белбоғчага тугилган "Бедил куллиёти".

Онам паранжида ҳужра остонасида ўтирган эканлар. Ҳамма воқеалардан хабардор волидам отамнинг сўзларини "хонақо" эшиги орқасидан эшитиб турган эканлар. Саҳар бир сават кулча ёпиб, дастурхонга ўраб мударрис ҳузурларига мендан илгарироқ етиб келиб, бўлган гапнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай айтиб қўйган эканлар. Онам домлага илтижо қилиб, мени ташлаб чиқиб кетдилар.

Мен домлам ҳузурларига тиз чўкиб, бир тангани хонтахта устига қўйдим. "Ким берди буни?" — дедилар. "Отам бердилар", дедим. "Ёлғон гапирдинг, отанг сенга: "Домланг ўзимнинг шогирдим бўлади. Унга пул керак эмас", деб айтганлар-ку! Ростини айт, қаердан олдинг? Бўлмаса, "Бедил" ўқимайсан", дедилар. Мен: "Тақсир, уялганимдан баққолдан қарз олиб келдим. Бир-икки кун мардикор ишласам, узиб юбораман", дедим.

Шу пайт мударрис-домла бир меҳр билан қад кўтариб, табассум қилдилару: "Китобни ол", дейишлари билан ҳузурларига "Бедил"ни қўйдим. Таваккалига бир ерини очиб менга тутдилар.

Бахт ёр бўлса, шундай бўларкан. Иттифоқо, ўзим ёдлаган шеърлар рўпара келиб қолди. Шариллатиб ўқиб бердим. Домла мени тўхтатиб, маъносини сўрай бошладилар. Баъзан довдираган бўлдим, кўпинча лол қолдим. Шунда яна табассум қилиб: "Секин-секин ўрганасан", дедилару мен қийналиб жавоб беролмаган сўз-сатрларни изоҳладилар.

Шу кун ўтди. Мен мадрасада ўртоқларим ҳужрасида қолдим. Уйга бормадим. Кечқурун онам келиб уйга олиб кетиш учун кўп уриндилар. Бормадим. Мадраса билан уйимиз ораси ўттиз қадамчалик йўл. "Уйга кириб, овқатланиб чиқ", деган илтимослари ҳам кўнглимга сиғмади. Онаи меҳрибон эрта билан ўртоқларим ҳужрасига нон ташлаб кетдилар. Кечқурунлари эса иссиқ таомлар. Отам ҳаммасидан хабардорлар, лекин у кишининг ўзидаги ғурур, тўғриси ўжарлик туфайли, гарчи ҳар кун беш вақт намозда шу мадрасадаги масжидда бўлсалар ҳам, мени йўқламайдилар. ҳузурларига келиб салом берсам, алик оладилару уйга қараб кетаверадилар. Мен ҳам ўша отанинг боласи, қўяверса, у кишидан ҳам ўжарроқман.

Жонга ором яна мударрис тарафларидан бўлди. Мадрасадан менинг ўзимга бир ҳужра ажратиб бердилар. Ана шу пайт домла менга икки танга пул бериб, кичкинагина бир қоғозга бир неча дориларнинг номини ёзиб, уларни атторликдан топиб келишни буюрдилар. Атторларда ҳаммаси бор экан. Пешиндан кейин домла дарсдан бўшаб, мени чақириб, кичкина бир декчани яхшилаб тозалатиб, осдирдилар. Мен келтирганларни жағжэжигина бир тарозида ўлчаб-ўлчаб, бир хилларини ҳовончада янчиб, пишира бошладилар. Мен ўт ёқиб турибман. Гоҳ ўтнинг тафтига қарайдилар, гоҳ посангига. "Кўзингни узма, бепарво бўлма, бунини ўрганишинг керак", дейдилар.

Эртасига дарсдан кейин пиширилган дорини ўша атторга элтиб, ҳақиқа яна хомини келтиришни буюрдилар. Деярли ҳар кунини шу аҳвол давом этарди. Бир оз маблағ ҳам тўпланди. Энди домла шу дори пиширишни бошдан-охирига қадар менга юклаб, ўзлари назорат қилиб турардилар. Бир пайт домла: "Мен ўз ҳақимни ҳам ишлаб олдим. Сенинг ҳам меҳнат ҳақинг топилди. ҳозир гузарга тушиб, баққолдан олган қарзингни тўлаб чиқ. қолган пул меҳнатингга яраша чиққани, тирикчилигингга етади", деганларида қандай миннатдорлик изҳор қилишни билмасдим. Аста-

секин хилма-хил дориларни пиширишни ўргатдилар. "Бу иш менга қулай бўлди", деб қўямау, лекин ҳар кунги дарсни ҳаммадан кўп менадан сўрайверадилар. Бир хил вақтларда хуфтон намозидан фориғ бўлиб, ҳамма ҳар ёққа тарқалаётган пайтларда домланинг хузурларига чиқиб кузатиб турсам, Бедилнинг бир шеърини ўқиб, шарҳлаб бер деганча табассум қилиб турардилар.

Шу-шу менинг қўлимдан китоб тушмайдиган бўлди. Табобатга берилиб кетдим. Низомий, Навоий ва Фузулийни ҳам ҳавас билан ўқийдиган бўлдим. Диний илмларни ҳам мусулмонлик доирасида ўргандим. ҳалиги араз-араз, қўшни маҳалладан ҳовли олиб, ўша ерда истиқомат қила бошладим.

Ота-онадан кечиш мумкин эмас. Аста-секин кўникишиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетдик. Уйландим. Икки ўғил кўрдим. Бири отанг — Тиллахўжа, иккинчиси — Аҳмадхўжа. Катта бобонг Моғол кўчадаги ҳовлини бибинга маҳр солганди. "Бу болаларга бўлар", деб ўзим Калтатойда қолдим".

Бобом ҳовли сотиб олган Калтатой маҳалласи Моғол кўчанинг шарқий томонида эди. Бобомнинг яшайдиган хоналари "дорихона" дейшларди. Чунки табибчиликка керакли асосий дорилар шу хонада сақланарди. Бой кутубхона ҳам шу хонанинг тоқчаларида жойлашганди. Бобом доим дераза ёнида ўтирар ва лавҳага бирор китобни қўйиб, мутолаа билан шуғуланар, ўқишдан чарчаган вақтларида дарахтлар, гуллар тарбияси билан банд бўлиб, кечки пайт пазандалик ҳам қилаверардилар.

Одатда, бобом жуда меҳрибон, хушмуомала, лекин табиатларига сиғмаган андек бир хатти-ҳаракат бўлса, жуда қаттиққўл ва ғазабли эдилар. Мен ёш вақтимданоқ шу тарздаги ғазабларини кўп кўрган бўлсам ҳам, бутун оила аъзоларимиздан ҳеч ким ранжимасди. Бесабаб койимасдилар-да! Шунчалик койиш керакмаслигини ҳам фаҳмлардик, аммо бобомизнинг табиатларини ҳам билиб олгандик. ҳар қандай ғазабда турганларида бир узр ё бир тавба у кишини қаҳқаҳага келтириб, "болам-бўтам" каби меҳрли сўзларни қайта-қайта айтишларига сабаб бўларди.

Бобомнинг ҳаётлари мени жуда қизиқтирарди. Бобомнинг ҳаётидаги бир ҳолатга жуда ҳайрон қолардим: Бишим Иззатношиша ҳаёт, Умархўжа ҳаким ҳам ҳаёт. Икки ўғил уйланган, фарзандлари бор. Бобо ҳам, биби ҳам гоҳ бизникида, гоҳ Аҳмадхўжа амакимникида бўлиб туришади. Бироқ улар бир-бирлари билан сўз-

лашмайди, кўришмайди. Сирни билишга интиламан, сўрашга истихола қиламан.

Бир куни, ёз фасли эди, айвонда бибим нималарнидир тикиб ўтиргандилар. У вақт отам вафот қилиб кетган!. Мен бибимга ҳам, бобомга ҳам катта ўғилнинг биринчи фарзанди бўлганим учун анча эркатойман. қизиққанамни сўрайвераман. Бир куни бибимдан бу аразлашнинг сабабини сўраб қолдим. "Кўй, болам, сўрама", деганларига қўймадим. "Бобонгнинг нимасини айтай. Яхшилиги ҳам кўп, ёмонлиги ҳам", дедилар. "Ёмонликларини айтиб беринг", деб ёпишиб олдим. "Бобонгнинг ёмонликларидан биттаси шуки, бир куни мени алдаб: "Кўқонда бир касал бор экан, шуни даволаб қайтиб келаман", деб кетди. Кейин билсам, Кўқонга бориб, Худоёрхоннинг хотинларидан бирига уйланиб, кейин уни талоқ қўйиб келибдию менга айтмабди. Орадан кўп вақт ўтгандан кейин бир куни гапириб берган", деб ҳасрат қилди.

Менга калаванинг учи топилгандек туйилди. Каттаойга югурдим. Бобомни гапга солдим. Буни менга бибим айтганликларини дарҳол фаҳмлади. Кулиб чалғитмоқчи бўлсалар ҳам, эркатойлигим иш берди. "Атторлик растасида эдим, – деб сўз бошлади бобом. – Ҳиндистондан келган Исмоил деган бир ҳақим атторлик растасида ҳақимларни суриштириб юрган экан. Мен ҳам таъзим бажо келтириб, у киши билан танишдим. "Кўқонда бир кекса ҳақим бор экан, – деб гап бошласди ҳиндистонлик ҳақим. – Кўп донишманд, олим эмишлар. Шу кишининг зиёратларига бормоқчиман". "Мени ҳам олиб борсангиз", деб илтимос қилдим. Кўқонда ғарибона бир кулбада ҳақимнинг ҳузурда бир неча кун бирга бўлдик. Суҳбат орасида Кўқон тоғларида кўп фойдали маъданлар тоғ-тошлар орасида фойдаланилмай ётганини айтиб, у зот бизни тоғ саёҳатига таклиф этди. Тоққа ҳам бордик. Бу Кўқоннинг шимолий қисмидаги Оҳангарон ҳавзасига ошадиган тоғлар эди. Бир вақт ҳалиги кўқонлик кекса ҳақим кимларнидир кўриб қолиб: "Хоннинг жаллодлари келяпти. Сизни бу тоғларга олиб келишимдан хабар топилган бўлса керак. Ҳозир тезлик билан тоғдан пастга тушиб кетинглар. Буларнинг келиши бежизмас", деб бизни пастга тушишга мажбур қилди. Биз қучоқлашиб хайрлашдик. Тоғ остига тушиб келганимизда бир қийқириқ эшитилди. Бу жаллодлар қийқириғи эди. Жаллодлар тоғ тепасида чўққидек бир ерда бизга кўрсатиб,

ҳалиги доно ҳақимнинг бўғзига пичоқ уришди. Бу воқеа Худоёрхон ҳукмронлигининг сўнгги йилларида содир бўлганди. Омон-эсон Тошкентга етиб келдик. Менинг дилимда жаллодларнинг қилмишига ғазаб ўчмас эди. "Бу Худоёрхоннинг иши", деб ўйлардим. Худоёрхон рус кўшинларининг қўлига тушгандан кейин ўша ғазаб билан: "Эй хоин Худоёр, сенинг хотинингни олмасам..." — деб қасам ичдим. Буни ҳеч кимга айтмаганман, лекин қасамни бажариш керак эди. Шунинг учун ҳам бибингни алдаб: "Касал кўраман", деб Кўқонга бориб, Худоёрхоннинг кўпдан-кўп хотинларидан бирига уйланиб, бир ой тургач, талоқ қилиб қайтиб келганман. Аммо сирни яширолмадим. Орадан бир неча вақт ўтгач бу воқеани бибинга айтиб бергандим. Ана шунинг учун бибинг бобонинг қайси бир ёмонлигини айтай деган-да".

Демак, бобонинг яна қандайдир қилиқлари бўлган. Чунки Худоёрхоннинг хотинига уйланиш воқеасидан кейин ҳам эр-хотин тотув яшаб кетаверишган. Лекин мен вояга етган пайтларда бундай тотувлик йўқ эди. Камина букинг сабабини суриштиришга уринди. Сирни яна бишим очиб бердилар.

XIX асрнинг шкинчи ярмида Россиядан Туркистонга келган зиёлилар орасида врач ва набототшинос И.И.Краузе ҳам бўлган. У Тошкентда тиббий ёрдам уюштириш, доривор ўсимлик ва маъданларни тўплаш ишлари билан қизиққан ишфокор эди. И.И.Краузе машҳур антрополог Лев Васильевич Ошаниннинг отаси Василий Федорович Ошанин билан биргаликда ишлаган ва Ўрта Осиёда шм-фаннинг ривожига маълум даражада ҳисса қўшган олимлардан бири. Умархўжа ҳақими ёки И.И. Крауземи, ким-кимни топиб танишгани менга маълум эмас. Аммо бу икки табиб, бу икки олим бир-бири билан апоқ-чапоқ, доимо алоқада бўлганлар. ҳатто ўттиз йил мобайнида Тошкент атрофидаги тоғлар, дашт ва қирларда бирга юришганларини, ўсимликлардан, маъданлардан кўп намуналар тўплаб фойдаланишганини, айримларини музейга топширишганини сўзлардилар. Тошкент табиат музейидаги маъданларнинг эски коллекциялари уларнинг ташаббуси билан йиғилганди.

Умархўжа ҳақим ўзининг катта ўғли, менинг отам Тиллахўжани И.И.Краузе тарбиясига топширади. Ота хонадонидан ёшлиқдан доришunosликни ўрганган Тиллахўжа И.И.Краузе дорихонасида ишлайди ва тиббиёт курсларида ўқийди. И.И.Краузе дорихонаси учун зарур эфирли ўсимлик ва дориларни тайёрлаб, таъминлаб туради. Бу тўғрида И.И.Краузе томонидан берилган ҳужжатлар ҳам мавжуд.

Отасидан Шарқ табобатини, И.И. Крауздан Европа тиббиё-тини ўргана бошлаган Тиллахўжа кўпинча И.И. Краузе ҳузурида қолиб кетади. Бу ҳол Умархўжа ҳақимга ёқмайди. У кишига хос ғазаб кундан-кунга кучайиб, катта ўғлини оқ қилади. Лекин Тиллахўжа бундан афсусланмайди. Мазкур ҳаракатнинг бемаъни ғазаб натижаси эканини билади. Укаси Аҳмадхўжани ҳам И.И. Краузе ҳузурига олиб бориб, унинг дорихонасига ишга жойлаб кўяди. Ака-ука қўлларидан келганича табобат илмини ўрганишга интиладилар. Ғазабкор ота кичик ўғлини ҳам оқ қилади.

Онанинг кўз очиб кўрган фарзандлари фақат шулар эди. Уларнинг иккаласи ҳам оқ қилинди. Бу шармандаликка чидамаган она эрининг ҳузурига тиз чўкиб: "Икки фарзандни ўша ўрисга ўзингиз қўшиб қўйдингиз. Агар буларнинг гуноҳи бўлса, бош айбдор ўзингиз. Икки боламнинг гуноҳидан ўтишингизни сўрайман", - деганида: "Бор, сени ҳам уч талоқ қўйдим", деб уйдан ҳайдаб чиқарган экан.

Бир оз муддат ўтгандан кейин бобом ғазабдан тушиб, ўғиллари билан аҳил бўлиб кетган. Лекин эр-хотин қирқ йилдан кўпроқ гоҳ бизникида, гоҳ амакимникида бўлиб туришса ҳам, умрларининг охиригача юз кўрмас ҳолда ўтишди.

1931 йили Москвадан қайтиб келсам, бибим қаттиқ бетоб эканлар. Мен келгач, у киши вафот этди. Уша куни кечаси бобом ҳузурларига бордим. Танчаларида ётган бобом қадрларини ростлаб ўтирдилару мени юқорига ўтқиздилар. Келишим боисини суриштирдилар. Соғинганимни баҳона қилдим. "Соғинсанг, ётиб эрта билан келиб кўришишинг керак эди. Келишинг бежизмас, айтасан", деб туриб олдилар. Бибимнинг вафотларини хабар қилишим билан пешоналарига ўнг қўллари билан қаттиқ уриб, хўнграб йиғладилар. Мен ҳам, аммам ҳам йиғладик. Биз ўзимизни тўхтатдик. Аммо бобомни тўхтатиб бўлмасди. Ниҳоят: "Бориб бибингни саранжомла, ўн икки кундан кейин мени ҳам олиб бориб ёнига қўясан", деганлари ҳали-ҳали кечагидай эсимда...

Ёзиб олувчи Собиржон Содиқов,
1969 йилнинг боши

* * *

Болалик, ўйинқароқ вақтимиз. Мактабдан келгандан кейин йиғилиб, ўзимизнинг тепаликда, ён-атрофдаги тор кўчаларда ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз. Копток ўйин, зувиллатар (чиллик)

каби ўйинларни Файзибойнинг майдонида ўйнардик. Бу ер эни 30, узунлиги 150 метрлар чамаси дарахтзор майдон бўлиб, Оқмаचित маҳалласининг жаллоблари отларини кўпинча шу ерда ўтлатишарди. 1916 йил Биринчи жаҳон урушига мардикорлар олинган пайтларда уруш учун от сайлаб олишда шу маҳалла жаллоблари кўп от йиғишган. Ҳарбий кийимдаги одамлар бошчилигида сайланган отларнинг сонларига тамға босиб, қатор-қатор боғлаб қўйилганини ҳам шу ўйинқароқ вақтларда кўрганмиз.

Бир куни кўклам вақти майдонда ўйнаб юрганимизда аллақандай одам бир четда қандайдир кўчатлар ковлаб олаётганига кўзим тушиб қолди. Биз ҳам бориб ўзимизча кўчат сайлаган бўлдик. Улар жуда майда ниҳоллар бўлиб, ўша ерда мевали дарахтларнинг тўкилган мевалари уруғидан ўсиб чиққан экан. Мен баландлиги тахминан 20 сантиметр келадиган бир кўчатни лойи билан ковлаб олдим уйга югурдим. Кўчатни лойи билан олиб, ўша заҳоти экишни ҳалиги кўчат ковлаб юрган киши айтганди.

Энди уни тор ҳовлида қаерга экиш керак? Дарров эка қолсаму ҳадемай кўкариб кетса, қувонч шу. Онам: "Болам, шошма. Ҳозир даданг келиб қоладилар. қаерга эк десалар, экасан қўясан", дедилар. Сал ўтмай дадам ҳам келдилар. Суюниб, мақтангандай кўчат топиб келганимни айтиб, қаерга экишни сўрадим. Бирдан сўроқ бошланди: "Қаердан олдинг, ким берди?" "Файзибойнинг майдонидан. Бир киши кўчат ковлаб юрган экан, ўртоқларим билан ўйнаб юргандик, бизлар ҳам қизиқиб қолдик: "Олинлар, балалар, олиб бориб экинлар, ўстиринлар", деганди, биз ҳам олдик. Менга мана шу маъқул бўлди. Бу нима кўчат, дада?" – дейишим билан: "Кўчатни кўтар, ковлаб олган ерингни кўрсатасан. Ростдан ҳам ўзи чиқиб, ўзи ўсиб ётган кўчат бўлса, ундан кейин сенга жавоб бераман, юр!" – дедилар.

Олдиларига тушиб майдон томон ғирилладим. Қаердан ковлаганимни кўрсатдим. Атрофга назар ташлаб, уйга бошладилар. "Майли, ҳавас қилиб олибсан. Бировнинг экиб қўйган кўчати эмас экан. Барибир жаллобларнинг отлари босиб, янчиб юборарди. Буни ариқ бўйига экасан. Лабзакдан қум, майда шағал келтириб, атрофига ташлаб қўясан. Кўп зах бўлса, яхши ўсмайди. Бу – бодом", дедилар.

Қандай экишни ўргатсалар, шундай экдим. Жуда серҳосил, каттаош бодом экан. Кўп йил мевасини едик. Шу бодомга кўзим

тушган сари дадамнинг: "Қай ердан олдинг, бировнинг экиб қўйганини ўғирлаб келган бўлмагин", деб майдонга етаклаганлари эсимга тушиб туради.

Ёзиб олувчи Зубайда Хусаинова,
1969 йил 9 январь

* * *

Чапани табиатлигиданми, қушбозлигиданми, табиб бўлгани учун мавсумнинг неъматларидан баҳраманд бўлишга интилаганиданми, дадам ёз фасллари кўпинча ҳафтанинг охириги кунларида гоҳ қирғий билан матрапни қўлига олиб, шаҳар атрофига, дўстларининг боғларига чиқиб кетардилар. Саратон кунларидан бирида мени отга мингаштириб: "Сени бир ўйнатиб келаман", деб жўнадилар.

Кун иссиқ. Лабзак гузаридан ўнг томонга бурилиб, элик метр юрмасдан кўчада одам учратиш қийин эди. "Дада, гузарда одам кўп, бу ерда нега бирдан одам кўринмай қолди?" — десам: "Ўғлим, у гузар. Баққол, қассоб кўп. Одамлар керагини олгани шу ерга келади. Бу томони кетганча боғли ерлар. Кундуз кунни ҳамма ўз тирикчилигида. Ҳали сени одамнинг гавжум ерларига ҳам олиб бораман", дедилар. Гоҳ мени гапга солиб, гоҳ жим, Шибилида ҳам тўхтамасдан кетавердик.

Бодомзордан ўтиб борардик. "Тилла ака!" — деган товуш эшитилди. Дадам дарҳол отнинг бошини чапга бурдилар. Рўпарада табиий бир баландлик устида қурилган, усти берк ёзлик чойхонанинг бурчида қорачадан келган, ориқ, лекин яхшигина жуссали, ўрта яшар бир одам ўтирибди. "Фалончи, чиқ. Тилла акамнинг отини ушла!" — деб қолди. Самоварчи етиб келгунча дадам мени орқадан илиб олиб, ерга тушириб қўйган, ўзлари отдан тушиб, от жиловини етаклай бошлагандилар. Мен на самоварчини танийман, на Тилла ака деб бақирган одамни. Лекин бурчақда, устун тагида ўтирган одамнинг қиёфаси танишдек кўринади. Самоварчи отни етаклаб, ичкари томон салқинга олиб бориб бойлади. Дадам билан ҳалиги чақирган одам ёнига чиқиб ўтирдик. Дадам ҳолаҳвол сўрадилар. "Оғзингни оч, тишларинг қалай, яраларинг битдими?" — дегандилар, ўрндан ярим қўзғалиб, миннатдорлик изҳор қилди, тишларини ҳам кўрсатди. "Худога шукур, ҳаммаси яхши, бемалол гўшт чайнайдиган ҳам бўлиб қолдим. Дегандан

кейин оқ ятакни бўғзига қадар кўтарди. — Мана, ака, яраларим ҳам битиб кетди, оғриғим йўқ. Фақат дармон камроқ”. Дадам унинг баданини қўл билан силаб кўраётганларида, болалик қизиқишимми, тикилиб турардим.

Бир-икки пиёла чой ичгандан кейин: “Умар, энди қолган умринг текинга қолди. Шўхликни қўй. қиморбозликни кўп қилдинг, бундан кейин пичоқбозликка чидамайсан”, дегандилар: “Тилла ака, ўзимга ҳам алам қилиб турибди. Шунинг учун қиморбозлардан қочиб, якка ўзим шу ерда ўтирибман. Мана, тағин биттасини кўриб, ўйлаб ўтиргандим, сиз ўтиб қолдингиз. Орқангизга бурилиб қаранг, Майнус акам нима аҳволда”, деди.

Ҳаммамиз шу томонга бурилдик. Бодомзор муюлишининг шарқий томонида катта чойхона, майдон кенг, одам кўп: новвойлар, қандалатфурушлар. Салқин ерларда беш-олти от боғлоқлик, уч-тўрт ерда кўк беда боғ-боғи билан уюлиб турибди. Рўпарада очиқ майдонча: кечки пайт чавандозлар келиб қолса, отини боғлаб қўядиган яккамих, ана шу яккамихда Майнус ака арқон билан боғлиқ ҳолда ўтирибди. Олдига қуруқ беда ташлаб қўйилган.

Менинг кўзим тушиши билан сабабини сўрамоқчи эдим, дадам: “Умар, яхши ибрат олибсан”, дедилару отни йўқлаб, мени мингаштириб, яна йўлга тушдилар. Бир оз юргандан кейин Лайлақободга бордик. У ерда ҳам танишлари бор экан. Отни чойхонанинг рўпарасига бойлаб, самоварда ўз танишлари билан гаплашиб ўтиргандилар, ичкарида қимор бўлаётгани ҳақида айтишди. Ўринларидан туриб, менинг қўлимдан етаклаганча чойхонанинг орқа томонидаги бир хонага олиб бордилар. Даҳлизда бир одам елиб-югуриб хизмат қилиб юрибди. Эсимда йўқ, кимгадир: “Касалинг бўлса, Тилла акамга кўрсатиб қол”, деди. “Тилла ака, келинг-келинг”, деган товуш эшитилиши билан ичкари кирдик. Ундан кўп одам давра олиб ўтирибди. Ҳаммаси ятаклик, оқ иштон кийган, яланг оёқ, кўкрак очиқ, бир хилининг белида иккита, бир хилида учта-тўртта белбоғ, ҳаммаси тиз чўккан. Шулардан ҳалиги Тилла ака деган одам ўрнидан туриб салом берди, бошқалар бир қарадио ўйинга машғул бўлди. Дадам бўсағадан кириши билан тиз чўкдилар, мени ҳам ёнларига ўтқиздилар. “Ўйинни тўхтатманглар”, дедилар. Даҳлиздаги югурдак бир чойнак чой келтириб қўйди. “Това”, “чикка”, “танга пул”, “бунчага келдим”, “унчага келдим” деб ўртага навбатманавбат ошиқ отиб ўйнашпти. Ошиқ отган қиморбозлар қаддини

кўтариб, ошиқни товага ташлаш билан гоҳ "келдим" дейди, гоҳ "гардкам" дейди. Шу ондаёқ ўнг қўлини кўкракка уриб бахтини си-назандек ошиқлар ҳолатига назар ташлайди. Бир хили қаддини ўша кўтарилган ҳолда сақлаб кулиб қўяди, иккинчиси ўтириб қо-лади, бир хили янада қизишиб ўртага пул ташлайди. Чой билан ҳам иши йўқ. Ҳаммаси ўз иши билан оёвора. Ким ошиқ отса, сочилган ошиққа термилиб қолади.

Кўп ўтирмадик, чиқиб жўнадик. Темир йўлдан ўтгандан кейин дадам гап бошладилар: "Ўғлим, сени ўз кўзинг билан кўргин деб қиморхонага олиб кирдим. Булар меҳнат билан тирикчилик қилиш-дан кўра шу хунарни энгил даромад деб ёмон йўлга кириб қолган. Биров-бировни алдаб пул топиш ҳаракатида. Отган ошиғи туриб қолса, ютади; ётиб қолса, ютқизади. Ютқизгандан кейин янаги сафар ютаман деб топган-тутганини қиморга бой беради. Мана ҳозир кўриб келяпсан. Майнус амакинг туппа-тузук боғбон, азамат йиғит эди. Кўрдингми, саратоннинг иссиқ кунни ҳайвонни салқин ерга боғлаб, олдига кўк беда солиб қўйган ҳолда уни куннинг тиғида, ҳайвондан ҳам четда яккамихга боғлаб, олдига қуруқ беда ташлаб қўйишибди. Неча юз одамнинг назари ўшанда. У қиморда бой берган, қиморда бор-йўғини ютқазиб, шу қизиқиши натижасида яна нима-ларнидир тиккан. Ютқиздимми, тўлаши керак. Ҳеч нарса қол-маган, тўлолмаган. Шунинг учун унга қиморбозлар мана шунақа изза беришяпти. Бу — номус, бу — ўлимдан ёмон. Майнус нима учун шу аҳволга тушганини кўрсатиш учун сени қиморбозларнинг ичига олиб кирдим. Қиморнинг оқибати шунақа. Ундан топилган пул ҳам ҳаром. Шу кўрганларинг эсингдан чиқмасин. Мана, мен сени бир ўртоғимнинг боғига олиб бораман. У жуда меҳнаткаш одам, бориб ўзинг кўрасан. Тонгдан оқшомгача боғнинг ичида. Шунча тинимсиз ишласа-да, саломат. Бировдан қарзи ҳам йўқ. Меҳнат билан бола-чақасини боқиб, ҳузур қилиб юрибди. Овни ҳам яхши кўради. Болбонда ҳам боғбон бор. Миришкор боғбон ўз меҳнатининг қадрига етади. Бола-чақасини ўйлайди. Боғнинг ҳосилини тежаб, бу ҳосилдан у ҳосилга қадар уй-рўзгорини тебратиш қайғусида бў-лади. Мўлчиликда тўйиб-тўйиб ёйди, қийинчилик бўлиб қолса, топганини тежаб, янаги ҳосилга етиб олишга уринади. Лекин қиморбозлик ёмон экан. Боя самоварда ёлғиз ўтирган Умар ўзи боғбон, лекин баччагар қиморбоз, ўтакетган чапани, аҳмоқ чапани. ўртоқлари ҳам кўп. Унинг боғи тоқзор. Девор атрофларида олма,

ўрик, шафтоли, шунга ўхшаган мевалари ҳам бор. Кузда токни кўмиш, кўкламда очиш, у ер-бу ерни ковлаб, сабзавот экиб қўйишни билади. Ўртоқларини ҳам чақириб келиб, ҳаммаёғини бошлаб саранжомлаб қўяди. Ундан кейин умри самоварда ўтади, боғ-сабзавотларни тарбиялаш хотинига қолади. Умарнинг самовардаги улфатлари қиморбозлар. Боғнинг даромади ҳам қиморга сарф бўлади.

Кеч куз эди. Бир йигит эшик тақиллатиб қолди. "Умар акамнинг аҳволи ёмон. Тилла акамни айтиб кел деди. Ҳозир бормасангиз бўлмайди", деди. Бирга жўнадик. Умар ўзининг қўрғонидега ётган экан. Эси-ҳуши жойида, лекин аҳволи оғир, гапиришга тили айланмайди, кўкраклари қон, чўчиб кетдим. Кўйлагини йиртиб ташладим. Пичоқ заҳми кўп экан, қўлимдан келганча яраларига дори-дармон қилдим. Эртасига ўзимда бор дори-дармонларни, яна зарурларини дорихонадан олиб етиб бордим. Даволаган бўлдим. Тилга келиб: "Тилла ака", деб қўйди. Бу мендан кутган умид овози эди. Ҳар кун келиб даволаб тураман. Шу аҳволда бир неча ой ўтди. Мана энди батамом тузалиб, чойхонага чиқиб ўтирганда мени кўриб қолиб чақиргани".

"Нимага пичоқ еган экан?" — деб сўрадим. "Бу ҳам қимордан. Куз пайти ҳамма боғдан кўчиб кетади. Бир неча қиморбоз кўчиб кетган бировнинг боғига кириб ичкиликбозлик қилишибди. Умар кўп ичарди, ютқизиб қўйибди, жанжал чиқарибди. Кўпчилик экан, пичоқлашибди. Нафаси чиқмай қолгандан кейин хазоннинг остига кўмиб кетиб қолишибди. Эртасига ўзига келиб, сургала-сургала кўчага чиқиб олган экан, уни ўткинчилар кўриб уйга олиб боришган. Бу жуда катта қиморбозлардан. Умар қозоқ деса, ҳамма танийди. Менга қилаётган ҳурмати шу аҳволда ётганида яраларини тузатиб, милкида илиниб қолган тишларини олиб ташлаб, қаттиқ зарб еганларини даволаб, бемалол кўчага чиқадиغان ҳолга келишига сабабчи бўлганим учун".

Салор яқинидаги боққа ҳам етиб бордик. Уч кун турдик. Дадам ўртоқлари билан жажжигина боғни томоша қилдирдилар. ўзимча чоғиштириб кўришга интилардим. ҳали-ҳали ўша серҳосил жажжиги боғ, узумзор, мевазор, девор тагида бултурдан қолган тўнқалар кўз ўнгимда намоён бўлиб туради.

Ёзиб олувчи Зубайда Ҳусайнова,
1969 йил 9 январь

Ҳоди Зарифнинг ота-боболари ҳақида айтиб туриб ёздирган юқоридаги парчалар "Фан йўлида" номли хотиралар китобининг дастлабки саҳифалари бўлиши керак эди. "Сухбатлар"нинг иловасида берилган яна бир неча парчалар борки, улар бўлғуси китобнинг баъзи бобларига мўлжалланганди. Хотираларни ёздирётган даврда олимнинг "Булбул тароналари" беш жилдлигини тайёрлаш билан ниҳоятда бандлиги ҳамда бевақт вафоти уни давом эттириш ва тугаллаш имконини бермади. Бироқ ушбу парчалар борлигининг ўзи ҳам алоҳида илмий-маърифий аҳамият касб этади. Чунки мазкур парчалар бўлғуси улкан олимнинг вояга етиши ва комил инсон сифатида шаклланиш муҳитини ҳар жиҳатдан ёрқин очиб беради. Бу – бир ккинчидан, олимнинг вафотидан кейин айримлар ҳуда-беҳудага унинг ота ёки она томондан татар ё бошқирд экани, Абубакир Диваевга жиянлиги ҳақида асоссиз, ёлгон миш-мишлар тарқата бошладилар. Ҳатто баъзи фольклоршунос бўлмаган олимлар у ҳақда матбуотда ёзиб чиқишдан ҳам уялмадилар. Устознинг айтганлари бундай асоссиз гап-сўзларга аниқлик киритиш билан бирга у мансуб бўлган оиланинг маънавий асосларини теран англашимизга ҳам имкон беради. Ўз даврида В.В.Бартольднинг назари тушган, бир инглиз сайёҳи эътибор қаратган оиладан биринчи ўзбек профессори Ғози Олим Юнусовдек манхур тилшуноснинг, улуғ аллома Ҳоди Зарифдек Ўзбекистонда фольклоршунослик мактаби асосчисининг, меҳнаткаш инсон Маҳмуд Зарифовдек машхур фольклор тўпловчисининг, яна ўнлаб олимлар, журналистлар, шифокорлар, ўқитувчилар ва бошқа касб эгаларининг етишиб чиқиши унинг нақадар бақувват маънавий илдишларга эга эканини кўрсатиб турибди. Бу оилавий анъанани давом эттирган Ҳоди Зарифнинг ўзи ҳам Лаълихон янга билан биргаликда икки ўғил (Улуғбек ва Равшан), икки қиз (Ширин ва Дилбар)ни тарбиялаб вояга етказди.

Биз Ҳоди Зарифнинг шогирдлари, ҳозирги профессорлар Шоназар Шоабдураҳмонов, Муҳаммаднодир Саидов, Муҳсин Қодиров ва мен 1967-1971 йиллари Олимлар (Академгородок номи билан машхур) шаҳарчасидаги 1/1-уйнинг 16-хонадонида кечкурунлари тез-тез йиғилишиб гузардик. Чунки ҳаммамиз шу шаҳарчада яшардик. Ўшанда домла ўз аждод-авлодлари,

оиланинг маънавий муҳити ҳақида ўзига хос ифтихор билан сўзлар, ўзининг фамилияси Зарифов еттинчи отаси (Ходихўжанинг отаси Тиллахўжа, Тиллахўжанинг отаси Умархўжа, Умархўжанинг отаси Мўминхўжа, Мўминхўжанинг отаси Олимхўжа, Олимхўжанинг отаси Сиддиқхўжа, Сиддиқхўжанинг отаси Мўминхўжа, Мўминхўжанинг отаси Зарифхўжа) номидан олинганини, тоғаси Ғози Олимнинг ҳам фамилияси еттинчи отадан келаётганини айтиб, ҳар бир ўзбек ўзининг кимлигини билиши зарурлигини қайта-қайта таъкидларди.

Устознинг катта боболари Нодир ботир ва Мўминхўжа, бобоси Умархўжа ҳақида айтганлари бугун бир оз нақлнамо, ривоятнамо кўринса-да, уларнинг чинлигига бизни ишонтирар, ҳатто: "Бобомнинг ижобий маънодаги баъзи ўжарликлари менга ҳам ўтган-да", дея кулиб қўярдилар...

УСТОЗЛАР, ҲАМКОРЛАР ВА САҒДОШЛАР

Ғози Олим Юнусов
(1893-1938)

Ҳоди Зариф тоғаси, онаси Зайнаб Муҳаммадолим қизининг укаси, биринчи узбек профессори, йирик тилшунос, биринчи фольклоршунос Ғози Олим Юнусовни узининг биринчи устози ҳисоблар, 1919 йили отаси Тиллахўжа Умархўжа ўғли вафотидан кейин бир муддат асосан тоғасининг уйида яшаганини, мустақил ўқиб-ўрганиши ва фан оламига киришида бу буюк алломанинг алоҳида хизматлари борлигини суҳбатларда қайта-қайта таъкидларди. Чиндан ҳам Ғози Олим Юнусов Қоҳира ва Истанбул университетларида тил ва адабиётдан ташқари тарих, фалсафа ва иқтисоддан мукаммал билим олган, араб, форс, немис, рус ва туркий тилларни пухта эгаллаган йирик мутахассис эди. Юксак замонавий ва пухта билимга эга бўлган олим сифатида Ўзбекистонда маданий қурилиш, тил ва имло масалаларини ҳал қилишда фаол иштирок этди, тилшунослик, адабиётшунослик, фольклоршунослик, тарих, этнография, фалсафа ва ҳуқуқшунослик билан жиддий шуғулланди. У вақтларда Ғози Олим Юнусов мазкур соҳаларнинг йирик мутахассиси, зўр билармони ҳисобланарди.

Ғози Олим Юнусов Туркистон маориф халқ комиссарлиги ҳузуридаги илмий шўронинг туркий секцияси (1918-1920) ва Театр-этнографик билим ҳайъати (1920-1924) аъзоси ҳамда Ўзбек билим ҳайъати (1920-1924) раиси сифатида фольклор ва этнография материалларини тўплаш, ўқув қўлланмалари тузиш, имло қоидаларини ислоҳ қилиш ва ихчамлаштириш ишларига раҳбарлик қилди, айна пайтда, савдо жамиятида, Адлия халқ комиссарлигида ишлади. Бу ерда адлия қонун-қоидаларини ўзбек тилига таржима қилди, иқтисод ва адлия атамаларидан икки тилли луғатлар тузди. Атоқли олим Ўзбекистон маориф халқ комиссарлиги фан бўлимининг илмий котиби ва Ўзбекларни ўрганиш қўмитасининг раиси бўлиб ишлаган йилларида ҳам (1925-1929) жуда катта ташкилотчилик

ишларини олиб борди. Ўзининг "Ўрта Осиё туркийларининг янги алифбоси", "Янги ўзбек лотин алифбосини ўрганиш учун" каби мақолаларида араб ёзуvidан лотинлаштирилган ўзбек ёзувига ўтишнинг ижобий жиҳатларини ҳар жиҳатдан пухта таҳлил қилиш орқали бундай жараённинг илмий-амалий ва маърифий аҳамиятини қатъийлик билан асослаб берди. Унинг кейинги фаолияти ҳам Ўзбекистоннинг илмий-тадқиқот масканлари ва олий ўқув юртлири билан маҳкам боғлиқдир. У Ўзбекистон илмий текшириш институтида (1929-1931), Маданий қурилиш илмий текшириш институтида (1931-1933), Тил ва адабиёт институтида (1934-1937) катта илмий ходим бўлиб ишлаш билан бирга Самарқанд педакадемиясида (1927-1931), Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида (1934-1937) ўзбек тилидан дарс берди.

"Тоғам Ҳози Олим Юнусов менинг биринчи устозим ҳисобланади, — деб эслаб қолдилар бир куни домла. — Мен В.В.Бартольд, А.А.Диваев, Е.Э.Бертельс каби ўз даврининг таниқли алломалари билан биринчи марта унинг хонадонида танишганман. У фақат менимас, амаким Аҳмадхўжанинг ўғли Маҳмудхўжани ҳам йўлга солган олимлардан. Биласизлар, Ҳозил Йўлдош ўғлининг "Алпомиш", "Интизор", "Зулфизар" каби кенг қамровли ва бадиий юксак дostonлари худди шу Маҳмуд Зарифов томонидан ёзиб олинган. Кейинроқ тоғам Буюк Каримов, Мансур Афзалов каби олимларни менга бириктириб қўйган бўлса ҳам, уларнинг тарбиясига алоҳида эътибор берган. Ҳатто Элбек, Фулом Зафарий каби ижодкорларга ҳам халқ ижоди намуналарини тўплашда йўл-йўриқлар кўрсатганини биламан.

Ҳози Олим Юнусов фольклор намуналарини бахшилар, эртақчилар, қўшиқчилар ва бошқа ижодкор-ижрочилар оғзидан бевосита, айнан, ўзгартирмай, айтувчи шеvasида ёзиб олишни бошлаб берган олимдир. Унгача эълон қилинган намуналар, ҳатто Ҳерман Вамберининг 1867 йили босилган китобидаги фольклор асарлари ҳам саводли кишилардан олинган. Табиийки, уларда муайян "қўл уришлар" мавжуд. Тоғам ўзи кўп илмий сафарларда бўлиш билан бирга уч йирик комплекс экспедицияга — 1929 йили Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларига, 1930 йили Хоразмга, 1932 йили Чирчиқ ва Оҳангарон воҳаларига уюштирилган фольклор, этнография ва диалектология экспедицияларига бошчилик қилган. Унинг

"Алпомиш" дostonи ҳақида, алла жанри тўғрисидаги мақолалари ҳали ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. 1926 йили "Маориф ва ўқитғувчи" журналида имзосиз босилган "Ўзбек эл адабиётига тегишли маълумотларни тўпловчиларга қўлланма" ҳам Ғози Олим Юнусов томонидан ёзилган".

Ғози Олим Юнусовнинг дастлабки мақолалари, жумладан, "Туркистон" газетасининг 1922 йил 18 декабрь сонидида босилган "Ўзбекларда эл таниш иши" мақоласи фольклорга бағишланган дастлабки илмий тадқиқотлардан ҳисобланади. Унда биринчи марта: "Ўзбекнинг миллий эпоси "Алпомиш"дир. У Гомернинг "Илиада"сига тенг бир асардир", дея буюк дostonимизга жуда юқори ва ҳаққоний илмий баҳо берилганди. У фольклор асарларининг дастлабки ёзиб олувчиларидан бири ҳамдир. Масалан, 1922 йили сирдарёлик Ҳамроқул бахши ва булунғурлик Ғозил шоирдан "Алпомиш" дostonидан парчалар ёзиб олиб, "Билим ўчоғи" журналининг 1923 йилги 2-3-қўшма сонидида эълон қилганди. Шунга қарамай, мазкур улкан аълома ўз фаолиятининг кейинги йилларида фольклор билан деярли шуғулланмаган. Бунинг сабабини сўраганимизда устоз шундай жавоб бергандилар:

Тоғам биринчи навбатда ўзини тилишунос ва этнограф-тарихчи ҳисобларди. У 20-йилларда жуда кўп диалектологик ва этнографик материаллар тўплаган олимдир. 1926 йил охирларида у менга: "Мана, сен фольклоршунос бўлмоқчисан, яна бир қанча ёшлар етишиб чиқаяпти. Энди мен бемалол тилишунослик билан шуғуллансам бўлади", деганди. Чиндан ҳам тоғам фаолиятининг кейинги ўн йилида ўзбек уруғлари, уларнинг тарихи, тарқалиши ва тили тўғрисида фундаментал тадқиқотлар олиб борди. Афсуски, улардан фақат "Ўзбек лаҳжаларини таснифлашда бир тажриба" китоби нашр этилган, холос. Ҳозир ҳам бу китоб билан танишсангиз, тадқиқотчи ҳар бир шева ва шевалар гуруҳига хос фонетик, лексик ва морфологик хусусиятларни жуда ҳам нозиклик билан кўрсатолганига қойил қоласиз. Китобдаги ўзбек шеваларининг этнолингвистик таснифи илмий асослангани билан алоҳида диққатга сазовордир. Тўғри, ўзбек диалектологлари кейинги йилларда жиддий ютуқларни қўлга киритдилар. Қирқдан ортиқ ўзбек шевалари ўрганилди, касб-ҳунар лексикасига доир бой материал тўпланди. А.Б.Боровков, В.В.Решетов каби олимлар ўзбек шеваларини янгидан таснифладилар. Ш.Шоабдурахмонов,

Ф.Абдуллаев, С.Иброҳимов, Х.Дониёров, А.Ишаевларнинг тадқиқотлари эълон қилинди. Аммо бу ишларни камситмаган ҳолда айта оламанки, тоғамнинг китоби ва у томонидан амалга оширилган ўзбек лаҳжаларини тасниф қилишдаги бир тажриба ҳамон тадқиқотчилар диққат марказида турибди, у ҳеч қачон ўз долзарблигини йўқотмайди.

Бу ўринда яна бир нарсани алоҳида таъкидламоқчиман: 30-йиллар бошида Ўзбекистонда Халқ комиссарлар кенгаши қошидаги Фан комитети ўша даврнинг йирик тилшуноси сифатида тоғамга ўзбек тилининг илмий грамматикасини ёзишни топширди. Тоғам бу ишга жуда катта иштиёқ билан киришди. Ҳатто жаҳон миқёсидаги илмий адабиётлар билан танишиш ва йирик олимлар билан мулоқот қилиш мақсадида 1934-1935 йиллари қарийб бир йилга яқин Ленинградда яшади. Натижада тўрт-беш йил ичида ўзбек тилининг илмий грамматикаси ёзиб тамомланди. 1937 йили тоғам қамоққа олингач, унинг бутун шахсий архиви билан биргаликда қарийб минг саҳифадан иборат бўлган ўзбек тилининг илмий грамматикаси қўлёзмаси ҳам олиб кетишди. Ундан нусха кўчирилмаганди. Ҳозиргача мазкур ноёб тадқиқот ва тоғам шахсий архивининг тақдири маълум эмас...

Эҳ, у давр ғоятда оғир йиллар эди. Бугун ўша воқеаларни эласам, шундай ноёб ва бой мероснинг бутунлай йўқолиб кетишида қай бир нуқталарда ўзимни ҳам айбдор ҳисоблайман (Ахир, унинг муайян қисмини сақлаб қолиш имконияти мавжуд эди-ку!). Бир мисол келтирай. Тоғам 1926 йили "Маориф ва ўқитғувчи" журналида "Алла тўғрисида бир-икки оғиз сўз" мақоласини ва Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган бир алла матнини эълон қилганини биласиз. Тоғамнинг архивида оталар ва боболарнинг болани тиззасига олиб туриб эркалаб айтадиган "хуйя" қўшиғининг ғоятда бадиий гўзал бир намунаси ҳам бор эди. Кейинги барча экспедициялар давомида бундай намунани биладиган кишини учратмадик².

Бу қўшиқни тоғам кимдан ёзиб олгани ҳам ҳозир хотирамда йўқ. ўша йиллари ундан нусха кўчириб олишим ёки уни эълон қилишда Ўзбек тилининг илмий грамматикасини ёзиш билан ниҳоятда банд бўлган тоғамга ёрдам беришим мумкин эди-ку! Масаланинг бошқа жиҳати ҳам бор. Гап шундаки, 1934 йили Тил ва адабиёт институтида Фольклор архиви янгидан ташкил

этилди. Фольклор архивини Самарқанддан Тошкентга кўчиришда турли жойларда қолган материаллар бир жойга жамланди. Ҳатто кўчишда йўқолган айрим намуналарни қайтадан ёзиб олиш тадбири ҳам кўрилди. Тоғам эса ўзи ёзиб олган ва тўплаган материалларини ҳамон ўз уйида сақларди. Бу материалларини Фольклор архивига олишда сусткашлик қилдик. Агар тоғамни кўндириб, 1934-1935 йиллари материалларни архивга олганимизда, йўқолмай, сақланиб қолган бўлармиди?! Яна ким билади дейсиз? Нима бўлганда ҳам, тарих бизга бу имкониятни бермаган, энди уни ортга қайтариб бўлмайди. Ахир, айтадилар-ку, сўнги пушаймон — ўзингга душман деб.

Боз устига, ўша давр ташвиқоти, кўрқув, ўз жонимизни сақлашга уриниш туфайли Ғози Олим Юнусов, Фитрат сингари устозларга нисбатан сал бошқачароқ муносабатда бўлганмизми дейман. Ҳар ҳолда, беайб парвардигор... Кўп ўтмай миллатчи сифатида мени ҳам ишдан ҳайдадилар. Ўша давр матбуоти саҳифаларига назар солсангиз, "Отажон Ҳошим, Фитрат, Ғози Олим каби халқ душманлари, уларга эргашган Ҳоди Зариф, Буюк Карим сингари буржуа миллатчилари..." қабилидаги яланғоч жумлаларга кўзингиз тушади. Қизиқ, бутун умр давомида она халқининг ижодини тўплаб ва ўрганиб келсангиз яна миллатчи, бунинг устига, буржуа миллатчиси бўлсангиз...

Мазкур суҳбат кейинроқ бўлганди. Бундан олдинроқ, яъни тахминан 1962 йилнинг сентябрь ойида Ғози Олим Юнусовнинг халқ оғзаки ижодига доир мақолалари билан танишиб, "Билим ўчоғи" журналининг 1923 йилги 2-3-қўшма сонисида олим эълон қилган "Алпомиш" дostonидан парчани ўрганиб чиққан эдим. Тадқиқотчи шу жумладан босилган "Алпомиш" дostonига муқаддима"сида "Янги адабиётимизга кучли миллий асос бизнинг халқ адабиётимиз бўлиши керак"лигини таъкидлаб, дoston "Тошкент ва Самарқанд уездларида яшайтурғон ўзбекларнинг машҳур оқинлари Ҳамроқул бахши ва Фозил жиров Йўлдош ўғлининг оғзидан" ёзиб олинганини айтади. Аммо қайси ўринлари қайси бахшидан ёзиб олингани аниқ кўрсатилмаган. Журналда босилган парчани матн жиҳатидан ўрганиш, уни Фозил шоирдан 1928 йили иккинчи марта ёзиб олинган нусха билан қиёслаш шуни кўрсатдики, дostonнинг бошланишидан Бойсарининг қалмоқ элига кўчишигача бўлган қисм (журналда 39-44-

саҳифалар) Фозил Йўлдош ўғли варианты, Бойсарининг қалмоқ элига кўчишидан Алпомишнинг сафарга чиқиб, мазоротда тунашигача бўлган қисм (журналда 45-58-саҳифалар) Ҳамроқул бахши варианты, Алпомиш ва Барчин руҳларининг айтишуви (журналда 58-59-саҳифалар) яна Фозил шоир бўйича берилган. Фозил шоирдан берилган қисм иккинчи вариантга нисбатан анча қисқалиги ҳам аниқланди. Бу нарса нашрга тайёрловчи томонидан қисқартирилган бўлиши ҳам мумкин. Аммо нашрга тайёрловчи Ғози Олим Юнусов муқаддимада шундай ёзади: *"Алпомиш" достони бундан бир неча йиллар илгари турк этнографи, мухтарам профессор Абубакир Диваев томонидан ёзиллиб, ўтган йил Маориф комиссариатининг билим кенгаши олдидаги қирғиз-қозоқ билим ҳайъати томонидан китобча ҳолида бостирилган эди. Мен Қозонда босилган яна бир қозоқча "Алпомиш" достонини кўрган эдим... Профессор Диваевникида достоннинг биринчи воқеасига кўрсатиладур. Иккинчи воқеасики, бу достоннинг фожев ва шоирона қисми кўрсатилмайду. Биринчи воқеадан-да кўп муҳим лавҳалари тушиб қолган. Қозон босмасида бунга тесқари ҳолни кўрамиз. Достоннинг биринчи воқеаси ёзилмасдан иккинчи воқеасига ёзилган. Фақат бундан-да кўп гўзал лавҳалар тушиб қолган ва оқиннинг истевдодсизлигидан достоннинг нафосатиға кўп зарар келтирилган.*

Менинг томонимдан ёзилган "Алпомиш" достонига Алпомиш ботирнинг бошидан ўтган бутун воқеалар кираду (кўрсатилади). Мен бу достонни ўзбек оқинлари оғзидан ёзғонда эшитилганича ёзишға ва воқеаларинда-да ҳеч бир лавҳани, ҳатто айрим таъбирларни қолдирмасға тиришдим. Бундан мақсадим шул маҳаллардаги (Самарқанд ва Тошкент уездларидаги) ўзбекларнинг лаҳжаларини қайд қилмоқ ва воқеаларни тўлаллиғича сақламоқ эди" (Билим ўчоғи. 1923, 2-3-сон. 38-бет).

Ғози Олим Юнусовнинг бу мулоҳазаларидан олим "Алпомиш" достонини тўла равишда ёзиб олган экан, деган хулосага келиш мумкин. Чунки у достоннинг Қозон ва А.Диваев нашрларининг чала эканини эслаб, ўзи ёзиб олган вариантда *"Алпомиш ботирнинг бошидан ўтган бутун воқеалар"* кўрсатилганини таъкидлайди. Шундай бўлса, унда қўлёзма қаерда қолди? Нега олим журналдаги парчани бир бахши варианты асосида эмас, икки бахшидан ёзиб олинган матнларни

аралаштириб берган? Ҳар икки бахши вариантини алоҳида-алоҳида тўла равишда қаламга олганми ёки улардан парчалар ёзиб олганми? Бу саволларни аниқлаш ҳамда аспирантлик ишларим ҳақида ҳисобот бериш мақсадида устознинг олдига бордим. Домла менинг саволларимни эшитиб, хусусан, журналда эълон қилинган "Алпомиш" матнининг икки бахшига тегишли қисмларини аниқлаганимдан ғоятда хурсанд бўлиб, шундай дегандилар:

Фольклоршунослик халқ оғзаки ижоди намуналарини ёзиб олиш ва ёзиб олинган асарлар матни устида ишлашдан бошланади. Кўплар матн устида ишлаш ёзма адабиётга тегишли деб ҳисоблайди. Бу унчалик тўғри эмас. Фақат матнга ёндашув тамойиллари хилма-хил. Бугунги кунда халқ ижодчиларидан нимаики ёзиб олинган бўлса, уларни ёппасига "дурдона" деб эълон қилиш, кимлар оғзаки айтгани ёки куйланганига қараб чала, ҳатто сохта намуналарни ҳам ғоявий-бадиий жиҳатдан юксак асарлар сифатида асосиз равишда ошириб баҳолаш майллари мавжуд. Фольклор намуналари ҳам бадиий-эстетик ҳодиса эканини унутмаслик керак.

Мана, сиз "Алпомиш" дostonи вариантлари ҳақида диссертация ёзаётирсиз. Бунда хато қилмаслик учун ҳар бир вариантга конкрет ёндашув зарур. Фольклоршунослик нуқтаи назаридан қараганда, архивларда тўпланиб қолган барча фольклор ёзувларимас, у ёки бу дostonнинг иккинчи бир дostonчи бўлмаган шахс томонидан айтиб берилган мазмуни асосида ёки ҳаваскор бахшилар ижросида пайдо бўлган намуналармас, балки дostonчилик анъаналари доирасида бадиий-эстетик ҳодиса даражасига кўтарилган ижодий вариантлар тадқиқотлар учун таҳлилга тортилиши ва нашр учун танланиши керак. Чунки тингловчи ёки ўқувчи ана шундай ижодий вариантларни мустақил бадиий асарлар сифатида қабул қила олади.

Фольклоршунос у ёки бу дostonни ёзиб олаётганда бахшини "етаклаши", ундан "замонабоп" ниманидир талаб қилиши, "замонавийлик" ҳақида унга қандайдир маслаҳатлар бериши кечириб бўлмас гуноҳи азимдир. Бунинг ўрнига тўпловчи бахшидан устозларидан қандай ўрганган бўлса ва эл орасида қандай куйлаб келаётган бўлса, шундай айтиб беришни илтимос қилиши зарур. Куйланаётган дostonга матний жиҳатдан қандайдир

ўзгартиришлар киритишга фақат ва фақат бахши ҳақлидир. Чунки қачонлардир асос солинган достончилик анъаналарининг меросхўри, уни сақлаб қолувчи ва янги шароитларда янада ривожлантирувчи бирдан-бир шахс бахшидир. Шу сабабли фольклоршунос бахшилар билан уларнинг устозлари ҳақида, қай бир бахши айтган вариантларнинг бадиийлик даражаси тўғрисида, устоз ижодкорларга нисбат берилган достоклар ёки уларнинг парчалари борасида суҳбатлар қуриши ва бундай суҳбатларда айтилган фикр-мулоҳазаларни ёзиб олиши зарур. Буни яхшироқ тасаввур қилишингиз учун бир мисол келтирай. Атоқли достончи Фозил Йўлдош ўғли Бойчиборни таърифларкан, бир ўринда "Кўтанидан берисинда кири йўқ" деб айтган ва 1928 йили шундай ёзиб олинган. Бир учрашувда шоир Кўса синчи тилидан Бойчиборнинг таърифи парчасини ижро этганида, мазкур парча достоннинг энг гўзал ўринларидан бири эканини, аммо бир мисрадаги "кўтанидан" сўзи сал дағалроқ чиққанини айтдим. Фозил шоир норози бўлгандай бир қараб қўйдик ҳеч нарса демади. Аммо кейинги ижроларда бу мисрани бир неча марта "Қуйруғидан берисинда кири йўқ" тарзида ўзгартириб куйлаганига гувоҳ бўлганман. Бу бахшининг жуда чиройли бадиий топилдиғи эди. Достонларни нашрга тайёрлашда бахшиларнинг уларга киритган бундай ўзгартиришларини ҳисобга олиш зарур. Аммо матнни "бадиий яхшилаш" баҳонасида унга нисбатан ҳар қандай "таҳрир" ва "қўл уришлар" қатъий қораланиши керак. Фозил шоирнинг достонга киритган бошқа бир ўзгартиришини асар руҳидан келиб чиққан деб айтиш қийин. Сизга маълумки, пойга бошида боғлаб ташланган Қоражон Алпомишининг пири Ражабхўжа ёрдамида банддан озод бўлади. 30-йиллар охирида шоир достонни куйлаганда бу эпизодни тушириб қолдириб, бадиий бўш олти мисрада Қоражон арқонни ўз кучи билан узган тарзида тасвирлаган. Бу факт бахшилар кимларнингдир таъсирида баъзан куйланаётган достонларга нотабиий қўшимчалар ҳам киритишлари мумкинлигини кўрсатади.

Вариантларни ўрганганда шунини ҳам ҳисобга олиш керакки, ёзиб олинган матн баъзан бахши куйлаб келаётган достонни тўла ўзида акс эттирмаслиги мумкин. 1955 йили Абдулла шоирдан ёзиб олинган "Алпомиш" достони вариантыда шундай ҳол кузатилади. 1929 йилги фольклор экспедицияси иштирокчиларига Абдулла шоир достонни жуда юксак бадиий савияда куйлаб берганди. Афсуски,

у вақтда дostonни ёзиб олмаганмиз. Бу ўринда шуни ҳам унут-маслик керакки, ёзиб олинган матнга нисбатан бахши ҳофизасидаги вариант ҳамиша кенгроқ ва бадиий мукамалроқ бўлади. Чунки ёзиб олинган матн бахши ҳофизасидаги дostonнинг бир ижрода, муайян бир ҳолатда айтиб туриши шароитида воқе бўлган нусхадир.

Кимга тегишли экани аниқ кўрсатилмаган икки бахши матнининг чегараларини аниқлашингиз ва уларнинг бир-биридан фарқини ҳис эта билишингиз яхши. Бу сизнинг вариантлар устида ишлашни ўргана бошлаганингиздан далолат. Бунда "Алпомиш" дostonининг иккинчи марта ёзиб олинган нусхасининг борлиги ҳам сизга ёрдам берган, албатта. Аммо бир қарашда бир хил кўринган икки нарсанинг бир-биридан фарқини англашга уриниш ёш тадқиқотчи учун муҳим. Аслида, бир истеъдодли бахшидан уч-тўрт дoston ёзиб олинган бўлсаю нима сабаб биландир бешинчисида унинг номи кўрсатилмай қолган бўлса, аввалги дostonлар матнини ўрганиб, бадиий-услубий хусусиятлари асосида кейингиси ҳам унга тегишли эканини аниқлаш мумкин. Ана шундай мумкинлик бир дostonчи ёки дostonчилар гуруҳининг бошқаларидан ажралиб туришини ва ўзига хосликлар касб этишини аниқлаш имконини беради. Ўз тадқиқотларимда буни мен дostonчилик ёки бахшилик мактаблари деб атагандим. Мен дostonчилик мактабларини аниқлаганимда бадиий-услубий ўзига хосликларни бош мезон қилиб олганман. Устоз-шогирд муносабатлари, репертуар бирлиги, локал хусусиятлар ва бошқалар бош мезонни аниқлашга ёрдам берадиган қўшимча унсурлардир. Ана шундай қатъий мезонлар асосида ёндашилса, дostonчилик мактаблари унча кўп эмаслигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Менинг назаримда улар Ўзбекистонда ўн-ўн иккитадан ошмайди. Ўтмишда бундан ҳам кам бўлган. Чунки ҳар қандай ўзига хосликлар, бадиий-услубий хилма-хилликлар, индивидуал ранг-барангликлар, йўллар, ижролар ўзгачиликлари умуммиллий бир бутунликда, унинг яратувчиси бўлган халққа хос умумий аъёналар яхлитлигида воқе бўлади...

* * *

Вақтида мендек бир ёш тадқиқотчининг ўз йўлини топиб олишида ғоятда муҳим бўлган мазкур суҳбатни шу ўринда тўхтатиб, бошқа бир суҳбатни баён этишга зарурат туғилиб

қолди. Гап шундаки, бу суҳбат домланинг юқоридаги мулоҳазаларига бевосита алоқадордир. 1964 йили Тил ва адабиёт институти ҳозирги Яҳё Фуломов кўчасидаги Фанлар академияси биносининг биринчи қаватига жойлаштирилди. Фольклор бўлимига ичма-ич ўтадиган учта хона ажратилди. Энг ичкаридаги хонада кичик илмий ходим лавозимидаги камина домла билан бирга ишлардик. “Ўзбек халқ ижоди” кўп жылдигини нашрга тайёрлаш ишлари энг қизғин кетаётган пайтлар. Нашрга тайёрланадиган дostonларни домла қўлёмздан ўқиб айтиб турар, мен ёзиб борардим. Бир неча кундан бери “Якка Аҳмад” дostonини тайёрлаётгандик. Нима учундир домла дostonни ёздирди боплаганларида айтувчи ва ёзиб олувчини айтмадилар. Дoston матни устидаги иш яримлаб қолганда тўсатдан: “Айтинг-чи, дoston кимдан ёзиб олинган?” – деб сўраб қолдилар. Дабдурустдан берилган бу саволдан довдираб қолдим. Зўрға ўзимни тутиб: “Архив картотекасида Жолғош Жоссоқ ўғлидан ёзиб олинган деб қайд этилган. Аммо бандларнинг тузилиши, мисраларнинг қофияланиши, дастлабки банддаги охириги мисранинг кейинги бандда учинчи мисра сифатида қайтарилиши кабилар Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган дostonларга ўхшайди”, дедим қалтираб. Домла: “Нега қалтирайсиз? Тўғри жавоб бердингиз”, дея қўлёмза тарихини сўзлаб бердилар.

Эргаш шоирнинг амакиси машҳур Жоссоқ бахшининг ўғли Жолғош бахши фақат биргина “Якка Аҳмад” дostonини тўла равишда куйлаб келган, – дея ҳикоя қилгандилар домла ўшанда. – Аммо шу дostonни ёзиб олишга ҳаракат қилинганда Жолғош бахши уни тузукроқ қилиб айтиб беролмаган. Шунда Эргаш шоир дostonни ўзи билганича ёзиб чиқиб, ўзининг айтишича, “Жолғош бахшининг ҳам номи сақланиб қолсин” деган яхши ниятда қўлёмзани унинг номидан Фольклор архивига топширган. Шу тариқа қўлёмза архивда Жолғош бахши номи билан қайд этилган. Аммо фольклор қўлёмзаларини Самарқанддан Тошкентга кўчириш даврида Эргаш ота дастхати йўқолган. Ундан айнан кўчирилган нусхагина сақланиб қолган. Ҳозир дostonни шу нусха асосида тайёрламоқдамиз.

Мен 1936 йилнинг кеч кузида Жўшга бориб, Эргаш отани Тошкентга олиб келдим. 1937 йилнинг апрелигача Эргаш шоир

менинг уйимда яшади. Унинг айтишича, бир неча бор Тошкентга келишга ҳаракат қилган. Аммо бунга имконият тополмаган. Охири Жолғош бахши ўздан анча ёш бўлгани сабабли бисотидаги биргина эчкини унга бериб, сотиб келишни ва пулини йўл харажати қилиб Тошкентга олиб боришни сўраган. Жолғош бахши эса эчкини сотиб, пулини ўз оиласи эҳтиёжларига сарфлаб, турли баҳоналар билан шоирни Тошкентга олиб келмаган. Эргаш шоирнинг буюк ҳиммати ва олижаноблигига нисбатан Жолғош бахшининг бундай йўл тутishi ўта инсофсизлик бўлган, деб ҳикояларини яқунлаган эдилар Ҳоди Зариф.

Мен бу воқеага бирдан-бир гувоҳ домланинг ўзлари эканини айтиб, бўлимда ёшлар номидан адолатни тиклаш зарурлигини илтимос қилдим. Домла ҳам илгаридан шундай қарорга келган бўлсалар керакки, тезгина кўна қолдилар ва дoston ҳақиқий айтувчиси Эргаш Жуманбулбул ўғли номига қайта расмийлаштирилиб, "Булбул тароналари" беш жилдлигининг биринчи жилдида 1971 йили нашр этилди...

Бу ўринда устоз алломанинг фольклор асарларини ёзиб олиш, уларни нашрга тайёрлаш, мавжуд фольклор ёзувига (матнга) муносабат масалаларига қарашларини янада тўлароқ ва ёрқинроқ тасаввур қилиш учун олимнинг ҳаётлиги даврида эълон қилинган асарларидан бирига мурожаат этишга тўғри келиб қолди. Зеро, устознинг оғзаки суҳбатларини унинг нашр этилган асарларидан айро тасаввур этиш мумкин эмас. Улар биргаликда яхлит илмий сиймо — Ҳоди Зарифни бутун бўйбаста билан сифатлаб бера оладилар.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг 1961-1965 йиллардаги илмий-мавзуий режасида "Ўзбек фольклоршунослиги тарихи очерклари"ни яратиш кўзда тутилганди. "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлигини нашрга тайёрлашга киришиш муносабати билан 1963 йил бошларида мазкур мавзунини ишлаш тўхтатилди. 1961-1962 йиллари Ҳоди Зариф мазкур мавзу бўйича жуда кўп материаллар тўплаган ҳамда айрим қисмларини ёзган экан. Ҳоди ака 1968 йили рус тилида ёзилган бу қисмларни таржима қилиш ва нашрга тайёрлаш учун менга топширди. Мен уларни таржима қилиб, "Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан" деган умумий ном остида бирлаштириб домлага топширдим. Домла уни

кўриб чиқиб, нашрга рухсат бердилар. Кичик бир монографик тадқиқот характеридаги мазкур мақола 1970 йили "Ўзбек совет фольклори масалалари" номли мақолалар тўпламида (*Тошкент: Фан, 1970. 218-281-бетлар*) босилиб чиқди. "Сухбатлар"нинг йўналишига тўла мос келгани сабабли мақоладан айрим парчаларни тўлароқ келтиришни лозим кўрдик:

Шуни айтиш керакки, — деб ёзганди Ҳоди Зариф, — фольклористика тарихида қай бир қўшиқ ёки поэмани ўйлаб чиқариб, уни ўзбек халқи номидан тарқатишга уринувчи фальсификаторлар ҳам бўлди. Фольклорни бундай сохталаштиришга журналист Л.Соловьевнинг гўё 1925 йилда Конибодомдан ёзиб олган ва асл нусхасисиз рус тилида эълон қилган "Ленин ҳақида ривоят" деган уйдирмаси мисол бўла олади. Л.Соловьев ўйлаб чиқарган бу сохта, бемаъни тўқимага кўра, оғир бир тошни ағдариб, тўнқариб ташловчи киши керак. Худо шундай одамни топиш учун ўз вакилини юборади, вакил топа олмайди. Охирида худонинг ўз дарвеш қиёфасида ер юзига келади. Тош ағдарилган. Буни ба-жарган Ленин эмиш...

Образларни мифологлаштириш фақат Ленинга бағишланган асарлардагина эмас, балки умуман ўзбек халқининг совет даври ижоди учун бутунлай ётдир. Л.Соловьев тенденцияси фақат ўзбек фольклористикаси учунгина эмас, балки умуман замонавий халқ поэзияси учун ўта зарарли эди. Шунинг учун ҳам биз 1931 йилнинг бошида Москвада ўзбек фольклори ҳақида қилган докладларимизда Л.Соловьевнинг халқ номидан тақдим этган "асари"нинг сохталигини фош этган эдик. Лекин бизнинг фикримиз бошқа халқларда шунга ўхшаш "фактлар" учрайди деган мотивировка билан қўллаб-қувватланмади. Биз ўз мулоҳазамизда қатъий турган ҳолда шундан кейин бу "факт"ни фақат Конибодомда эмас, балки Ўзбекистоннинг барча ерларида текшириб кўрдик. Аниқ бўлдики, ўзбек халқи ҳеч қаерда Л.Соловьев тақдим этган "поэма"ни билмайди. Бу "асар"нинг сохта ва бемаънилигини халқ тасаввурига тўғри келмаслиги, унинг оригиналининг бўлмаслиги ҳам тасдиқлаб турибди...

Фольклорни ёзиб олиш ва нашр этишда сохталаштириш, қалбакилаштириш, фальсификация қилиш ҳам ўзбек фольклористикаси тараққиётига озмунча зарар етказмаган. Традицион фольклорни қўпол фальсификация қилишнинг ёрқин мисоли

фольклорист О. Собировнинг 1951 йилда ёзиб олган ва 1954 йилда ЎзССР Фанлар академияси нашриётида бостириб чиқарган "Нигор ва Замон" достонидир. Традицион эпосга баҳо беришда нигилистларнинг ғайриилмий позициясида турган фольклорист О. Собиров том маънода илмий асосга қўйилган тўпловчилик ишларининг метод ва методологиясига қарши бориб, "Нигор ва Замон" достонини ёзиб олишда асарнинг форма ва мазмунини "яхшилаш" баҳонасида ўзининг "ижодий" аралашуви билан талантили халқ шоири Ислоҳ Назар ўғлини доводиратиб қўйди. У 1952 йилда "Алломиш" достони муҳокамасида ўз хато позициясини асослашга беҳуда уринди. У айтади: "Ўзбек фольклористлари ҳозиргача у ёки бу асарни қайта ишлашни фальсификация қилиш деб ҳисоблайдилар. Бу хато, аниқроғи, зарарли тенденциядир" ("Алломиш" достони ва ўзбек халқ оғзаки ижодини ўрганиш масалаларининг муҳокамаси. Тошкент, 1952 йил 28-31 март. Стенографик ҳисобот, смена 14. О. Собиров нутқидан)³. О. Собировнинг илмий тўғри йўлни "зарарли тенденция" деб баҳолаган мулоҳазаларини рад этган ҳолда шуни таъкидламоқ-чимизки, "Нигор ва Замон" достони ўта даражада фальсификация қилинган. Бирор киши О. Собиров қўлёзмасини ўқиб чиқар экан, бу текстнинг ишончли нусха бўла олмаслигига қаноат ҳосил қилади ва унинг традицион достонга масъулиятсизлик билан ҳозирги замон зиёлисиди тушунчаларини киритганидан ғазабланади. Буни О. Собировнинг ўзи ҳам тан олади: "Иш жараёнида ("Нигор ва Замон" достонини ёзиб олишда — Ҳ.З.) менга 95 процент диний мулоҳазалар ва ибораларни чиқариб ташлашга тўғри келди. Бу нарса достон мазмунига таъсир қилмади. Шу билан бирга биз баъзи образларни ҳам ишлашни охирига етказдик... Биз бахши билан биргаликда достонни қисқарттирдик" (Ўша жойда).

"Нигор ва Замон" достонини кенг китобхонлар учун нашр этишда масъул муҳаррир М. Афзалов асар текстидаги ҳақиқатга мос келмайдиган, ўта революцион руҳ берилган ўринларни анча қисқарттирган. Бироқ айрим қисқартиришлар достоннинг ҳақиқий текстини, унинг оригиналини тиклашга ёрдам бера олмас ҳам эди. Чунки достон аслида Ислоҳ шоир материаллари асосида О. Собиров томонидан қайта тузиб чиқилган.

Маълумки, Ислоҳ шоир Назар ўғли (1874-1953) совет ҳокимияти йилларида фақат ғоявий жиҳатдан эмас, балки бадий

махорат томондан ҳам қиёс қилиб бўлмас даражада ўсди. Бунда УзССР халқ комиссарлар советининг 1940 йил 14 январь қарори билан унга танилган болалар ёзувчиси Қуддус Муҳаммадийнинг котиб сифатида биркитиб қўйилиши катта роль ўйнади. Қуддус Муҳаммадий халқ шоири билан унинг ғоявий-сиёсий билим даражасини оширишда мунтазам иш олиб борди. Бу Ислом шоирга замонавий темаларда янги-янги асарлар яратишга катта ёрдам берди. Бу ижобий ҳолдир. Лекин бундай ижобий ҳол бахшини традицион репертуари асосида у ёки бу дostonнинг янги редакциясини тузишга олиб келмаслиги керак. Чунки эпос маълум давр маҳсули, у ўша давр идеалини акс эттиради. Демак, О. Собировнинг "иждодий аралашуви" натижасида юзага келган сохта асар — "Низор ва Замон"ни ўзбек халқ эпоси, жумладан, каттакон "Гўрўғли" туркуми дostonлари руҳига мос келмайдиган қалбакилик, фальсификация сифатида рад этиш зарур.

Юқорида Л. Словьевнинг бир уйдирмаси ҳақида сўзлаган эдик. Бу икки мисолга бунчалик эътибор беришимизнинг боиси бор, албатта. Булар фольклорни сохталаштиришнинг типик намуналари. Бундан ташқари, фольклористлар ва нашриёт ходимлари томонидан фольклорга анча "қўл уришлар" мавжудки, булар ҳам хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, халқ иждодида хос табиий хусусиятларнинг йўқолишига олиб келади. Масалан, халқ қўшиқларида "қора камзул кийган ёр" бирикмаси учрайди. Буни "яхши меҳнат қилган ёр" бирикмаси ёки бошқа сўзлар билан алмаштириш мумкин эмас. Бу ерда маълум бир эстетик норма ётибди. Агар шунга ўхшаш қўшиқ қипчоқ гурппа шеваларига мансуб кишилардан ёзиб олинганда эди, албатта "қора" сўзи ўрнига "қизил" сўзи қўлланилган бўларди. Кўрасизми, битта сўзни ўзгартириш билан халқнинг маълум гуруҳига хос эстетик тушунчани ёки муҳим бир этнографик детални йўқотиб юбориш мумкин. Биз бундай салбий ва асоссиз "тузатишлар"ни исботловчи кўп намуналар келтиришимиз мумкин. Бунинг устига, текстни ўқий олмаслик, тахминий мулоҳазалар анчагина бадий сатрларнинг қимматини англашга халақит бериб турган ҳоллар ҳам бор. Буларни эътироф этиш ва навбатдаги ишларда тузатиб бориш биз фольклористларнинг муҳим вазифамиздир. Афсуски, турли хилдаги ўзгаришлар, фольклорга ўринсиз қўл уришлар бўлиб турибди. Буни оқлаш мақсадида кейинги пайтларда "тахрир қилиб нашрга тайёрловчи"

иборасини қўлламоқдамиз. Халқ ижодининг таҳрири қандай, унинг принциплари нималардан иборат? Булар ҳақида лом-мим демаймиз. Бунинг устига, кенг зиёлилар, ёзувчилар, журналистлар, ҳаваскорлар томонидан вақтли матбуотда "халқ ижоди" тамғаси билан бостириб чиқарилган аллақанча нарсалар юрибдики, буларга ҳам принципиал илмий муносабат билдириш вақти келди! Фольклорни сохталаштириш жуда ёрқин кўринган икки фактга нисбатан кенгроқ тўхташимиз уни содир бўлишига олиб келган шахсларни қоралаш ёки камситиш эмас, балки шу иккигина ибратомуз мисол орқали (катта-кичик бундай мисоллардан анча келтириш мумкин) бундан кейин фольклорга ҳар қандай "қалам уришларга", ғайриилмий "таҳрир", ўринсиз "ўзгартишлар" киритишга чек қўйиш, уни сохталаштиришга йўл бермасликка илмий жамоатчиликнинг диққатини тортишидир ("Ўзбек совет фольклори масалалари" тўплами. 238-239, 272-274-бетлар).

Шу ўринда домла билан 1967 йил охирларидаги бир суҳбатни келтириш зарур бўлиб қолди. Чунки мазкур суҳбат устознинг юқоридаги мулоҳазаларига бевосита алоқадордир. Гап шундаки, фольклоршунос Буюк Каримов ҳақида материаллар тўплаб юрган пайтларимда Фанлар академиясининг архивида иккита хатта дуч келиб қолдим. Улардан биринчиси Ғози Олим Юнусов томонидан 1927 йили кўқонлик машҳур муаллим Пўлатжон домулла Қайюмовга, иккинчиси Пўлатжон Қайюмов томонидан 1939 йили ўша пайтдаги Тил ва адабиёт институтининг директори Сотти Ҳусайнга йўлланган экан.

Ғози Олим Юнусов ўз хатида "Уч оға-ини ботирлар" эртагини юборгани учун Пўлатжон домуллага миннатдорлик билдириб, бундан кейин фольклор асарларини ёзиб олганда шева хусусиятларини сақлашга алоҳида эътибор беришни маслаҳат берган. Пўлатжон домулла эса ўз хатида эртақнинг мактаб дарслигига киритилганида унинг номи кўрсатилмагани адолатсизлик бўлганини, эртақни 1905 йили Ҳамро бибидан эшитгани асосида кейинчалик ёзиб чиқганини, аслида, эртақнинг номи "Уч оғани шаҳзодалар" бўлганини, "Подшоҳлик қонхўрлик демакдир" каби жумлаларни ўзидан қўшганини айтиб, эртаққа ҳаммуаллиф эканини баён қилган. Булар ҳақида домлага сўзлаб берганимда, устоз ўзларига хос аниқлик билан шундай дегандилар:

"Уч оға-ини ботирлар" кейинги 30 йил давомида бир неча бор нашр этилиши билан халқимиз орасида кенг тарқалди ва мумтоз эртакларимиздан бирига айланди. Халқимиз уни шу ҳолида тўла қабул қилди. Пўлатжон домулланинг ўз айтганларига асосланиб бугунги кунда унинг матнидан қандайдир нотабийлик излаш мақсадга мувофиқ эмас. Қолаверса, Пўлатжон домулла ҳам шу халқнинг вакили. Менинг назаримда, жуда катта ҳофиза қувватига эга бўлган бу инсон Ҳамро бибидан эшитганларини тўла сақлай олган ва эртакнинг қадимий асослари бизгача етиб келган. Бунинг устига, Н.П.Остроумов рус тилида эълон қилган "Уч оға-ини шаҳзодалар" эртагининг оригинали йўқ, бошқа тузукроқ вариантлари ҳам ёзиб олинмаган. Шундай экан, эртакнинг Пўлатжон домулла ёзиб берган Ҳамро биби вариантининг аҳамияти ҳеч маҳал камаймайди.

Сизга бошқа бир мисолни ҳам айтиб берай. Қорақалтоқ фольклорини тўплаш ва ўрганишга улкан ҳисса қўшган Қалли Алимбетовнинг "Урушгача жировлар репертуарида "Қирқ қиз" достони борлигини эшитмаганмиз, урушдан қайтсак, "Қирқ қиз" пайдо бўлиб қолибди" деганга ўхшаш баъзан ўз касбдошлари ишларига ишончсизлик билан қараган ҳолларга дуч келганмиз. Ҳолбуки, "Қирқ қиз" бир эмас, бир неча жировдан ёзиб олинган ҳамда қаҳрамонлик эпоси сифатида дунё миқёсида тан олинди. Тан олинган, эътироф этилган асарларга тил тегизиш, нималаргадир асосланиб, уларга соя ташлаш илмий ҳақиқатга тўғри келмайди.

Ҳа, Ҳоди ака ҳар бир ҳолатга аниқ-таниқ ёндашар, бошқалардан ҳам буни талаб қиларди. Унинг фольклор асарлари матнига нисбатан тизимли муносабати, яхлит назарий қараши бўлиб, бундай илмий асос "Булбул тароналари" беш жилдлиги, 37 жилди босилиб чиққан "Ўзбек халқ ижоди" кўп жилдлиги каби улкан нашрларни амалга оширишга имкон берди.

Энди сизнинг саволингизга келсам, — деб суҳбатни давом эттиргандилар домла 1962 йили. — Ҳозир Олим Юнусов "Алпомиш" достонини тўла равишда ёзиб олмаган. Аммо достонни Ҳамроқул бахши ва Ҳозил шоир ижросида алоҳида-алоҳида тўла тинглаган бўлиши керак. Шунга асосланиб достонга ёзилган муқаддималарида унинг Қозон ва А.Диваев нашрларига нисбатан тўлаллиги ва бадиий юксаклигини қайд қилганлар. Тоғам журналда босилган парча

матнида қисқартишлар қилмаганлар, балки ўзлари ёзиб олган матннинг бир қисмини нашр этганлар, холос. Фозил шоир айтган айни ўринларнинг кейинги нусхада ҳажман кўплиги ва тасвирнинг батафсиллигига келсак, буни Ғози Олим Юнусовнинг нашрга тайёрлаш давомидаги қисқартиришлари тарзида тушунмаслик керак. Чунки Фозил шоир тоғамга дostonни журналда эълон қилинган тарзда айтиб берган. Чунки дostonчи ҳар бир ижрода қай бир эпизодлар тасвирини кенгайтириши ёки торайтириши, ҳатто ўйланмаган ҳолда у ёки бу лавҳалар тушиб қолиши мумкин. Бу ижрочилик жараёнида одатдаги ҳолдир. Дoston қисмлари ҳар икки бахшидан алоҳида-алоҳида ёзиб олинган. Нашрда эса улар орасига айирма қўйилмаган. қўлёзмаларнинг бўлиши бунга янада аниқлик киритиши мумкин эди. Афсуски, қўлёзма архивга топширилмагани учун ҳам НКВД ертўлаларида йўқолиб кетган. Тоғам дostonни тўла ёзиб олмагани учун ҳам 1928 йили уни Фозил Йўлдош ўғлидан қайта ёзиб олишни ташкил этгандик. Амакиваччам Маҳмуд Зарифов дostonни менинг кузатувимда Фозил шоирнинг асосан Лойқа қишлоқдаги уйида, қисман Самарқандда бахшининг айтиб туриши асосида 1928 йилнинг ёз кунларида икки ой давомида ёзиб олган эди.

Домланинг бу айтганлари ҳар жиҳатдан асослидир. Чунки "Наука и просвещение" журналининг 1922 йил 2-сонида Ғози Олим Юнусов тўплаган фольклор материалларининг рўйхати эълон қилинган. Унда "Алпомиш" дostonи қўлёзмаси икки қисмлиги ва атиги 50 саҳифадан иборат экани кўрсатилган. Алпомиш"дек катта дoston 50 саҳифадан иборат бўлмайди-ку! Шу фактнинг ўзиёқ ўша пайтда дoston тўла равишда ёзиб олинмаганини, қаламга олинган 50 саҳифанинг бир қисми журналда эълон қилинганини кўрсатади.

Фольклор архивида 18-инвентарь рақами остида сақланётган Фозил Йўлдош ўғлидан иккинчи марта ёзиб олинган "Алпомиш" дostonининг қўлёзмаси 946 саҳифадан иборат. қўлёзманинг биринчи саҳифасида 1927 йил 14 июнь санаси кўрсатилган. Унинг 16-саҳифасигача бўлган қисми, яъни дostonнинг бошланиши бошқа киши, эҳтимол, машҳур фольклор тўпловчи Муҳаммадиса Эрназар ўғли томонидан ёзиб олинган. Тахминимизча, дoston 1927 йил 14 июнда Муҳаммадиса Эрназар ўғли томонидан ёзиб олина бошланган. Аммо нима

сабабдандир бу иш тўхтаб қолган. Ҳоди ака айтгандай, дostonни ёзиб олишни 1928 йилнинг ёз ойларида Маҳмуд Зарифов давом эттирган ва охирига етказган. Демак, қўлёзманинг 930 саҳифаси Маҳмуд Зарифов қаламига тегишли. 1962 йилдаги суҳбатда Ҳоди Зариф буларни унутган ёки иккинчи даражали ҳолатлар деб ҳисоблаган бўлиши мумкин. Ҳар ҳолда бу ҳақда ҳеч нарса демаган. Эҳтимол, менинг хотирамдан кўтарилиб кетгандир.

Ҳоди Зариф ҳаётлигида, ҳатто бу ёруғ оламдан кўз юмиб кетганидан анча йиллар кейин ҳам гоҳи-гоҳида уни камситувчи, тоға-жиянни (устоз-шогирдни) бир-бирига қарама-қарши қўювчи фикрлар ҳам пайдо бўлиб қолмоқда. Масалан, тарих фанлари доктори Ҳайдарали Узоқов "Ватан" газетасининг 1998 йил 3 сентябрь сонидан эълон қилинган мақоласида шундай ёзади: "Шу ўринда ўзбек фольклористикаси ва унинг асосчиси тушунчаларининг айрим ўзини фольклоршунос деб атаб юрганлар томонидан нотўғри талқин этилиши борасида бир фикр айтмоқчи эдик. У ҳам бўлса, матбуот ва телерадиоларда "Ҳоди Зариф ўзбек фольклористикасининг асосчиси" деган таги бўш, саёз фикрлар фольклор билан шуғулланаётган айрим шахслар томонидан дардмандлик билан айтиб юборилмоқда". Хўш, Ҳоди Зарифнинг асосчилигини асословчи "таги бўш, саёз фикрлар билан шуғулланаётган" "дардманд шахслар" ким? "Ҳоди Зариф қиёфасида биз етук олимни — ўзбек фольклори ҳақидаги фанни яратувчини кўрамиз. Унинг тўпловчи ва тадқиқотчи сифатидаги меҳнатлари билан ўзбек халқ ижоди тўғрисидаги фаннинг мустаҳкам асоси яратилди. Мен айтардимки, унинг қиёфасида ўзбек халқи миллий маданиятини ўрганиш соҳасида янги йўللар очувчи олимни кўрамиз", деб ёзган академик В.М.Жирмунскийми?! Ёки: "Бошловчи бўлмоқ ва бўм-бўш ерда фаннинг муҳташам биносини тикламоқ чиндан ҳам қаҳрамонликдир. Ҳоди Гиллаевич шундай қаҳрамонлик кўрсатди", дея уни улуғлаган академик Воҳид Зоҳидовми?! Ё бўлмаса, "Ўзбек фольклористика мактаби", "Ўзбек фольклористикасининг асосчиси" каби таҳлилий мақолалар ёзган профессорлар Муҳаммаднодир Саидов, Малик Муродов, Тўра Мирзаевми?! Ҳар ҳолда улар "ўзини фольклоршунос деб юрган", шунчаки "дард- мандлар" бўлмаса керак! Бундай мулоҳазаларни яна давом

эттириш мумкин. Чунки устознинг қайтарилмас илмий ижоди бунга тўла имкон беради. Шу сабабли алломанинг 60 йиллиги муносабати билан "Фан" нашриёти томонидан 1967 йили нашр этилган "Ўзбек халқ ижоди" китобини бирров кўриб чиқишни тавсия этиш билан чекланамиз.

Бундай муносабатлар фақат Ҳоди Зарифга нисбатан эмас, балки унинг тоғаси Ғози Олим Юнусовга нисбатан ҳам, аф-суски, бўлиб турибди. Мазкур ҳолатларга жавоб тариқасида биз "Аниқлик керак" номли бир мақола ёзиб "Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасининг 1988 йил 18 ноябрь сонида эълон қилгандик. "Сухбатлар" йўналишига мос келгани учун куйида уни тўла равишда келтиришни лозим кўрдик.

"Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетасининг шу йилги 16 сентябрь сонида босилган шоира Мукаррама Муродованинг "Мен даврнинг кичик парчаси..." сарлавҳали фактларга бой, мазмундор мақоласидаги ноаниқ бир маълумотга илмий-адабий жамоатчилик диққатини тортишга жазм этдим. Гап шундаки, мақола муаллифи Адҳам Ҳамдам хотирасига асосланиб, шундай бир фактни келтиради: "Партия сафларини тозалаш кунларида ўқитувчи Ғози Олим Усмонни танқид қилди: "Бухариннинг хато фикрларини Усмон ўз докладида қўлади, лекин партия ташкилоти бунга чора кўрмади", деди. ўз навбатида, Усмон шундай деди: "Мухтарам Ғози Олимович! Қадрли отахон! Сиз профессорсиз, отагинам. Мен-ку хато қилган эканман, нега сиз ўша пайтда танбеҳ бермадингиз? Тарсаки туширмадингиз? Шунча пайтдан бери кўнглингизда сақлаб юриб, энди айта-сизми? Шундай экан, иккала қулоғингиз билан эшитинг: сиз-дек ўнга профессордан битта Бухарин яхши!" Усмон шу гапнинг индинига ўқишни ташлаб кетди..."

Бировнинг эслаши асосида келтирилган бу маълумот ғоят шубҳалидир. Чунки Қоҳира ва Истанбул университетларини битирган, илғор рус шарқшунослиги руҳида тарбияланган, араб, форс, рус, туркий тилларнинг пухта билимдони, ўзбек тили, фольклори ва этнографиясини ўрганишга улкан ҳисса қўшган Ғози Олимдек юксак маданиятли зиёлининг шундай дейиши ва бу жанжалга иштирок этиши қийин. Унинг ҳаёт йўли ҳам буни тасдиқлаб турибди. Ғози Олим бу йилларда

Тошкентда яшади ва Маданий қурилиш илмий-текшириш институтида, Тил ва адабиёт институтида ишлади ҳамда Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида ўзбек тилидан дарс берди. Унинг 1931 йилдан кейин Самарқандда ишлагани ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ, шундай бир ҳолни қариндошлари ҳам эсламайди. Аксинча, қизи Мира Юнусованинг эслашича, мақолада тилга олинган даврда, яъни 1934-1935 йиллари Ғози Олим Ленинградда узоқ муддатли сафарда бўлган. Ҳатто болалари, шу жумладан, 8-9 ёшли Мира опа ҳам бир йил Ленинград мактабларида ўқиганлар.

Бу ўринда яна бир факт характерлидир. Ғоди Зарифнинг менга айтишича, 1933 йили Ўзбекистон ССР Халқ комиссарлари совети Ған комитети Ғози Олимга "Ўзбек тилининг академик грамматикаси"ни яратишни топширади. Унинг узоқ муддатли Ленинград сафари ҳам шу иш билан боғлиқ. Катта ҳажмли бу грамматика қўлёзмаси 1937 йили тайёр бўлади. Афсуски, қўлёзма ҳам, унинг муаллифи Ғози Олим ҳам 1937 йилдаги бедоликнинг қурбони бўладилар. Бундан чиқадиган хулоса шуки, жуда масъулиятли илмий-ижодий меҳнат билан банд бўлган бир кишининг Самарқандга бориб ишлашига, бунинг устига, "тозалаш" мажлисида иштирок этишига вақт ҳам, имконият ҳам, шароит ҳам йўқ эди. Ғози Олимнинг бу йилларда вақтли матбуотда деярли қатнашмиганининг сабаби ҳам шунда. Демак, Усмон Носир билан боғлиқ ҳодисага Ғози Олим эмас, балки бошқа бир шахс алоқадор бўлиши керак. Чунки Усмон Носирдек зукко, гўғрисўз шоирнинг 41-42 ёшлардаги Ғози Олимдек мўътабар бир шахсга "Отагинам" деб кинояомуз мурожаат этиши мумкин эмас. Усмон Носир Ғози Олимнинг ўша йилларда ўзбек фанидаги мавқеини, қадр-қимматини ҳаммадан яхши билар ва эъозлай оларди.

Яна бир гап. Юқоридаги ҳодисада Бухариннинг тилга олиниши ҳам шубҳали. Чунки бу даврда Бухаринни танқид қилиш мамлакат миқёсида тўхтаган, у СССР Конституциясини ишлаб чиқиш комиссияси аъзолигига сайланган йиллар эди. Уни қайта танқид қилиш эса, 1936 йилнинг охирларидан бошланди. Демак, ўша "тозалаш" мажлисида Усмон Носир Бухариндан фойдаланганликда эмас, бошқа бирор масалада танқид қилинган бўлса керак.

Бир қарашда арзимас бўлиб кўринган маълумотга диққатни қаратаётганимиз беҳуда эмас. Биринчидан, бу маълумотни бошқа матбуот органлари ҳам илиб кетдилар, мутлақ ҳақиқат сифатида радио ва телевидениедан айтилмоқда. Иккинчидан, бир репрессия қурбонига бошқа бир қурбонни қарши қўйиш, юмшоқроқ айтганда, инсофдан эмас.

Ўзбек халқи маданияти тарихида ўчмас из қолдирган ҳар икки шахснинг порлоқ хотираси ҳақиқатни рўй-рост айтишни талаб қилади. Бунинг учун ҳар биримиз баб-баравар масъулмиз”.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ғози Олим Юнусов бор-йўғи 17-18 йил илмий ижод билан шуғулланди. Мана шу қисқагина даврда у бой мерос қолдирди. Аммо унинг асарлари турли манбаларда сочилиб ётибди. Кўплари қўлёзма ҳолида бўлгани сабабли уларнинг сақланиб қолгани ёки йўқолгани ҳам маълуммас. Олим асарларини бир жойга тўплаш, йўқолган деб ҳисобланганларини қидириб топишга уриниш, энг яхшиларини қайта нашр этиш фан тарихчиларининг шарафли вазифаларидан бўлмағи зарур. Зеро, бу бизнинг олим хотираси олдидаги бурчимиздир.

Абубакир Диваев **(1855-1933)**

Профессор Абубакир Аҳмаджонович Диваев оренбурглик бошқирдлардан бўлиб, туркий халқлар, хусусан, қозоқ фольклорини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишга катта ҳисса қўшган фольклоршунос, археолог ва этнографдир. Оренбургда кадетлар корпусида ўқиган А.Диваев 1876 йили Туркистон ўлкасига таржимон сифатида ишга юборилди. У бу ерда участка назоратчиси, генерал-губернаторликда таржимон ва махсус вазифаларни бажарувчи амалдор вазифаларида хизмат қилиш билан бирга ҳозирги Чимкент, Еттисув, Сирдарё ва Тошкент вилоятларида халқ ижоди намуналарини тўплаш мақсадида илмий сафарларда бўлди. Кейинчалик Туркистон маориф халқ комиссариати илмий шўроси қирғиз-қозоқ билим ҳайъати ишларини ташкил этишда

фаол қатнашди ҳамда Ўрта Осиё давлат университетиди (Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети) ўқитувчилик қилди.

А.Диваевнинг экспедициялари давомида қозоқларнинг мавсум-маросим фольклори, ботирлар жири бўйича тўплаган асарлари ва бошқа этнографик материаллари ҳамда тадқиқотлари "Сирдарё вилояти статистикаси учун материаллар тўплами", "Рус археология жамияти шарқ бўлими ахборотлари", "Қозон университети археология, тарих ва этнография жамияти ахборотлари", "Музей ишлари, тарихий ёдгорликлар, санъат ва табиатни қўриқлаш бўйича Ўрта Осиё комитети ахборотлари" сингари ўша даврнинг нуфузли даврий нашрларида босилиб чиққани билан алоҳида ажралиб туради. Бу нарса олимнинг XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон халқлари маданий ва илмий ҳаётида алоҳида ўрин тутганини кўрсатади.

Устоз Ҳоди Зариф ўз мақолалари ва оғзаки суҳбатларида А.А.Диваев фаолиятига жуда юқори баҳо берган ҳамда у ҳақда махсус мақолалар ёзган.

Туркистонда фольклористика соҳасида фахрли ўринда машҳур этнограф-фольклорист А.А.Диваев туради, – деб ёзадилар Ҳоди Зариф. – А.А.Диваев илғор рус фани ва рус классик адабиётини юқори баҳолаган, чоризм томонидан эзилган халқларга нисбатан самимий симпатияси тўғрисида ерли элатлар ўртасида хурмат ва ишончга сазовор бўлган эди. Тошкентлик бу олимнинг жуда кўп асарлари асосан қозоқ халқининг турмуши, маишати ва фольклорига бағишланган бўлса ҳам, у Туркистон ўлкаси фольклористикасида марказий ўринда туради. Шунга қарамай, чор ҳукуматининг босқинчилик сиёсати шароитида дунёвий фаннинг бирор соҳаси, жумладан, фольклористика ҳар томонлама ривожлана, айрим илғор олимларнинг индивидуал машғулоти даражасидан юқорига кўтарила олмади...⁴

Устоз ўзининг фольклоршуносликка кириб келишини ҳам А.А.Диваев номи билан боғлайди:

1923 йилда Тошкентда А.А.Диваевнинг Туркистон халқлари фольклори ва этнографиясини тўплаш, ўрганиш соҳасидаги фаолиятига 40 йил тўлишининг юбилей қилиниши, унинг фаолиятига Туркистон ва бошқа қардош республикаларнинг жуда кўп давлат ва илмий ташкилотлари, ўрта ва олий ўқув юрталари, Иттифоқ

фанлар академиясининг йирик олимлари томонидан юқори баҳо берилиши, бу меҳнатсевар олимнинг давлат томонидан умрли шахсий пенсия билан таъминланиши Туркистонда этнографик ва фольклористик ишларни янада кенгайтиришга рағбатлантирди. Ўзбек фольклорининг янги, кўнгилли тўпловчилари пайдо бўлди. Бир кун келиб ўзбек фольклористикаси тарихи ҳақида қалам тебратиш хаёлимга келмаган, буни идрок ва тасаввур қилиш имкониятдан ташқари бўлган ўша даврда мен кўнгилли, ҳаваскор сифатида фольклор тўплашга киришдим. Бу соҳага мени худди шу юбилей кунларида А.А.Диваев қизиқтирди. Бу муҳтарам олим менинг тоғам, биринчи ўзбек профессори Ғози Олим Юнусов билан маслаҳатлашиб, менга ишни ўзбек халқ мақол ва маталларини тўплашдан бошлашни тавсия этди. А.А.Диваев жуда оддий ва содда қилиб халқ донишмандлигининг аҳамиятини менга тушунтирган ва бу улкан бойликнинг эстетик кучи билан мени сеҳрлаб қўйган эди. Шундан бери ўзбеклар ўртасидан мақол ва маталлар тўплаб келаман. Кейинроқ бошқа жанрлар бўйича материаллар тўплашга киришдим. Боку шаҳрида ўқишда бўлган пайтларимда (1923-1926) Озарбайжон тадқиқ ва татаббуъ жамиятида озарбайжон фольклори бўйича профессор Бакир Чўбонзода ва Ханафи Зайноллилардан йўл-йўриқлар олиб турдим. Кейинчалик шу соҳа бўйича бирор-бир ютуққа эришган бўлсам, юқоридан айтиб ўтганларим маълум бир омил бўлган бўлса ажаб эмас.⁶

Устоз Ҳоди Зариф суҳбатларида мазкур воқеаларни тез-тез эслаб турарди. Озарбайжон фольклори бўйича йиққан материаллари дафтарларини кейинчалик йўқотиб юборганидан афсусланарди. Айниқса, Ғози Олим Юнусов ва Абубакир Диваев мақомини жуда юқори пардаларда кўтариб сўзларди.

1923 йилда, — дегандилар суҳбатларнинг бирида Ҳоди Зариф, — машҳур фольклоршунос ва этнограф Абубакир Диваев илмий фаолияти бошланганининг 40 йиллиги кенг нишонланди. Унинг машҳурлигини шундан ҳам билса бўладики, ўша даврнинг В.В.Бартольд, В.А.Гордлевский каби улкан олимлари алюмининг илмий фаолияти ҳақида мақолалар ёзгандилар. ўшанда А.А.Диваев юбилей тантаналарининг ёш ва навқирон иштирокчиси бўлган менда фольклор ва этнография материалларини тўплашга рағбат тугдирган, ҳатто бу ишга йўлаган ҳамда ўзининг мақолалари босилган газета ва журналлар қийқимларидан тузилган бир альбомни⁶ совға

қилганди. Шу-шу бу улкан инсон билан унинг вафотигача доимий алоқада бўлиб, маслаҳатлар олиб турдим. Шунинг учун ҳам уни тоғам Ғози Олим Юнусовдан кейинги устозларимдан бири ҳисоблайман.

Абубакир Диваев чор расмий идораларининг вакили бўлишига қарамай, ерли халқлар ва уларнинг зиёлиларига катта ҳурмат ва эҳтиром билан қарар, фахр ва ифтихор намуналарига айланган тарихий-маданий ёдгорликлар қаровсизлик туфайли вайрон бўлаётганига, миллий қадриятларнинг йўқолиб кетаётгани, бузилаётгани ва топталанаётганига ич-ичидан ачинар, бунинг учун жадал равишда фольклор ва этнография материалларини кўпроқ тўплашга ҳаракат қилар, вайронага айланиб бораётган обидаларнинг, ҳеч бўлмаганда, суратларини олиб қолишга уринар, бу ишга биз ёшларни ҳам ундарди. Бундай ҳаракатлар давлат ва расмий идоралар томонидан мутлақо қўллаб-қувватланмас, аксинча, турли йўлар билан унга монелик қилиб туриларди. Шундай бир даврда А.Диваевнинг шахсий ташаббус ва ҳаракатлари ҳар жиҳатдан ибратлидир. Бундай ишлар фанга ўзининг бутун борлигини бағишлаган фидойи кишиларгагина мўъассар бўлади...

Устоз Ҳоди Зариф таъкидлаган А.Диваев фаолиятидаги бундай ибратли, ўрнакли жиҳатлар, алоҳида урғу бериб таъкидлаган фидойилик унинг ўзига ҳам тўла тааллуқлидир. Чунки Ҳоди Зарифнинг ҳам бутун ҳаёт йўли фанга фидойиликдан иборат.

Биргина мисол келтирайлик. Атоқли халқ шоирлари Пўлкан ва Фозил Йўлдош ўғлидан Ҳоди Зариф ёзиб олган "Юсуф билан Аҳмад" достони минг саҳифадан кўпроқ, яъни қарийб 30 босма табоқ ҳажми ташкил этади. Бундай катта ҳажмли материални сурункали ёзиб олиш учун қанчалик чидам, сабртоқат, қатъийлик, бир мақсадга қаратилган ирода, имон-этиқод бутунлиги зарурлиги ўз-ўзидан аёнлир. Ўшанда Ҳоди Зариф бор-йўғи 22 ёшли биринчи курс талабаси эди. Талаба бўлганда ҳам Ўзбекистоннинг ўша даврдаги энг нуфузли олий ўқув юрти – Самарқанд педагогикасининг талабаси эди. У ҳам бошқалардек ўқишни бемалол давом эттириши, ўз шахсий камолотини ўйлаши мумкин бўлган бир шароитда бошқа бир йўлдан кетди. У рўбарў келган маънавий бойлик шахсий манфаатдан устунлик қилди. Чунки у Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил

Йўлдош ўғли, Пўлкан сингари беистисно буюк дostonчилар билан бақамти келиб қолганди. Бу вақтда мазкур улкан халқ шоирлари олтмиш ёшни қоралаган. Ҳоди Зариф эса, бор-йўғи 21-22 ёшда бўлган.

Бу доно мўйсафидлар билан, — деб эслагандилар кейинчалик Ҳоди Зариф, — жуда яқин, қадрдон бўлиб кетдим. Ҳатто ота-ўғил мақомида эдим. Мен уларга Эргаш ота, Фозил ота дея мурожаат қилардим. Улар мени ўғлим дея алқардилар. Бугун ўйласам, менинг фольклоршунос бўлиб шаклланишимда муайян маънода уларнинг ҳам хизматлари бор экан. Улар мени, тоғам Ҳоди Олим Юнусов таъбири билан айтганда, "эл таниш иши"га етаклаган халқ донишмандларидир. Айниқса, Эргаш Жуманбулбул ўғли ўта билимдон, Навоий, Машраб, Махтумқули ижодини ҳар томонлама билган, турмушдаги ҳар бир ҳолатга файласуфона баҳо бера оладиган доно шахс сифатида бошқа бахшилардан ажралиб турарди. У менга Мулла Ҳоди дея мурожаат этар, ҳатто менга бағишлаб бир неча терма ҳам яратган шоирдир. Бугун Эргаш ота ҳам менинг устозларимдан бири бўлганди, дея ҳеч иккиланмай айта оламан. Чунки дostonчилик санъати, бахшилар амалиёти ҳақида нимаики ёзган бўлсам, асосан шу доно мўйсафид маъ-лу-мотларига суяндим. Одатда, биз бахшиларга нисбатан "саводсиз" сўзини қўллаймиз. Бу тўғри эмас. Улар ёзув-чизувнигина билмаганлар. Бу саводсиз деганимас. Аслида, улар жуда катта ҳаётий, адабий билимга эга бўлган ўта маърифатли кишилардир.

Инсон турмуш-кечирмишининг бугуни билан келажаги тўқнаш келиб қолган бундай нуқталарда тўғри йўл танлаш ҳаётга тик қарай оладиган кишиларгагина муяссар бўлади. Ҳаётдаги бундай нуқталар инсон учун бир имконият. Мазкур имкониятдан қандай фойдаланиш ҳар бир шахснинг ўзига боғлиқ. Ҳоди Зариф ҳаётнинг муайян дақиқаларида берилган бундай танлаш имкониятидан тўғри фойдалана билдилар. У киши ўзининг ўрни педагогика талабалари орасидамас, балки давримизнинг буюк дostonчилари ўртасида эканини юракдан ҳис этди. Бундай шароитда тўғри йўл танлаш ўзи мансуб бўлган она халқ олдидаги катта масъулият ва инсоний бурч эканини ҳам унутмаслик керак. Ана шу масъулият ва бурч, танлаш имконияти берилганда тўғри йўл топа билиш Ҳоди Зарифга катта шараф келтирди. Илмий ва адабий жамоатчилик уни 20-

йиллар охирларидаёқ ўзига хос тўпловчи ва тадқиқотчи олим сифатида тан олди...

Фольклоршунослик жиддий ютуқларни қўлга киритган бугунги кунда, — дея суҳбатни давом эттирганди Ҳоди Зариф, — А.А.Диваевнинг илмий фаолиятидаги айрим нуқсон ва етишмовчиликлар, ҳатто тўғридан-тўғри хатолар ҳам кўзга ташланиши табиий. Масалан, "Алпомиш" достонининг тўрткўллик Жиемурот жиров Бекмуҳаммад ўғлидан ёзиб олинган қорақалпоқ вариантыни янглиш равишда қозоқ достони деб ўйлаб, уни 1901 ва 1922 йилларда икки марта "Алпамис ботир" номи билан нашр этган. Унинг тилини ҳам қозоқ тили жонли шеваларига яқинлаштирган. Бундай ҳолларда майда-чуйда камчиликларгамас, олим фаолиятининг моҳиятига қараш керак. А.А.Диваев "Алпомиш" достони қозоқ версиясининг 1899 йили Юсуфбекхўжа Шайхулислом ўғли нашр этган Қозон босмасидан анча илгари қозоқлар орасида шундай дoston борлигини матбуотда хабар қилган, ҳатто 1896 йили "Великан Алпамыс" номида унинг насрий баёнини нашр этганди. Маълумотлар ниҳоятда кам бўлган бундай даврларда янглишиши табиийдир. А.А.Диваев қозоқ фольклорининг кўпгина намуналарини биринчи бўлиб ёзиб олган ёки биринчилар қатори уларни тадқиқ этган. Биринчиларга эса ҳамшиша қийин. Бугунги кунда А.А.Диваев асарлари турли манбаларда сочилиб ётибди. Қозоқ дўстларимизнинг 1964 йили нашр этган "Казахская народная поэзия" тўплами ҳам тўламас. Устоз Диваев ҳақида жиддийроқ бир нарса ёзиш ниятим бор. Аммо бир неча йиллардан бери бунга киришиши имконияти бўлмади. Унинг барча асарларини тўплаш, зарурларини қайта нашр этиш керак. У шундай эҳтиромга лойиқ олимдир.

Буюк шахслар, улкан жамоат арбоблари фаолияти кенг жамоатчиликни доимо қизиқтириб келади. Одамлар улар ҳақида кўпроқ билишни, бир-бирларига сўзлаб беришни истайдилар, ҳатто уларнинг ҳаётини турмуш-кечирмишларида бўлмаган воқеа-ҳодисалар билан зийнатлайдилар. Баъзан турли-туман миш-мишлар ҳам пайдо бўлиб қолади. Бундай "ёлгон ҳақиқатлар" уларнинг вафотларидан кейин янада кучаяди. Улуғ аллома Ҳоди Зариф ҳам бундан мустасномас. Жумладан, Ҳ.Узоқов "Ватан" газетасининг 1998 йил 3 сентябрь сонидан профессор А.А.Диваевни 1880 йили туғилган дея янглиш

кўрсатиш билан бирга уни "профессор Ғози Олим Юнусовнинг тоғаси, атоқли фольклоршунос профессор Ҳоди Зарифнинг ота авлоди", деб ёзибди. Шунга яқин гаплар илмий-ижодий зиёлилар орасида домла барҳаётлиги даврида ҳам юрарди. Бунга маълум даражада домланинг ўз мақолаларидан бирида А.А.Диваевни "менинг қариндошим" деб ёзгани ҳам сабаб бўлган, албатта. Бундай гап-сузлар биз домланинг шогирдларини ҳам қизиқтириши табиийдир. Чунки биламизки, домланинг ота-боболари узбек бўлган. Бир суҳбатда домла ўзларининг еттинчи отаси Зарифхўжа асли паркентлик бўлиб, Тошкент шаҳрига келиб ўрнашиб қолганини айтгандилар. А.А.Диваев эса бошқирд миллатига мансуб. Шундай экан, домланинг А.А.Диваевга қариндошлик даражаси қандай? Нега домла у кишини бир мақоласида, ҳатто расмий идораларга ёзган таржимаи ҳолида "қариндошим" деб атаган? Минг истиҳола билан бу ҳақда сўраганимизда, бир кулиб қуйгандилар-да, шундай жавоб бергандилар:

Кишининг қайси миллатга мансублиги унча муҳим бўлмаса ҳам, айта қолай. Менинг ҳақимда ҳар хил гап-сўзлар юришидан хабарим бор. Бундай гап-сўзлардан хафа бўлмаслик керак. Одам борки, унинг орқасидан гапирадилар. Аммо улар тўхматга, итвога айланса, бу жуда ёмон.

Мен ўзбекман. Ўзбеклигимдан фахрланаман. Қоним ҳам сиз ўйлаганчалик қоришиқмас. Она бобом Муҳаммадолим Юнусовнинг ўзбеклашган татар эканини ҳисобга олмаганда "топ-тоза". Мен билганча, яъни етти отагача бўлган аждодларимнинг бари ўзбек миллатига мансуб.

Модомики, менинг татар ёки бошқирд миллатига туташлигим ҳақида қандайдир латифанамо гап-сўзлар мавжуд экан, кимлардир мени камситишми ёки бошқа бир мақсадда бундай бачкана миш-мишларнинг кўпайишидан манфаатдор экан, буларга аниқлик киритиб, очигини айтмоқ даркор. Мана, сиз ҳам буни Абубакир Диваев билан боғлаб сўрамоқдасиз.

Менинг авлод-аждодимнинг Абубакир Диваев билан мутлақо қариндошчилиги йўқ. Абубакир Диваев она бобом Муҳаммадолим Юнусов оиласининг яқин кишиси, менинг эса устозларимдан бири бўлган. Бу доно инсон тоғам Ғози Олим Юнусов билан кўп масалаларда ҳамфикр эди. Бундай ўта яқинликнинг муайян ижтимоий-

маиший сабаблари ҳам бор, албатта. Гап шундаки, бобом Мухаммадолим Юнусовнинг татар миллатига мансуб чиройли бир уй хизматчиси бўлган. Абубакир Диваев ана шу уй хизматчисини ёқтириб қолган. Бобом эса ўзбекларга хос урф-одатлар билан уни Абубакир Диваевга никоҳлаб берган. Бу нарса оилавий борди-келди ва яқинликни янада кучайтириб юборган. Вақт ўтиши, авлодлар ўзгариши билан ҳақиқий ҳол одамларнинг эсидан чиқиб, "яқинлик" "қариндошлик"ка айланиб қолиши табиий бир ҳолдир.

Менинг Абубакир Диваевни қариндошим деб ёзганим ёки қаердадир огаки сўзлаганимга келсак, бу қон-қариндошлик бўлмай, оилавий яқинлик туфайли юзага келган ҳиссиёт натижасида айтилганини унутмаслик керак. Иккинчидан, гоҳ "буржуа миллатчиси", гоҳ "космополит" ёрлиқлари остида вақти-вақти билан қувғинларга дучор бўлган бир кишининг бошқа бир миллат вақилини, боз устига, А.Диваевдек нуфузли бир шахсни ўз қариндошим деб аташи мавжуд давлат сиёсатига тўла мос эди-да! Эҳ, биз ўз жонимизни сақлаш учун нималар қилмадик дейсиз. Баъзан ёлғон гапирдик. Ичимизда сақлаб келаётган ҳақиқатларни ҳали-бери айта олмасак керак... Мулла Тўра, сиз ҳам эҳтиёт бўлинг...

Суҳбат шу жойда узилиб қолди. Мен ҳам бундан кейин ўшандай гап-сўзлар ҳақида оғиз очмайдиган бўлдим.

Абдурауф Фитрат (1886-1938)

Биз Абдурауф Фитрат, Ғози Олим Юнусов, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби фан ва адабиётимизнинг улкан арбобларини кўрмаган, ўқувчилик ва талабалик йилларимизда бундай буюкларнинг ўлмас ижоди онгли равишда биздан яширилган авлод сирасига кирамиз. Уларнинг жўшқин фаолияти, нодир илмий ва адабий ижоди билан кейинроқ танишганимиз, фидоийликлари, қайтарилмас амаллари, инсоний сиймолари тўғрисидаги устозларимиз суҳбатларидан озми-кўпми баҳраманд бўлганмиз. Устоз Ҳоди Зариф Абдурауф Фитрат ҳақида алоҳида

бир эҳтиром билан сўйлар, хусусан, унинг адабиёт тарихини ўрганиш, шарқ қўлёмаларини тўплашдаги фаолиятини алоҳида ажратиб кўрсатар, устозлик мақомини ғоятда улугларди. Бундай бўлиши табиийдир. Чунки Ҳоди Зариф 1927-1937 йиллари Абдурауф Фитрат билан Самарқанд ва Тошкентда бирга ишлаган, уни яқиндан билган, тоғаси, машҳур тилшунос ва элунонос Ғози Олим Юнусов туфайли ҳамда ўзи ҳам раҳбарий лавозимларда (Ўзбекларни ўрганиш қўмитасида илмий кенгаш котиби ва кабинет мудири, Тил ва адабиёт институтида сектор мудири ва аспирантура бўлими бошлиғи вазифаларида) ишлагани учун Фитрат домлани деярли ҳар куни учратган, кўрган, унинг суҳбатида бўлган.

1966 йилги Тошкент зилзиласидан кейинги кунлар эди. Устоз Ҳоди Зариф ҳақида бир рисола ёзиш учун материаллар йиғиб юрган кунларимнинг бирида домланинг Жаркўчадаги ҳовлисига бордим. Домла ҳовлида ўрнатилган палаткага кўчиб ўтган, ёзиш-чизиш ишларини шу жойда давом эттираётган экан. Сўз фольклор асарларини ёзиб олиш йўллари, туркий халқлар оғзаки ижоди намуналарини ёзиб олиш учун XIX асрнинг иккинчи ярмида академик В.В.Радлов яратган лотин ёзуви асосидаги транскрипция ва унга асосланиб 20-йилларнинг иккинчи ярмида устознинг ўзи ишлаб чиққан араб ёзуви асосидаги ўзбек фольклори материалларини ёзиб олишга мўлжалланган транскрипция ҳақида борди. Суҳбат давомида Ҳоди ака кутилмаганда: "Қутадағу билиг" достони Наманган нусхаси қўлёмасининг давлат хазинасига қандай қилиб олинганини биласизми?" – деб қолдилар. Мен истеъдодли тадқиқотчи Қаюм Каримовнинг дoston ҳақидаги бир неча илмий мақолаларини ўқиганимни, қўлёмани Фитрат домла топгани тўғрисидаги маълумотдан бўлак ҳеч нарса билмаслигимни айтдим. Домла ўзларига хос табассум билан суҳбатни давом эттирдилар:

Буни билишнинг ўзигина етарлимас. ҳар бир қўлёманинг аниқланиши ва давлат хазинасига олинишининг ўз тарихи бор. Биз эса у ёки бу қўлёмна фалон кишидан фалон олим томонидан олинди ёки фалон йўл билан қўлёмналар фондига келиб тушган деган умумий қайдлар билан чегараланамиз. Боз устига, ҳозирги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институти қўлёмналар фондидаги асарларнинг кўпчилиги рус

шарқшунос ва ўлкашунослари томонидан тўпланган деган бир ёқлама тасаввурлар тугдирилган. Тўғри, мазкур бебаҳо маънавий хазинанинг юзага келишида уларнинг ҳам муайян хизматлари бор. Аммо бир қатор қўлёзмаларнинг уруш йилларида уларнинг номлари билан қайта расмийлаштирилганини ҳам унутмаслик керак.

Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, Ўзбекистондаги ҳозирги қўлёзмалар фондлари, фольклор архивларининг юзага келишида, қадимий осори атиқаларнинг тўпланишида ўзбек олимлари ва зиёлиларининг хизматлари беқиёсдир. Мана, Фитрат домлани олинг. Бу мўтабар шахснинг мазкур соҳадаги хизматлари мингларга татийди. Ифво ва тўхматлар билан ғайриқонуний равишда қатл этилган Фитрат домла бу соҳада шунчалар кўп иш қилдики, унинг фаолиятига барча илмий ва адабий ижодини соқит қилинган ҳолда баҳо берилганда ҳам, маданий меросимизни тўплашдаги хизматлари билан тарихимиздан мустаҳкам ўрин олган бўларди. Ҳолбуки, буюк сиймолар фаолиятига бундай бўлиб-бўлиб баҳо берилмайди. Менинг назаримда, Абдурауф Фитрат яхлит адабий ва илмий сиймо, XX аср ўзбек маданиятининг атоқли арбоби, буюк санъаткор, улкан қомусий олимдир. Аммо унинг хизматлари ҳали ҳам муносиб баҳоланган эмас. "Фитрат фақат гражданик йўли билангина оқланган, ижоди ва фаолиятида миллатчилик, туркларастлик унсурлари бор, демакки, у тўла маънода бизники эмас", деб юрувчилар ҳам бор. Ахир, бир сиймони иккига бўлиб баҳоланш мумкинми?! Бир вақтлар "Алпомиш" достонига нисбатан ҳам шундай ғайриилмий муносабатда бўлгандик. "Унинг халқчил ва халққа қарши вариантлари бор, ҳозирча халқчил вариантларини топганимиз йўқ" йўсинидаги гаплар қилгандик. Бундай ғайриилмий, нигилистик қарашларга, чаласаводларча айтилган гапларга зарба берилганига ҳам ўн йил бўлди. Фитрат домла эса ҳалигача ўзининг ҳақиқий баҳосини олганича йўқ. Ишончим комилки, Фитрат Ўзбекистон фани ва адабиёти тарихидан ўзининг муносиб ўрнини эгаллайди. Энди суҳбатимизнинг бошидаги масалага қайтайлик.

Фитрат қўлёзма ёдгорликларини тўплашда баъзан ноанъанавий йўللар тутар, ҳатто таваккалчилик ҳам қиларди. Бунга "Қутадғу билиг" достони Наманган нусхасининг қўлга киритилиши яққол мисолдир. Воқеа бундай бўлган. XI асрнинг буюк ёдгорлиги "Қутадғу билиг" достонининг Вена ва Қоҳира нусхалари XIX асрда

аниқланган, ўтган аср ва асримиз бошларида улар ҳақида жиддий тадқиқотлар олиб борилган, ҳатто ажнабий тилларга таржимаси ҳам амалга оширилиб, нашр этилганди. Фанда кейинчалик бу ўлмас обиданинг Наманган нусхаси дея номланган яна бир қўлёзманинг мавжудлиги ҳақидаги маълумот билан илмий жамоатчилик 1914 йили танишди, яъни ўша пайтда эълон қилинган бир мақолада наманганлик Муҳаммадҳожии эшон Лолареш деган уламнинг шахсий кутубхонасида дostonнинг араб ёзувидаги қадимий қўлёзмаси мавжудлиги хабар қилинганди. Қозон университети олимлари ва рус шарқшунослари бу нодир қўлёзmani қўлга киритиш учун қарийб ўн йил ҳаракат қилдилар. Аммо бирор натижага эришолмадилар.

Даврнинг илғор мутафаккири сифатида мазкур ишлардан Фитратнинг хабардор бўлмаслиги мумкин эмасди. Олим Бухоро Халқ Республикасидаги расмий давлат ишларидан бўшагач, қўлёзmani сотиб олиш билан жиддий шуғулланди. Аммо бу осон кечмади. Қўлёзма соҳиби турли баҳоналар билан ҳар қандай таклифни рад этди, ҳатто қўлёзма йўқолиб кетган дея уни кўрсатмади ҳам. Фитрат Наманганга, Муҳаммадҳожии эшон ҳовлисига қилган навбатдаги таширифида қўлёзма соҳибидан, жила курсида, у билан бирров танишиб чиқишга рухсат беришни илтимос қилди. Шунда уй эгаси қўлёзmani олиб чиққач, олим дарвоза олдидаги извош зинасида ўтириб уни варақлай ва шарҳлай бошлади. Фитратнинг ўта зукколигига қойил қолган уй эгаси уни берилиб тинглайди. Маълум муддат ўтгач, Фитрат домла уй эгасидан бир коса сув олиб чиқишини илтимос қилади. Қўлёзма соҳиби ҳовлига кириб кетиши билан извошга ўтириб қўлёзmani Тошкентга олиб келади. Кейин қўлёзма соҳибини Тошкентга таклиф этиб, унга масаланинг моҳиятини тушунтириб, тегишли ҳақини бериб рози қилади. Муҳаммадҳожии эшон ҳам оила шароитида авлоддан-авлодга мерос сифатида авайлаб сақланиб келинган қўлёзма Фитратдек машҳур олим воситачилигида давлат ихтиёрига ўтаётганидан хурсанд бўлади ҳамда келгуси авлодлар учун сақланиб қолишига ишонч ҳосил қилади.

Бировнинг шахсий мулки бўлган қўлёзманинг олиб қочиб келиниши, кейинроқ рози-ризолик олинишига қарамай, кимларгадир ғайритабiiй, ҳатто жоҳиллик, худпарастликдек туйилиши

мумкин. Шахсан мен бундай ўйламайман. Буни мен Фитрат домланинг ақли расолик билан қилган иши, ўта топқирлиги, ўзига хос жасорати деб ҳисоблайман. Чунки яқин тарихимиздаги қонли воқеаларни, кўплаб қўлёмалар ва осори атиқаларнинг изсиз йўқолганини ўйласам, Фитрат домла жасоратининг тенгсиз аҳамияти янада равшан бўлади. Бу ҳолни ёрқинроқ тасаввур қилишингиз учун яна бир мисол келтирай.

1930 йили Самарқандда тоғам Ғози Олим Юнусов Е.Э.Бертельс ва менинг иштирокимда улуғ шоиримиз Алишер Навоий "Ҳамса"-сининг Абдулжамил котиб нусхасини сотиб олганди. "Ҳамса" дostonларининг ёзила бориши билан улуғ шоирнинг бевосита назорати остида кетма-кет кўчирила борган бу нодир нусха Ғози Олим Юнусовнинг шахсий кутубхонасида сақлаб келинди. 1937 йили тоғам ноҳақ қамоққа олингач, унинг бисотидаги барча китоблар, қўлёмалар, 1936 йилнинг охирларида ёзиб тугалланган, қарийб минг саҳифалик "Ўзбек тили грамматикаси" қатори "Ҳамса"нинг мазкур нодир нусхаси ҳам олиб кетилди. Бундай бедодликка ҳеч кимнинг аралашолмаслиги табиий эди.

Яхшиямки, улуғ шоирнинг 500 йиллигига тайёргарлик кўриш муносабати билан Алишер Навоий "Ҳамса"сининг Абдулжамил котиб нусхаси ҳақидаги масала кўтарилди. Ўша пайтдаги Ўзбекистон ҳукумати бошлиғи Абдужаббор Абдурахмоновнинг аралашуви натижасида шоир юбилейини ўтказиш ҳукумат кўмитасининг масъул котиби сифатида менга Давлат сиёсий бошқармасининг подвалидан мазкур қўлёмани топиб келишга рухсат этилди. Юрак ҳовучлаб тегишли жойга бордим. Кўрсам, нодир қўлёмалар, тошбосма китоблар шинга қадар айқаш-уйқаш қилиб тахлаб ташланган. Улар орасидан зўрға "Ҳамса" қўлёмасини топиб олдим. Қўлёмма полга шундай ташлаб қўйилган экан. Шунинг учун унинг муқовасининг бир чети нам тортиб, озроқ уринган. Бу нарса қўлёмани таъмирлашдан кейин ҳозир ҳам билиниб туради. Э воҳ, қўрқоқлик қилиб ўша пайтда битта "Ҳамса" қўлёмасини олиш билан чекланганмиз. Ахир, 1937-1938 йиллар қатоғонлиги ўтиб, мен ҳам оқланиб, ишга тикланган, вазият бирмунча юмшаганди-ку! Ўша пайтдаги зиёлилар бундан фойдаланолмаганмиз. Кўрққанмиз-да, қўрққанмиз! Бунинг учун мен сираям ўзимни кечиролмайман".

Ҳоди Зариф кейинги йилларда бу воқеани қайта-қайта эслаганда ичдан ниҳоятда эзилар, кўплаб қўлёмаларнинг изсиз йўқолиб кетганига ўзини айбдор ҳис этар, ҳатто баъзан ўзини туюлмайд пешонасига муштлаганча ўрнидан туриб кетардилар.

Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, таниқли адабиётшунос Н.Каримов "Фан ва турмуш" журналида эълон қилинган мақоласида "Қутадғу билиг" билан боғлиқ Ҳоди Зариф эсдаликларига бир версия, бир ривоят тарзида қарайди. Бир қатор оғзаки маълумотлар ва Давлат сиёсий бошқармаси хуфияларининг ёзишмаларига асосланиб, қўлёманинг Фитрат томонидан олиншини бошқачароқ изоҳлайди. Аммо Н.Каримов мақоласидаги бир қатор ривоятнамо мулоҳазалар, яъни қўлёманинг 1911 йили чор ҳукумати фойдасига мусодара қилингани, унинг Исоққон тўра томонидан олиб қолингани, Исоққон тўра уйида тинтув ўтказилганда бир қизил аскар қўлёмани ўғирлаб олиб, 30 миллион сўмга сотгани, шу тариқа асар Муҳаммад Муҳиддинов мулкига айлангани ва бошқалар кишини ўйлантириб қўяди.

Бизнингча, Ҳоди Зариф хотиралари асосли. Буни қуйилагилар тўла тасдиқлайди. Аслида, қўлёмна бир кишининг — наманганлик Муҳаммадхожи эшон Лоларешнинг мулки бўлган. Уни 1913 йил кузида Фарғона водийсида экспедицияда бўлган А.З.Валидов кўрган. Бу ҳақда у Қозон университети қошидаги Археология, тарих ва этнография жамияти йиғилишида 1914 йил 20 апрелда ахборот берган, шу йили Рус император академияси "Шарқ бўлими ахборотлари"нинг 22-жилдида "Фарғона областидаги шарқ қўлёмналари" номли мақола ҳам эълон қилинган. Фитрат худди шу қўлёмани 1924 йили Муҳаммадхожи эшон Лоларешдан олган. Буни "Қутадғу билиг" устида узоқ йиллар талқиқот ишлари олиб борган таниқли олим К.Каримов ҳам тасдиқлайди. У шундай хотирани Ҳоди Зарифдан эшитиш билан бирга машҳур матншунос олим С.Мутталибовдан ҳам эшитганини айтганди. Қолаверса, Ҳоди Зариф юқорида айтганларини фақат мен билан бўлган суҳбатдагинамас, балки кейинги йилларда турли кишилар иштирокида ҳар хил йиғинларда ўнлаб мартаба такрорлаган. Ўша йилларда мазкур воқеадан у ёки бу даражада хабардор Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Порсо Шамсиев, Солиҳ Мутталибов,

Солиҳ Қосимов, Собиржон Иброҳимов каби алломалар барҳаёт бўлганлар. Бирортасининг ҳам Ҳоди Зарифга эътироз билдирганини эшитган эмасмиз. Аксинча, улар ҳам Ҳоди Зариф баён қилган воқеага яқин мулоҳазаларни билдирардилар.

Атоқли олим Иззат Султон бир йиғилишда аспирантурада ўқиш давридаги илмий раҳбари Фитрат домла ҳақида шундай деганди: "Устозим Фитратнинг хорижга кетиш имконияти мавжуд бўлган. 1935 йили Фитрат Қоҳира университетига ишга таклиф этилди. Аммо устозим хориждамас, ўз ватанида ишлашни афзал кўради ва таклифни рад этади. 1936 йили Тил ва адабиёт институти Фитрат домла тўплаган қўлёзмаларни сотиб олади. Шунда Фитрат: "Қутадғу билиг" қўлёзмаси баҳосиз, уни сотмайман. Институтга совға қиламан", деганди".

Юқорида келтирилган фикр-мулоҳазалар Ҳоди Зарифнинг айтганлари қандайдир ўйлаб топилган версиямас, балки ҳақиқат ёки ҳақиқатга яқин эканини кўрсатади. Аммо профессор Н.Каримов мақоласидаги мулоҳазаларни ҳам рад этиш керакмас. Чунки Н.Каримов мақолада қўлёзманинг кейинги тақдири билан боғлиқ муҳим факт ва ҳужжатларни ҳам келтирадики, буларни қиёсий ўрганиш "Қутадғу билиг" Наманган нусхасининг давлат хазинасига олиниш тарихини янада ойдинлаштириш учун катта аҳамиятга моликдир.

Ҳоди Зарифнинг бошқа бир ўринда хотирлашича, Фитрат домла тошкентлик бир кишининг қулида Алишер Навоий девонининг бир нодир ва қалимий нусхаси сақланаётганини, унда Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг биргаликда ишланган миниатюра портрети мавжудлигини, лекин қўлёзма соҳиби уни давлат хазинасига олиш учун ҳар қандай шартга ҳам кўнмаётганини қайта-қайта таъкидлар ва унинг йўқолиб кетишидан ниҳоятда ташвишланаркан. "Биз бундай жоҳилликка бормасак-да, қўлёзма шу даражада аҳамиятлики, унинг эгасини ўлдириб бўлса ҳам асарни давлат хазинасига олиш зарур", дея қулиб қўяркан Фитрат домла.

Ҳоди Зариф домла ўша даврда Фитратга бўлган муносабат натижасида унинг бу хабарига жиддий эътибор бермаганига, ҳатто қўлёзма соҳибининг номи ва яшаш манзилени бирор жойга ёзиб қўймаганига, кейинчалик уни унутиб юборганига ниҳоятда афсусланарди. Сўхбатлар давомида Ҳоди аканинг: *"Биз*

ёшлар Фитрат домлани улкан устоз олим сифатида юракдан севсак-да, ўзимизнинг бу туйғумизни очиқ баён этолмасдик. ҳатто баъзан билиб-билмай уни танқид ҳам қилган бўлардик", дея улкан олим ва адиб хотираси олдида ўзини гуноҳкордай ҳис этган ҳоллари кузатиларди.

Сухбатларда Ҳоди ака Фитратнинг "Ўзбек адабиёти тарихи" асарини қайта-қайта эсларди. Унинг айтишича, Фитрат домланинг мазкур асари икки вариантда мавжуд бўлган. Биринчи вариантини 20-йиллар охирида ёзиб тамомлаган. Аммо шу йилларда унга нисбатан матбуотда бошланган ҳужум асарнинг нашр этилмай қолиб кетишига сабаб бўлган.

Фитрат, — дердилар Ҳоди ака, — ўзбек адабиёти тарихини узлуксиз жараён сифатида ўрганган биринчи олимдир. У биринчи бўлиб асл манбалар асосида ўзбек адабиётини даврлаштирди. Бу нарсани ҳозир унинг 20-йилларда эълон қилинган икки хрестоматияси, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Алишер Навоий, Муҳаммад Солиҳ, Машраб, Турди ҳақидаги мақолаларидан ҳам билса бўлади. Аслида, унинг матбуотда эълон қилишига улгуриб қолган бундай мақолалари "Ўзбек адабиёти тарихи" айрим бобларининг қисқартирилган нусхаларидир.

1934 йили Тил ва адабиёт институти ташкил этилгач, Фитрат домлага "Ўзбек адабиёти тарихи"ни ёзиш топширилди. Шу муносабат билан у институт аспирантларига ва Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институти талабаларига ўзбек адабиёти тарихидан лекциялар ўқий бошлади. Фитратнинг "Тарих" устидаги иши 1936 йил охирида яқунланди ва институтда муҳокама этилди. Муҳокамада билиб-билмай айтилган настбалинд гаплар кўп бўлди. Лекин бу гаплардан кўпининг муҳокама қилинаётган қўлёзмага алоқаси йўқ эди. Фитрат домла уларга жавоб ҳам бериб ўтирмади. Камчиликларни ҳисобга олишини айтиб, гапни калта қилди.

Мен ҳам "Ўзбек адабиёти тарихи" қўлёзмасини ўқиб чиққандим. Маълум бўлишича, Фитрат домла илгариги қарашларидан бир оз чекинган, адабиёт тарихи намуналари таҳлилида уларнинг ғоявий жиҳатларига алоҳида эътибор бериб, синфий-партиявий талқинларни кучайтирган экан. Табиий, ўша даврда қўлёзманинг бундай ўринларини биз билиб-билмай мақтаганмиз.

Фитрат асарида бир томонлама талқинлар, ҳатто хато қарашлар ҳам мавжуд бўлган. Масалан, олим халқ бахшилари

анъанада мавжуд нарсаларни оддий такрорловчилари дея уларнинг ижодий имкониятларига эътибор бермаган. Мен қўлёзманинг ўзимнинг ўша даврдаги қарашларимга монанд ўринларидан кўчирмалар ҳам олиб қўйгандим. Аммо кейинчалик эътиборсизлик туфайли йўқотиб юборганман.

Бугун ўйласам, Фитрат яратган "Тарих"ларнинг 20-йилларда ёзилган варианты илмий жиҳатдан тўғри ва асосли бўлган экан. Адабиёт тарихи намуналарига баҳо беришда Фитрат қарашларидаги "силжиш" унча ўзини оқламаган. Бугунги кунда биз учун Фитрат ёзган "Ўзбек адабиёти тарихи"нинг ҳар иккала нусхаси ҳам бирдай аҳамиятлидир. Афсуски, мазкур қўлёзмалар бизгача етиб келмади. Нима учундир мен уларнинг топилишига, хусусан, биринчи вариантнинг сақланиб қолганига ишонаман.

Ҳоди Зариф Фитрат асари топилиши умиди билан мени Фанлар академияси архивига ҳам бир неча бор юборгандилар. Ҳоди ака "Ўзбек адабиёти тарихи" биринчи вариантнинг бирор нусхаси қайси бир нашриёт архивидан топилишига қатъий ишонардилар. Бу ишонч улкан олимни умрининг охиригача бир нафас ҳам тарк этган эмас...

Фитрат, — деб эслаб қолдилар бир куни Ҳоди ака, — ўзбек адабиёти тараққиётини тўғри тушуниш учун Навоийгача бўлган шоирларнинг ҳаёти ва ижодини ҳар томонлама ўрганиш зарурлигини қайта-қайта таъкидларди. Улуғ Навоийнинг юксак баҳосига сазовор бўлган Лутфий ижодини ҳар томонлама ўрганиш масаласига илмий жамоатчилик диққатини биринчи бўлиб тортган аллома ҳам Фитратдир. Менинг 30-йиллар охириларидан бошлаб Навоий ва Навоийгача бўлган ўзбек адабиётини ўрганишга киришганимнинг боиси ҳам Фитрат таъкидлари натижасидир. Биз ўз вақтида тан олмаган бўлсак-да, ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда Фитрат таъсирида шаклландик. Буни бугун айтишимиз керак. Ҳар бир мулоҳазани аниқ фактлар билан асослаши, чуқур илмий тадқиқотчилик фаолияти, адабиёт ҳодисаларига ҳалол ва холис муносабатда бўлиши билан Фитрат ҳали кўпларга ўрнак бўлғусидир...

Ҳа, Ҳоди ака ана шундай дангал олим эдилар, кимдан ниманики ўрганган бўлсалар, уни тан олар, очикчасига айтар, бундан ўз ғурурини камситилган ҳисобламасдилар.

Юрий Соколов (1889-1941)

1964 йил сентябрь ойининг дастлабки кунларидан бирида домланинг Жаркўчадаги ҳовлисига бордим. Домла ўз иш кабинетларида ниманидир ёзиб-чизиб ўтирган эканлар. Саломалиқдан кейин жуда эрта борганимдан хавфсиратган ҳолда "Тинчликми?" деб сўрадилар. Мен икки ой навбатда турганимдан кейин бугун эрталаб Тошкент шаҳар ижроия қўмитаси ҳузуридаги шаҳарда яшаш учун рўйхатдан ўтказишга рухсат бериш комиссияси мажлисига борганимни, аҳоли рўйхатидан ўтишга рухсат берилмаганини, ҳатто комиссия аъзоси бўлган бир аёл ҳақоратомуз тарзда: "Газлига ишга боринг, пропискадан ўтингда қийналмайсиз, бизни ҳам овора қилмайсиз", деганини ҳам оқизмай-томизмай айтиб, яна бир бор, иккинчи ёки учинчи марта Бухорога кетишга рухсат беришларини сўрадим. Домла менинг оилам билан биргаликда таниқли адабиётшунос Солиҳ Қосимовнинг жияни, журналист Абдулазиз Ваҳобов онасининг Каттаҳовуздаги ҳовлисида ижарада туришимни билардилар. Домла ҳеч нарса демай бир варақ оқ қоғоз олдилар. Унга нималарнидир ёздилар. Бир конверт топиб, хатни конвертга солиб елимладилар. Октябрь район милицияси бошлиғига беришимни тайинлаб, хатни қўлимга тутқаздилар.

Кетишга ҳозирланганимда домла: "Энди бизнинг уйда тушлик қилиб кетасиз", деб рухсат бермадилар. Бу вақтда номзодлик диссертациямни оққа кўчириб, ўқиш учун сектор ходимларига тарқатган ва бир нусхасини домлага топширгандим. Суҳбат ўз-ўзидан менинг диссертациямга уланиб кетди.

Домла "Алпомиш" достони тўғрисида очилиб-сочиблиб сўзлардилар. Менинг назаримда "Алпомиш" ҳақида сўз кетганда домла қиёфасида фахр-ифтихор туйғулари жўш ургандай, қандайдир бир ички гурур пайдо бўлгандай ҳолатни ҳис қиларди киши. Эҳтимол, бу ўзбекнинг "Алпомиш"дай буюк эпоси борлигидан, унинг кўплаб вариантларининг тўпланишида иштирокидан устознинг фахрланиш туйғусидир. Балки шундай беназир асарнинг ҳар хил хуружлардан сақлаб қолинишида ўзининг беистисно катта ҳиссасини қўша олган

алломанинг гурури, ғолиблик ҳис-туйғусидир. Ҳар ҳолда домла "Алпомиш" дostonига алоҳида бир меҳр билан қарар, Фозил шоир вариантнинг жуда кўп қисмини ёд билардилар.

Диссертациянгизни охиригача ўқиб чиқишга улгурмадим, — дея сўз бошладилар устоз. — Уч-тўрт кун ичида ўқиб тугаллайман. Шу ойда секторда муҳокама қиламиз. "Алпомиш" дostonининг ўзбек бахшилари орасидаги икки версияси ҳақидаги фикрларингиз янги. Аммо тўла асосланмаган. Биргина Бўри бахши варианты ва "Китоби дадам Қўрқут"даги "Бамси Байрак" асосида бундай назарий қарашни асослаш қийин. Бунинг учун қўшимча материаллар керак. Тожикистоннинг Қўшқия қишлоғида яшовчи Аҳмаджон Соибназар ўғлидан сиз ёзиб олган вариант бунга тўла материал беролмайди. Диссертацияда тўғри ёзганингиздек, у устоздан ўрганиш ҳамда "Алпомиш" дostonи наشري таъсирида юзага келган вариантдир. Сурхондарё вариантларини яна бир бор кўздан кечириш зарур. Менимча, сиз баёнини ёзиб олган тожикистонлик Тўла соқи вариантини қайтадан тўла равишда ёзиб олиш керак. Эҳ, халқ дostonларини ёзиб олишга жуда кеч киришдик. Жиллақурса, дostonнинг XIX асрда ёзиб олинган бирор варианты қўлимизда бўлганда эди!

Биз В.М.Жирмунский билан ҳамкорликда яратган "Ўзбек халқ қахрамонлик эпоси" китобида "Алпомиш" дostonининг икки стадиял босқичи, яъни ундаги сюжетнинг босқичли ривожини ҳақида фикр юритгандик. ҳар икки қарашни — бугун сиз илгари сура бошлаган дostonнинг бир халқдаги икки версияси ва бизнинг эпоснинг икки стадиял босқичи ҳақидаги хулосамизни бир-бирига қарама-қарши қўймаган ҳолда қўшимча тадқиқотлар олиб бориш зарур. Бизнинг ҳамкорликдаги китобимизда "баҳодирлик эртаклари" деган тушунча мавжуд. Баъзи тадқиқотчилар бунинг моҳиятини тўла англамай эпоснинг юзага келишида эртак асос бўлган экан деган фикрларни илгари сурмоқдалар. В.М.Жирмунскийнинг "Сказание об Алпамыше и богатырская сказка" (1960) монографияси нашр этилгач, бу ҳолат янада кучайди. "Баҳодирлик эртаклари" деганда биз ҳаммавақт эпоснинг архаик шаклини тушунганмиз ва тадқиқотларимизда шу маънода қўллаганмиз. Умуман, "Алпомиш" дostonини доимий равишда ёзиб олиш, ўрганиш ва нашр эта бориш керак.

Суҳбатнинг бу қадар самимий, эркин, илмий-назарий тус олиши, менинг кичик бир хулосамга⁷ устознинг бунчалик

эътибор беришларидан ҳам мамнун бўлиб, ҳам лол қолиб, у киши ҳақида кўпроқ билиш мақсадида устозлари тўғрисида сўрадим.

Ана, менинг устозларим, – дея шипгача чўзилган жовонларда териб қўйилган, бутун хонани тўлдириб турган китобларни кўрсатдилар. – Бу ҳазил, албатта. Бизнинг ёшлигимиз ўтган даврларда ҳозиргидай расмий тайинланган аспирант илмий раҳбари мақоми Ўзбекистонда йўқ эди. Тоғам Ғози Олим Юнусов ва Абубакир Диваевни ўзимнинг устозларим ҳисоблайман. Аммо уларнинг бирлари асосан тилшунос, шкинчилари этнограф эдилар. Уларнинг мени халқ ижодини тўплашга йўналтирганлари, ҳатто фаннинг бир неча соҳаларига етаклаганлари олим сифатида шаклланишим учун катта аҳамиятга эга бўлди. Замонавий фольклоршуносликда эса Юрий Матвеевич Соколовни ўзимнинг устозим деб биламан.

20-йиллар фольклоршунослигида ака-ука эгизаклар Борис ва Юрий Соколовларнинг мавқеи жуда баланд бўлиб, 1930 йили мен Москвага борганимда Борис Соколов вафот этганди. Юрий Матвеевич мени акаси Борис Соколов уйига жойлаштириб қўйди. Бу рус элитасига хос устоз-шоғирд мақомининг бир белгиси экан. Мен шу хонадонда 1930–1931 йилларда бир йилдан кўпроқ яшадим ва Юрий Матвеевич билан доимий суҳбатларда бўлдим, фольклорга оид йиғилишларда иштирок этдим. Ю.М.Соколов тўфайли В.И.Чичеров, В.М.Сидельников каби талантили ёш фольклористлар билан дўстлашдим, машҳур рус фольклористлари М.К.Азадовский, А.М. Астахова каби профессорлар билан танишдим.

1934 йили ўтказилган Ёзувчилар союзининг биринчи қурилтойида Максим Горький томонидан қилинган докладда фольклор масалаларига катта эътибор қаратилганини биласиз. Аслини олганда, Максим Горький докладининг фольклорга оид қисмлари академик Ю.М.Соколов маслаҳатлари асосида тайёрланган. Шу фактнинг ўзиёқ ўша даврда Ю.М.Соколов қандай мавқега эга бўлганини кўрсатиб турибди.

Ю.М.Соколов фольклор ва фольклористика сўз санъати ва фаннинг алоҳида мустақил соҳалари сифатида адабиёт ва адабиётшуносликнинг таркибий қисми тарзида ривожланиши ва ўрганилиши кераклигига қатъий даъват этиш билан бирга фольклорист айни вақтда адабиётшунос, этнограф, санъатшунос

ва диалектолог бўлиши зарур деган фикрни астойдил ҳимоя қилди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда фольклоршунослик менинг Ю.М. Соколов изидан борганим сабабли этнография таркибидамас, балки адабиётшунослик таркибида шаклланди ва ривожланди.

Менинг 30-йиллар фаолиятимда совет даври фольклорини тўплаш, нашр этиш, замонавий фольклор жараёнларини ўрганиш асосий ўрин тутган бўлса, бу, аввало, устозим Ю.М. Соколовнинг таъсиридир. Уша йилларда биз ҳаммамиз Ю.М. Соколов томонидан програм-чақириқ тарзида ўртага ташланган "Фольклор – бу ўтмишнинг акс садоси, аммо айна вақтда ҳозирги замоннинг янграқ овозидир" ("Фольклор – это отзвук прилого, но в то же время громкий голос настоящего") деган тезисга сидқидилдан ишонганмиз. Бундай тезис фольклорнинг табиий ривожига таъсир этишини, анъанавий фольклор мероси бойлигига соя таълашини ўйлаб кўрмаганмиз. Буни Юрий Матвеевичнинг ўзи ҳам тасаввур қилмаган бўлса керак. Бир қарашда жуда тўғри ва чиройли кўринган бундай тезисдан бошқа мақсадларда фойдаланиш мумкинлигини сохта, фальсификация қилинган, ўйлаб топилган "фольклор намуналари" жуда кўпайиб кетгач, халқ ижодчиларига буюртма бериш, ҳатто улар номидан ёзиб чиқиш авж олиб кетгач, 30-йиллар охиридагина англаб етдик. Шундан кейин мен фақат эпос масалалари билан жиддий равишда шуғулланишга аҳд қилдим. Ю.М. Соколов ҳам 20-йилларда рус эпосини ёзиб олиш, нашр этиш ва ўрганишда салмоқли ишларни амалга оширган.

Москвадан қайтгандан кейин ҳам Ю.М. Соколов билан алоқада бўлиб турдим. Уша даврларда ўрнатилган тартибга кўра, адабиётшунос-аспирантлар, ўзларининг тор мутахассисликларидан қатъиназар, Ю.М. Соколов ҳузурида фольклор бўйича назарий курсни ўтишлари лозим эди. 1932 йилдан бошлаб филологаспирантлар Ю.М. Соколов ҳузурига юборилиб турди. Ҳатто Ю.М. Соколов Буюк Каримовга илмий раҳбар этиб тайинланди ва унга "Ўзбек эртаклари поэтикаси" номли номзодлик диссертацияси мавзуи берилди. Бу улкан олимнинг Ўзбекистонга келиш нияти ҳам бор эди. Аммо вафоти туфайли мазкур орзу амалга ошмай қолди.

Ҳоди аканинг ушбу суҳбатда айтганлари унинг 1970 йили эълон қилинган мақоласидаги олим фаолиятининг Москва даврига оид қисми билан ҳамоҳангдир. Шу сабабли уни бу ерда келтиришни лозим кўрдик:

Биз, — деб ёзганди Ҳоди ака, — 1931 йилнинг бошидан бошлаб Санъатшунослик давлат академиясининг фольклор кабинетида, СССР Фанлар академияси ўлкашунослик марказий бюросида, Этнография ва антропология институтининг фольклор секциясида, Осиеъ музейида қилган доклад ва ахборотларимизда ўзбек фольклористикаси ва фольклори аҳволи билан Москва ҳамда Ленинград олимларини умумий даражада таништириш шарафига муяссар бўлган эдик. Машҳур мутахассислардан ўзбек фольклористикасининг ютуқлари ҳақида ижобий баҳолар, илиқ сўзлар, хато ва камчиликлар тўғрисида фойдали маслаҳатлар эшитиш жуда ҳам мароқлидир. Совет Иттифоқининг машҳур шарқшунослари, фольклористлари - академиклар С.Ф.Ольденбург, А.Н.Самойлович, профессорлар Е.Э.Бертельс, С.Е.Малов, С.П.Толстов, Ю.М.Соколов, М.К.Азадовский ва уларнинг талантили шогирдлари ўзларининг фойдали йўл-йўриқ ва маслаҳатлари билан ўзбек фольклористикаси тараққиётига катта ёрдам бердилар. Буни биз республикада фаннинг янги соҳаси - фольклористиканинг тараққиёти учун рус олимларининг кўрсатган чинакам қардошлик ёрдами сифатида баҳолашимиз керак. 1931 йилда Москвада Санъатшунослик давлат академияси ўтказган "Реконструкция даврида фольклор ва фольклористиканинг аҳамияти ҳақида" деган мунозарада доклад қилган машҳур фольклорист Ю.М.Соколов шундай деган эди: "У ёки бу миллий республикаларда замонавий фольклор ҳаётида рўй бераётган баъзи ҳодисалар фавқулодда илмий ва ижтимоий қизиқиш касб этади. Масалан, шу йил қипда фольклор кабинетининг йиғилишида ўзбек фольклористи ўртоқ Зарифов бизга доклад қилиб берган ўзбек бахшиларидан ёзиб олинган жуда катта ҳажмдаги қаҳрамонлик дostonлари ҳам шундай диққатга лойиқ..." Худди шу вақтдан бошлаб ўзбек фольклористларининг марказдаги рус фольклористлари билан жонли алоқаси, ҳамкорлиги бошланди.⁸

Бир умр эсда қоладиган бундай суҳбатдан руҳланиб, устоз тутқазган конвертни олган ҳолда Қоратош маҳалласида жойлашган Октябрь райони ички ишлар бошқармасига югурдим. Борсам, милиция бошлиғи полковник Хўжахонов (луғутшунос олим А.Т.Хўжахоновнинг укаси)нинг бир ўзи утирган экан. Салом бериб кириб, домланинг хатини узатдим. Бошлиқ конвертни очиб, хатни ўқидию бир оғиз ҳам сўз айтмай имо

билан ҳужжатларни сўради. Мен тўплаган ҳужжатлар устига "Прописка қилинсин" деб ёзиб, имзолаб қайтиб берди. Паспорт столи ҳам бошқарма жойлашган бинода экан. Қарийб бир йиллик оврагарчилик устознинг улуғ марҳамати билан бир соатда ҳал бўлди. Хатда нима ёзилганини ҳозиргача билмайман, бунини домладан ҳам сўраган эмасман. Зеро, бунга зарурат ҳам йўқ эди. Муҳими, иш битди... Тошкентлик бўлиб олдим.

1969 йилнинг охири ёки 1970 йилнинг бошлари бўлса керак. Кимнинг ташаббуси билан бўлганини билмайман. Маориф вазирлигининг педагогика олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган "Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди" дарслигини ёзиш учун Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Шарифа Абдуллаева, Ҳошимжон Раззоқов, Охунжон Собиров ва каминадан иборат муаллифлар гуруҳи тузилгани ҳақидаги қарорини олдик. Қарор билан танишган домла ўзларини муаллифлар гуруҳидан чиқариш ҳақида ариза ёзиб, мени чақириб Маориф вазирлигига элтиб беришни тайинладилар.

Ҳайрон бўлиб, домланинг нима сабабдан бундай қарорга келганликлари сабабини сўрадим. "Фольклорга қарашли ҳар хил бўлган турли савиядаги гуруҳ билан дарс-лик ёзиб бўлмайди", дедилар қатъий қилиб.

Шундай дарсликка эҳтиёж катталигини, фольклордан биринчи хрестоматиялар нашр этилганидан бери ўттиз йилдан кўпроқ вақт ўтганини, мазкур хрестоматиялар концепцияси асосида дарслик, жилла курса, қўлланма ёзиш мумкинлигини айтиб, домлани кўндирмоқчи бўлдим. Муҳими муаллифлар гуруҳимас, шундай дарсликнинг кераклиги, уни яратиш учун бир хулосага келишимиз зарурлигини алоҳида таъкидладим. Фольклордан дарслик ёзишга раҳбарлик қилишларини ёки шу дарсликни ўзлари ёзиб беришларини илтимос қилдим.

Домла сал юмшагандай бўлиб, бир оз сукут сақладилар-да, ўзларига хос вазминлик билан шундай дедилар:

Бугун фольклордан бир эмас, бир неча дарслик кераклигини биламан. Ҳозир сиз мендан сўраётган нарсани 1931 йили Юрий Матвеевич Соколовдан илтимос қилгандим. Ушанда унинг айтганлари кечасидай эсимда: "Ҳоди Тиллаевич, ана қаранг, — деб жовонларда тартиб билан териб қўйилган бир уюм папкаларни кўрсатганди Ю. М. Соколов. — Бу папкаларда менинг фольклор

курсидан ўн йилдан бери студентларга ўқиб келаётган маърузаларимнинг стенограммалари жойлаштирилган. Бу напкаларда жойлаштирилган ҳар бир ўқув йилидаги материаллар асосида дарсликнамо бир нарса "ясаш" мумкин. Аммо бу билан таълим олдиди, ўзимиз мансуб фан олдиди хиёнат қилган бўлардик. Студентларга ўқиш учун пала-партиш дарсликни тавсия этгандан кўра ҳар бир мавзуга доир таниқли мутахассислар яратган монографияларни тавсия этиш афзалроқдир. Бу нарса студентларнинг мустақил ишлаш кўникмаларини янада оширади. Бир қарашда ёзиш осон кўринган дарсликнинг юки ғоятда оғир. Чунки унда фақат дарслик муаллифи тўплаган билимларгинамас, балки фаннинг мазкур соҳаси эришган барча натижалар ҳаммабон тарзда тўла ифодаланиши зарур. Бу ўта масъулиятли ва шарафли ишдир. Бунга мен бутун фаолиятим давомида интилиб келмоқдаман. Аммо мақсадга эришиш қийин кечмоқда. Маърузалар стенограммаларини ҳам шу мақсадда тўплаб келмоқдаман".

Катта тажриба ва билимга эга бўлган, кўп йиллар давомида тайёргарлик кўрган улкан олимнинг дарслиги бизнинг суҳбатимиздан етти йил кейин, 1938 йили "Русский фольклор" номи билан нашр этилди. Икки йил ўтар-ўтмас унинг иккинчи нашри амалга оширилди. Шундан бери таълимнинг йўналишига қараб рус фольклоридан ўнлаб дарсликлар яратилди. Лекин уларнинг ҳеч бири Ю.М.Соколов дарслиги кўтарилган юксакликка етган эмас.

Сиз тилга олган хрестоматиялар ягона концепция асосида тузилгани рост. Лекин улар ўз даврининг маҳсули. Ўшандан бери бир дарслик ёзишни орзу қилиб келаман. "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" нашр этилгандан кейин шу орзуга имконият туғилгандай бўлди. Аммо кейинги талотумларни биласиз. Энди менга дарслик ёзиш имконияти бўлмаса керак. Чунки дарслик ёзишининг масъулияти ниҳоятда катта!

Бир қарашда шунчаки айтилгандай, кимларгадир қилиниши керак бўлган ишдан ўзини олиб қочгандай ёхуд қилиниши зарур бўлган ишни орқага суришга уринишдай туйилиши мумкин бўлган Ю.М.Соколов ва Ҳоди Зарифнинг қарийб бир хил мулоҳазалари замирида катта ҳақиқат ётибди. Бу ҳар иккала олимнинг миллат келажагига алоқадор ишга катта масъулиятни ҳис қилган ҳолда қарай олганларини, ўзларига ҳам, ўзгаларга ҳам ўта талабчанлик қудратига эга эканларини, қатъий ва собит олим бўлганларини яна бир бор кўрсатади.

Модомики, гап дарслик ва унга қўйиладиган талаблар ҳақида келиб тақалган экан, шу ўринда "Ўзбек халқ поэтик ижоди" дарслигининг яратилиш тарихи ҳақида бир неча сўз айтишга тўғри келиб қолди. Устоз Ҳоди Зарифнинг юқоридаги мулоҳазалари таъсирида мен ҳам дарслик ёзишдан ихтиёрий равишда четлашдим. Аммо Ҳоди ака вафотидан кейин раҳматли Мансур Афзаловнинг қатъий илтимоси ва талаби билан масъул муҳаррирликка рози бўлдим. М.Афзалов ва О.Собиров томонидан дарслик сифатида тайёрланган машинка ёзувида 700 саҳифадан ортиқроқ материал билан танишиш шуни кўрсатдики, улар ҳатто қўлланмага қўйилган талабларга ҳам жавоб бермас экан. Масалан, 700 саҳифанинг 400 дан ортиғи шўро даври фольклори ҳақида, дostonларга бағишланган қисм атиғи 14 саҳифадан иборат. Бу орада Ҳошимжон Раззоқов томонидан ёзилган қўлланманамо яна бир қўлёзма келиб қолди. Бу ҳам муаллифнинг турли даврларда ёзган пала-партиш равишда тўпланган материали бўлиб чиқди.

1972 йилнинг ёзларида дарслик ёзишга даъвогарлар — камина, О.Собиров, Ҳ.Раззоқов М.Афзалов раҳбарлигида тўп-ландик ва бўлажак дарсликнинг мундарижасини белгилаб олдик. Мен ҳар икки қўлёзмада деярли бўлмаган "Фольклор-шунослик", "Феодализм даври ўзбек фольклори", "Фольклор жанрлари", "Дostonлар", "Терма" қисмларини ёзадиган бўлдим. М.Афзалов К.Имомов билан биргаликда "Кириш", "Қадимги давр фольклори", "Мақоллар", "Эртаклар", Ҳ.Раззоқов билан биргаликда "Топишмоқлар", "Аския", О.Собиров билан биргаликда "Лагифа ва лофлар" қисмларини тайёрлашга киришдик. "Оғзаки драма", "Болалар фольклори" Ҳ.Раззоқовга, "XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида ўзбек фольклори", "Совет даври ўзбек халқ поэтик ижоди", "Қўшиқлар", "Адабиёт ва фольклор" қисмлари О.Собировга қолди. Бу орада 1973 йили дарсликнинг ташаббускори М.Афзалов ҳам вафот этди. К.Имомов М.Афзалов қисмларини янгидан ёзди. Шундай қилиб, 1980 йилдагина ният қилинган дарслик Ҳ.Раззоқов, Т.Мирзаев, О.Собиров, К.Имомов ҳаммуаллифлигида қўлланма сифатида нашр этилди. Яна ўн йилдан кейин К.Имомов, Т.Мирзаев, Б.Саримсоқов, О.Сафаров ҳаммуаллифлигида ўзбек фольклоридан биринчи дарслик пайдо бўлди.

Бугунги кунда О.Сафаровнинг Т.Мирзаев, Д.Ўраева билан ҳамкорликда тузган "Ўзбек халқ оғзаки ижоди" хрестоматияси, санъат ва маданият ўқув юртлари, коллеж ва лицейлар учун яна бир неча қўлланмалар нашр этилган бўлса-да, устоз Ҳоди Зариф орзу қилган дарсликни яратиш долзарблигича қолмоқда.

Бир вақтлар кўпчилик томонидан беистисно тўғри дея қабул қилинган илмий-назарий қарашлар даврлар ўтиши билан ривожлантирилиши ёки инкор этилиши мумкин. Аммо фанга кириб келган ҳар бир авлод уни билиши ва ўрганиши зарур. Бугунги ёш фольклоршунослар Ю.М.Соколовни деярли билмайди. Унинг қарама-қаршиликларга тўла илмий ижодининг ўзбек фольклоршунослиги шаклланишида муҳим роль ўйнаганини, Ўзбекистонда бу фан асосчиси Ҳоди Зариф фаолиятига катта таъсири бўлганини тасаввур ҳам қилолмайди. Ҳолбуки, бугун ҳам унинг илмий асарлари шуҳрати дунё миқёсида камайган эмас. Шундай экан, ёш фольклоршуносларга В.А.Бахтинанинг 2000 йили нашр этилган "Фольклористическая школа братьев Соколовых" китобини ҳар томонлама ўрганишни тавсия этган бўлардим.

Виктор Жирмунский (1891-1971)

Академик Виктор Максимович Жирмунский туркий халқлар қаҳрамонлик эпосини ўрганиш ишига улкан ҳисса қўшган атоқли олим, машҳур тилшунос, адабиётшунос, фольклорист, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбобидир.

Тиббиёт доктори Максим Савельевич Жирмунский оиласида дунёга келган бўлғуси олим Петербургдаги энг яхши хусусий ўрта мактаблардан бўлган Тенишев ўқув юртида ўқиди (1900-1908). Унда филологияга қизиқишнинг уйғонишида моҳир педагог, шоир, рус адабиётининг асосий тадқиқотчиларидан Бестужевнинг лекциялари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бўлажак олим 1908-1912 йиллари Петербург университети тарих-филология факультетининг роман-герман филологияси бўлимида ўқиди. Бу вақтда роман-герман филологияси рус мактабининг

асосчиси академик А.Н.Веселовский вафот этган бўлса-да, университетда унинг анъаналари изчил давом этаётганди. В.М.Жирмунский академик А.Н.Веселовскийнинг яқин шогирдларидан бўлган германист профессор Ф.А.Браун (1862-1939) раҳбарлигида пухта профессионал таълим олди. Университетни юқори кўрсаткичлар билан тамомлаган Виктор Максимович профессорлик унвонига тайёрлаш учун университетда қолдирилади. У 1912 - 1913 йиллари Мюнхен, Берлин, Лейпциг университетларида лекциялар тинглайди, адабиётшунослик, тилшунослик ва фалсафага катта эътибор беради. Чет эл командировкасидан қайтиб келгач, магистр имтиҳонларини муваффақиятли равишда топшириб, приват-доцент унвонини олди (1915).

В.М.Жирмунский Петербург университетиде приват-доцент (1915-1917), Саратов университетиде профессор ва кафедра мудири (1917-1919), Ленинград университетиде профессор ва герман филологияси кафедрасининг мудири (1919-1949), Санъат тарихи давлат институтининг ҳақиқий аъзоси ва оғзаки санъат бўлимининг мудири (1920-1930), Ленинград педагогика институтининг профессори ва Фарбий Европа тиллари кафедрасининг мудири (1923-1931, 1954-1956), Тилшунослик институтининг ижтимоий диалектология кафедраси мудири (1931-1935), Адабиёт институти фарбий бўлимининг мудири (1935-1950), Ўрта Осиё давлат университетининг профессори, шу университет ҳузуридаги тарих-филология илмий-текшириш институти директори, Тошкент давлат педагогика институтида кафедра мудири (1942-1944), Тилшунослик институти Ленинград бўлими ҳинд-европа тиллари сектори мудири (1957-1971) лавозимларида муваффақиятли равишда ишлади.

В.М.Жирмунскийнинг романтизмга бағишланган биринчи асари 1913 йили "Русская мысль" журналида босилиб чиқди. Шундан бери олим 58 йил давомида тинимсиз ижод қилди, фаннинг янги-янги чўққиларини забт этиб, ажойиб кашфиётлар, ҳайратомуз назария ва гипотезаларни ўртага ташлади. У бу йиллар давомида 500 дан ортиқ ажойиб асарлар яратдики, 30 дан кўпроғи махсус монографиялардир. Бунга олим таҳрир қилган асарларни, мазмуни босилиб чиққан турли илмий йиғинлардаги нутқларини ҳам қўшсак, улар сони янада ошиб

кетади. Бу жуда улкан бисот, жуда катта фикрлар хазинасидир. Олим 1926-1931 йилларда Украина, Крим ва Закавказьенинг немислар келиб қолган жойларида экспедицияларда бўларкан, жуда куп фольклор ва диалектологик материаллар тўплайди. Булардан Рус адабиёти институти архивига топширилганларининг ўзи ҳам 5000 дан ошади. Бу оддий рақамлар улкан олимнинг тинимсиз меҳнати ва жасоратидан далолат бериб турибди.

Ҳайратомуз хотира ва қобилиятга, юксак таҳлил ва умумлаштириш қудратига эга В.М.Жирмунскийнинг илмий қизиқишлари филология фанининг бир қанча соҳаларини қамраб олди: ғарб ва рус адабиёти тарихи, адабиёт назарияси, шеършунослик, поэтика, роман-герман тилшунослиги, туркология, фольклористика, шарқшунослик...

Немис романтизмни ўрганиш билан адабиётшуносликка кириб келган В.М.Жирмунский ўтган асрнинг 20-йилларида поэтика масалалари билан жиддий шуғулланди. Бу даврда "Лирик шеърятда композиция" (1921), "Қофия, унинг тарихи ва назарияси" (1923), "Метрикага кириш" (1925) каби монографик тадқиқотлари нашр қилинди. Ҳаётининг кейинги йилларида олим мазкур проблемага яна қайтиб, туркий халқлар поэзияси материаллари асосида бир қатор асарлар яратди ("Синтактик параллелизм қадимий туркий халқлар эпик шеърятининг асосидир" (1964), "Туркий халқлар шеърятини назариясининг баъзи бир проблемалари ҳақида" (1968), "Урхун ёзувлари шеърми ё проза", (1968) ва бошқалар).

В.М.Жирмунский адабиётшуносликнинг таркибий қисми бўлган фольклористика тараққиётига улкан ҳисса қўшди. Бу соҳалаги унинг дастлабки тадқиқоти "Инглиз халқ балладалари" (1916) ҳисобланади. Славян ва роман-герман халқлари адабиёти ва ижодиётини ўрганишда етарли тажриба тўплаган В.М.Жирмунскийнинг қиёсий-тарихий адабиётшуносликни янада ривожлантиришга интилиши уни текширишлар доирасини янада кенгайтириши Шарқ халқлари эпоси ва адабиётини ўрганишга олиб келди. Бу соҳа билан олим 1941 йилдан то умрининг охиригача мунтазам шуғулланди. Натижада олимнинг "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" (1947, Ҳ.Т.Зарифов билан ҳамкорликда), "Алпомиш ҳақидаги ривоят ва баҳодирлик эртаклари" (1960), "Халқ қаҳрамонлик эпоси" (1962), "Манас"ни

ўрганишга кириш" (1948, 1961), "Қирғиз эпоси "Манас" ҳақида янги материаллар" (1960), "Ўғуз қаҳрамонлик эпоси ва "Китоби дадам Қўрқут" (1962). "Ўрта Осиё халқлари қаҳрамонлик эпосини қиёсий ўрганиш" (1960), "Элик ривоятлар ва Марказий Осиё бахшилари" (1968), "П.М.Мелиоранский ва "Эдигей" эпосининг ўрганилиши" (1969), "Алишер Навоий ва Шарқ адабиётида ренессанс проблемаси" (1967) каби ажойиб асарлари яратилди.

Ҳинд-европа тилларининг зўр билимдони бўлган Виктор Максимович тилшунос сифатида немис тили тарихи ва диалектологиясининг муҳим масалалари билан жиддий шуғулланиб, мазкур соҳада "Немис тили қурилиши тараққиёти" (1936), "Немис тили тарихи" (1938), "Немис тили диалектологияси" (1956) сингари капитал асарлар яратди. Ҳаётининг сўнгги йилларида туркий тиллар диалектларини қиёсий ўрганиш проблемасига алоҳида эътибор берди. Унинг "Совет Иттифоқидаги туркий тилларнинг диалектологик атласи ҳақида" (1963), "Туркий диалектлар лингвистик географиясининг баъзи бир масалалари тўғрисида" (1966) каби мақоаларини алоҳида қайд этиш керак.

В.М.Жирмунский асарлари вафотидан кейин ҳам доимий равишда нашр этилиб келмоқда. Атоқли рус фольклористи Б.Н.Путиловнинг айтишича, В.М.Жирмунский умрининг охирида оғир касаллигига қарамай, ўзининг "Танланган асарлар"и 16 жилдлиги режасини тузиб чиққан экан. Ана шу режа бўйича "Наука" нашриётининг Ленинград бўлими олим "Танланган асарлар"ининг "Тюркский героический эпос" (1974), "Общее и германское языкознание" (1976), "Теория литературы. Поэтика. Стилистика" (1977), "Байрон и Пушкин. Пушкин и западные литературы" (1978), "Сравнительное литературоведение. Восток и Запад" (1979), "Из истории западноевропейских литератур" (1981), "Гёте в русской литературе" (1981) каби 7 жилдни нашр этди. 1975 йили нашр этилган олимнинг "Теория стиха" китобини шу сирага киритсак, ўзи ҳаётлигида режа-лаштирган "Танланган асарлар"нинг 8 жилди вафотидан кейин ўн йил давомида босилиб чиққанига гувоҳ бўламиз.

В.М.Жирмунский фаолиятига доир маълумотларни бундай кенг баён қилишдан мақсад устоз Ҳоди Зарифнинг бош китоби

"Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" асарининг яратилишида ҳаммуаллиф бўлган ҳамда бутун умри давомида ўзлари ўрта-сидаги ҳамкорликни юксак даражада қадрлаб келган инсон ҳақида батафсилроқ тушунча беришдир. 1947 йил Москвада нашр этилган ҳамкорликдаги монографиянинг сўзбошида китоб ёзилишида уларнинг ҳар бирининг ўрни ва улуши тўғрисида шундай ёзилганди:

"Ушбу китоб икки мутахассиснинг биргаликда ишлаши натижасидир. Улардан бири бир неча йил давомида ўз халқ фольклорини тўплаб ва ўрганиб келади. Иккинчиси ўзбек эпосига эпик ижодиётни қиёсий ўрганишнинг умумий проблемалари билан кириб келди".

Энди китоб ҳақида Ҳоди Зарифнинг ўз ёзганларини келтирайлик:

Ўзбек фольклористикаси соҳасида халқ қаҳрамонлик эпосига бағишланган монографик асар.. 1943-1944 йилларда ...Тил ва адабиёт, Тарих ва археология институтлари, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг махсус йиғилишларида бобма-боб муҳокама қилинди, нашрга тавсия этилди. Бу асар бой ва турли-туман бўлган ўзбек халқ достонларини монографик тарзда кенг таҳлил қилувчи биринчи китобдир. Китоб қатор ютуқлари билан бирга маълум камчиликларга ҳам эга. Бу нарса ўз вақтида жуда катта тортишувлар, шов-шувлар ва муҳокамаларга сабаб бўлди. Муҳокама профессор Л.И.Климовичнинг "Адабиётшуносликда космополитизмга қарши" деган мақоласи билан авж олди. Кўпчилик ҳолларда бу китоб ҳақида айрим хато ва бир ёқлама мулоҳазалар босилиб чиқди. Бу тур юзаки мулоҳазалар, бир томондан, маданий меросни идеаллаштириш, иккинчи томондан, маданий меросга нигилистик қарашдан қутула олмаслик натижалари эди. 1949-1952 йилларда адабиётшунослик ва фольклористикага доир ёзилган мақола ва китобларда, доклад ва нутқларда бу китобни тилга олиш қандайдир одат тусига кириб, уни вульгар социологик позицияда туриб ёмон отлиқ қилиш модалашган эди. Бундай мақола ва муҳокамаларда асоссиз айблар, ҳақиқий фактларга қарама-қарши мулоҳазалар, бир ёқлама субъектив фикрлар ўртага ташланди.⁹

Мени космополитизмда айблаш авж олган пайтда, — деб эслаб қолдилар бир суҳбатда Ҳоди ака, — В.М.Жирмунскийнинг Фанлар

академияси ва Ёзувчилар союзига йўлланган хати келиб қолди. Худди шундай хат бундан сал олдинроқ Е.Э.Бертельс томонидан академиянинг ўша пайтдаги президенти Т.З.Зоҳидовга ҳам юборилган экан. Е.Э.Бертельс ўз хатида академия президентида мени Москва ёки Ленинградга узоқ муддатли илмий стажировкага юборишни илтимос қилган. Шундай қилинганда Ҳоди Зарифга докторлик диссертацияси устида ишлашга имконият туғилади ҳамда у космополитик қарашлардан қутулади, деб ёзган. Аммо бу хатни нима сабабдандир мендан яширганлар. В.М.Жирмунский хатида китобнинг космополитик қарашларга алоқадор деб баҳоланган қисмлари ўзи томонидан ёзилганини, уларга менинг ҳеч қандай алоқам йўқлигини қатъий равишда таъкидлаб, менга ўз халқи фольклорини кўп йиллардан бери тўплаб ва ўрганиб келаётган ҳалол тадқиқотчи сифатида баҳр берган ва қандай чора кўрилмақчи бўлса, ўзига нисбатан қўллаш кераклигини ёзганди. Ана шу хат сабаб мен 50-йиллар бошида қамоққа олинмай қолганман. Бу гаплар бости-бости бўлиб кетгандандан кейин, 1956 йили Тошкентда учрашганимизда ўзининг ҳаётини қил устига қўйиб нега бундай қилганини ундан сўраганимда шундай жавоб берганди: "Мен ўша хатни онгли равишда ёзганман. Олимлик виждоним шуни тақозо этганди. Чунки сен туфайли ўзбек халқ достонларининг сеҳрли оламига кирдим. Бугун сен туфайли дунё мени турколог сифатида ҳам тан олди. Бу дўст, ҳамкор олдидаги виждоний бурчдир. Қолаверса, ҳар ҳолда мени қамашга ботинол-масалар керак деган ички бир ишонч ҳам мени ўша хатни ёзишга ундаган бўлиши эҳтимол. Бугун "Алтомиш"ни жаҳолатпарастлар қўлидан тортиб олайлик, ҳали биргаликда кўп ишлар қилишимиз мумкин". Ҳа, Виктор Максимович ана шундай мард, бир сўзли, дўстларига садоқатли инсон эди. Тақдир мени шундай олим билан учратганидан, у билан тенгема-тенг ҳамкорлик қилганимдан ҳамиша фахрланиб юраман.

В.М.Жирмунский ўта интизомли, қатъиятли олим эди. Уруш йиллари Тошкентда яшаркан, элик ёшдан ошганига қарамай, Ўзбек тилини ўрганишга киришди. Деярли ҳар куни ўзбек тилини ўрганиш бўйича Солиҳ Қосимовдан бир соат сабоқ оларди. Ҳатто: "Хўш, менинг ёш ва навқирон устозим бугун нималарни ўргатарканлар", дея ҳазиллашиб ҳам қўярди. Кейинчалик таниқли адабиётшунос бўлиб етишган Солиҳ Қосимов ўша пайтда бор-йўғи

йигирма бир ёшда эди-да! Бугун мен В.М.Жирмунский ўзбек тилини ўрганиш учун "Алпомиш" дostonи Ҳамид Олимжон нашрини лугатлар ёрдамида сўзма-сўз тўла равишда рус тилига таржима қилганини айтсам, биров ишонар, биров ишонмас. Аслида шундай бўлган. Бу таржима ҳозир ҳам В.М.Жирмунскийнинг шахсий архивида сақланмоқда.¹⁰

Ўша йилларда "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" монографияси устида олиб борилаётган ишлар ҳам муттасил давом этди. Одатда, куннинг биринчи ярми ёки кун давомида мен мўлжалдаги дostonнинг мазмунини, унинг вариантлари ҳақидаги маълумотларни, бадиий хусусиятлари ва образларига доир қайдларни ёзиб чиқаман, бошқа халқлардаги версияларига қиёсини амалга ошираман. Кечқурунлари Виктор Максимович мен ёзган қисмларни тўлдириб, таҳрир қилади ва уларни бошқа халқлар фольклоригаги ўхшаш сюжетлар билан қиёслайди. Тайёр бўлган қисмни яна биргаликда кўриб чиқамиз. Шу тариқа икки йилга етар-етмас муддатда монография ёзиб тугалланди. Бу В.М.Жирмунскийда йиллар давомида тадқиқот олиб боришда шаклланган одат-имтизомнинг натижасидир, рус классик фанида қарор топган меъёрларнинг, унинг профессионал илмий таълим олганининг самараси, фандаги фидойилик намунасидир. Ҳа, вақтнинг қадрига етиш, тадқиқотчиликда ҳар бир дақиқанинг аҳамиятини ҳис этиш ва ундан келишилган режа асосида фойдалана билишни Виктор Максимовичдан ўрганиш керак, дея суҳбатни якунлагандилар устоз.

Менинг билишимча, В.М.Жирмунский 1941-1944 йиллари Тошкентда яшаб, 1944 йили Ленинградга қайтиб кетгандан кейин ҳам ўзбек олимлари билан алоқасини узган эмас. У бир неча марта Тошкентга келиб-кетган. Дастлаб 1956 йил сентябрь ойида "Алпомиш" дostonининг муҳокамасига бағишланган регионал илмий конференцияда иштирок этиб, "Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше" мавзуида маъруза қилган¹¹ ҳамда охириги сўз сўзлаган.¹²

Кейин 1957 йил 4-11 июнь кунлари Тошкентда ўтказилган шарқшуносларнинг бутуниттифоқ биринчи илмий конференциясида¹³, 1959 йил 21-22 апрель кунлари Эргаш Жуманбулбул ўғлининг 90 йиллигига бағишлаб Самарқандда ўтказилган илмий сессияда¹⁴ маърузалар қилди. Унинг 1963 йили Тошкентга келиб, олимлар уйида "Стихотворения Гёте и Байрона" Ты

знаешь край?.." мавзуида маъруза қилгани¹⁵ ҳамда Тил ва адабиёт институти илмий кенгашида тилнинг ижтимоий моҳияти ҳақида нутқ сўзлагани эсимда қолган.

Охирги марта 1966 йил июнь ойида Самарқандда тилшуносликка бағишланган халқаро конференцияда иштирок этиш учун бориш ва қайтишда Тошкентга қўниб ўтганди. Ўшанда раҳматли Мансур Афзаловнинг хонадонида тўпланиб В.М.Жирмунский билан суҳбат қургандик.

– Мен 1941 йили Тошкентга келганимда, – деб эслаганди Виктор Максимович, – 50 ёшдан ошгандим. Европа ва рус адабиёти, адабиёт назарияси, роман-герман тиллари бўйича дунё миқёсида тан олинган мутахассис, барча илмий даражалар ва унвонларга эга бўлган Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси ҳисобланардим. Ҳоди эса 35 ёшларда бўлиб, илмий даражаси йўқ, лекин жуда кағта тўпловчилик ва тадқиқотчилик тажрибасига эга навқирон ўзбек олими эди. Орамизда катта фарқ бўлишига қарамай, бизнинг ҳамкорлигимиз бошланди. Натижада бир ярим, икки йил орасида "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китоби ёзилиб бўлинди. Биргаликда ишлашимиз давомида Ҳоди ҳамкоримдан менинг устозимга айланди десам, муболага қилган бўлмайман.

– Жуда ошириб юборяпсиз, Виктор Максимович! – дея луқма ташлади Ҳоди Зариф.

– Сен жим ўтир, – деб сўзни давом эттирди Виктор Максимович. – Мен бор ҳақиқатни айтаётirman. Буни ёшлар билиши керак. Бугунги кунда туркий халқлар фольклори, жумладан, ўзбек халқ оғзаки ижоди бўйича, эҳтимол, сендан кўпроқ китоб ва мақолалар ёзгандirman. Аммо буларнинг бари сен туфайли, сенинг менга ҳада этган материалларингни умумлаштиришим натижасидир. Бу дунёда олим зоти борки, биридан ўргангани, бирининг ғояларини, чала қолган ишларини иккинчиси давом эттиради. Фандаги ижодий жараён шундай. Фандаги давомийлик шундай. Шу маънода мен ўзбек фольклорини ўрганишда сенинг издошингман, сенинг давомчингман. Эсингдами, Ҳоди, мен Тошкентга келганимда битта ҳам ўзбек сўзини билмасдим. Чунки у йилларда турколог эмасдим. Сенинг ва Солиҳ Солиқовичнинг сабоқлари туфайли, оз бўлса ҳам, ўзбек тилини ўргандим. Ўзбек мумтоз адабиётидан

рус шарқшуносларининг, хусусан, Е.Э.Бертельснинг ёзганлари асосида оз-моз хабардор бўлганман. Ўзбек фольклори бўйича эса Ҳ.Вамбери ёзганларидан бўлак нарса тасаввуримда ҳам йўқ эди. Сен туфайли ўзбек халқ дostonларининг сеҳрли оламига кириб келдим, бутун Шарқ билан шуғулланадиган бўлдим, тадқиқотчилик фаолиятим уфқлари кенгайди. Биласанми, ўтган йили сенинг докторлик илмий даражасига тасдиқланганини эшитиб ниҳоятда хурсанд бўлганман. Мен буни 1945 йилдан – сенга номзодлик илмий даражаси берилганидан бери орзу қиламан. Ўшанда расмий-меъёрий ҳужжатлар бирваракайига сенга докторлик илмий даражасининг берилишига монелик қилганди. Бу йил академия аъзолигига сайланмай қолганингдан афсусдаман. Чунки сен бунга ҳар томонлама лойиқсан!

Азизлар, мен умрим давомида Ҳоди билан бўлган ҳамкорлигимизни қадрлаб келаётирман ва ҳамиша унинг мададига муҳтожман. "Алпомиш" достони ҳақидаги монографияни ёзаётганимда шундай бўлганди. Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиётларида ренессанс проб-лемасини ўрганганимда бунга Ҳоди қандай қараркан деган ҳадик мени бир зум ҳам тарк этган эмас. Бугун бир неча ёш ўзбек фольклоршунослари билан танишдим. Демак, бизнинг ҳамкорлигимиз давом этади.

1969 йил 1-5 июнь кунлари учинчи туркология конференциясида иштирок этиш учун Ленинградда бўлганимда ўзаро суҳбатлар давомида В.М.Жирмунский юқоридагиларни деярли айнан такрорлаган ва Ҳоди Зарифга нисбатан ўзининг юксак эҳтиромини изҳор этганди. Мен Ўзбекистонда "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлиги нашр этилаётгани, "Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар" серияси ташкил қилингани, бир неча монографиялар босилиб чиққани ҳақида ахборот берганимда бу ишларга жуда юқори баҳо бериб, сўнг бир оз ранжигандай шундай деганди:

– Шунча ишлар қилинибди. Мен 1944 йили сазовор бўлган "Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби" унвони ниҳоят Ҳодига ҳам берилибди. Унинг 60 йиллик юбилейини, кечикиб бўлса ҳам, юқори савияда ўтказибсизлар. Унга бағишланган махсус илмий тадқиқотлар гўламини нашр этибсизлар. Бундай ишлар кишини қувонтиради, албатта. Аммо уларнинг кўпчи-

лигидан менинг хабарим йўқ. Кўпжилдлик ҳақида Ҳодидан эшитгандим. Аммо унинг нашр этила бошлаганидан хабарсизман. Шунинг яхши билинглари, менинг иш столига бугун келиб тушган китоб эртага дунё миқёсига чиқади. Мен ҳеч бир халқ ижодини камситмаган ҳолда ўзбек халқ дostonлари, хусусан, уларнинг Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли каби буюк дostonчилар вариантлари дунё фольклорига фавқулодда ҳодиса эканини ҳамиша таъкидлаб келганман. Бундай улкан ижод дунё миқёсига кўз-кўз қилинишга, унинг бадиий жиҳатдан энг юксак намуналари бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилишга ҳар томонлама лойиқдир.

Алломаи жаҳон бир оз сукут сақлади-да, менинг ишларим, докторлик диссертациям мавзуини сўраб қолди. Мен "Ўзбек бахшилари репертуарида тарихий дostonларнинг ўрни ва уларнинг ҳаётий-бадиий асослари" мавзуида иш олиб бораётганимни айтдим. Менинг сўзларимни эшитиб, бир оз ўйлади-да, шундай деди:

— Бу жуда нозик, ҳатто хавфли мавзу. Аммо уни ке- йинроқ тадқиқ этиш мумкин. Ҳоди менга рус мустамлакачилик сиёсатига қарши дostonлар, тарихий қўшиқлар борлигини айтганди. "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобида биз уларни четлаб ўтганмиз. Менимча, бу мавзуни ҳозирча қўйиб туришингизга тўғри келади. Яхшиси, устознинг иштини давом эттиринг. Ўзбек халқ бахшилари ҳақида яхлит, умумлаштирувчи тадқиқот зарур. Бунга доир Ҳодида ниҳоятда кўп материаллар тўпланган. Биз ҳамкорликдаги китобда уларнинг ўндан бирини ҳам фойдаланган эмасмиз.

Бир неча соат давомида улуғ олим суҳбатида бўлганимдан шукроналик туйғулари билан Тошкентга қайтдим. Бир умр эсда қоладиган шундай илмий суҳбатлардан бир ярим йил ўтар-ўтмас, 1971 йилнинг январида В.М.Жирмунскийнинг вафот этгани ҳақидаги шумхабар келди. Дафн маросимига ўзбек фольклоршунослари номидан Муҳаммаднодир Саидов қатнашди. Яна бир йил ўтиб улуғ олим Ҳоди Зариф ҳам ёруғ оламини тарк этди...

1966 йилнинг ёз ойлари. Бадиий адабиёт нашриётининг бўлим мудирини Иброҳим Гафуровни учратиб қолдим. Иброҳимжон нашриёт Ҳоди Зариф ҳақида бир адабий портрет

нашр этишни режалаштиргани, уни ёзиб беришга рози бўлган журналист бир йилдан бери ишни пайсалга солаётганини айтиб: "Шуни ёзиб берасиз, сизга икки ой муҳлат", деди қатъий қилиб. Рози бўлдим. Ўша куни Жаркўчадаги Ҳоди ака ҳовлисига бордим. Домлага нашриёт топшириғини айтдим.

Ҳоди ака бир оз ўйланиб турдилар-да:

— Мен ҳақимда Воҳид Зоҳидов ёзса яхши бўларди, жилла-қурса, Иззатнинг ёзгани маъқул, — дедилар ишон-қирамай.

Мен ҳам ўйламай-нетмай:

— Улар ёзмадилар, сизни танқид қилишни билдилар, — деб юборибман Иззат Султоннинг "Шарқ юлдузи" журналининг 1949 йил 2-сонида босилган "Адабиётшуносликда космополитизмга қарши" деган мақоласини кўзда тутиб.

Менинг томдан тараша тушгандай айтган бу гапимдан домланинг жаҳли чиқиб, бир оз ранжигандай бўлдилар. Лекин ранжиганларини билдирмай, осойишталик билан шундай дедилар:

— *Бир вақтлар одамларнинг ўзларига боғлиқ бўлмаган сабаблар билан айтилган ёки ёзилган тағи пуч гапларни топиб, дўмбира қилиб юришни ўрганманг. Бу илмий ходим учун ярашмайди! Тўғри, тарихий ҳақиқат ва адолат нуқтаи назаридан буларни билиш, улар ҳақида ёзиш ва гапириш мумкин. Бу энди фан тарихчиларининг иши. Шунда ҳам танқид қилган олимни танқид қилинган олимга қарама-қарши қўйиб эмас, балки қарашларнинг ҳар хиллиги нуқтаи назаридан баҳо бериш керак. "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобини бенуқсон ҳисоблаб, уни идеаллаштириб, кўкларга кўтариш шартмас. Унда қандайдир этишмовчилик ва камчиликлар, ҳатто хатолар ҳам бўлгандирки, ўйлаб топилган сохта космополитизм ғояларига осонлик билан емиш бўлди. Иззат Султоннинг сиз назарда тутган мақоласида "Алпомиш" достони яхлит бадиий асар сифатидамас, балки учга бўлиб, "муқаддима", "қаҳрамонна никоҳ", "қаҳрамоннинг қайтиши" тарзида бўлаклаб таҳлил қилинади деган мулоҳаза илгари сурилади. Эҳтимол, бу фикрни ўйлаб кўришга тўғри келар. Чунки Иззат Султон достонни бир бутун яхлит ҳолда таҳлил қилиш зарурлигини илгари сурмоқда. Бу асарни таҳлил этишнинг бир йўли. Қолаверса, у ёки бу достонни қиёсий ўрганганда унинг мотивларини, ҳатто сюжетини бўлаклаб олиб, бошқа шундай адабий ҳодисаларга*

солиштириш лозим. Шу сабабли ҳам бу ерда гап икки хил текшириш усули ҳақида, текширилаётган объектга икки хил нуқтаи назардан ёндашиш тўғрисида бориши керак эди. Иззат эса иккинчи йўлни - тарихий-қийёсий текшириш йўлини осонгина космополитизмга боғлаб қўя қолади. Буни қандайдир ғаразмас, балки олимнинг ўша йиллардаги тадқиқотчилик фаолиятидаги номукаммаллик тарзида баҳоламоқ керак.

Иззат Султон ақлли, доно, адолатли инсон, жуда катта олим. У мени устоз мақомида кўради ва йиллар давомида шундай муносабатда бўлиб келмоқда. 1956 йили "Алпомиш" достони муҳокамасига бағишланган регионал конференцияни тайёрлаш ва ўтказишда менинг ёнимда туриб муҳим ташкилий ишларни бажарганини сиз ёшлар билмайсизлар-да! Ҳатто конференция очилган кун республиканинг етакчи газеталарида биргаликда ёзган мақолаларимиз рус ва ўзбек тилларида босилиб чиққан. Уларнинг тайёрланишида Иззатнинг муносиб хизмати бор. Сиз назарда тутган мақолани мен алақачон унутиб юборганман. Сизнинг мен ҳақимда адабий портрет ёзишингизга келсак, модомики, наشريёт топширган экан, уни бажариш керак.

Бу суҳбатдан ҳам катта сабоқ олган, ҳам ўзимнинг ғўрлигимдан койинган ҳолда домла хонадонини тарк этдим. Йўлда кетаяпману ҳар хил хаёллар, кейинги бир-бир ярим йил давомида кўз олдимда содир бўлган воқеалар миямни чулғаб олди: "Хўш, "Алпомиш" достонини халққа қайтариш билан боғлиқ Иззат аканинг хизматларини билмаслигим мумкин. Чунки у пайтларда талаба эдим. Аммо Ҳоди Зарифнинг эълон қилган асарлари бўйича докторлик ҳимоясини ташкил этиш масаласи муҳокама қилинганда Иззат Султон ўзини расмий оппонент сифатида тасдиқлашни илмий кенгашдан ўзи илтимос қилганини билардим-ку! Ёки атиги бир ой олдин домланинг 60 йиллигини нишонлаш масаласи кўтарилганда Иззат ака ўзини юбилей комиссияси раиси этиб белгилашларини сўрагани ва ҳаммамизнинг бошимизни қовуштириб, бу тадбирга тайёргарлик кўришда бош-қош бўлаётганидан наҳот хулоса чиқариб олмادим?! Иззат аканинг мазкур ҳаракатлари бир вақтлар билиб-билмай ёки қандайдир буюртмалар асосида қилинган жиндай хатони тузатиш учун сидқидилдан қилинган ва қилинаётган ишлармасми?! Мен гумроҳ икки улкан олим орасига кутку солиб ўтирибман-а!.."

Бу домланинг иккинчи жиддий танбеҳидир. Биринчиси 1962 йил ўрталарида А.Абдунабиев ва А.Степановнинг "Правда Востока" газетасининг 1952 йил 29 январь сониди босилган "Об эпосе "Алпамыш" ҳамда "Звезда Востока" журналининг ўша йили 2-сониди чоп этилган "Под флагом народности" каби мақолалари таҳлилига бағишланган бир мақола ёзиб, ҳузурларига борганимда бўлганди. Ўшанда домла мақолани қўлларига ҳам олмай, шундай дегандилар:

Бундай бефойда ишлар билан шуғулланманг. Гўнгни ковласанг, ҳиди чиқади деганлар. У мақолалар танқид қилишга ҳам арзимайди. Уларни ёзганларнинг бири партия тарихидан аспирант, иккинчиси журналист бўлган. Уларнинг фольклорга мутлақо алоқаси йўқ. Мутахассис олим янглишиши, ҳатто хато қилиши мумкин. Бундайларнинг ёзганларини таҳлил қилиб, фандаги ўрнини кўрсатиш керак. Аммо қуруқ "бақирӣқ"дан иборат бўлган нарсалар ҳақида алоҳида мақола ёзиш, гарчи у жиддий танқидий руҳда бўлса ҳам, оддий кишиларда "бечоралар даврининг қурбони бўлган экан-да" деган тарзда қандайдир ачиниш туйғусини пайдо қилади. Улар "қурбон" эмас. Билиб туриб изчил ҳаракат қилганлар. 1956 йили "Алпомиш" ҳақида илмий конференция ўтказилганда келиб кечирим сўраши мумкин эди-ку! Менимча, ҳозир ҳам ўзини ҳақ деб ўйласа керак. "Алпомиш" достони ўрганилиб, катта тиражларда нашр этилиб келинаётганининг ўзи бундайларга муносиб жавобдир.

Шу ўринда кейинроқ бўлган яна бир суҳбатни эсланга тўғри келиб қолди. Гап шундаки, Ҳоди Зариф ғоятда кечиримли, бировни ёмон кўрса ёки ундан хафа бўлса ҳам, уни сиртга чиқармайдиган, бетига солмайдиган инсон эди. Бундай ҳолатларда у ичдан эзилар, айрим пайтлардагина ўзига яқин кишиларга кўнглини бўшатиб оларди. 1970 йил бўлса керак. Ишга боришда домланинг Олимлар шаҳарчасидаги хонадонига кириб ўтдим. Кирсам, домла нимадандир хафа бўлган, ғоятда эзилган ҳолатда ёлғиз ўтирган экан. Сабабини сўрасам, устознинг фигони чиқиб кетди. Домлани биринчи марта шундай ҳолатда кўришим эди. Бир оз ўзларини босиб олиб, бу катта қалб эгасининг шундай деганлари ҳамон эсимда:

Ҳозиргина Ҳабиб Турсунов¹⁶ келиб кетди. Бир илтимос билан келган экан. Тўғри, очиқ эшик бўлгандан кейин кимдир келади, кимдир ниманидир илтимос қилади. Лекин унинг илтимоси

бошқача эди. Абдулла Абдунабиев докторлик диссертацияси ёқламоқчи экан. Шунга халақит бермаслигимни илтимос қилиб келибди. Бундай илтимосдан ниҳоятда хафа бўлдим. Бутун қилмишларини бетига айтиб солмоқчи бўлдим яна кўп йиллардан бери бирга ишлаб келаётганимизни, мени кўрғанда ўзини гуноҳкордай ҳис этиб, ялттоқланишини ҳисобга олиб, бутун алашимни ичимга ютдим. "Менинг кимлардандир ўч олиш ниятим умуман бўлмаган. Бундай майда-чуйда ишларга аралашмаганман, аралашмайман ҳам. Абдунабиевнинг бор-йўқлиги билан сираям қизиқмаганман. А. Степановнинг ўзини осанини "Алпомиш" дostonи бўйича региональ конференция ўтказиш арафасида – 1956 йилнинг сентябрида эшитгандим. Абдунабиевнинг борлигини, ҳатто докторлик диссертацияси ёзганини мана сиздан эшитиб турибман. Сизнинг раҳбарлигинизда бир эмас, ўн диссертация ёқламайдими, менга барибир. Бундайлар билан менинг ишим йўқ, деёлдим, холос. "Сизнинг шундай дейишингизни билардим. Яна бир олдингиздан ўтай деб келдим-да! Хафа бўлмайсиз", дея миннатдорлик билдириб чиқиб кетди.

Мен Ҳабиб Турсуновнинг илтимосидан хафа эмасман. Аммо мени ҳам ўзларидай ўйлаб, шундай тубан илтимос билан келганидан хафаман. Олди-қочди нарсалар ёзиб, шуҳрат орттириб, ўзларини гўё фандаги "қўриқбон" ҳисоблаб юрган бу кимсаларнинг мендай бир олимни ўзларига тенг кўрганларидан хафаман.

Мулла Тўра, яхшилаб эшитиб олинг. Мен ҳам фаришта эмасман. Хато қилганман, адашганман. Ёзганларимнинг ҳаммаси ҳар жиҳатдан мукамал эмасдир. А. Диваевни қариндошим деб ёзганимни, Фитрат домланинг ҳурматини етарлича ўз ўрнига қўёлмаганимизни сизга айтиб бергандим. Ҳатто дўппи тор келиб қолган пайтларда ўз тоғам - Ҳози Олимни ҳам танқид қилганман. Лекин ҳеч маҳал сотқинлик қилмаганман. Анавиларнинг сафида бўлмаганман. ўз ҳаёт йўлимдан фахрланаман. Мен Ҳоди Зарифман. Ўзларингиз ёзгандай, ўзбек фольклоршунослигининг асосчисиман. Халқимиз, илмий-адабий жамоатчилик мени шундай таниди ва тан олди. Бу ниҳоятда баланд мақом. Энди ўйланг, шундай баланд мақом соҳиби бўла туриб ўзимни анавилардай паст тутиб, кимнингдир қаердадир диссертация ҳимоя қилишига аралашиб юраманми?! Ана шуларни ўйлаб турганимда сиз кириб келдингиз..."

Домланинг ҳар бир танбеҳи ёки алқови менинг ўз йўлимни топиб олимпимга бир мактаб бўлди. Бу галги танбеҳни ҳам ўзимга

бир сабоқ билиб, домла ҳақидаги рисолаи тайёрлаш учун материал тўплаш ва уни ёзишга киришиб кетдим. Бу орада Самарқандга бориб, Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи музейидаги Ҳоди Зарифга тегишли этнографик материаллар билан танишиб келдим. Қисқа муддатда рисола қўлёзмаси тайёр бўлди. Уни ёзишда домла ҳузурда бўлган суҳбатга қатъий амал қилишга, космополитизм ва нигилизм билан боғлиқ воқеаларни деярли киритмасликка уриндим. Булар китобчада бир-икки жумла билан шунчаки берилди, холос. Унга шундай ёзилганди: "Бу монументал асарда мунозарали мулоҳазалар, баъзи масалаларни тўлалигича ёритмаслик, айрим ўринларда фактга схематик ёндашиш ҳоллари шубҳасиз бор. Лекин бундай майда-чуйда камчиликларга суяниб бир вақтлар вульгар социологизм позициясида турган танқидчилар қилганидек, уни батамом қоралаш бутунлай асоссиздир. Асарнинг ўзбек фольклористикаси тараққиётида тугган ўрнини, унда қўйилган назарий масалалар аҳамиятини камситиш учун бўлган барча уринишлар унинг катта шуҳратига монелик қилолмади. Асар қўйилган масалаларнинг пухта ҳал қилингани билан, назарий юксаклиги билан ҳамон илмий жамоатчиликнинг диққат марказида турибди".¹⁷

Рисола қўлёзмасини устоз назаридан ўтказиш мақсадида 1966 йил сентябрь ойи охирларида яна домланинг ҳовлисига бордим. Ташрифим мақсадини айтиб улгурмасимданоқ ҳовлига таниқли тилшунос Зокир Маъруфов ва домланинг бошқа қўшнилари бирин-кетин кириб келдилар. Мен бошқа вақт келишимни айтиб кетмоқчи бўлганимда домла руҳсат этмадилар. "Қўлёзманинг шу бугун ўқиб чиқамиз", дедилар қатъий қилиб. Кейин: "Кўрамиз, бизни қандай мақтаган экансиз?" — дея ҳазиллашиб, мени қўшниларга таништирдилар. Бу орада ош дамланди. Турли соҳаларда суҳбатлар бўлди. Қўшнилар кетгач, қўлёзмани кўриб чиқишга киришдик. Мен ўқийман. Домла тинглайдилар. Шу тариқа унга йўл-йўлакай тузатишлар ва аниқликлар кирита бордик. Менга номаълум бўлган И.И.Краузе аптекаси, В.В.Радлов транскрипцияси асосида фольклор асарларини ёзиб олиш учун ўзлари томонидан тузилган транскрипция ҳақида маълумотлар бердилар. Булар у ёки бу даражада рисолада акс этди. Аллақачон унутиб юборганлари Самарқанддаги

Ўзбекистон маданияти ва санъати музейида 20 йиллар охирида ўзлари олган фотосуратларнинг беш юздан ортиқ негативлари сақланаётгани ҳақидаги рисолада мен қайд этган маълумотдан хурсанд бўлдилар. Фольклоршунослик тарихини яратинида нималарга эътибор бериш кераклиги, Н.П.Остраумов эълон қилган фольклор материалларига қандай муносабатда бўлиш лозимлиги тўғрисида маслаҳатлар бериб, рисола қўлёзмасини маъқулладилар.

Ўз-ўзидан суҳбат мавзуи "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобининг ёзилиш тарихига кўчди:

Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" монографияси икки киши томонидан ёзилганини унутманглар, — дея сўз бошладилар устоз. — Уларнинг ҳар иккисининг ҳам эпосга нисбатан қатъий ўз қараши бор эди. Мен халқ достонларининг миллий ўзига хослигига кўпроқ эътибор бериш кераклигига диққатни тортсам, Виктор Максимович буларни эпоснинг умумжаҳон тараққиёти масалалари нуқтаи назаридан ёритиш зарурлигини таъкидларди. Шу тариқа нафақат ёзув столида, ҳатто бизнинг ҳовлида дарвоза олдида ҳозир ҳам турган скамейкада ўтириб олиб соатлаб мунозара қилардик. Мунозараларимиз кўпинча бир-биримизга ён бериш билан якунланарди. Кўп мунозараларимиз, ҳатто бир-биримиз билан келишолмай қолган ҳолатлар достонларнинг яратилиш даври ва тарихий тараққиёти масалаларига тааллуқлидир.

Биласиз, "Алпомиш" достони сюжетининг турли кўриниш ва ҳар хил ҳажмдаги версия ва вариантлари, вариантнамо қолдиқ нусхалари Олтойдан тортиб Волга бўйларигача бўлган кенг ҳудудда яшаётган туркий халқлардан XX асрдагина, шунда ҳам асосан 20-30-йилларда ёзиб олинган. Ёзиб олинган материалларнинг бундай қисқа давр билан чегаралангани, ёзма манбаларнинг мавжудмаслиги, достоннинг кўпгина версия ва вариантлари тўла нашр этилмагани унинг юзага келиш даври, яратилиш жойи, тарихий тараққиёти ҳақида тугал хулосага келишга монелик қилиши табиийдир. Шу сабабли мен асосий эътиборни эпоснинг ўзбек, қорақалпоқ ва қozoқ версияларига қаратиб, унинг яратилиш жойини Ўрта Осиё ҳудудларида белгилаш ва қарийб минг йил давомида бизгача етиб келган вариантларда яқин ҳолатда оғзаки эпик аъёналарда ижро этилиб келаётганини таъкидлаш билан чегараланиш тарафдори эдим. Виктор Максимович эса достон сюжетини туркий халқлар тарқалиши, уларнинг кўчиш ва бир-

бирларига аралашинлари билан эпоснинг сюжет асослари VI-VIII асрларда Олтойда юзага келган, унинг тарихий тараққиёти XVI асргача давом этган деган фикрни илгари сурмоқчи бўлди. Атоқли халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли вариантыни достоннинг энг мукамал намунаси ҳисоблаш, эпосга қалмоқ мавзуи кейин кириб келгани каби масалаларда яқдил эдик.

Кўп мунозаралардан кейин ўзаро бир фикрга келдик. Шу тариқа бизнинг китобимизга эпос сюжетининг "босқичли (стадиал) тараққиёти", "бойсун-қўнғирот редакцияси", "Алпомиш" достони ва "Бамси-Байрак" бўйи параллель сюжетлар" каби тушунчалар кириб келди. Бошқирд версияси достоннинг бизгача ўзгара-ўзгара етиб келган қолдиқ нусха эканини, олтойча "Алып-Манаш", "бойсун-қўнғирот редакцияси"га яқинлигини таъкидлаш билан чекланилди. Татар версияси ҳақидаги материаллар у пайтда бизнинг қўлимизда йўқ эди.

"Алпомиш" достонининг яратилиши ва тарқалиш масалаларида В.М.Жирмунский менинг қарашларимга кўпроқ ён бериб, бир фикрга келган бўлсак-да, "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобидаги мазкур муаммога оид мулоҳазаларни дастлабки хулосалар сифатида қабул қилиш керак. Чунки "Алпомиш" эпосининг, қолаверса, бошқа достонларнинг яратилиш даври ва оғзаки эпик анъаналарда тарқалиш хусусиятлари қўшимча тадқиқотлар олиб боришни талаб қилади.

В.М.Жирмунский ҳар бир маълумотга эътибор билан қарар, ҳеч нарсадан эринмас, ўта меҳнаткаш инсон эди. Бир мисол келтирай. 1944 йили китоб устидаги ишни якунладик. Қўлёзма муҳокама қилиниб, нашрга тавсия этилди. Шу йилнинг ўрталарида М.Афзалов нуроталик Бекмурод Жўрабой ўғлидан достоннинг янги бир вариантыни ёзиб олиб келди. В.М.Жирмунский нашрга тайёр қўлёзмага шу вариант ҳақидаги маълумотларни киритиш зарурлигини айтди. Мен бу билан бирор нарса ўзгармаслигини, хулосаларимиз илгаригидай қолишлигини айтсам ҳам, ўз фикрида қатъий туриб олди: "Ҳоди, китобимизга мавжуд ҳамма маълумот кириб қолиши керак. Биз оғзаки етиб келган намуналар ҳақида китоб ёздик. Бунда достонлар сюжетидаги ҳар бир ўхшашлик ёки фарқ муҳим. Бекмурод Жўрабой ўғли вариантыда зиндондаги Алпомишни қутқазтиш учун Қалмоққа борган Қоражон қайтиб келиб, Ултон хизматида ўтади. Бундай мотив бошқа ўзбек вариантларида

элас-элас кўзга ташланади. Бунинг сабабларини изоҳлашга китоб тайёр бўлгани туфайли бизнинг имкониятимиз бўлмас. Аммо келгусида шу маълумотга бирор тадқиқотчининг назари тушар, ахир!" – дегани кечагидай эсимда.

Ҳамкоримнинг қатъий талаби билан китобга Бекмурод Жўрабой ўғли варианты ҳақидаги маълумотлар ва мулоҳазаларимизни киритдик. Бу билан китоб янада бойиди, Бекмурод Жўрабой ўғли варианты ҳақидаги маълумот илмий жамоатчиликка етказилди. Бугун ўйлаб кўрсам, ушбу вариантдаги Алломиш ва Қоражон муносабатлари дунё фольклорида кенг тарқалган дўст-хиянатчи образининг тарихий асослари ва этнографик моҳиятини очишда муҳим бир материал сифатида хизмат қилиши мумкин экан.

"Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китоби халқ достонларига нисбатан нигилистик муносабатлар кучая бошлаган бир даврда нашр этилди. 1944 йилнинг августида "Эдига" достонини асоссиз равишда "бой-феодалларнинг эпоси" дея баҳоловчи қарор қабул қилинди. Китобдаги шу эпосга бағишланган боб корректура давомида олиб ташланганини бугун кўпчилик билмайди. Демак, китобда ўша даврдаги мафкуравий тазйиқ муносабати билан ҳам айрим камчиликлар содир бўлган бўлиши мумкин.

В.М.Жирмунский билан кейинги йилларда ҳам доимо алоқада бўлиб келмоқдамиз. Хусусан, унинг "Алломиш" достони ҳақидаги монографик тадқиқоти алоҳида аҳамиятга эга. Монографиядаги достоннинг генезиси ва тарихий тараққиёти ҳақидаги мулоҳазалар "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобидаги хулосалардан жиддий фарқланади. Унда В.М.Жирмунский бизнинг хулосаларимиздан фарқ қилувчи, ҳамкорликда яратган китобимизга киритилмаган "ўз" мулоҳазаларини янги материаллар асосида ўта зукколик билан ривожлантирди ҳамда достоннинг "қўнғирот", "ўғуз", "қипчоқ", "олтой" версиялари тўғрисидаги назарий қарашларни илгари сурди. Ҳатто "Юсуф билан Аҳмад" достонига ўхшаш намуналарни ҳам "Алломиш" достонининг бир версияси ҳисоблаш мумкин деган хулосага мойиллик билдирди. Ниҳоятда катта иқтидорга эга бўлган, юзлаб сюжетларни ўзининг ҳайратомуз хотирасида сақлай олган В.М.Жирмунскийдай олимгина бир достон мисолида бундай кенг қамровли назарий қарашни илгари суриши мумкин. Бунга унинг "Манас", "Китоби дадам Қўрқут" устида олиб борган жиддий

тадқиқотлари ҳам имкон берган, албатта. Ҳозир бундай яхлит назарий қарашга қўшилиш ёки уни билиб-билмай инкор этиш мумкин дир. Лекин олим томонидан дostonларнинг яратилиши ва оғзаки тарқалиши ҳақида истиқболли гипотезани илгари сурганини алоҳида такидлаш керак. Чунки унда қандайдир схематиклик, миллий версияларга хос алоҳидаликларнинг иккинчи планга тушиб қолиши кабилар кўзга ташланса-да, бир неча туркий халқларда оғзаки равишда жонли ижро шароитларида бизгача етиб келган эпоснинг моҳияти ва тарқалиш географияси ҳақида тўла тасаввур бера олади. Хусусан, версияларнинг (қўнғирот ёки олтой, ўғуз ёки қипчоқ версияларининг) бири иккинчисидан келиб чиқмагани ёки бири иккинчисининг давомимаслиги, уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида қадимий қандайдир бир манбага бориб тақалиши ва кейинги тараққиётида мустақил ривожлангани тўғрисидаги олим мулоҳазаларини "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобидаги дoston сюжетининг босқичли (стадиал) тараққиёти ҳақидаги хулосанинг янада ривожлантирилиши деб баҳолаш керак. Шу маънода ўзбек "Алпомиш"и билан олтой "Алип-Манаш"и киёсий ўрганиш янги хулосаларга асос бўлиши мумкин.

Менинг В.М. Жирмунский билан бўлган ҳамкорлигим ўз даврида анча кўнгилизликларни юзага келтирган, космополитизмда ноҳақ айбланишимизга сабаб бўлган эса-да, бу йиллар ҳар иккаламизнинг фаолиятимизда самарали давр бўлди ва бундай ҳамкорлик ўзбек фольклоршунослигининг энг ёрқин саҳифаларидан ҳисобланишига аризулик дир.

Олим Шарафиддинов (1903-1943)

Ҳоди Зариф ўзининг сафдошлари ҳақида сўз кетганда таниқли адабиётшунос, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Олим Шарафиддиновни тез-тез эслар, хусусан, Бокуда ўқиганларию Алишер Навоий 500 йиллигини ўтказишга тайёргарлик кўриш кўмитасида бирга ишлаганларини алоҳида таъкидлардилар.

1964 йилнинг охирлари бўлса керак. Домла мендан Эрик Каримовни чақириб келишимни сўрадилар. Мен чиқиб, Тил

ва адабиёт институтининг ўша пайтдаги илмий котиби, таниқли олим Эрик Абдуллаевич Каримовни (1932-1998) домланинг иш кабинетига бошлаб келдим. Домла салом-алиқдан кейин ўтиришга жой кўрсатиб, шкафдан қалин бир папкани олиб Эрик Каримовнинг олдига қўйдилар-да, шундай дедилар:

"Бу қайнотангиз Олим Шарафиддиновнинг Алишер Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги монографиясининг қўлёзмаси. Йигирма йилдан кўпроқ даврда уйимда уйимда сақлаб келаман. Сиз ҳам, келин Кларахон ҳам фан номзоди бўлдиларингиз. Энди бемалол ота ишини давом эттиришингиз, бу қўлёзманинг қадрига етиб, уни нашрга тайёрлашингизга ишонаман. Бугун ана шу ишонч билан уни сизга топширмоқдаман.

Бу қўлёзмага Олим аканинг Алишер Навоий ҳақида 1939 йили нашр этилган китобнинг бир нусхаси деб қараманг. Иззат Султон томонидан тайёрланган Олим Шарафиддинов китобининг иккинчи нашрида ҳам бу қўлёзмадан фойдаланилган эмас. Уни шу ҳолида тўла равишда нашр этиш керак. Чунки навоийшунослик анча илгарилаб кетган бугунги кунда ҳам Олим Шарафиддинов тадқиқотлари ўз аҳамиятини йўқотмаган. Иккинчидан, ушбу қўлёзманинг нашр этилиши навоийшуносликнинг шаклланиш босқичлари ва тараққиётини белгилаш учун ҳам муҳимдир. Олим ака қўлёзма устида урушга кетгунча доимий равишда ишлади. Манбаларни қайта-қайта ўрганди, таҳлил қилди. Олим Шарафиддиновгача Алишер Навоий ҳақида, айрим мақолаларни ҳисобга олмаганда, яхлит тасаввур бера оладиган бирор китоб йўқ эди. Ҳатто шоир асарларининг тузукроқ бир нашрига ҳам эга эмасдик. Олим Шарафиддинов биринчи бўлиб Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақида қўлёзма манбалар асосида ажойиб китоб яратди. Биринчи бўлиш ҳаминша қийин. Олим Шарафиддинов ана шу қийинчиликни енгиб ўтолди. Мен бугунги навоийшунослар авлоди Олим Шарафиддиновнинг 1939 йили чоп қилинган ва 1947 йили Иззат Султон томонидан қайта нашр этирилган китоби ҳамда 30-йиллар охири - 40-йилларда олиб борилган улкан текстологик ва тадқиқотчилик ишлари таъсирида вояга етди десам, ҳеч қандай муболага қилмаган бўламан.

Олим Шарафиддинов билан бирга ишлаган ва биргаликда ҳамкорлик қилган йиллар менинг ҳаётимдаги энг яхши давр бўлган. У йилларда ҳаммамиз ёш ва деярли тенгқур эдик. Олим ака мendan бор-йўғи икки ёш катта эди.

1938 йилдан бошлаб Ўзбекистонда Алишер Навоий ижодини ўрганишга жиддий равишда киришилди. Хусусан, 1938 йилнинг сентябрида Алишер Навоий таваллудининг 500 йиллигини ўтказишга тайёргарлик кўриш қўмитасининг ташкил этилиши билан бу ишлар кенг қулоқ ёйди. Шу қўмитанинг масъул котиби Ҳамид Олимжондан кейин 1939 йилдан бошлаб мен бўлгандим. Қўмита ишига ҳамда Тил ва адабиёт институтига мумтоз адабиёт масалалари билан шуғулланиб келаётган барча мутахассислар, Садриддин Айний, Ойбек, Ғафур Фулом, Ҳамид Олимжон, Шайх-зода, Уйғун, Амин Умарий каби ёзувчи ва шоирлар жалб этилди. Ҳатто вилоятларда яшаётган, араб ва форс тилларини мукаммал билган, мадраса таълимини олган Бокий домла (Мирзаабдулла Насриддинов) сингари зиёлилар Тошкентга чақирилиб, Навоий асарларини жорий алифбога кўчириш, қўлёзма манбалар асосида Навоий луғатини тузиш учун сўз тўплаш ишлари бошлаб юборилди.

Алишер Навоий ҳаёти ва ижодини ўрганишга жалб қилинган барча мутахассисларнинг ҳар бири улуғ шоир илмий-адабий меросининг маълум бир томонини қўмита тузган умумий режа асосида таҳлил-тадқиқ қилишга киришдилар. Олим Шарафиддинов аллома шоирнинг умр йўли ва ижодини яхлит монографик тарзда тадқиқ этишни мақсад қилиб қўйган бўлса, мен Алишер Навоий лирикаси, унинг замондошлари, Навоийгача бўлган адабиётни ўрганишга киришдим. У пайтларда улуғ шоир ҳаёти ва ижоди ҳақида йирик монографик тадқиқотлар у ёқда турсин, ҳатто тузукроқ таҳлилий мақолалар ҳам йўқ эди. Шу сабабли тайёр бўлган ишларни ёки тадқиқотлар қисмларини пешма-пеш эълон қилиш режалаштирилди. Натижада, Олим Шарафиддинов, Ойбек, Шайхзода, Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Воҳид Зоҳидов ва бошқаларнинг, шу жумладан, менинг ҳам китоб ва мақолаларим бирин-кетин нашр этила борди. Жуда катта ишлар бошланганди. Афсуски, Иккинчи жаҳон уруши кўп ишларнинг охирига етказишга халақит берди, баъзи қўлёзмалар эса нашриётларда қолиб кетди, айримлари йўқолди.

Мен Алишер Навоий лирикаси бўйича бошлаган ишимнинг бир бўлаги сифатида шоир рубоийлари ҳақида ёзганларимдан рус тилида фақат биттагина мақола эълон қилдим. Олим Шарафиддинов

ҳам Навоийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги қисқача биографик очеркини эълон қилишгагина улгурди. Кейин урушга кетиб қолди. Баҳром гўр образи ҳақидаги жиддий мақоласининг нашр этилганини раҳматли кўрган ҳам эмас.

Мен унгача Қутб Хоразмийнинг "Хусрав ва Ширин" достонини изоҳлар билан тўла равишда нашрга тайёрлагандим. Унга Олим Шарафиддинов масъул муҳаррир бўлди ва биргаликда сўзбоши ёздик. Жуманиёз Шариповнинг нашриёт муҳаррирлигида китоб дастлабки қисмларининг корректураси ҳам тайёр бўлди. Уруш туфайли нашри тўхтаб қолган достоннинг корректураси ҳам, қўлёзмаси ҳам йўқолиб кетган. Бирор нашриётнинг архивидан чиқиб қолар деган умиддаман. Алишер Навоийнинг рубоий ва туюқларидан иборат бир тўпلامни сўзбоши ва изоҳлар билан нашрга тайёрлагандим. Уни Олим Шарафиддинов 1939 йил охирларида кўриб чиқиб, нашр этиш учун кичик бир тақриз ёзиб берди. Бу тақриз ҳозир ҳам менда сақланади. Тўпلامни эса 1944 йилдагина нашр этиш имконига эга бўлдик.

Олим Шарафиддинов сергайрат, ўта билимдон тадқиқотчи, қатъиятли, бир сўзли, анча мағрур инсон эди. Раҳматлининг жиндай ўжарлиги ҳам бор эди. Илмий-ижодий зиёлиларнинг маълум бир тоифасини урушга юбормаслик ҳақида бромъ бериш жорий этилгач, Олим Шарафиддиновни ҳам фронтдан чақириб олиш масаласи қўйилди. Шундай илтимос билан у хизмат қилаётган қисм қўмондонлигига мурожаат қилинди ҳам. Аммо Олим Шарафиддиновнинг ўзи ғалабадан кейин қайтишини айтиб, бунга рози бўлмаган...

Менинг урушга бормаи қолганимнинг боиси ҳам сизларни қизиқтириши табиий. Бунга оддий бир тасодиф сабаб бўлган. Урушнинг дастлабки кунларининг бирида менга ҳам чақирув қоғози келди. Барча тайёргарлигимни кўриб, тўпланиш жойига бораётганимда тасодифан трамвайда ҳарбий комиссариатда ишлайдиган бир танишимга дуч келиб қолдим. У киши ҳол-аҳвол сўради. Мен фронтга кетаётганимни айтдим. Шунда у киши: "Сиздай олим кишилар бу ерда илмий-маданий жабҳада ҳам керак-ку! Уруш ҳаммамизни гангитиб қўйди. Оммавий сафарбарликнинг оқибатини ўйламаётимиз. Майли, сиз бораверинг-чи, ке -йин бир гап бўлар", деб мен билан хайрлашиб, трамвайдан тушиб кетди. Ўша кун кечқурун "Қарамоғида кекса онаси бор" деган сабаб билан мен

сафарбарликдан қолдирилдим. Кейин бронь берилди. Ким билсин, урушга борганимда бирор дайди ўқ Олим Шарафиддиновдай менинг ҳам тақдиримни ҳал қилган бўлармиди? Бугун ёшим бир жойга бориб қолиб, оқ-қорани илгариги даврларга нисбатан кўпроқ англаб етганимда: "Олим ака нега фронтдан қайтиб келмади, нега ўжарлик қилди?" — дея кўп ўйлайман. Эҳ, уруш туфайли қанчадан-қанча яхши одамлардан, таниқли олим ва шоирлардан ажралиб қолдик. Эрикбой, энди оқ-воҳдан фойда йўқ. Олим Шарафиддиновнинг ушбу қўлёзмасини нашрга тайёрлаш, унга бошқа мақолаларни ҳам қўшиб бир китоб қилиб чоп этиш сизнинг зиммангизда. Бу катта, аммо ҳаётдан ёш кўз юмган олим хотираси олдидаги бизнинг бурчимиздир.

Суҳбатнинг бундай самимий тус олганидан фойдаланиб, устоздан Алишер Навоий лирикаси бўйича бошлаган ишларини давом эттирмаганлик сабабини сўрадик.

Бунинг сабаблари кўп, — дея суҳбатни давом эттирдилар. - Энг асосийси урушнинг бошланиб қолгани бўлди. Уруш йилларида, ўзингизга маълум, В.М.Жирмунский билан биргаликда "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобини ёзиш билан банд бўлдик. Кейин институт директори сифатида илмий-ташкилий ишлар билан кўпроқ шуғулланишга тўғри келиб қолди. Натижанда "Навоий замондошлари", "Алишер Навоий афоризмлари" китобларини, "Лутфий ва Навоий", "Бадое ул-бидоя" девонининг тузилган йилига доир" каби мақолаларни эълон қилишга улгурдим, холос. Урушдан кейин менинг космополитизмда айбланишим, "Алпомиш" достони билан боғлиқ машмашалар ҳам мунтазам тадқиқот олиб боришга халақит берди. Бир муддат Муқимий ва Фурқат ижоди билан шуғулланишга тўғри келди.

Тажриба шуни кўрсатдики, тадқиқотчиликда узлишлар билан ишлаш, бошланган ишни катта танаффуслардан кейин давом эттириш, бир вақтда бир неча мавзулар билан шуғулланиш яхши самара бермас экан. Мен фаолиятим тақозасига кўра ана шундай вазиятга тушиб қолдим.

Таниқли олим Ҳамид Сулаймон қамоқдан озодликка чиқиб келгач, Фарб адабиёти билан эмас, балки ўзбек мумтоз адабиёт билан шуғулланиш истагини билдирди. Мен унга ўзим урушдан илгари бошлаган ишни — Алишер Навоийнинг лирик мероси бўйича тадқиқотлар олиб боришни тавсия этдим. Ҳамид Сулаймон буни

истаганимиз даражасида адо этди. Бу орада таниқли навоййшунос Абдуқодир Ҳайитметовнинг Навоий лирикаси ҳақидаги китоби нашр этилди. Демак, бир вақтлар мен бошлаган иш чала қолиб кетмаганини, уни янги авлод навоййшунослари аъло даражада бажаролганларини қониқиш ва ифтихор билан қайд этиш зарур".

Бу ўринда яна шуларни қайд этиш керак бўлади. Эрик Каримов Ҳоди Зариф ишончини тўла равишда оқлади. У Олим Шарафиддиновнинг барча мақолаларини тўглаб, Ҳоди Зариф берган қўлёзamani нашрга тайёрлаб, "Танланган асарлар" номида 1978 йили чоп эттирди. Олим Шарафиддиновнинг Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди ҳақидаги китоби тўлдирилган нусхасининг мақолалари билан биргаликда нашр этилиши бевақт вафот этган олимнинг илмий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур бериш билан бирга адабиётшунослигимиз тараққиёти учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди.

Ҳоди Зариф йўқолиб кетган деб ҳисобланган Қутб Хоразмийнинг "Хусрав ва Ширин" достонининг нашрга тайёрланган нусхасига келсак, унинг тарихи ҳам анча қизиқ. Уруш бошлангач, нашри тўхтатиб қўйилган достон қўлёзмаси қандайдир сабаб билан машҳур текстолог олим Порсо Шамсиевнинг шахсий кутубхонасига бориб қолган. Буни Порсо Шамсиев ҳам, Ҳоди Зариф ҳам унутиб юборган. Ҳоди Зариф ҳатто нашриёт ғаладонларида қолиб кетиб, йўқолган бўлса керак деб ўйлаган. Порсо Шамсиев 1970 йил бошларида эски папкаларини кўздан кечираётганда тасодифан "Хусрав ва Ширин"га кўзи тушиб қолади ва ўша куни қўлёзamani Ҳоди Зарифга олиб келади. Бундан ҳар икки олимнинг қанчалик хурсанд бўлганларига ёлғиз мен гувоҳман. Икки дўст, икки улкан олим ўзаро маслаҳатлашиб, достон 1941 йили қандай тайёрланган бўлса, шундайлигича нашр этиш мақсадга мувофиқдир деган хулосага келдилар. Уларнинг фикрича, бундай нашр матншуносликнинг урушгача бўлган даражасини баҳолаш учун жуда муҳимдир.

Достон пухта нашрга тайёрланган, ҳар бир байт рақамланган бўлиб, унинг бошида Олим Шарафиддинов ва Ҳоди Зарифнинг 17 саҳифалик (машинка ёзувида) сўзбоши тадқиқоти берилган. Матндан кейин мингдан ортиқ сўзнинг изоҳли луғати келтирилган. Қўлёзма яхши сақланган, барча саҳифалар мавжуд экан.

Эртасига Ҳоди Зарифнинг топшириғи билан қўлэмани Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётига олиб бордим. Нашриётдагилар куриб чиқиб, келгуси йилларнинг бирида нашр режасига киритишга ваъда бердилар. Бу орада 1972 йилнинг бошларида бирин-кетин Ҳоди Зариф ва Порсо Шамсиев вафот этишди. Достон нашри эса турли баҳоналар билан орқага сурилаверди. Ҳатто турли доираларда матншунослик анча ривожланган ҳозирги пайтда урушгача тайёрланган қўлэмани нашр этишга нима зарурат бор, уни қайтадан нашрга тайёрланса, яхши бўлмасмикан қабилдаги гап-сўзлар ҳам юриб қолди. Ниҳоят, ўтган асрнинг 80-йиллари бошларида нашриёт "Китобга Воҳид Зоҳидов сўзбоши ёзиб берса, нашр этамиз" деган қарорга келди.

Мен атоқли олим, ўша пайтда Санъатшунослик институти-нинг директори бўлган В.Й.Зоҳидовга мурожаат этдим. Воҳид Йўлдошевич мени самимий кутиб олиб, сўзбоши ёзиб беришга ваъда берди ҳамда сўзбоши ёзиш учун бутун қўлэманимас, балки Олим Шарафиддинов ва Ҳоди Зарифнинг сўзбоши-тадқиқоти етарли эканини айтиб, уни келтириб беришликни сўради. Сўралган материални Воҳид Йўлдошевичга етказдим. Аммо атоқли олим сўзбоши ёзиб беришга улгурмай бетоб бўлиб қолди, кейин вафот этди. Олим Шарафиддинов ва Ҳоди Зарифнинг сўзбоши-тадқиқоти эса Воҳид Зоҳидовда қолиб кетди. Ниҳоят, Кутбнинг Ҳоди Зариф урушгача бўлган даврда нашрга тайёрлаган "Хусрав ва Ширин" достони "Ўзбек адабиёти бўстони" сериясининг дастлабки китоблари қаторида 1986 йили профессор Жуманиёз Шарипов сўзбошиси билан "Уч булбул гулшани" номида Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайхо", Сайфи Саройининг "Гулистони бит-туркий" асарлари билан биргаликда алоҳида китоб тарзида Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти томонидан чоп этилди.¹¹ Аммо Жуманиёз Шарипов нима учундир қўлэма тарихи билан боғлиқ воқеалар ҳақида ҳеч нарса ёзмаган. Аслида, "Хусрав ва Ширин" достонининг урушгача нашрга тайёрланиши билан боғлиқ ишлардан ҳаммадан кўра хабардор киши Жуманиёз Шарипов бўлган. Чунки у нашриёт муҳаррири сифатида ўша давр талабига биноан қўлэманинг ҳар бир саҳифасига имзо чеккан ҳамда унинг дастлабки қисми корректурасини ўқиган бирдан-бир киши эди.

Достонни нашр этишда байтларга қўйилган рақамлар, айрим изоҳлар олиб ташланган, луғат қисми ихчамлаштирилган, яъни академик нашр талаблари асосида тайёрланган қўлёзма илмий-оммавий нашрларга яқинлаштирилган. Достон номидан кейин "Низомийдан таржима" деган кичик сарлавҳа берилган. Жуманиёз Шарипов ҳам сўзбошида Қутб достонини таржима асари сифатида баҳолайди.

Аммо Ҳоди Зарифнинг "Хусрав ва Ширин"ни соф таржима асари сифатида баҳолаш XIV аср ўзбек адабиёти хусусиятларини тўғри белгилашга имкон бермаслигини, ҳатто маълум маънода бу давр адабиётини камситишга олиб келишини, Қутб достони Низомий сюжети бўйича қисман таржима асосида яратилган, XIV аср ижтимоий-сиёсий ҳаётини бадий акс эттирилган оригинал асар эканини қайта-қайта таъкидлаганига гувоҳимиз.

Буюк Каримов (1906-1945)

Буюк Каримов ўзбек фольклоршуносларининг биринчи авлодига мансуб йирик олимдир. Тошкент шаҳрида туғилган Буюк Каримов меҳнат фаолиятини 1924 йили ўқитувчиликдан бошлади. 1926 йили Ўзбек билим юртида, 1930 йили Самарқанд педакадемияси (ҳозирги СамДУ)да ўқишни тамомлади. Шу йили Ўзбекистон давлат илмий-текшириш институти (1931 йилдан Маданий қурилиш илмий-текшириш институти) аспирантурасига кириш билан фольклоршунослик фаолиятини бошлади. 1934 йилдан умрининг охиригача Тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади. 1930 йили профессор Ғози Олим раҳбарлигида ўтказилган Хоразм фольклор экспедициясида иштирок этиш унинг фольклористик фаолиятида катта мактаб бўлди. Шундан бошлаб халқ ижодини тўплаш, нашр этиш, ўрганиш ишлари билан ўн беш йил давомида муттасил шуғулланди.

Буюк Каримовнинг илмий мероси деярли тўпланмаган ва ўрганилмаган. Унинг бир неча халқ достонларини, ўнлаб эртаклар, кўплаб мақол ва маталларни ёзиб олганини, "Гўрўғлининг туғилиши", "Балогардон", "Зулфизар билан Авазхон", "Кунтуғ-

миш" дostonларини, "Ўзбек халқ эртаклари", "Мақол ва маталлар", "Мардлар майдони", "Гўрўгли", "Тўлак ботир" каби фольклор тўпламларини нашр этганини биламиз. Гулханийнинг "Зарбулмасал"и ва Лутфий асарларининг танқидий матнларини тайёрлагани ҳақида маълумотлар бор. Вақтли матбуот ва тўпламларда йигирмадан ортиқ мақолалари босилиб чиққан. Унинг илмий асарлари янгиликларга бойлиги, кўп ҳолларда у ёки бу масала, фольклор асари ҳақида биринчи маълумотлар ва мулоҳазалар экани, илмий-назарий жиҳатдан ўз даврига нисбатан анча пухталиги билан ажралиб турали. Олим халқ ижоди намуналарини унинг ижрочилари ва ижодкорлари билан биргаликда ўрганиш зарурлиги масаласини ўзининг устози Ҳоди Зарифдан кейин анча жиддий ўрганган олимлардан биридир. У ўз тадқиқотларидан бирида шундай ёзади:

"Умуман, халқ бадиий ижодини ташиб юривчилар, шулар орасида эртакчилар ҳам, эшитганларини, ўрганганларинигина қуруқдан-қуруқ механик равишда айтиб берувчилар эмас, балки у эшитган эртакларининг сюжетини ўзига ўзлаштирган, уни уққан, бадиий ҳаяжон билан айтувчи авторлардирлар. Фольклорда ҳам механик равишда эслаш эмас, балки ижодий эслаш, санъат приёmlаридан фойдаланиш бор".

Тадқиқотчи ўзининг бу қарашларини икки эртакчи - олтиариқлик Мулла Мўмин Ёқубов ва пскентлик Раҳим Қосимовнинг ижрочилик усуллари, улардан ёзиб олинган эртаklar таҳлили орқали исботлаб берди. Бу билан эртак ва ижтимоий ҳаёт масалаларида жиддий хулосаларга келди.

Буюк Каримовнинг бир қанча асарлари ҳамон қўлёзмалигича қолмоқда. Айримларининг қаердалиги маълум ҳам эмас. Бундан бир неча йил олдин камина олимнинг "Тошкент канали қурилишида тўпланган фольклор материаллари ҳақида" номли мақоласини Ўзбекистон Фанлар академияси архивидан топиб, "Ўзбек тили ва адабиёти" журналининг 1968 йил 5-сонида эълон қилгандим. Шу архивда сақланаётган ҳужжатлар ва ёзишмалардан маълум бўлишича, Буюк Каримов 30-йиллар охирида академик Ю.М.Соколов раҳбарлигида "Ўзбек халқ эртакларининг поэтик системаси" мавзуида кенг кўламли тадқиқот устида иш бошлаган. Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивида унинг "Ўзбек халқ эртакларининг айрим хусусиятлари"

номли мустақил илмий-оммабоп рисола тарзида 1940 йили ёзиб тамомланган, умумий ҳажми машинка ёзувида 42 саҳифалик бир иши сақланиб қолган. Олимнинг мазкур асари ҳам "Ўзбек тили ва адабиёти" журналининг 1995 йил 5-6-қўшма сониди, 1996 йилги 1-сониди айрим қисқартишлар билан эълон қилинганди. Бизнинг назаримизда, журналда олимнинг вафотидан кейин эълон қилинган мақолалари Ю.М.Соколов раҳбарлигида бошланган ишнинг муайян қисмлари бўлса керак. Нима сабабдандир эртақлар ҳақидаги тадқиқотни тугалламай туриб, Гулханий ва Лутфий ижодини ўрганиш бўйича иш бошлаган.

Ҳоди Зариф Буюк Каримовни биринчи фольклорист аспирант сифатида тез-тез тилга олар, уни ёш вафот этганига ачинар, қисқа илмий фаолиятини жуда юқори баҳоларди. Устоз шахсий архивида Буюк Каримовнинг дафн маросимида сўзлаган нутқининг матни мавжуд. Бу ўринда Ҳоди Зарифнинг суҳбатларда Буюк Каримов ҳақида айтганларини эмас, балки ана шу нутқ матнини тўла келтиришни лозим кўрдик. Чунки бу нутқ Буюк Каримов фаолиятига берилган қисқа, аммо муносиб баҳо бўлиш билан бирга устознинг ўша йиллардаги руҳиятини ҳам яққол кўрсата олади:

"Ўртоқлар, Буюк Каримовнинг вақтсиз вафоти ўзбек филологияси учун, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти учун, бу навқирон йигитнинг қадрдонлари учун зўр йўқотиш бўлди.

Буюк Каримов республикамизнинг кўзга кўринган илмий ходимларидан бири эди. У ўн беш йилдан бери чидам ва ғайрат билан ишлаб келаётган, ўзбек адабиётига меҳнати сингган ёш олимларимиздан эди. Ўзбек халқининг маданий меросини ўрганиш, унинг фазилатларини маданиятимизнинг тараққийсига хизмат қилдириш соҳасида Буюк Каримов кўп ишлади ва кўп фойдалар келтирди.

Ўн беш йил илгари у ҳали ёш йигитча, Ўзбекистон илмий-текишириш институтининг аспиранти экан, мен билан бирга Хоразмга илмий экспедицияга борганди. Шунда Буюк Каримов ўзбек халқининг оғзаки бадиий ижодидан у чоққача илмда маълум бўлмаган бир қанча материаллар тўплаган, Муҳаммад Раҳимхон соний замонидаги шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълум

мотлар йиққан, Хоразм шароитида йўқолиб кетаётган ажойиб қийматли қўлёзмаларни йўқолишдан сақлаб, мамлакатимизнинг илмий хазинасига келтириб қўшган эдики, унинг илмий хизмати шу вақтдан бошланиб, систематик давом этар ва толмай ишлаб келарди.

Ўзбек фольклорини ўрганишда Буюк Каримов унутилмас катта хизматлар қилди. Ўзбек халқининг достонлари, эртаклари, мақоллари, қўшиқларидан жуда кўп бойликларни тўплади. Бу бадиий хазиналар устида ишлаб, йигирмадан ортиқ илмий асар ёзди. Ўзбек эртақларининг таснифи каби муҳим, ҳали ҳеч ким ботинмаган илмий масалалар устида ишлади. Гулханийнинг "Зарбулма-сал"ини илмий нашрга тайёрлади. Ўзбек классик адабиётининг ифтихори Лутфийнинг жўшқин лирикасини кенг ўқувчиларга етказиш тилаги билан ишлаб, нашриётга топширгандан кейин бу улуг шоирнинг девонини академик нашрга тайёрлашга киришди.

Буюк Каримов қарийб икки йил чўзилган оғир хасталик билан курашиб, имкон борича илмий темаси устида ишлади, ётган ерида ҳам хаёлида Лутфий эди. Қўли қалам суришга қодир бўлган дамларида бир неча сатр ёзар, тезроқ сиҳат топиб, шу кейинги меҳнатини диссертация сифатида ҳимоя қилишга уринарди. Фақат оғир касаллик бу меҳнатчан ёш олимнинг қаламини қўлидан туширди, миясини ҳаракатдан тўхтатди.

Қадрдон дўстим Буюк! Биз сенинг жасадингни ҳурмат билан қабристонга кўтариб келдик. Сенинг қуруқ жасадингни шу ерда қолдирамиз. Лекин сен доим биз билан биргасан. Сенинг халқ учун қилган хизматларинг абадий яшайди. Сенинг орзуларинг биз билан. Меҳнатларингни халққа етказамиз, сенинг илмий ишларингни биз давом эттирамиз. Сен қабрингда тинч ёт, абадий ором ол!

1945 йил 11 март.

Буюк 10 март эрта билан вафот этди. 11 мартда Янгимозорда¹⁹ кўмилди. Ҳоди".

Ҳоди Зариф Буюк Каримов қабри устида сўзлаган нутқи матнини мента бераркан, яна шундай дегани эсимда:

Буюк Каримов системали олий таълим олган илмий ходимлардан бўлиб, заковатли, ўта билимдон, ҳар бир ишга сидқидилдан киришадиган, бутун ҳаётини фольклорни, мумтоз адабиётни ўрганишга бағишлаган, Европа адабиётидан ҳам яхшигина хабардор, 1932 йилиёқ Москвада Ю. М. Соколовдан фольклор бўйича маърузалар тинглаган

биринчи аспирантлардан эди. У урушгача уюштирилган комплекс, яъни фольклор, диалектологик ва этнографик экспедицияларга, жумладан, Ғози Олим Юнусов раҳбарлигидаги 1930 йилги Хоразм, менинг бошчилигимдаги 1935 йилги Фарғона экспедицияларида фаол иштирок этди. Уша йилларда катта қурилишлар, ҳашарлар, каналлар бўйлаб фольклор экспедициялари уюштириш расм бўлганди. Чунки бундай оммавий тадбирларда республика аҳолисининг деярли барча қатламлари вакиллари жалб қилинарди, демакки, табиий равишда уларда бахшилар, эртакчилар, қўшиқчилар ҳам қатнашарди. Масалан, Катта Фарғона канали бўйлаб санъатшунослик экспедицияси уюштирилиб, ўнлаб халқ қўшиқлари ва куйлари ёзиб олинган. Буюк Каримов ҳам бундай тадбирларнинг фаол иштирокчиси бўлган. У 1940 йили Тошкент ва 1942 йили Шимолий Тошкент каналлари қурилишида қатнашиб, кўпгина фольклор материаллари тўплади, бир неча эртакчиларни аниқлади. Ана шу экспедициялар давомида оғир дардга чалинди. Касаллигига қарамай, фольклор асарлари тўплашда давом этди. Бу чинакам фидойилик намунасидир.

Фанни ўзининг қисмати деб билган кишиларгина фольклор тўпловчилик ва тадқиқотчиликда жиддий ютуқларга эриша олади. Бунга фан тарихидан ўнлаб мисоллар келтириш мумкин. Ўтган асрда Сибирга сурғун қилинган ўнлаб зиёлиларнинг сурғун шароитида Сибирь ва Узоқ Шарқ халқлари фольклорини тўплаш орқали кейинчалик машҳур олимлар бўлиб етишганларини биламиз. Ёки улкан фольклоршунос олим А.Н.Афанасьевнинг рус шимолида фольклор экспедицияси даврида очликдан вафот этганини бугун кўпчилик тасаввур ҳам қилолмаса керак. Буюк Каримов ҳам фольклор жараёнларини табиий шароитларда, жонли ижро давомида кузатаман ва ўрганаман деб оғир дардга чалиниб қолди. Бу унинг умрига зомин бўлди. Аммо ундан арзирли мақола-тадқиқотлар, "Ўзбек халқ эртаклари", "Ўзбек халқ мақоллари" каби тўпламлар, у ёзиб олган басавлат фольклор мероси ёдгорлик бўлиб қолди.

Биз бир оз лоқайдроқмизми ёки эътиборсизроқмизми?! Билмадим. Эҳтимол, тадқиқотчилик маданияти унча юксакмасдир. Керакли, зарур нарсани ўз вақтида асраб қололмаганимиз учун кейинчалик афсусланиб юрамиз. Буюк Каримов илмий мероси бўйича ҳам шундай бўлган. Яхшиям Фанлар академияси архивида унинг бир мақоласи, Фольклор архивида эртакларнинг бадиий

хусусиятлари ҳақидаги рисола-очерки сақланиб қолган экан. Ахир, унинг ўз вақтида нашр этилмаган илмий мероси фақат шулардангина иборат бўлмаган. Ҳоди Зарифнинг айтишича, у Лутфий асарларининг танқидий матнини тайёрлаган. Ҳатто у муқоваланган ҳам экан. Ҳоди Зарифнинг топшириғи билан 1968 йили уни қидириб, академия архивидаги Буюк Каримов билан боғлиқ ҳужжатларни кўриб чиқдим, бевақт орамиздан кетган олимнинг қалин дўсти академик Яҳё Фуломов билан бир неча бор учрашдим, фольклоршунос хонадонида бўлиб, унинг беваси билан суҳбатлашгандим. Аммо ҳеч бир ердан танқидий матннинг изи чиқмади. Энди афсуснинг фойдаси йўқ. Чамамда, олимнинг нашр этилган, нашр этилмай қолган мавжуд асарларини тўплаб, алоҳида бир китоб ҳолида нашр этиш вазифамиздир. Зеро, бу бизнинг марҳумлар хотираси, ўзимиз мансуб бўлган фаннинг дастлабки гиштларини қўйган устозлар ёди олдидаги бурчимиз.

Мансур Афзалов (1910-1973)

Ҳоди Зариф ўз сафдошлари, шогирдларининг илмий ишларини доимо кузатиб борар, уларнинг ютуқларидан фахрланар, хато ва камчиликларини жиддий танқид қилар, ҳатто ўз мақолаларида уларнинг тадқиқотларидаги етишмовчиликлар тўғрисида ўта кескин фикрлар ҳам билдирарди. Шу ўринда устознинг "Ўзбек фольклористикаси тарихидан" номли мақоласидан иккита каттароқ кўчирма олишга жазм этдик. Чунки бу кўчирмалар мақолада тилга олинган фольклоршуносларни танқид қилиш ёки уларни қоралашни кўзда тутмайди, балки уларнинг айрим мулоҳазалари муносабати билан фольклордаги замонавий ижодкорлик ва ижрочилик жараёни, дostonчиликда бахшининг ўрни каби масалаларда жиддий илмий-назарий қарашлар олға сурилганидан гувоҳлик беради.

Кўчирмаларнинг биринчиси:

Бу ўринда грузин шоири Шота Руставелининг "Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон" поэмасининг Фозил шоир репертуарида пайдо бўлишини ҳам эслатиб ўтиш керак. Шота Руставели

юбилейига қизгин тайёргарлик кетаётган 1937 йили буюк халқ достончиси Фозил Йўлдош ўгли Тошкентда эди. Унга Шота Руставели поэмасининг мазмуни тўла ҳикоя қилиб берилди. Уқиш, ёзишни билмаган, лекин катта тажриба, юксак эрудиция ва ҳайрон қоларлик хотира кучига эга халқ шоири ўзбек халқ эпоси традициялари асосида бир неча кунда Шота Руставели поэмасининг сюжети, қаҳрамонлари ва персонажларини сақлаган ҳолда ажойиб достон яратди. Поэма фольклорист М.Афзалов томонидан ёзиб олинди. Бу бизнинг кўз олдимизда содир бўлган бир факт; ўзбек достончилигининг ажас-ийб жараёни сифатида ўз-ўзидан фан учун жуда ҳам аҳамиятли эди. Лекин айрим ўртоқларнинг фан олидаги масъулиятини унутиб, бу поэма жуда қадимдан ўзбеклар ўртасида мавжуд эди, унинг айрим вариантлари ҳозир ҳам эртак ҳолида айтилиб юради деган уйдирма, ёлғон мулоҳазалар билан матбуотда чиқишлари яхши бўлмади. Бу билан айримлар, жумладан, баъзи грузин олимлари чалғитиб қўйилди. Биз ҳақиқий аҳволни тушунтириб, "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобида ва Грузия Фанлар академиясининг хатига ёзилган жавобда бу янглиш хатонинг олдини олдик.²⁰

Кўринадики, атоқли олим таниқли фольклоршунос, сафдоши ва шоғирди Мансур Афзаловнинг "Йўлбарс терисини ёпинган паҳлавон"ни Фозил шоирдан ёзиб олиниб, нашр этишдаги хизматларини алоҳида таъкидлаган ҳолда "бизнинг куз олдимизда содир бўлган ажойиб жараён"ни тўғри ёритишни, бахши эпик репертуарининг бойиб бориши билан боғлиқ бундай ижодий ҳаракатнинг "якка ҳодиса" сифатида ўзбек достончилиги анъаналари асосида грузин достони материали туфайли юзага келганини холис баҳолаш лозимлигини уқтирмақда. Мана шу уқтиришнинг ўзи жиддий илмий-амалий ва назарий аҳамиятга моликдир. Чунки бахшилар эпик репертуарида бундай "якка ҳодисалар", онда-сонда бўлса-да, учраб туради. Жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўгли ёзиб топширган "Қизжибек" Матназар Жаббор уғлидан ёзиб олинган "Қурбонбек" каби достонлар ҳам шулар қаторига киради. Бундай намуналар қайси йўллар билан бахшилар эпик репертуарига кириб қолганидан қатъиназар, улар генетик жиҳатдан грузин, қозоқ ва қорақалпоқ достонлари бўлиб қолаверадилар. Уларга қандайдир таржималар деб ҳам қарамаслик керак. Чунки бундай намуналар

бошқа халқлар дostonлари сюжетлари асосида бахшилар амалиётида қайта ижро ва ижод этилган вариантлардир.²¹

Иккинчи кўчирма:

Дostonчининг ўз репертуарига ижодий муносабатини ўрганиш катта илмий қимматга эга. Бу масала дунё фольклористикасини қизиқтираётган коллектив ва индивидуал ижод проблемасига бориб тақалади. Бироқ бунда унинг традицион дostonларга ва бизнинг замонамизда ўзи яратган янги асарларига муносабатини, ижодий аралашувини фарқлаш лозим. "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобида коллектив халқ ижодидида етакчи дostonчиларнинг индивидуал ҳиссасининг ролига хос характерли моментлар ёрқин мисолларда кўрсатилган эди. Бунинг учун узоқ йиллар давомида бахшиларнинг ижро усулларини ўз табиий шароитида кузатишга, бир дostonни бир неча бахшидан эшитишга, унинг репертуарини ёзиб олиш ва яна бахши аудиториясида тинглаш орқали ўрганишга тўғри келди. Бунда традицион дostonларни куйлашда бахшиларнинг шахсий, индивидуал ҳиссасини муволафали равишда ошириб кўрсатиш ярамайди, чунки бу ҳол фольклорнинг ҳал қилувчи белгиси - коллективликни сояда қолдиради. Ўзбек фольклористларининг 50-йилларда яратилган асарларида, жумладан, М.Афзаловнинг "Пўлкан шоир" (1955), Т.Ғозибоевнинг "Ғозил Йўлдош ўғлининг совет давридаги ижоди" (1955), З.Каримованиннг "Эргаш Жуманбулбул ўғли" (1954) каби танқидий-биографик очеркларида традицион репертуарни куйлашда дostonчининг шахсий родини ўта ошириб кўрсатиш ҳоллари кўзга ташланади.

М.Афзалов Пўлкан шоир ҳаёти ва ижодига бағишланган аса-рида шундай ёзади: "Пўлкан ўз устози ва бошқа халқ шоирларидан ўрганган дostonларига жиддий ҳиссасини қўша олган. Айниқса, эпизодларни ва образларни қайтадан ишлаб, мукаммаллаштиришга интилган. Лекин шоир ўзи ўрганган дostonларини гўявий йўналишини, сюжет линиясини тамомила ўзгартириб юбора олмаган" (Афзалов М. Пулкан шоир. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1955. 11-бет). Бундай сифатларни бошқа бахшиларда ҳам кўрган автор ўз даъвосини асослаш учун Пўлкандан ёзиб олинган "Шайбонийхон" дostonининг иккинчи қисмини келтиради. Бунинг дostonнинг биринчи қисми билан ҳеч қандай боғланиши бўлмай, балки кўчманчи уруғлар ҳарбий бошлиғи шахсини идеаллаштириш мақсадида Шайбонийхоннинг Самарқанддаги ҳокимлик даврига (XVI аср)

кўчирилган. Достоннинг биринчи ва иккинчи қисми турли-турли муस्ताқил асарлар бўлиб, мазмун ва характери жиҳатидан бири-бирига қарама-қаршидир. Достоннинг иккинчи қисми ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган эртақ вариантлари билан боғлиқ. Улардан бирини фольклорист Б.Каримов "Озодачехра" номи билан нашр этган эди. М.Афзалов бу эртақни достонга ким олиб кирганини очиқ айтмайди, балки ундаги демократик мазмунни ва Хуршидой образининг яратилишини Пўлканнинг хизмати сифатида баҳолайди: "Шайвали" ("Шайбонийхон") достонига кирган бу бадиий эпизодда Пўлкан шоир Хуршидой образи орқали ўтмишда ўзини шарият пешвоси деб танитган эшонларнинг асл башараларини, уларнинг ярамасликларини очиқ ташлайди... Шоир достонда Хуршидой образи орқали зулмга қарши ўз озодлиги, эрки, ҳуқуқи, номуси учун курашган жасур қиз образини ярата олган ва дин, шарият номидан иш тутган эшон, руҳонийларнинг ахлоқсизлиги, разиллигини қатор фактлар орқали кўрсата билган" (Ўша асар, 11-12-бетлар). Автор тадқиқотларида қарама-қаршилик кўзга ташланади. "Пўлкан шоир" асарида "Хуршидой"нинг эртақ экани айтиладию "Озодачехра" эртаги эсланмайди. Бу асардаги Пўлканнинг хизмати сифатида баҳоланган демократик тенденциялар эса, авторнинг ўзбек халқ эртақлари ҳақидаги тадқиқотида эртақка, коллектив ижодга сифат берилади... Бизнингча, авторнинг иккинчи мулоҳазаси тўғридир.

"Шайбонийхон" достони фақат Пўлкан репертуарида мавжуд. Уни 1927 йилда ёзиб олиб, ҳеч қандай қисқартиришсиз, ўзгартиришсиз 1928 йилда нашр этган эдик. Бошқа вариантлари ҳозиргача учраган ва қўлга киритилган эмас. Достонга киришда Пўлкан Жоссоқ бахшининг шогирди эканини, устози қандай ўргатган бўлса, шундай айтажagini хабар қилади: "Устоднинг айтгани вожиб, шундай қилиб айтмасам бўлади тарки вожиб" (Шайбонийхон. Айтувчи Пўлкан. Тошкент-Самарқанд: Ўздавнашр, 1928. 5-бет). Пўлканнинг бу самимий маълумоти ҳам М.Афзаловнинг унга нисбатан "Шайбонийхон" достонини "ижодий қайта ишлаган", деб берган баҳосини рад этади. З.Каримованинг Эргаш шоирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида очеркида эса, худди шу тезис бошқачароқ мотивировка билан илгари сурилади. Бундай мулоҳазаларни ўзбек фольклористларининг бир қанча асарларида учратиш мумкин.

Агар бундай мулоҳаза ва даъволарнинг ҳаммасини бир жойга йиғсак, ўзбек халқ традицион дostonлари ўзининг эпик асариди эмас, балки феодализмнинг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг туғилиши давриди ХХ асрнинг бир неча дostonчиларининг ижодий қайта ишлаши туғайли ғоявий-бадий жиҳатдан мукамал, тугалланган ҳолига эришди, деган назарий қараш келиб чиқади. Бу мулоҳаза асоссиз бўлиб, умумфольклористик нуқтаи назардан чуқур хатодир. Бу хато тенденция айрим дostonчиларнинг ўзбек халқининг кўп асрлик коллектив ижодидаги родини ошириб кўрсатишга олиб келди...

Ўзбек халқ эпосини ўрганиш шуни кўрсатдики, унинг традициялари доим ҳаракатда, демак, турли ижтимоий даврларда эпоснинг тарихий тақдири, унинг ижтимоий-сиёсий, тарихий воқеликка муносабати турли-туман ва ўзига хосдир. Шунингдек, эпик традицияда коллективлик билан индивидуалликнинг ўзаро муносабати турлича бўлиб, ҳатто битта дostonчилик мактабига мансуб йирик бахши-шоирларнинг коллектив ижодга қўшган ижодий ҳиссасининг характери ва даражаси ҳам бир хил эмас. Ниҳоят, асосий традицион дostonлар ва уларнинг вариантлари ёзиб олинган талантили дostonчилар яратган кўпгина янги асарларга эгамиз. Шундай қилиб, бизнинг қўлимизда жуда катта ҳажмдаги жиддий илмий қимматга эга бўлган бой материаллар мавжудки, уларга методологик тўғри ёндошилса, халқ ижоди коллектив табиати ва бахшилар индивидуал бошланғичининг ўзига хослигини аниқ белгилаш мумкин. Бундай фольклористик тадқиқотлар учун ёзма адабиёт ёдгорликлари ва ёзувчи маҳоратини ўрганиш учун мўлжалланган ўлчовлар, критерийлар, текшириш методлари етарли эмас... Бизнинг вазифамиз ижодкор куйчининг индивидуал ижодини, унинг эпик традицияга қўшган эътиборга лойиқ ҳиссасини инкор этмаган ҳолда коллектив ижоднинг асосий белгиси - коллективликнинг барча ўзига хос томонлари ва специфик хусусиятларини чуқур ўрганишдан иборатдир.²²

Ушбу кўчирмада ҳам алломанинг уз сафдошлари ва шогирдларини танқид қилиш, улар фаолиятига қандайдир ғараз ният билан баҳо бериш ёки камситиш оҳанглари кўринмайди, балки унда дostonчиликдаги анъана ва бадиҳа мутаносиблиги, дoston ижодкорлиги ва ижрочилигида бахшининг ўрни ҳамда унинг

коллектив ижодга қушган ҳиссасини ўрганиш муаммосини тадқиқ этишга асосий диққат қаратилмоқда. Чиндан ҳам бу муаммони ҳар томонлама ўрганиш ва муайян бир хулосаларга келиш долзарблигича қолиб келмоқда. Мансур Афзалов ҳам кўплаб бахшилар ижодкорлиги ва ижрочилиги билан боғлиқ масалаларни тадқиқ қилиш орқали серкўлам бу муаммони ўрганишга ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Ҳоди Зариф эса шоғирдлари ва сафдошлари қарашларига муносабат билдириш орқали уларга аниқлик киритиш билан бирга уни янада ҳар томонлама ўрганиш зарурлигини алоҳида равишда таъкидламоқда.

Мансур Афзалов Ҳоди Зариф авлодига мансуб фольклоршунослардан. У ўзининг фольклорга қизиқиши ва бу соҳага кириб келишини Ҳоди Зариф раҳбарлигида 1935 йилнинг ёзида Фарғона водийсига уюштирилган фольклор-этнографик экспедицияга иштирок этиши билан боғлайди ҳамда унинг ушбу йўналишидаги интилишлари 1936 йилда Москвада академик Ю.М.Соколовдан рус фольклори курсини тинглаганидан кейин янада қатъийлашганини таъкидлайди. Ўшанда Мансур Афзалов фольклоршунос Буюк Каримов бригадасида адабиётшунос Юсуф Султонов билан бирга бир ярим ой давомида Қўқон туманларида фольклор тўпловчилик ишларини олиб борган ҳамда тўпланган материаллар асосида "Маданий инқилоб" газетасининг 1936 йил 3 март ва 26 июль сонларида "Колхозда қўшиқ", "Ўзбек ишчи фольклори ҳақида" мақолаларини эълон қилган эди.

Мансур Афзалов Тошкентда хунарманд-қосиб оиласида туғилди. Ёшлигида ота-онаси вафот этиб, болалар уйида тарбияланди ва ўқиди. 1924 йилда Навоий номидаги иккинчи босқич ўрта мактабда ўқишини давом этдирди. Бу мактаб 1925 йилда Наримонов номидаги таълим-тарбия техникумига айлантирилди. Техникумда бўлғуси фольклоршунос келажакда таниқли олим ва маданият ходимлари бўлиб етишган Юсуф Султонов, Сафо Зуфаров, Зокир Маъруфов, Фани Султонов, Одил Шокиров каби истеъдодли шахслар билан бирга ўқиди. 1929 йил 20 декабрда техникумни битиргач, дастлаб 1930 йилнинг февралигача Тошкент вилояти Қуйичирчиқ туманида ўқитувчилик қилди, сўнгра Тошкент пахтачилик техникумида

тил ва адабиёт фанидан дарс берди. 1932-1934 йилларда Маданий қурилиш илмий-теқшириш институтининг аспирантурасига тайёрлаш курсида ўқиди. 1934-1937 йилларда Тил ва адабиёт институти аспирантурасида таҳсил олди. 1937 йиллардан Тил ва адабиёт институтида кичик илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. 1940-1942 йилларда иккинчи жаҳон урушига сафарбар этилди. Ярадор бўлиб урушдан қайтгач, Тил ва адабиёт институтида дастлаб кичик илмий ходим, 1950 йиллардан бошлаб катта илмий ходим, 1972 йилдан умрининг охиригача фольклор бўлимининг мудири лавозимларида ишлади. 1942-1952 йилларда Ўрта Осиё давлат университетида, 1943-1944 йилларда партия мактабида ўриндошлик йўли билан ўқитувчилик қилди.

Мансур Иноятович Афзалов — серқирра фольклоршунос. У фольклор асарларини ёзиб олиш, нашрга тайёрлаш ва илмий ўрганиш ишларини баробар олиб бориш билан бирга олий ўқув юртларида фольклор курсини ўқитишни биринчилардан бўлиб йўлга қўйган олимлардандир. У 1939 йилда Самарқанд давлат университетида биринчи марта фольклор курсидан лекциялар ўқиш билан бирга бу курсдан дастур ва хрестоматиялар ҳам тузди.

1950 йил 25 январда "Фарход ва Ширин" дostonининг халқ варианты" мавзусида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилган Мансур Афзалов фаолиятида ўзбек халқ эртакларини ўрганиш асосий ўринда туради. У бу соҳада ўнлаб илмий мақолалар ва "Ўзбек халқ эртаклари ҳақида" монографиясини эълон қилди. Унинг раҳбарлиги ва бевосита иштирокида тайёрланган рус ва ўзбек тилларидаги "Ўзбек халқ эртаклари"нинг икки жилдлиги ҳозиргача қайта-қайта нашр этилиб келмоқда.

Мансур Афзалов эртакларни ўрганиш билан бирга фольклорнинг бошқа жанрлари, жумладан, дostonлар, мақоллар, қўшиқларни тадқиқ этишда ҳам муносиб хизматлар қилди. Айниқса, халқ мақолларининг бир неча тўпламларини тузди ва нашр этди. У энг йирик фольклоршунос сифатида Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти билан тақдирланган эди (1973).

Шундай таниқли олим фаолиятида баъзибир ўткинчи ҳолатлар ҳам кўзга ташланадики, менинг назаримда улар унга алоқаси йўқдай туйила беради. Гап шундаки, "Гулистон"

журналининг 1937 йил 7-8-қўшми сониди М.Афзаловнинг Ю.Султонов ва Б.Ақбаровлар билан ҳамкорликда "Яшнаётган халқ ижоди" мақоласи босилиб чиққан. Бу мақолада Ҳоди Зариф ва Буюк Каримовлар буржуа миллатчиси сифатида айбланган. Менга маълум бўлишича, М.Афзалов нашр этилган асарларининг ўзи тузган рўйхатига бу мақолани киритмас эди. Уни ўз фаолиятидаги ўткинчи ҳодиса, деб ўйлаган бўлиши мумкин. Мақола билан мен аспирантлик давримда танишган эдим. Бироқ истиҳола қилиб, унинг ёзилиш сабабларини ўз вақтида Ҳоди Зарифдан ҳам, М.Афзаловдан ҳам сўрамаганман. Чунки кундалик иш давомида уларнинг ўзаро муносабатлари ўта самимий эканликларини кўриб турардик. Гўё орада шундай мақола бўлмагандай. Шу сабабли биз ёнлар ҳам шундай мақола эълон қилинганига эътибор бермай, уларнинг ҳар иккисини ҳам устоз мақомида кўриб, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан сабоқ олишга ҳаракат қилар эдик.

1968 йилнинг бошларида "Алпомиш" дostonи муҳокамасига бағишлаб 1952 йилнинг 28-31 март кунлари ўтказилган илмий конференция стенограммаси Ҳоди Зарифнинг шахсий архивида сақланиб қолганини билиб қолдим. Домладан уни сўраб олиб, ўқиб чиқдим. Ҳозир Тил ва адабиёт институти Фольклор архивида сақланаётган ушбу стенограммада асосий маърузачи, институтнинг ўша пайтдаги директори Юсуф Султонов маърузаси ҳамда институтга кейинги йилларда (1955-1958) директор бўлиб ишлаган Солиҳ Қосимов нутқи матнлари сақланиб қолмаган, бошқа барча муҳокама иштирокчилари нутқларининг матнлари тўла равишда мавжуд экан. Стенограммани ўқиш кишида ниҳоятда ноҳуш кайфият туғдиради. Муҳокамага қатнашган фольклоршунос ва адабиётшунослар "Алпомиш" дostonи ва унинг танқидига деярли муносабат билдирмаганлар. Бунинг ўрнига бир-бирларини қораловчи ва айбловчи баландпарвоз нутқлар сўзлаш билан чекланганлар. Стенограммани ўқиган ҳар бир кишида илмий конференция эмас, фақат қораловчилар иштирок этган суд мажлисига ўхшаш қандайдир бир йиғилиш ўтказилган экан, деган таассурот пайдо бўлади.

Стенограмма билан танишув менда ҳақиқатни билиш истагини янада кучайтирди. Илгариги истиҳолаларни йиғиштириб қўйиб, шундай конференцияга тайёргарлик кўриш ва

уни ўтказиш зарурати билан боғлиқ ўша йиллардаги воқеаларни тўлароқ билиш, домланинг Мансур Афзалов билан муносабатларини ўзларидан сўраш мақсадида устоз хонадонига бордим. Устоз менинг саволларимни эшитиб: “У воқеаларни бугун эслашга зарурат бормикан?” — дея суҳбатни бошқа томонга буришга ҳаракат қилдилар. Мен уларни билиш фольклоршунослигимиз тарихи учун муҳим эканини, Мансур Афзалов ҳақида ҳам бир адабий портрет ёзиш ниятим борлигини айтиб, қатъий илтимос қилдим. Шунда домла рози бўлиб қуйидагиларни сўзлаб берган эдилар:

Эҳ, у воқеаларни эсламаган дуруст эди. Модомики, сиз уларни батафсилроқ билишни истар экансиз, аввало шунини унутмаслик керакки, бу конференциянинг ўзбек фольклоршунослиги тарихида бирор бир аҳамияти йўқ. У фанимиз тарихидаги бир қора доғ. Унда ҳаммамиз, жумладан, мен ҳам, буюк дostonимизни ҳимоя қила олмаганмиз. Дoston, унинг халқчил асослари тўғрисида шмий хулосаларимизни баён қилиш ўрнига бир-биримизни айблашдан, баландпарвоз чақириқлардан нарига ўтмаганмиз. Тўғри, конференциядаги муҳит, музокаралардаги кескинлик соғлом фикр айтишга йўл бермас эди. Азиз Ниаллога ўхшаганлар “Алпомиш” дostonида “туя муҳаббати” тасвирланган, дея сафсата сотиб турганда, бундай савиясизликка қарши нима ҳам дея олардик. Афсуски, Азиз Ниаллога ўхшаганлар, Абдулла Абдунабиев сингарилар жуда кўпчилик эди. Бунинг устига, уларнинг орқасида тегишли органлар турар эди. Биз озчилик, яъни мен ва Мансур Афзалов ўзимизга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан умумий оқимга қўшилиб қолдик. Тўғри, мен ўз нутқимда академик Маррни танқид қилиш баҳонасида конференция иштирокчилари диққатини “Алпомиш”дан чалғитмоқчи бўлдим. Қайтага бу ўзимга зарба бўлиб қайтди. Бунинг залдаги айрим кишиларнинг менга нисбатан муносабатидан, уларнинг стенограммада қайд этилган бақириқ-чақириқларидан ҳам билган бўлсангиз керак. Бугун ўйласам, бундай масхарабозликка қатнашмаслик ёки сўзга чиқмаслик мумкин эди-ку! Аммо тарих бизга шундай имкониятни бермади. Биз конференцияга “Алпомиш” дostonини сақлаб қолиш умиди билан, ҳеч бўлмаганда, унга нисбатан бўлаётган ур-йиқитларни бир оз бўлса-да, юмшатиш ниятида қатнашмоқчи эдик.

Конференцияга тайёргарлик кўриш даврида шундай умид қилишга асослар бордай эди. Биласиз, 1952 йилнинг бошида

А. Абдунабиев ва А. Степановларнинг "Правда Востока" газетаси ва "Звезда Востока" журналида "Алломиш" достонини кескин қораловчи мақолалари босилиб чиқди. Ҳатто мақола бир оз қисқартирилган ҳолда "Литературная газета"да ҳам эълон қилинди. Партия раҳбарияти саводсизларча ёзилган бу мақолани қўллаб-қувватлади. Бундай шароитда унга нисбатан олимларнинг муносабатини билдириш керак бўлди. Шу мақсадда Академия президиумининг топишириғи билан Тил ва адабиёт институти ҳамда Ёзувчилар союзининг мақолаларга эмас, балки "Алломиш" достони муҳокамасига бағишланган илмий конференциясини ўтказишга келишилди. Асосий маърузачи қилиб фольклоршунослардан мен ёки Мансур Афзалов эмас, балки институтнинг ўша пайтдаги директори Юсуф Султонов белгиланди. Асосий маърузага партия матбуотида "Алломиш" достонининг танқид қилиниши тўғри, бироқ матбуотда эълон қилинган мақолалар достоннинг оригинал нусхаси асосида эмас, балки унинг рус тилидаги таржимаси бўйича ёзилгани туфайли танқид достоннинг айрим эпизодларига тегишли, шу сабабли достоннинг халқчиллик асосларини ўрганишни кучайтириш ва янги вариантларини барҳаёт бахшилардан ёзиб олиш ишларини тезлаштириш зарур, деган хулосани сингирмоқчи бўлдик. Шу йўналишда мен ҳам, Мансур Афзалов ҳам маърузани тайёрлашда имкониятимиз доирасида маърузачига ёрдам қилдик. Маърузанинг дастлабки варианты юқорида айтилган хулоса асосида тайёр бўлди.

Эҳ, мулла Тўра, "умид қилишга асослар бордай" деганимда ана шуларни назарда тутган эдим. Ҳатто конференция очиладиган кунда ҳам бу умид бизни бир зум ҳам тарк этган эмас. Бироқ Юсуф Султонов маърузасини бошлаши билан умидларимиз сароб эканини, маърузани тайёрлашда қилган меҳнатларимиз зое кетганини билдик. Маъруза матбуотда эълон қилинган мақолалардан ҳам ўта кескин бир руҳда эди. Маъруза матни қаерда, ким томонидан тайёрланган, буни ҳозиргача билмайман. Юсуф Султондан сўрашга гурурим йўл бермади. Шунини биламанки, Юсуф Султон маърузани жуда қийналиб ўқиди. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, Институтдан ташқарида биз билан параллель равишда бошқа бир гуруҳ ҳам маъруза матнини тайёрлаган. Чунки бир кечада илгари тайёрланган матнни бу даражада кескин ўзгартириб юбориш Юсуф Султон имкониятидан ташқари эди. Бу ўринда Юсуф Султон ижрочи, холос.

Маъруза тугагач, бехосдан орқадан пичоқ еган кишидек унга қандай муносабат билдиришни билмай, гангиб қолган эдик. Бизнинг нутқларимиздаги пала-партишлик ана шундан. Конференция якунида "Алпомиш" достони хону бекларнинг талончилик ҳаракатларини кўкларга кўтариб мақтовчи, қонли урушларни куйловчи, миллатчиликни тарғиб қилувчи асар сифатида баҳоланди. Бошқаларни билмайману мен ва Мансур Афзалов бундай хулосадан қаттиқ изтироб чекдик. Ҳа, 1937 йилги қатағонларда ўзини ҳимоя қила олиб, омон қолган Ҳоди Зариф бу гал енгилган эди. Аммо бизнинг бу енгилишимиз узоққа бормади. Биз дoston ҳақидаги ўз илмий хулосаларимизга собит қолдик, ўз эътиқодимизга хиёнат қилмадик. Достонни ўрганиш, янги вариантларини ёзиб олишда давом этдик. Бу ёгини энди ўзингиз яхши биласиз. Демак, биз илмий хулосаларимизга, йиллар давомида тўплаган билимларимиз ва меҳнатимиз самараларига ғайриинсоний равишда хужум қилинганда, енгилиш азобларию изтиробларини бошдан кечирдик, фикр ва қарашларимиз тан олинганда, голиблик завқи билан яшадик, ўзимиз мансуб бўлган фанга ҳеч вақт хиёнат қилмадик...

Бу ўринда сизга маълум бўлмаган яна бир фактни айтиб қўяй: 1956 йилда "Алпомиш" достонининг муҳокамасига бағишланган регионал конференцияни тайёрлаш ва ўтказишга қизғин тайёргарлик кўрилайётган пайтда достоннинг танқидчиларидан бири - журналист А. Степанов ўзини осиб қўйди. Конференцияга танқидчиларнинг иккинчиси - А. Абдунабиевни таклиф қилдик. Аммо келмади. Келиб илмий жамоатчиликдан кечирим сўраши мумкин эди-ку! Аммо буни ўзига эп кўрмади. Бу энди унинг тарбияси ва одамгарчилиги билан боғлиқ масала...

Энди саволингизнинг иккинчи қисмига келганда, Мансур Иноятович Афзалов билан менинг муносабатларим ўта самимий бўлган. 30-35 йилдан бери устоз-шогирд мақомида бир-биримизни қадрлаб, ишлаб келмоқдамиз. Тўғри, узоқ йиллар бирга ишлаш давомида ҳар қандай кишиларнинг ўзаро муносабатларида бўлгани каби Мансур билан менинг ўртамда ҳам англашмовчиликлар, ҳатто бир-биримизни ўта хафа қилиб қўйган ҳолатларимиз ҳам бўлган. Бунга табиий ҳол, деб қараш керак. Сиз тилга олган "Яшнаётган халқ ижоди" мақоласининг "Гулистон" журналида босилгани ҳам рост. Худди шундай, қай бир мақолаларимда мен ҳам уни танқид қилган бўлишим мумкин. Сиз билмаган, кўп-

чиликнинг хабари бўлмаган ўта кўнглисиз воқеалар ҳам бўлиб ўтган. Бугун гап очилиб қолди, уларнинг айримларини айтиш зарурга ўхшайди

1936-1937 йилларда "Малика айёр" ва "Равшан" дostonларини нашрга тайёрлаган эдим. Фақат уларга сўзбоши ёзилмаган эди, холос. 1937 йилнинг ўрталарида мени "буржуа миллатчиси" сифатида ишдан ҳайдашди. Саккиз ойга чўзилган сарсон-саргардонликдан кейин ўзимни оқлаб, институтга кириб келсам, илмий кенгаш йиғилиши бўлаётган, унда "Малика айёр" ва "Равшан" дostonларини нашрга тайёрловчи сифатида Мансур Афзалов белгиланиб, қўл ёзмаларни нашрга тавсия этиш масаласи кўрилатган экан. Менинг оқланиб, кириб келишим ўз муаллифлик ҳуқуқимнинг тикланишини таъминлади ҳамда бу дostonлар сўзбоши ва изоҳлар билан 1941 йилда нашр этилди. Бундай ҳолда Мансур илмий кенгаш тақлифига рози бўлмаслиги, ёки дostonларни нашрга тайёрловчини кўрсатмай, чоп этишга тавсия этиш масаласини қўйиши мумкин эди-ку. Аммо ўша пайтдаги вазият Мансурга бу имкониятни бермаган. Шунингдек, 1938 йилнинг бошларида М.Афзалов ва Ю.Султоновлар номи билан чоп этилган "Ўзбек совет фольклоридан намуналар" тўпламини ҳам аслида мен тузган ва нашрга тайёрлаган эдим. Афсуски, бунда адолатни тиклаш имкони бўлмади. Чунки тўпلامнинг тиражи тайёрланиб бўлган экан. У йилларда бу каби ҳолатлар бошқа соҳаларда ҳам бўлиб турган. Турли сабаблар билан, кўпинча замона зайли ва унга тортилган кишилар иродасининг сустиги билан изоҳлаш мумкин бўлган бундай ҳолатларни бўрттириб кўрсатиш ёки кимдидир қоралаш учун фойдаланиш инсофдан эмас. Бундан бир умр гина-кудурат қилиб юриш ҳам инсофли кишиларнинг аъмолига кирмайди. Мен умрим давомида ҳамкасбларим билан муносабатда бўлганда ана шу ақидага амал қилиб келаётирман. Мансурнинг ҳам бўлиб ўтган ҳодисалардан ҳижолат чекканини юракдан ҳис қилганман. Бир-биримизга нисбатан бўлган ички бир хайрихоҳлик ва ҳурмат, бир-биримизни қадрлаш узоқ йиллардан бери самарали фаолият кўрсатиб келаётганимизнинг омили бўлмоқда.

Мансур Афзалов ҳалим-ҳазми, юмшоқ характерли, бир оз эҳтиёткор, ўта кўнгличан инсон. Ана шу ўта кўнгличанлиги баъзан унга пано бўлиб қўяди. Айрим кишилар, хусусан, раҳбарлар унинг юмшоқ кўнглили эса ўта кўнгличанлигини баъзан суиистеъмол

қиладилар. Бундай пайтларда у ички бир дард билан қийналиб, ззилиб юради. Аммо ўзининг ички ҳиссиётларини бировларга тўқиб солмайди. У бировларнинг ҳожатини бажаришдан завқланиб юрадиган ўта камтар ва инсофли шахс. ҳатто бирор аспирант ёки илмий ходимга у ёки бу китобни топиб бериш учун уларга қўшилиб кутубхоналарга ҳам бора беради. ҳатто вилоятлардан келган ёш аспирант ва илмий ходимларга азалдан Тошкент шаҳрида яшаб келаётган инсон сифатида ижарада уй-жой топишда қўлидан келган ёрдамини аямайди. Булар унинг ёшларга меҳрибон, ўта камтар ва ҳоҳлатбарорлигини кўрсатиб турибди.

Мансур Афзалов йирик фольклоршунос, менинг қадрдон сафдошим. Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётида унинг беистисно катта ўрни бор. У ўзбек фольклорининг жонкуяр ва фидойи тўпловчиси, тарғиботчиси ва тадқиқотчисидир. Мансур Афзаловнинг нашр этилган асарларини яхши биласиз ва уларни ўзингиз баҳолай оласиз. Мен бу ўринда бу меҳнаткаш олим фаолиятидаги кўпчиликка маълум бўлмаган, ҳатто сиз ҳам билмайдиган айрим жиҳатларга диққатингизни тортмоқчиман. Чунки олимлар фаолиятида унинг тадқиқотларида акс этмаган, ҳатто архивларда ва таржимаи ҳолларда ҳам қайд этилмаган шундай жиҳатлар бўладики, бир қарашда унча аҳамиятли эмасдек кўринган бундай жиҳатлар сўз юритилаётган олимни шахс ва тадқиқотчи сифатида яхлит тасаввур этишишимизга имкон беради. Мансур Афзалов ҳам бундан мустасно эмас.

Одатда биз халқ достонларини кимдан ким ёзиб олганини қайд қилиш билан чекланамиз. ўша достон қандай шароитларда ёзиб олингани, бахши репертуаридаги бошқа асарлар эмас, нима сабабдан айни достон қаламга олиш учун танланганига кўпда эътибор бермаймиз. Аслида бирор қўлёзма ёки фольклор ёзувининг фонлар ва архивларга олинишининг ўз тарихи бўлади. Мансур Афзалов бу масалаларга алоҳида эътибор бериб келади. У узоқ йиллар бир жойда ишлагани сабабли Фольклор архивида нима бор, нима йўқлигини яхши билади. Бавзан архивда ҳатто ўнлаб вариантлари мавжуд достоннинг бошқа бир вариантини ёзиб олиш учун танлайди. Масалан, 1958 йилда қумқўрғонлик Мамадрайим бахшидан "Алпомиш" достонини ёзиб олади. "Алпомиш" достонининг вариантлари кўп ёзиб олинган, ҳозиргача репертуаридан ҳеч нарса ёзиб олинмаган, янги аниқланган бу бахшидан бошқа бир достон

ёзиб олинса, яхши бўлмасмиди, деб ўйлаш табиий. Аммо достоннинг ушбу варианты билан танишган мутахассис ўз фикридан қайтади. Чунки олим ёзиб олган нусха Сурхондарёда куйланиб келаётган "Алпомиш" достони хусусиятларини ўзида кўпроқ сақлаган ва бадиий хусусиятлари жиҳатидан достоннинг Жанубий Ўзбекистон вариантлари орасида алоҳида ўрин тутади. Мансур буни жуда яхши англаган ҳамда ёзиб олиш учун "Алпомиш" вариантыни танлаган. Ана шу биргина фактнинг ўзиёқ унинг ўз соҳасини ўта билимдони эканини яққол кўрсатиб турибди.

Фольклор намуналарини ёзиб олиш ва сақлаб қолишда фидойилик кўрсатиб келаётган олим эканига яна бир-икки мисол келтирай. У 1939 йилда фольклордан дарс бериш учун Самарқанд давлат университетига боради. Дарсларининг бирида бир нарпайлик талаба ўз қишлоғида Ислом шоир деган достончи борлигини айтади. Буни эшитган олим дарсларини яқунлагач, Тошкентга эмас, Нарпайга йўл олади. Бир неча кун давомида Ислом шоир ижоди ва репертуарини ўрганиб, ундан "Орзигул" достонини ёзиб олиб Тошкентга қайтади ҳамда ўша йилнинг ўзидаёқ достончи ҳақида бир мақола ёзиб, унга достондан парчалар илова қилган ҳолда "Гулистон" журнали орқали илмий жамоатчиликни таништирди. 1941 йилда эса "Орзигул" достонини тўла равишда тайёрлаб, сўзбоши билан чоп эттирди. Тошкентга келиб, командировка олиб ёки экспедиция ташкил қилиб, кейин Нарпайга бориш мумкин эди-ку, деб ўйлайди киши. Аммо олимнинг фурсатни бой бергиси келмаган. Бу ҳақиқий олимга хос жасорат.

Атоқли достончи Ислом Назар ўғли фанда маълум эмас эди. "Орзигул" достони ҳам илгари бирор бахши репертуарида қайд этилмаган. Бу чинакамига янгилик эди. Шу сабабли Ислом шоирнинг аниқланиши ва ундан "Орзигул" достонининг ёзиб олиниши Мансур Афзаловнинг ҳақиқий кашфиёти бўлди, десак, ҳақиқатни айтган бўламиз.

Яна бир мисол. 1942 йилда Мансур Афзалов фронтдан оғир ярдор бўлиб қайтди. Икки қобирғаси олиб ташланган эди. Соғлиги яхши эмасди. Тирикчилик вазидан ҳам институтда, ҳам партия мактабида ишларди. Дарс машғулотларининг бирида фольклор ҳақида сўз кетади. Шунда тингловчилардан бири нуроталик Эргаш Асобоев қишлоқларида Бекмурод Жўрабой ўғли деган достончи борлиги ҳақида хабар беради. Бу маълумотни олган

Мансур Афзалов соғлиги ёмонлигига қарамай, 1944 йилнинг июнь ойи бошларида Нуротанинг шимолидаги Қўтир қишлоққа йўл олади. 10-15 кун Бекмурод Жўрабой ўғли ҳузурида бўлиб, "Алпомиш" достонини ёзиб олиб қайтади. Транспорт ишлари яхши йўлга қўйилмаган, уруш кетаётган бир пайтда марказдан узоқ бир чекка қишлоққа бориб келишнинг ўзи бўлмайди. Бунинг учун қанчалик чидам ва матонат кераклигини тасаввур қилиш мумкин. Матонатли фольклоршунос Мансур Афзалов туфайли яна бир бахши аниқланди ҳамда урушдан кейин Бекмурод Жўрабой ўғлидан яна бир неча достонлар ёзиб олинди, уларнинг айримлари нашр этилди ҳам.

Бу айтганларим Мансур Иноятовичнинг фольклоршунос ва инсон сифатидаги фаолияти, фазилат ва камчиликларини тўла сифатлаб бера олади. Шу ўринда яна бир воқеа хотирамга келиб қолди. Бу воқеа Мансурнинг инсоний фазилатларига бошқа бир жиҳатдан ёндашишга имкон беради. Маълумки, рус олимлари ўзбек адабиёти ва фольклорини ўрганишда салмоқли ишларни амалга оширганлар. Лекин уларнинг айримлари баъзи бир ғайриилмий чиқишлари билан фан тараққиётига муайян бир зарар ҳам етказганлар. Шундайлардан бири профессор Л.Климовичдир. Унинг 1949 йилда "Правда" газетасида босилган "Адабиётшуносликда космополитизмга қарши" мақоласи Ўзбекистонда анча шов-шув ва ур-йиқитларга сабаб бўлган эди. Бир неча йилдан кейин Мансур билан мен ана шу шахс билан рўбарў келиб қолган эдик.

Воқеа бундай бўлган. 1954 йил июнь ойида Москвада эпос масалаларига бағишланган илмий конференция ўтказиладиган бўлди. Конференцияга Ўзбекистондан мен ва Мансур таклиф қилинган эдик. Белгиланган муддатда Москвага етиб бордик. Конференция очилиши олдидан профессор Л.Климович бизнинг олдимишга келиб, саломлашгач: "Ҳоди Тиллаевич, "Алпомиш"ни ҳимоя қиласизми? Агар сиз достонни ҳимоя қилиб, сўзга чиқсангиз, мен ҳам сизни қувватлаган бўлар эдим", дея менга мурожаят қилди. Мен унга: "Мен "Алпомиш" достонини доим ҳимоя қилиб келганман, бундан кейин ҳам уни сақлаб қолиш ва халқимизга қайтарिश учун курашаман. Аммо бу ерга — конференцияга ўзимга ҳимоячи истаб келган эмасман", дедим. Шунда Мансур кутилмаганда: "Ҳурматли профессор, биз ўз муаммомизни ўзимиз ҳал қилиш имкониятига эгамиз. Сизнинг аралашувингизга зарурат йўқ", деди.

Шундан кейин Л.Климович биздан узоқлашиб, залнинг бир чеккасида ниҳоятда сўлгин бир ҳолда ўтириб қолди...

Икки кун давом этган конференцияда халқ эпосини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишининг умумназарий масалалари муҳокама қилинди. Мен маърузамда ўзбек халқ эпосини ўрганиш муаммоларини ёритиш билан бирга Тошкентда "Алпомиш" дostonи муҳокамасига бағишланган махсус илмий конференция ўтказиш зарурлигини таклиф қилдим. Конференцияда бирин-кетин сўзга чиққан Мансур Афзалов, Александр Боровков, Ойсулув Валитовалар менинг таклифимни қўллаб-қувватладилар. Коференцияда "Алпомиш" дostonи муҳокамасига бағишланган махсус минтақавий илмий конференция ўтказишга қарор қилинди.

Зўр хурсандчилик, янги илмий-иждодий ниятлар билан Тошкентга қайтгач, конференцияни ўтказишга тайёргарлик ишларини бошлаб юбордик. Конференция 1956 йилнинг сентябрь ойида йирик олимлар иштирокида пухта тайёргарлик билан ўтказилганини, унинг материаллари нашр этилганини биласиз. Бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, Тошкентда "Алпомиш" дostonига бағишлаб ўтказилган минтақавий илмий конференция нафақат ўзбек фольклоршунослиги тараққиётида, балки туркий халқлар эпосини ўрганишида янги босқични бошлаб берди, бизнинг ҳаётимизда эса, энг нузли онлар бўлиб қолди...

Музайяна Алавия (1909-1988)

Ўзбек фольклоршунослиги тараққиётида аёл тадқиқотчиларнинг ҳам муносиб ўрни бор. Ўтган асрнинг 20-40 йилларида Фотима, Мунисхон Тошпўлатова, Ҳожия Шокирова каби фидойи фольклор тўпловчилар фаолият кўрсатганлар. 1955 йилда нашр этилган Зайтуна Каримованинг "Эргаш Жуманбулбул ўғли" рисоласи ҳам эътиборга моликдир. Кейинги йилларда хотин-қизлардан фольклоршунослик бўйича ўнлаб фан номзодлари, ҳатто фан докторлари етишиб чиқди. Буларнинг орасида Музайяна Алавия ва Зубайда Ҳусайновалар алоҳида ажралиб туради. Улар фольклорни тўплаш, ўрганиш ва нашр этиш билан умр бўйи, доимий шугулланиб келган, фольклор-

шунослик, элшуносликни ўзларининг қисмати, деб билган олималардир.

Музайяна Алавия Тошкент вилоятининг Пскент туманидаги Мўминобод қишлоғида зиёли оиласида туғилди. Бўлғуси олиманинг отаси Акмалхон тўра Осиё тахаллуси билан шеърлар ёзган Тошкентнинг йирик диний арбобларидан эди. Унинг онаси, бувиси, амма, холалари халқ қўшиқларини жуда кўп билган, сўзга чечан, шоир табиат, қишлоқнинг кайвони аёлларидан бўлганлар. Тоғаси (онасининг укаси) Абдулла Алавий (1903-1931) эса, замонавий билимларни пухта эгаллаган, XX асрнинг 20-йиллари шароитида Петербургдаги Шарқ тиллари институтида ўқиган ва ишлаган (1924-1927) ўз даврининг талантили шоир ва адабиётшуноси эди. Бундай оилавий муҳит ёш Музайянанинг оила шароитида ҳар томонлама пухта билим олишда ҳамда келгуси ҳаёт йўлини белгилашда катта аҳамиятга эга бўлди.

1926 йилда Петербургдан Пскентга таътилга келган Абдулла Алавий Эвалак қишлоқлик Берди бахшидан (Бердиёр Пиримқул ўғлидан) "Алпомиш" достонини ёзиб олади ҳамда ёш Музайянани ҳам аёллардан халқ қўшиқларини, эртақларини тўплашга даъват этади. Ёш Музайянанинг паранжида юриб, ўз қишлоқдошларидан 1926-1927 йилларда ёзиб олган халқ қўшиқлари, эртақлари бутунги кунда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивида энг нодир намуналар сифатида сақланмоқда.

Ўз илмий-ижодий фаолиятини халқ қўшиқларини тўплаш ва шеърлар ёзиш билан бошлаган Музайяна Алавия 1927 йилда тоғаси²³ Абдулла Алавий ёрдамида Самарқандга келди ва педагогика билим юртига ўқишга кирди. Ўша йили "Маориф ва ўқитғувчи" журналида унинг "Бугунги мен" деган шеъри босилиб чиқди. Кейинчалик ёзган шеърларини тўплаб, "Севинчларим" китобида (1959) нашр этди.

1930 йилда билим юртини тамомлаган Музайяна Алавия Самарқанд ер қурилиш техникумида тил ва адабиётдан дарс берди (1930-1933). 1933 йилда Тошкентга қайтиб, шаҳарнинг 1, 76, 139-мактабларида ўқитувчилик қилди (1933-1944). Бу орада Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтида

сиртдан ўқиб, уни 1938 йилда тамомлади. 1944 йилда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтига ишга ўтиб, дастлаб кичик илмий ходим, 1957 йилдан умрининг охиригача катта илмий ходим лавозимларида самарали фаолият кўрсатди. 1959 йилда ўзбек халқ қўшиқларининг бадиий хусусиятлари бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Унга 1968 йилда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими фахрий унвони берилди. Музайяна Алавия Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофотининг лауреатидир (1973).

"Одамларга яхшилик қилиш нияти билан ўтган вақтлар хушнудлик келтиради. Бузуқлик, ёмон ниятда ўтган дамлар афсус, надомат олиб келади", деб ёзган эди опа бир китобининг бошланишида. Чиндан ҳам Музайяна Алавия олима, шоира ва адиба сифатида ўзининг очерк-лари, публицистик чиқишлари ва одоб-ахлоққа доир мақолаларида тарбия масалаларига. инсонийлик шаън-шавкати пок сақлаш, ҳалол яшаш ва ишлаш муаммоларига алоҳида эътибор берди. Унинг "Одамийлик ҳақида" (1964), "Дил нидоси" (1967), "Ён қўшним – жон қўшним" (1974) каби рисоаларини ўқиган ҳар бир киши бунга тўла қаноат ҳосил қилиши мумкин. Бироқ шоира, адиба, олима Музайяна Алавиянинг адабий-ижодий фаолиятида халқ ижоди намуналарини тўплаш ва ўрганиш асосий ўрин тутди.

Биринчи авлод фольклоршунослари фаолиятида бир жиҳат ниҳоятда характерлидир. Улар фольклорни тўплаш ва ўрганишнинг умумий масалалари ҳақида бир мутахассис даражасида шуғулланиш билан бирга муайян бир жанрни атрофлича, изчил ва доимий тадқиқ этиб боришга алоҳида эътибор берганлар. Бошқача қилиб айтганда, у ёки бу фольклор жанрини "ўзлариники" қилиб олганлар. Айтайлик, Ҳоди Зариф илмий фаолиятида халқ дostonларини ўрганиш устуворлик қилса, Мансур Афзалов эртакларни гадқиқ этишга алоҳида эътибор қаратиб келган. Ёки, таниқли фольклоршунос Зубайда Ҳусаинова бутун умри давомида топишмоқларни тўплаш ва ўрганиш билан шуғулланган. "Халқ қайғули чоғида ҳам, шоду хуррамлик пайтларида ҳам ккўшик ижод этиб, куйга солиб айтади. Ўзбек халқи орасида "Куйган ҳам қўшиқчи, суйган ҳам

қўшиқчи" ёки "Суйган қушиқчи бўлар, куйган ўланчи бўлар" деган таъбирлар мақол сифатида юритилади", деб ёзган Музайяна Алавия эса, ўз умри ва фаолиятини халқ қўшиқларини тўплаш, нашр этиш ва ўрганишга бағишлади. Шу сабабли ҳам бу жанр бўйича "Ўзбек халқ қўшиқлари" (1959), "Ўзбек халқ маросим қўшиқлари" (1974) каби фундаментал монографиялар, кўплаб рисола ва илмий мақолалар яратди. Қўшиқларнинг энг яхши, сараланган тўплamlари ҳам Музайяна Алавия томонидан тузилган ва нашр этилган.

Ҳоди Зариф Музайяна опани ниҳоятда қадрлар, уларнинг ўзаро муносабатларида ўта самимийлик, ҳатто қандайдир қариндошлик даражасидаги меҳр-оқибат кўзга ташланарди. Менинг назаримда ҳар бир кишида бўлганидек, Ҳоди Зарифда ҳам оилавий муаммолар туғилганда, албатта Музайяна опа билан маслаҳатлашарди.

Бир куни Фольклор секторининг навбатдаги мажлисларидан бирида шундай бир воқеага гувоҳ бўлган эдик. Ўшанда Музайяна Алавия раҳбарлигида тайёрланган С.Шодиевнинг "Соҳибқирон" дostonи ҳақидаги номзодлик диссертацияси муҳокама қилинганди. Муҳокама давомида бир катта илмий ходим диссертациядаги айрим майда-чуйда камчиликларга ёпишиб олиб, диссертация қолиб кетиб, илмий раҳбар Музайяна Алавияни танқид қила кетди. Табиий, унинг фикрларига кўпчилик қўшилмади. Муҳокама сўнггида мажлисга раислик қилган Ҳоди Зариф диссертацияни ҳар томонлама таҳлил қилгач, шундай деганини ҳали-ҳануз эслаб юраман:

Айрим аспирант ёки ёш тадқиқотчини бурнидан бурундиқ ўтказилиб, илмий раҳбар томонидан етаклаб юриладиган, мустақил фикрлашдан маҳрум қандайдир бир мўтеъ киши, деб ҳисобласа керак. Ҳолбуки, бундай бўлиши мумкин эмас. Шогирд устоз маслаҳатларига амал қилиб, унинг қарашларини янада ривожлантириши зарур. Ана шундагина фандаги ворисийлик бардавом бўлади. Бу ўринда Музайянахон раҳбарлигида, унинг маслаҳатлари асосида мустақил тадқиқот олиб борилган. Диссертация муҳокамада айтилган айрим майда-чуйда гаплардан анча баланд туради. Уни ҳимояга тавсия этиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни мен ҳам қўллаб-қувватлайман.²⁴

Эртасига устоз Музайяна опа ҳақида қуйидагиларни сўзлаб берган эдилар:

Музайянахон нозик табиатли, ниҳоятда иродали, фаол ҳаракатда бўлган фидойи олима. Эҳтимол, унинг китоб ва мақолаларида, айримлар ўйлаганидек, қандайдир "измлар" етишмас. Аммо у ҳаётдан, амалиётдан, шунда ҳам узоқ муддатли танаффуслар билан, фанга кириб келган тугма фольклоршунос. У ҳозирги мавқеига кўтарилгунча жуда узоқ ва машақатли ҳаёт йўлини босиб ўтди. Кўнда расмий таржимаи ҳалларда ёзилмайдиган бундай ҳаёт йўли ғоятда ибратли ва сабоқ оларлидир.

Музайянахон Самарқандга ўқишга бормасдан олдин, яъни 1927 йилгача фольклор намуналарини тўплашга киришган эди. Аммо шундан кейин узоқ муддат давомида, қарийб 15-20 йил фольклор билан шуғулланиш имконияти бўлмади. Аниқроғи, шунга мажбур қилинди. 1930 йилда турмуш ўртоғи, тарихчи Лутфулла Алавий миллатчиликда айбланиб, қамоққа олинди ва ўн йил муддатга сургун қилинди. Тоғаси Абдулла Алавий оғир касалликдан кейин вафот этди. Самарқанддан Тошкентга кўчгач ҳам турмушининг ўнгланиши қийин кечди. Бутун оила, кекса ота ташвиши Музайянахон бўлиб, унинг ўқитувчиликдан келадиган озгина даромадига қараб қолган эди. Бунинг устига, 1937 йилда миллатчининг хотини сифатида уни ишдан ҳайдадилар. Бу даврга келиб Абдулла Алавий ҳам миллатчи сифатида қоралана бошланди. Ана шундай шароитда уч-тўрт ойлик келинчак вақтида Лутфуллахондан айрилиб қолган Музайянахон унинг омон-эсон қайтиб келишини ишонч, садоқат билан кутди. Оқибатда садоқатли аёл рамзига айланди. Иккинчидан, ўзининг ҳақли эканини исботлаш учун турли идораларга бош урди, ишга тикланишини қатъий талаб қилиб, мардона курашди ва ғолиб келди".²³

Сиз ёшлар яна бир нарсани эсдан чиқармасликларингиз керак, – суҳбатни давом эттирган эдилар ўшанда устоз. – 20-30-йиллар мафқурасида ўйлаб топилган бир хато қараш ҳукмронлик қиларди: гўё ўғил ё қиз илм-маърифатга интилади, бунга жоҳил ота қаршилик қилади, жабрдийда она аралашуви билан муаммо ҳал бўлади. Бу унчалик тўғри эмас. Эҳтимол, яккам-дўккам шундай ҳоллар қаерлардадир учрагандир. Уни умумлаштириб, бутун бир халқ менталитетига ҳос ҳодиса сифатида талқин қилиш тўғри эмас. Ўғил ё қизнинг отага қарши бориши бизнинг миллатимиз руҳиятига, азал-азалдан таркиб топган тарбия тизимига тўғри келмайди. Буни шунинг учун айтаётirmanки, Музайянахоннинг

отаси Акмалхон тўра ҳақида ҳам шу хилдаги гап-сўзлар юради. Ҳатто Музейнахоннинг ўзи ҳам шу хилдаги гапларнинг чинлигига ишониб, баъзан сўзлаб ҳам беради. У пайтларда Музейяна ёш бўлган, бунга ишонган ёки ишонтирган бўлишлари мумкин. Бу унчалик тўғри эмас.

Акмалхон тўра ўқимишли, шоиртабиат, маърифатли руҳоний бўлган. Замондаги ўзгаришларни тўғри баҳолай олган. У бошлиқ бўлган катта ошладан Абдулла Алавийдек дилбар бир шоир ва адабиётшуноснинг етишиб чиқиши ва унинг 20-йиллар шароитида Петербургда ўқиши ҳамда ишлашининг ўзиёқ буни тасдиқлайди. Акмалхон тўра Музейнахоннинг Самарқандга бориб ўқишига қайси бир жиҳатдан норози бўлган бўлиши мумкин. Аммо унга қаршилиқ қилмаган.

Устоз бир пас сукут сақлаб турдилар-да, суҳбатни яна бир ўзгача ўзанда даавом эттирдилар:

Ҳар бир олимнинг фанга кириб келиш сабаблари ва тадқиқотчи сифатида шаклланиш омиллари, бир мавзудан иккинчи мавзуга ўтиши, тадқиқотчилик доираси турли-туман бўлганидек, унинг фандаги ўрни ва тақдири ҳам хилма-хилдир. Масалан, дунёга машҳур олим В.М.Жирмунскийнинг 1933 ва 1935 йилларда қисқа-қисқа муддатларда уч марта қамалганини деярли ҳеч ким билмайди. Буни менга олимнинг ўзи айтиб берган эди.²⁶ Унинг қамалишига 20-йилларнинг охирлари ва 30-йилларнинг бошларида Россия ва Украинанинг бир қатор ерларида кўчиб келтирилган ва гавжум яшаётган немислар орасига этнографик ва диалектологик экспедициялар уюштириб, "совет" немисларининг тили бўйича тадқиқотлар олиб боргани сабаб бўлган экан. 30-йилларнинг охирига келиб бу мавзунини ишлаш бутунлай манъ этиб қўйилди. Бундай шароитда тадқиқотчи нима қилиши керак?! Табиий равишда у олиб бораётган тадқиқотларини вақтинча тўхтатиб, янги мавзулар излайди, ҳатто ўзининг тадқиқотчилик йўналишидан узоқ бўлган соҳаларга ўтиб кетиши мумкин. Кейинчалик нашр этилган "Немис тили диалектологияси" каби фундаментал тадқиқот устидаги ишни тўхтатиб қўйишга мажбур бўлган олимнинг руҳий ҳолатини бир тасаввур қилиб кўринг. Эҳтимол, унинг илгари ҳеч ўйлаб кўрмаган соҳа — туркологияга жуда тез ўтиб кетишида ва бу йўналишда ҳам дунёга машҳур асарлар яратишида ана шу руҳий ҳолат ҳам бир омил

бўлгандир. Алавийлар оиласида ҳам шунга ўхшаш бошқачароқ бир ҳолат кўзга ташланади. Музайянахон узоқ муддат фольклор билан шуғулланмай қўйди. Ун йиллик сургундан қайтиб келган Лутфулла бутунлай тиббиётга ўтиб кетди. Адабиёт, шеърятга яқин оиланинг бошқа аъзолари ҳам адабиётчиликни эмас, мафкураравий сиёсатдан бир оз узоқроқ кимё, тиббиёт соҳаларини танладилар. У ёки бу олим фаолиятига баҳо берганда, ана шундай объектив ва субъектив ҳолатларни ҳам ҳисобга олиш зарур.

Эҳ, Музайянахон фольклор билан изчил шуғулланганда, ҳозиргидан бир неча баробар кўп ишларни амалга оширган бўларди. Аммо бугунгача ёзиб олган фольклор намуналари, бажарган тадқиқотларининг ўзи ҳам бир умрга етгулик. Уиккинчи марта фольклор асарларини ёзиб олиш, нашр ва тадқиқ этиш ишларига жиддий равишда 40-йилларнинг охиридан киришди. Бу йилларда ўнлаб экспедициялар ва илмий сафарларда бўлди. Фольклор тўплаш ишларига шу даражада берилиб кетдики, ҳатто оилавий шароити тақозасига кўра, Хоразмдай узоқ воҳаларга уюштирилган экспедицияларга уч-тўрт яшар кичик ўғли Анисхонни етаклаб боришда ўзида куч топа олди. Бу - фидойилик ва жасорат намунаси эди. Унинг "Ўзбек халқ қўшиқлари" монографияси халқ лирикасининг бадиий хусусиятларини ўрганишга бағишланган биринчи жиддий тадқиқотдир.

Музайянахон, ёшлик йилларини ҳисобга олмаганда, халқ ижодини тўплаш ва ўрганиш ишлари билан 15-20 йилдан бери шуғулланиб келаётганига қарамай, шу қисқа даврда халқимиз ҳаёти ва маишатида шу даражада кириб бордики, ҳатто унинг ўзи ҳам фольклорга айланиб кетди. Оқибатда юртимизнинг кайвони аёлларидан бирига айланди. Халқ урф-одатлари, маросимлари, турмуш тарзи ва булар билан боғлиқ фольклор намуналарини ундан кўп биладиган, шу йўналишларда ундан кўп материаллар тўплаган фольклошунос орамизда йўқ. Сиз, ёшлар, ундан ўрганишларингиз, у тўплаган материалларни системалаштиришда унга ёрдам беришларингиз, ҳатто урф-одатлар, маросимлар, маиший турмуш тарзига доир унинг хотирасида мужассамлашган сўз ва атамаларни ёзиб олишларингиз зарур. Чунки фольклоршунослик ҳам авлодлар ҳамкорлигида ривожлана боради. Ўзаро муносабатлар, ижобий маънодаги баҳс-мунозаралар, у ёки бу нарсаларни бир-бирларидан сўраб-суриштиришлар билимни

мустаҳкамлашга, ўзингиз эгаллаётган соҳани, ҳатто янги мавзуларни пухта, ҳар томонлама ўзлаштиришга имкон яратади. Фольклоршунос меҳнати ана шундай оғир, машақатли, шу билан бирга шарафли бир ишдир..."

Ҳоди Зарифнинг ушбу сўхбатини қоғозга тушираётганимда, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг "Алпомиш" дostonи яратилганининг 1000 йиллигига бағишлаб 1999 йил 6 ноябрда Термиз шаҳрида ўтказилган тантанали йиғилишда сўзлаган нутқида устоз фольклоршуносларга берилган қуйидаги юксак баҳо ёдимга тушди: "Бугун биз бу ўлмас асарни ёзиб олиш, напс эгип, илмий ўрганиш, гаржима ва тарғиб қилиш вшига улкан ҳисса қўлган Ҳоди Зариф, Ҳамид Олимжон, Музайяна Алавия, Мансур Афзалов каби заҳматкаш инсонларни, кўнлаб хорижий олимларни ҳам миннатдорлик билан эслаймиз".²⁷

Зубайда Ҳусайнова (1918-2002)

Таниқли фольклоршунос Зубайда Ҳусайнова Оренбург шаҳрида туғилган. Ўрта мактабни Андижон шаҳрида тамомлаб, 1935 йилда Тошкентга келади ва стенография курсида ўқийди. Меҳнат фаолиятини Тошкент давлат кечки педагогика институтида стенографист-машинисткаликдан бошлаган Зубайда Ҳусайнова 1938 йилнинг сентябрида Тил ва адабиёт институтига ишга ўтиб, бу ерда лаборант, катта лаборант, 1958 йилдан кичик илмий ходим, 1968 йилдан умрининг охиригача кагта илмий ходим лавозимларида узлуксиз равишда самарали фаолият кўрсатди. Институт ташкил қилган йигирмадан ортиқ фольклор экспедицияларида иштирок этди. Аини пайтда 1952 йилдан умрининг охиригача Фольклор архивини сақловчиси (хранитель) вазифасини бажарди. 1950 йилда кундузи ишлаган ҳолда Тошкент давлат кечки педагогика институти Тил ва адабиёт факультетида ўқишни тамомлаган Зубайда Ҳусайнова 1967 йилда "Ўзбек топишмоқларининг асосий хусусиятлари ва замини" мавзусида номзодлик диссертациясини муваффақиятли равишда ҳимоя қилди. У Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофотининг лауреатидир (1973).

Зубайда Хусаинова 50 йилдан кўпроқ даврда халқ ижоди намуналарини туплаш ва уларни Фольклор архивига олиш, системалантириш ишларида самарали фаолият кўрсатди. Ўзбекистоннинг деярли ҳамма ерларида бўлиб, ўнлаб дostonлар, юзлаб эртаклар ёзиб олди. Хусусан, халқ топишмоқларини тўплаш ва нашр этиш билан бутун умри давомида доимий ва изчил равишда шуғулланиб келди. Топишмоқларнинг энг мукамал тўпланини тузиш ва нашрга тайёрлаш ҳам унга тегишлидир (1981). Айниқса, унинг Мансур Афзалов ва Халид Расуллар билан ҳамкорликда тайёрланган "Ўзбек халқ эртаклари" икки жилдлиги (1958-1960) катта шуҳрат қозонди ва бугунгача қайта-қайта нашр этилиб келинмоқда. Бу икки жилдлик рус тилига таржима қилиниб, бир неча бор чоп этилди. Олиманинг "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлигини нашрга тайёрлашдаги хизматларини алоҳида таъкидлаш зарур. 37 жилда нашр этилган ушбу сериянинг "Сув қизи", "Олтин олма", "Ойжамол", "Кулса - гул, йиғласа - дур", "Луқмони ҳаким", "Гулнор пари", "Гулшанбоғ", "Ҳасанхон", "Ойсулув", "Малика айёр", "Нурали" каби ўндан ортиқ жилдлари унинг ҳамкорлигида тайёрланган. "Ўзбек халқ мақоллари" икки жилдлик академик нашрини (1987-1988), шоир-қиссахон Раҳматулла Юсуф ўғлидан ёзиб олинган 27 дostonни ўз ичига олган "Гўрўғли" тўпланини (2006) тайёрлашдаги иштироки ҳам эътиборга лойиқдир.

Зубайда Хусаинова халқ топишмоқларининг йирик тадқиқотчисидир. Унинг "Ўзбек топишмоқлари" (1966) монографияси ва ўнлаб илмий мақолаларида топишмоқнинг халқ маиший ҳаёти ва ўзбек фольклори жанрлар тизимида тутган ўрни, ўрганилиш тарихи, таснифи, асосий хусусиятлари ва тарихий асослари, эртақ ва дostonлар таркибидаги бадий вазифадорлиги, тарихий тақдири каби масалалар атрофлича тадқиқ қилинган.

1965 йилда номзодлик диссертациясини муваффақиятли ҳимоя қилганидан кейин, хусусан, устознинг 60 йиллик юбилейини кенг нишонлаш тадбирларини ўтказиш арафаларидан бошлаб домланинг Фольклор бўлимининг бошқа ходимларига нисбатан менга айрича муносабати, устоз-шоғирдлик мақомидан ҳам юқори қандайдир ўта яқинлиги кўзга ташлана бошланди. Домла менга "Мулла Тўра" ёки "ўғлим" дея мурожаат

қиладиган бўлдилар. Бундай илиқ ва самимий муносабатларда мен ҳам ўзимни анча эркин ҳис этиб, у кишининг ҳузурларига турли-туман таклифлар билан тез-тез борадиган, ҳатто айрим масалаларда мунозараларга киришадиган бўлдим. Шундай кунларнинг бирида, 1969 йилнинг бошларида бўлса керак, домланинг уйларида бўлим ходимларининг ишлари ҳақида суҳбатлашиб қолдик. Фурсатдан фойдаланиб: "Зубайда опа ҳам бирор мавзуни, айтайлик, топишмоқ ва мақолни қиёсий ўрганиш масалаларини докторлик диссертацияси сифатида ишласа, яхши бўлар эди", дея устозга мурожаат қилдим.

Ўшанда домла бир оз ўйланиб туриб, шундай деган эдилар:

Таклиф умуман тўғри. Зубайдахонга ҳам докторлик диссертацияси мавзусини бериб, тасдиқлатиб қўйса, ёмон бўлмас. Аммо бунга зарурат йўқ. Фалончи докторлик диссертацияси устида ишламоқда, деган гап-сўзларни кўнайтириб юргандан кўра, индамай ишни давом эттирмоқ фойдалидир. Буни Зубайдахоннинг ўзи ҳам истамайди. Чунки топишмоқ ҳақидаги тадқиқотларини давом эттириши, унинг академик нашрларини амалга ошириши зарур. Бу – ниҳоятда оғир ва машаққатли, ўта сабр-тоқатни талаб қиладиган иш. Зубайдахон ҳам эллик ёшдан ошди. Унга янги мавзу бериб, қийнаб қўйиш керак эмас. Унинг Фольклор архивини сақлаш ва тартибга солиш соҳасидаги ишлари ҳам ошиб-тошиб ётибди.

Сиз таклиф қилаётган мавзуга келсак, келажакда ишланиши керак бўлган ўта долзарб муаммо. Агар таъбир жоиз бўлса, тадқиқотчиликдаги иккинчи босқич. Аввал ҳар икки жанр алоҳида-алоҳида ўрганилиши, барча намуналар ягона илмий принциплар асосида жамланиши зарур. Тўғри, топишмоқ бир даража ўрганилди. Аммо мақол мутлақо тадқиқ этилган эмас. Мақол билан топишмоқ шаклий ўхшашликлари билан бир қаторда тарихий яратилиши ва инсон нутқий жараёнида узлуксиз қўлланиши жиҳатидан ҳам умумийликка эга. Шу билан бирга ўта специфик, ўзларига хос хусусиятларга эга бўлган фольклордаги мустақил жанрлар. Уларни тарихий-қиёсий ўрганиш катта тайёргарлик ва юксак салоҳиятни талаб қилади. Мақол бўйича икки аспирант^{2х} тадқиқот олиб бормоқда. Улар ҳам ишларини якунласин, ундан кейин сиз таклиф қилаётган мавзу бўйича иш олиб боришни ўйлаб кўриш мумкин бўлар.

Зубайда Хусаиновага келсак, у ҳалол, ўта меҳнаткаш, кўнлар ўзига эп кўрмайдиган архивдаги "қора" ишларни эринмай бажаради, ҳатто илмий ходимлар нашр этган мақолалар нусхаларини, экспедициялар фотосуратларини, бахшилар таржимаи ҳолларини алоҳида-алоҳида папкаларда йиғиб юради, ижобий маънодаги қаттиққўл, менинг рухсатимсиз архивдаги бирор материални илмий ходимларга бермайди. Фольклор архиви материалларини асраб-авайлаш ва келгуси авлодларга етказиш учун кишида мавжуд бўлган бундай сифатлар ниҳоятда муҳим.

Фольклор архиви материалларини тўла-тўқис сақлаш учун баъзан ноанъанавий йўл тутишга ҳам мажбур бўлганмиз. Бугун ўрни келиб қолди, майли, айтай, "Баъзан ноанъанавий йўл тутишга мажбур бўлганмиз", деган гапимга бир мисол келтирай. Аниқроғи, бир сирни очай. Бу сирдан хабардор бўлган учинчи киши сиз бўласиз. Сиз ҳам у ер, бу ерда гапириб юрманг. Ҳозирча кўпчиликнинг билмагани маъқул.

Бир куни, аниқроғи, 1952 йил февраль ойининг охири ёки мартнинг бошларида "Алломиш" достонининг "танқидчиларидан" бири А.Абдунабиев Фольклор архивига келиб, достоннинг бахши оғзидан ёзиб олинган нусхаси билан танишмоқчи эканини айтди. Унга танишмоқ учун Фозил шоир варианты қўлёзмасини олиб бердим. "Танқидчи" эски ўзбек ёзувини ўқий олмас экан. Тилхат бериб, қўлёзмани олиб кетмоқчи бўлди. Биз юқори раҳбар ташкилотларнинг рухсати ва қарори билангина у ёки бу нусха берилиши мумкинлигини айтиб, қўлёзмани бермадик. "Сиз билан марказий комитетда гаплашамиз", дея менга дўқ қилганча чиқиб кетди. Шунда оғир аҳволда қолдим. Нима қилиш керак?! Эртасига қўлёзмани олишлари мумкин. Достоннинг Фозил шоир варианты фавқулудда ҳодиса. Архивдан олиб чиқилса, йўқолиши ёки йўқотилиши мумкин. Достончи кексайиб қолган, ундан янгидан ёзиб олишнинг ҳам имконияти йўқ. Уйлай-уйлай ўша пайтда лаборант бўлиб ишлаётган Зубайда Хусаиновани чақирдим. Унга архивдаги фольклор ёзувлари ниҳоятда қимматли дурдоналар эканини, улар давлат аҳамиятига моликлиги ҳақида узоқ гапирдим. Охирида шундай дедим: "Зубайдахон, сиз Луғат секторидан Фольклор секторига яқинда ишга ўтгансиз. Сиздан ҳеч ким бирор нарсани гумон қилмайди. Шу сабабли сиздан бир нарсани илтимос қиламан. Йўқ демайсиз. Фозил шоирдан ёзиб олинган "Алломиш" достони

қўлёзмасини архивдан ташқари бирор жойга яширасиз. Буни сиз ва мендан бошқа ҳеч ким билмайди. Қўлёзmani олиб кетсалар, йўқолиши мумкин. Менга бирор кор-ҳол рўй берса, яхши кунлар келгунча уни асрайсиз. Эртага раҳбар идоралар рухсати билан қўлёзmani сўраб келсалар, достоннинг бошқа бир варианты ёзувини бериб, қутилишга ҳаракат қиламиз". Зубайдахон бунга рози бўлди. Эртасига ҳам, индинига ҳам, ундан кейин ҳам бирор киши достон қўлёзмасини сўраб келмади. 1954 йилнинг бошларида қўлёзmani ўз ўрнига қўйдик. Чунки бу даврга келиб достоннинг янги вариантларини ёзиб олиш, уни оқлашга бўлган ҳаракатлар бошланиб кетган эди.

Ўшандан бери кўп йиллар ўтди. Зубайдахоннинг бирор жойда биз шундай ишлар қилган эдик, дея мақтанганини эшитган эмасман. Бу воқеа унинг инсоний сифатлари қандай эканини, ўз касбига ўта фидойилигини тўла сифатлаб бера олади. Зубайда Хусаинова ўта камтар, камсуқум, ўз ишларини ҳаммага ва ҳамма ерда кўз-кўз қилмайдиган хокисор олима, фольклор илмининг ҳақиқий заҳматкаши, дея суҳбатни якунлаган эдилар устоз.

Ҳоди Зариф домла ўз устозлари, сафдошлари ва шогирдлари ҳақида сўзлаганда, уларга "Алпомиш" достони юксаклигида туриб, уларнинг достонга муносабатларига қараб баҳо беради. Ҳатто Музайяна опанинг фольклор тўплашга киришишини "Алпомиш" достони Берди баҳши вариантининг ёзиб олиниши билан боғлайди. Бунда албатта муайян бир ҳақиқат ҳам бор. Шу сабабли "Суҳбатлар"нинг ушбу қисмини Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримовнинг қуйидаги сўзлари билан якунлаш мақсадга мувофиқдир:

"Бир пайтлар, аниқроғи ўтган асрнинг 50-йилларида, миллий меросимизнинг кўпгина намуналари каби "Алпомиш" достони ҳам миллатчилик руҳидаги асар сифатида қораланиб, қатағонга учраган эди. Ўша оғир йилларда фидойи зиёлиларимиз жасорат кўрсатиб, уни сақлаб қолишга муваффақ бўлганликларини бугун миннатдорлик билан эслаймиз".²⁹

Тил ва адабиёт институти

Ҳоди Зариф суҳбатларида Тил ва адабиёт институти билан, унда миллатнинг ифтихорига айланган буюк шахслар ишлагани, улар сафида ўзи ҳам бўлгани билан фахрланар. *"1934 йилнинг январидан Маданий қурилиш илмий-текшириш институтининг филологик ячейкалари асосида мустақил илмий муассаса сифатида иш бошлаган институт ўша йилнинг ўзидаёқ "Адабиёт соҳасида илмий текширишлар" номли мақолалар тўпламини нашр этган",* дея ғурурланиб қўяр эдилар.

Мабодо институт тарихи ёзладиган бўлса, — дея суҳбатни давом эттирган эдилар домла, — унинг ташкилий асослари ва шаклланиш босқичларини 1920 йилда қарор топган "Ўзбек билим ҳайъати" ҳамда кейинчалик ташкил этилган "Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси"дан бошлаш зарур. Чунки шу ташкилотларда ишлаган Ғози Олим Юнусов, Элбек, Фитрат, Отажон Ҳошим ва бошқалар қатори мен ҳам Тил ва адабиёт институтининг асосчиларидан бўлганмиз.

Домланинг институтдаги илмий ходимларга, сафдошлари ва дўстларига муносабати, муомала-муурожаатида ҳам ўзига хослик кузатилади. Масалан, атоқли матншунос Порсо Шамсиевга "Порсохон ака", таниқли тилшунос Зокир Маъруфовга "Зокирхўжа" ёки йирик навоийшунослар Абдуқодир Ҳайитметов ва Ёқубжон Исҳоқовларга "Мулла Абдуқодир, Мулла йигит", деб муурожаат қилган ҳолда Абдуқодир ака билан тенгдош академик Азиз Қаюмовни "Азиз Пўлатович", дея шарафлардилар. Бир куни касбдошларга нисбатан бундай хос муомала-муурожаатни сўраганимда, кулиб гуриб шундай деган эдилар:

Менга хос бўлган бундай муомала-этикет халқимизнинг асрлар давомида шаклланган мулоқот одобиغا зид эмас. А. Қаюмовни бошқа ёши улуғлар қатори менинг "Азизхон" демай, "Азиз Пўлатович", дея муурожаат этишим ҳам ана шу мулоқот одоби қоидаларининг ҳосиласидир. Чунки А. Қаюмов бир неча йиллар давомида институт директори, мен эса, унинг илмий ишлар бўйича ўринбосари бўлиб ишладик. Мен ҳам унга бошқа ёши улуғлар қатори муурожаат қилганимда, олимнинг раҳбарлик лавозимига соя ташлаган бўлар эдим. Ҳолбуки, бундай бўлиши мумкин эмас. Кейинчалик бундай

мурожаат одатга айланиб кетди. Сирасини айтганда, Азиз Қаюмов ийрик олим, у ҳар қандай иззат-икромга муносиб инсон.

Домла суҳбатларда институтда ишлаган ва ишлаётган олимлар ва уларнинг тадқиқотлари ҳақида доимий равишда муносабатлар билдириб турар. ҳатто ўзларига маъқул китоб ва илмий мақолалар тўғрисида илмий кенгашларда фикрлар баён қилар эдилар. Афсуски, ўша йилларда уларни қайд қилиб қўймаганмиз. Шу сабабли домланинг устозлари, ҳамкорлари, сафдош фольклоршунослар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни эслаганимизча қайд қилиш билан чекландик. Шу билан бирга 1934 йилнинг бошида институтда кимлар ишлагани ҳақидаги домладан ёзиб олганимиз рўйхатини келтиришни лозим кўрдик.

Домланинг эслашича, 1934 йилнинг бошидан бошлаб институтда Отажон Ҳошим директор ва адабиёт секцияси бошлиғи Ғози Олим Юнусов, тил секцияси бошлиғи, Фитрат, Ғ.Д.Поливановлар профессор, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Олим Шарафиддиновлар доцент, ўзлари – Ҳоди Зариф Фольклор секциясининг мудир ва аспирантура бўлимининг бошлиғи вазибаларида ишлаганлар. Ўша суҳбатда домла Луғат секциясининг бошлиғи ким бўлганини эслай олмаган эдилар. Ойбек, Элбек, Қаюм Рамазон, Миёнбузрук Салиҳов, Улуғ Турсунов, Сафо Зуфарий, Буюк Каримов, В.В.Решетов, Турсун Иброҳимов, Ҳомил Ёқубов, Собиржон Иброҳимов, Шариф Ражабий, Шариф Ҳусайнзода, Батманов, Калонтаров, Илёсов, Бадалов кабилар илмий ходимлар сифатида фаолият кўрсатганлар. Институт иш бошлаган йилда хотин-қиз илмий ходимлар бўлмаган. 1934 йилнинг иккинчи ярми ҳолатига кўра, Институтда йигирмадан ортиқ аспирант таҳсилни давом эттирган. Шайхзода, Ҳамид Сулаймон, Воҳид Абдуллаев, Солиҳ Муталлибов, Фулом Каримов кабилар биринчи йил, Мансур Афзалов, Шарифа Абдуллаева, Ҳусан Ғозиев, Холид Расул, Юсуф Султон, Жуманиёз Шарипов, И.Аҳмедов, Рамзиддин Шаропов, Баҳром Акбаров, Фаҳри Камол, Зокир Маъруфов кабилар иккинчи йил, Ойша Носирова, Зуҳра Раҳмонова, Файзулла Бектемиров кабилар учинчи йил аспирантлари бўлганлар. Маданий қурилиш илмий-текшириш институтида аспирантурага тайёрлов курси бўлган. Иккинчи ва учинчи йил аспирантлари шу институтдан утган. Устоз Яҳё

Ғуломов, Буюк Каримов, Собир Салимов, Ҳусан Каримов, Турсун Иброҳимов, М.И.Богданова кабиларни "энг илгариги аспирантлар" дея тилга олар эдилар.

Ушбу рўйхат архив ҳужжатлари асосида янада аниқланиши ва тўлдирилиши мумкин. Рўйхатда келтирилган илмий ходимлар ва аспирантларнинг, шунингдек, 1935 йилда аспирантурага қабул қилинган Зулфия, Иззат Султон, Сафо Зуфарий кабиларнинг кўпчилиги кейинчалик машҳур олимлар, ёзувчилар, шоирлар бўлиб етишганини ҳисобга олсак, Институт дастлабки қадамларидан бошлаб, қанчалик улкан салоҳият билан иш бошлаганига амин бўламиз. Энди бу алоҳида мавзу, алоҳида тарих...

**МАВЗУЛАР. ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК
ТАРИХИ, НАЗАРИЯ ВА
АМАЛИЁТ**

"Сухбатлар"нинг ушбу қисмида сектор мажлислари ва семинарларда устознинг турли-туман мавзуларга доир ёки мажлис кун тартибига қўйилган масалалар ҳақида билдирган фикр-мулоҳазалари, шахсий учрашув ва ўзаро мулоқотларда фольклоршуносликнинг назарий ва амалий масалалари тўғрисида айтганлари жамланди. Юқорида таъкидланганидек, минг афсуски, улар ўз вақтида ёзиб борилмаган. Ҳатто эртасига ёки ундан кейин ҳам, эшитганларни нисбатан тўла равишда тиклаш мумкин бўлган вақтларда, уларни қайд қилиб қўйиш ҳаёлимизга ҳам келмаган. Эҳтимол, бу бизнинг ўша йиллардаги савиямиз билан ҳам боғлиқдир. "Домла бўлгандан кейин у ёки бу нарсани айтади, тушунтиради, маслаҳат бериши керак", деб ўйлаб, унинг моҳиятига унчалик эътибор бермаганга ўхшаймиз. Иккинчидан, домланинг ўзлари ҳам мулоқотлар давомида нималарнидир ёзиб олишни ёки айтиб туриб ёздиришни унчалик хуш кўрмасди. Бундай изоҳлар бизнинг ўша йиллардаги эътиборсизлигимизни, янада аниқроғи, "дангасалигимиз"ни ҳеч ҳам оқлай олмайди.

Бугун, менинг ҳам ёшим бир жойга бориб қолган вақтда, ўйласам, бу донишманд инсоннинг ҳар бир гапи биз учун кагта дарс, унинг иш кабинети ёки хонадони ўзига хос дарсхона бўлган экан. Биз бу сабоқлардан нималарни ўргандик, бу дарсхонадан нималарни ола билдик - буни тўлалигича изоҳлаш қийин, лекин шу нарсани дадил айтиш мумкинки, устоздан кейин унинг юксак илмий мартабасига муносиб бўлишга, домланинг ишлари ва ғояларини имкон доирасида давом эттиришга ҳаракат қилиб келмоқдамиз.

Барибир, мени "Нега?", "Нима учун?" сингари пушаймонлик саволлари қийнай беради. Чунки устознинг оғзаки айтган қўпгина фикр ва мулоҳазалари вақтлар ўтиши билан ёддан кўтарилган. Ҳатто уларнинг каттагина қисмини айтилганларига яқинроқ умумий тарзда бўлса ҳам тиклаш имконияти йўқ. Масалан, устоз

"Қундуз билан Юлдуз" дostonининг тўй тасвиридаги қўпгина бадий деталларини дoston ёзиб олинаётган вақтда Булунғурда ўтказилган (дostonни Булунғурнинг Қирқшоди қишлоғида Эргаш Жуманбулбул ўғлидан шу қишлоқлик Муҳаммадиси Эрназар ўғли ёзиб олган) ҳашаматли бир тўй узвлари билан қиёсан бадий-эстетик жиҳатдан шундай таҳлил қилиб берар эдиларки, бугун уни тиклашга қанчалик уринмай, алломанинг айтганларига умумий тарзда бўлса ҳам яқинлашиб иложи бўлмади. Яхшиямки, устоз дostonларни нашрга тайёрлашда уларнинг айрим ўринларини изоҳлаш ҳақидаги мулоҳазаларида бу ҳақда айрим қайдларни ёзиб қолдирган эканлар:

Ярадор Аваз ҳушидан кетган пайтда, — деб ёзган эдилар Ҳоди Зариф, — Юлдуз пари Авазнинг хотини Қундузга таъна қилганда шундай дейди:

Аваз ўлди, яхши бўлди,
Шўрли Қундуз бахши бўлди.

Бу ҳам китобхонни ўйлатиб қўядиган мисоллардандир. Бу икки сатрдаги фикр шаманлик эътиқоди билан боғлиқ эканини, бу эътиқодга кўра, эри ўлган хотин иккинчи марта эрга тегмай, бева ўтадиган бўлса, у чилдирма чалиб, парилар кўмаги билан касал боқадиган бахши бўлиши билан боғлиқ экани изоҳланмоғи керак. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг "Қундуз билан Юлдуз" дostonида пойгада ютиб чиққан Аваз қошига Қундузнинг бир неча канизаклари билан келиши тасвирида шундай сатрлар бор:

Ой Қундузнинг хизматида
Бир тўда канизлар келар,
Бир-бирига қошин қоқиб,
Лаблари қирмизлар келар,
Бўлак-бўлак тўпланишиб,
Қирқ, минг, юзлар келар.

Бу сатрларни ўқиган китобхон қирқ, минг, юз сўзлари Қундуз қаватида келаётган канизлар сонининг муболағали ифодаси деб тушуниши мумкин. Асарни текширувчи ҳам шундай мулоҳазага борса, ажаб эмас. Бироқ жиддий ўйлаб кўрилса, шоир қундузнинг

тўрт юз канизи борлиги, у Аваз қошига шу тўрт юз канизи билан йўлга чиққанини айтгани эсга келади. Булар йўлда олдинмакейин, тўда-тўда бўлиб келаётгани ҳам тасвирланган. Биз юқорида келтирган парчадаги:

Бир тўда канизлар келар, —

сатри ҳам айна тасвирнинг такроридир. Шу ҳолда шоир нима учун:

Бўлак-бўлак тўпланишиб,
Қирқ, минг, юзлар келар, —

деб таъкидламоқда, деган сўроқ туғилиши табиийдир. Бу сўроқ илгариги маълумот билан, яъни канизларни тўрт юз деб белгилаш, уларнинг тўда-тўда бўлиб келишларини қайд этиш билан бирга яна бўлак-бўлак деб қандайдир бошқа бир тўдага ишорат қилиш, уларни тасвирланаётган тўрт юз каниздан бошқа эканига эътиборни жалб этганда янада кучаяди. Бўлак-бўлак қизларни канизлар билан аралаштириб юбормаслик учун саноқ сон деб ўйлаш мумкин бўлган сўзларни тартиб билан қирқ, юз, минг шаклида олмасдан "қирқ, минг, юзлар келар" дейиши шу мақсадга қаратилган. Бўлмаса, шоир шу сатрни "қирқ, юз, минглар келар" шаклида айтиши мумкин эди, бу билан шеър ритмига зарар етмас эди. Демак, текстдаги фикрлар китобхон ва текширувчи қаршисига "Нега шундай?" деган сўроқни келтиради.

Китобхон бу сўроққа жавоб топа олмайди, текширувчи олим ҳам жавоб бера олармикан? Менимча, жуда қийин. Бу сўроқнинг жавоби фақатгина Эргаш шоирнинг худди шу дostonни қачон, қаерда куйлагани ва қай шароитда ёзиб олингани ҳамда ўша вақт ва ўша ерда нима воқеа юз бергани билан боғлиқ равишда изоҳланади.

Дoston 1926 йилда Самарқанд область, Булунгур ра- йон собиқ Кувондиқ даҳасининг Қирқшоди қишлоғида ёзиб олинган. Шу дoston ёзилган вақтда Қирқшоди қишлоғида катта тўй бўлган. Эргаш шоир ҳам шу тўйда меҳмон бўлган. Тўй эгаси ва тўй бўлган қишлоқ Ўзбекнинг қирқ уруғига мансуб бўлиб, булар ўзбекнинг юз ва минг уруғлари билан яқин турардилар, улар тўйдош эдилар.

Тўйга узоқ-яқиндан — қирқ, юз, минг уруғларидан меҳмонлар чақирилган. Шунинг учун шоир юқоридаги ҳозирги китобхонга муаммоли сатрларида қирқ, юз, минг сонларини эмас, ўзбек уруғларидан қирқ, юз, минг уруғига мансуб аёллар бўлак-бўлак бўлиб келаяпти, дея тасвирламоқда.

Худди ўша вақт, ўша ерда, ўша тўйда Пўлкан шоир ҳам бор эди. Тўйда кўпроқ Пўлкан шоир дoston айтган. Шунинг учун Эргаш шоир Қундуз тўйининг тасвирида ҳазиломуз тарзда Пўлкан номини ҳам қистириб кетган. Бу дostonнинг аслида бўлмаган, лекин конкрет шароитда ипровизация асосида қистириб кетилган юқоридагидек фикрлар яна бор. Буларга биздан бошқа одамнинг жавоб бериб, изоҳлаши қийин, балки мумкин ҳам эмас. Лекин бизнинг бу мисолни келтиришимиздан мақсад текстдаги фикрларга жиддий эътибор бериш кераклигини уқтириш, изоҳ талаб қиладиган фикрларни "керак одам билиб олади" йўсинида четлаб ўтмасликни таъкидлаш учундир. Шубҳа йўқки, уларни суриштириб, пухта ўрганиб, мумкин бўлган ҳолларда изоҳ бериш китобхон учун ҳам, илм учун ҳам фойдалидир.³⁰

Ҳоди Зариф ўша суҳбатда "Қундуз билан Юлдуз" дostonида Қундузнинг тўйи тасвиридаги:

*Кўп айтишда қизлар билан,
Неча жоду кўзлар билан,
У баробар келармикан
Айтишганда бизлар билан, —*

мисраларини ёддан айтиб: "Айтишганда бизлар билан" мисрасида шоир ўзини назарда тутган. Эргаш ота бош- қа бахшилардан фарқли ўлароқ, дostonчиликда ўз ўрнини теран англаган, сўз ва сoзни файласуфона баҳолай олган дostonчи эли, дея унга юксак баҳо бергандилар.

Бахшилар, — дегандилар ўша суҳбатда, — идеалдаги ўтмишни куйлаш асносида асар матнига ён-атрофларидаги воқеа-ҳодисаларни, маиший турмуш фактларини сингдириб, шу даражада бадиий синтезлаштириб юборар эдиларки, улар айни пайтда бугуннинг ҳам тасвири эканини кўпда сезмай қоламиз. Матннинг қат-қатига сингиб кетган бундай ҳолатлар дostonлардаги реалистик тенденцияларни кучайтириш билан бирга

уларнинг тарихий-ҳаётий асосларини ўрганиш учун ҳам муҳимдир.

Домла ҳагто у ёки бу бахшидан ёзиб олинган биринчи дostonга ҳам катта маъно юклар эдилар. Бир гал: "Биринчи аниқланган бахшидан қайси дostonни ёзиб олишни фольклоршунос белгилашга ҳаракат қилса ҳам, бунда бахшининг хоҳиш-истагини ҳисобга олиш асосий урин тутади. Чунки қайси дostonни энг мукамал куйлай олишни бахшининг ўзидан бўлак ҳеч ким яхши билмайди, шу биринчи ёзиб олинган дoston мисолида бахшининг эпик репертуарини қай даражада ўзлаштирганини бемалол баҳолаш мумкин", дея Эргаш шоирнинг "Аввал "Холбека"ни айтдим, Менинг устодим кўр Ғойиб" мисраларини келтириб, уларни дostonчилик санъатига алоқадор диний-илоҳий ва мифологик қарашлар билан боғлиқ равишда узоқ шарҳлагандилар. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Домланинг ўзлари ҳам Дарвеш бахши ҳақида анча кеч ҳабар топганини, Ғозил Йўлдош ўғлининг "Хўжаназар бахши аллақачон ўлиб кетган", деган гапига ишониб, уни изламаганини, 1946 йилдаги Жиззах экспедицияси давомида уни 1944 йилдагина вафот этганини билганини афсус билан сўзлардилар. "Армонли дунё" деганлари шу бўлса керак...

Диссертация мавзуси

Ушбу ёзувларнинг бошидан китобхонга бизнинг чизмаларимиз хотира китоби эмас, балки эшитилганларнинг баёнидан, аниқроғи, суҳбатларда устоз томонидан айтилган фикр ва мулоҳазалардан иборат бўлиши керак, дея ваъда берган эдик. Аммо бунга тўла равишда риоя қилиш имконсиз экан. Суҳбатларнинг мароми баъзан хотиранамо маълумотлар бериб боришни ҳам талаб қилиб қолишини иш давоми кўрсатди. Шу сабабли "Суҳбатлар"да хотиранамо маълумотларга ҳам мурожаат этишга тўғри келиб қолар эканки, буни китобхон маъзур тутар, деган умиддамиз.

Мен институтни битиргач, аспирантурада ўқишни ният қилиб, Бухоро давлат педагогика институти доценти Я.Пинхасов маслаҳати билан киши исмларини тўплашга

жиддий равишда киришган бўлсам-да, аспирантурага кириш йилдан-йилга орқага сурила берди. Бир куни Сурхондарё вилояти, Жарқўрғон туманидаги мен ишлаётган мактабга ўқув йилини яқунлаш арафасида институтдош дўстим, ўша пайтдаги Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Зоология ва паразитология институтининг аспиранти, кейинчалик биология фанлари доктори, профессор бўлиб етишган раҳматли Абдулла Омонов (1936–2000) кириб келди. Кутилмаган бундай ташриф Сурхондарёнинг чекка бир мактабида уч йилдан бери ишлаб келаётган мендай бир кишига қанчалик қувонч бағишлагани ўз-ўзидан аён.

Какайди нефт ишлаб чиқариш корхонаси ётоқхонасининг менга ажратилган бўлмасида Абдулла билан узоқ суҳбатлашдик. Абдулла институтни битиргач (1957), Кармана туманининг Ҳазора қишлоғида мактабда бир йил, сўнгра Бухоро давлат педагогика институтида бир йилдан кўпроқ ишлаганини, 1960 йилнинг январидан Зоология ва паразитология институтининг аспиранти сифатида Қирғизистон Фанлар академиясининг академиги А.Турдаков раҳбарлигида ихтиология соҳасида тадқиқотлар олиб бораётганини сўзлаб берди ҳамда мени ҳам тезроқ аспирантурага киришга даъват этди. Мен Жарқўрғонда янги интернат-мактаб ташкил этилаётганини, маориф бўлимининг мудирини Л.Ражабов яна бир йил шу янги мактабда директор сифатида ишлаб беришимни илтимос қилганини айтдим. Шунда Абдулла қатъий қилиб: "Директорлик қочмайди. Директор бўлсангиз, қолиб кетасиз. Ҳали раҳбарлик ишларига улгурасиз. Аввал аспирантурада ўқиб, номзодлик диссертациясини ёқлаб олиш зарур", деди.

Эртасига Абдулла: "Иккиланиш, қатъиятсизлик, ҳамманинг ҳам кўнглига қарай бериш инсонга ҳамини зарар келтирган. Аспирантурага ўқишга шу йил киришингиз керак. Мен ёзи билан экспедицияда бўлиб, Ўзбекистоннинг жанубидаги сув омборларида кузатувлар олиб бораман. Сиз аспирантлар ётоқхонасидаги менинг ўрнимда туриб, кириш имтиҳонларини топширасиз. Бу – Тошкентда яшаш учун жуда қулай имконият. Ҳаммавақт ҳам бундай имконият бўла бермайди. Пайсалга солиш мумкин эмас", деб хайрлашди.

Ўқув йилини яқунлаб, "Киши исмлари имлосига доир", "Ойбек ижодида чет эл мавзуси" деган рефератлар тайёрлаб,

Тошкентга отландим. 1960 йил 14 июлда эрталаб Тошкентга етиб келиб, Абдулланинг хонасига жойлашдим. Тил ва адабиёт институтини топиб бориб, биринчи учрашган кишим ўша пайтдаги Тил ва адабиёт институтининг илмий котиби, бугунги кунда таниқли навоийшунос, профессор Суйима Фаниева бўлган эди.

Суйима Фаниева ширинсухан, ўта дилбар, ҳамиятли аёл экан. Ҳужжатларимни эринмай кўриб чиқиб, мен тақдим этган рефератларни ҳам ҳижжалаб ўқиб, ўзига хос нозиклик билан шундай дегани ҳамон ёдимда: "Ҳужжатларингиз жойида. Газеталарда турли мавзуларда мақола-хабарларингиз ҳам чиққан экан. Лекин сизни ўзбек тилшунослиги бўйича ҳам, ҳозирги ва мумтоз адабиёт бўйича ҳам аспирантурага қабул қила олмаймиз. Институтда икки-уч йилдан бери аспирантурага киришни кутиб, лаборант, кичик илмий ходим бўлиб ишлаётган бир гуруҳ сиз тенги ёшлар бор. Уларнинг кўпчилиги номзодлик имтиҳонларининг айримларини топширганлар ҳам. Ўшаларни аспирантурага ўтказиш режалаштирилган. Рози бўлсангиз, фольклоршунослик бўйича ҳужжатларингизни қабул қилсам. Одатда рефератсиз ҳужжатлар қабул қилинмайди. Лекин сизнинг тайёргарлигингиз бор экан. Бир эмас, иккита реферат ёзиб келибсиз. Сизга истисно қилиш мумкин. Кириш имтиҳонларини топшириш давомида рефератни ҳам тайёрлайсиз. Қишлоқда вояга етган йигит экансиз. Қишлоқда ўстанлар фольклорга яқин бўлади. Албатта, тайёргарлик кўриб келган соҳадан бошқа соҳага ўтиш қийин бўлади. Лекин сиз қийналмайсиз. Чунки сиз ёзиб келган рефератларнинг бири киши исмлари ҳақида экан. Киши исмлари, жой номларини тўплаш ва ўрганиш бевосита фольклор билан алоқадор. Шу сабабли "Киши исмлари имлосига доир"ни реферат ўрнига қабул қилса бўлади. Аммо қабул комиссиясида гап-сўзлар бўлиши мумкин. Яхшиси, бевосита фольклордан реферат тайёрлаб топширгангиз маъқул".

Суйима опа шундай сўзладик, бир зумда ўзимни фольклоршунос ҳис қила бошладим. Опа эргаштириб, Фольклор секторига олиб чиқди ва атоқли фольклоршунос Мансур Афзалов билан таништириб, реферат мавзуси беришни тайинлаб кетди. Мансур ака ўта камтар, хокисор инсон экан. "Фозил Йўлдош

ўғлининг "Кунларим" дostonининг гоъвий-бадий хусусиятлари" дeгaн реферaт мавзусини берди ҳамдa тегишли адабиётлар рўйхaтини айтиб туриб ёздирди. Эртaгa эртaлaб Академиянинг Асосий кутубхонaсигa боришимни тaйинлaб, хайрлaшди.

Бугуниси эртaлaб кутубхонaгa келсaм, Мансур ака бино олдида кутиб тургaн экaн. Сaломлaшдик. Уйидaн икки-учтa китоб олиб келгaн экaн. Уларни менгa бeриб, кутубхонaнинг кaтaлоглар зaлигa олиб чиқди ҳамдa китоб олишгa буюртмa бeриш, қайси кaтaлогдaн қaндaй китобни топиш мумкинлиги кaбиларни бирмa-бир тушунтирди. Икки тaниқли олимнинг Тoшкeнтгa илм истaб келгaн нотaниш бир йигитгa бундaй муносабaти кўксимни тоғ қaдар юксaкликкa кўтaриш билaн биргa кейинги фaолиятимдa бир умрлик сабоқ бўлиб қолди...

Уч ойгa яқин Тoшкeнтдa қолиб, кириш имтиҳонларигa жиддий тaйёрлaрик кўрa бошлaдим. Бу ордa реферaтни ҳам тaйёрлaб, Суйимa опaгa топширдим. У йиллардaги тaртибгa кўрa, ихтисосликдaн тaшқaри бaрчa имтиҳонлар мувaффақиятли топширилиб, реферaт ижобий бaҳолaнгaч, ихтисослик бўйичa имтиҳонгa рухсaт этилар экaн. Фольклоршунослик ихтисослиги бўйичa ҳужжaт топширгaн етти кишидaн уч киши ихтисослик имтиҳонгa етиб келдик. Имтиҳондa мeнинг вa Сидиқa Шoдиeвaнинг билими ижобий бaҳолaнди.

Биздaн ихтисослик имтиҳонини Мансур Афзaлов, Музaйяна Алавиa, Охунжон Собирoв, Муҳaммaднoдир Саидoвлар қaбул қилди. Кейинчaлик узoқ йиллар биргa ишлaш нaсиб этгaн бу тaниқли олимлар ниҳоятлa адолaтли, бeҳaд инсофли, ўтa аҳaмиятли, ўз кaсбигa фидoйи инсонлар экaнини уларнинг хайрихоҳлик билaн биргa сaволлaригa жaвoбларим дaвомидa тўлa ҳис этдим. Ўзимни имтиҳондa эмaс, бaлки илгaриги тaнишлар, ҳaтгo эски қaдрдонлар билaн суҳбaтлaшaётгaндaй сездим десaм, мубoлaғa бўлмaйди. Мендa туғилгaн бундaй ички бир ҳиссиёт ўзбек фольклоршунослиги тaрaққийeтигa муносиб ҳиссa қўшгaн устозларнинг чин инсоний сифaтларигa бир чизгидир, холoс.

Бу ўриндa янa бир олим, институтнинг ўшa йиллардaги директори Азиз Қaюмов ҳaқидa бир-икки сўз айтишгa тўғри келиб қолди. Кириш имтиҳонларини топшириб бўлгaч, 1960 йилнинг 24 сeнтябридa Азиз Пўлатoвичнинг қaбулигa кирдим. Кaбинeт эшигини очишим билaн иш ўрнидaн сaкрaб туриб,

эшик олдиғача менинг хузуримга келиб кўришди-да, ўтиришга жой кўрсатди. Домланинг бундай хатти-ҳаракатидан лол қолдим. Чунки қабулига кирган нотаниш кишига нисбатан бундай муносабатни шу вақтгача катта-кичик бирор раҳбардан кўрган эмасдим.

Директорга узимни таништириб, уч ойдан бери Тошкентда юрганимни, маслаҳат сўраб хузурларига кирганимни айтдим. Азиз Пўлатович котиба орқали менинг ҳужжатларимни олдириб, кўриб чиқдилар ва шундай дедилар:

— Кириш имтиҳонлари натижалари яхши экан, рефератингиз ҳам ижобий баҳоланибди. Сиздай муваффақиятли имтиҳон топширганлардан бир-икки кишини бўш ўринларга шу йил қабул қиламиз. Сиз ва қолганлар 1961 йилнинг январидан қабул қилинади. Сизга ҳурматли олим Ҳоди Тиллаевич Зарифовни илмий раҳбар этиб тайинлаймиз. Сиз бемалол кета беринг. Академиянинг фармойишини олиш билан сизга ўзимиз чақирув қоғози юборамиз.

Директорнинг кабинетидан дунё бойлигига эга бўлган кишидай шахдам қадамлар билан чиқдим. Ке-йинчалик билсам, ўша куни Азиз Пўлатович алоҳида бир қоғозга: "Фанлар академияси президиумига. Кириш имтиҳонларини аъло баҳоларда топширганини ҳисобга олиб, биринчи навбатда қабул қилинишини сўрайман", деган мазмунда норасмий хат ёзиб, менинг ҳужжатларим папкасига солиб қўйган экан. Бундай олижаноблик раҳбарларда камдан-кам бўлади. Азиз Қаюмов шундай олижаноб, ҳамиятли, ёшларга ўта эътиборли раҳбар-олимдир.

Баъзан ҳаётда эҳтиётсизлик туфайли кутилмаган тасодифлар рўй бериши, уларга эътиборсизлик билан қаралса, у ёки бу кишининг тақдирида салбий оқибатлар келтириши мумкин. Бу ўринда менинг аспирантурага қабул қилинишим билан боғлиқ бир тасодиф ҳақида сўзланга тўғри келиб қолди.

Азиз Қаюмовнинг қабулида бўлгандан кейин кўтаринки руҳ билан Сурхондарёга бориб, таниш-билишлар билан хайрлашиб, Шофирконга келдим. Декабрь ойи охирига келиб, чақирув қоғозидан дарак йўқ. Охири лаш-лушларимни жомадонга жойлаб, Тошкентга етиб келдим. Абдулла Омонов ётоқхонасига бир йиғма каравот қўйиб, жойлашиб олдим-да, институтга - Суйима Фаниева хузурига югурдим. Билсам, мен билан имтиҳон

топширганлардан Босим Сайимов, Сидиқа Шодиевалар 1960 йилнинг 1 октябридан, Шерали Турдиев, Раҳим Алиев, Дилбар Раҳматова, Шукур Носировлар 1961 йилнинг 1 январидан аспирантурага қабул қилинибдилар. Май ойи - да Ёқубжон Исҳоқов ҳам қабул қилинган экан. Суйима опа менинг ҳужжатларим институтнинг ижобий хулосаси билан Академия президиумига юборилганини, нима учундир фармойиш келмаганини айтиб, Академиянинг Аспирантура бўлимига бориб билиб келишимни маслаҳат берди.

Академияга бориб, кадрлар бошқармасининг бошлиғи Мириной Файзиевга учрадим. У киши шкаф жовонидаги папкаларни кўриб: "Сизнинг ҳужжатларингиз бизга келган эмас. Институтга бориб тез топиб келинг, бўлмаса келгуси йилга қолиб кетасиз", деди. Нима қилишимни билмай, кабинетдан чиқиб, биринчи қаватга тушадиган зинапоянинг панжарасига суяниб қолдим. Шу пайт пастдан зинапоя бўйлаб кўтарилиб келаётган Аспирантура бўлимининг бошлиғи Маъруфхон Аброровга кўзим тушди. У кишига шоша-пиша воқеани айтиб бердим. "Юринг", деб кабинетга боплаб кирди. Шкафдаги папкаларни бирма-бир кўриб чиқиб: "Йўқ", дея беҳоллашгандай бўлиб, стулга ўтириб қолди. Бир пасдан кейин ўрнидан туриб: "Эсладим, имтиҳонлардан кейин сиз билан суҳбатлашган эдим, ҳужжатларингиз келган бўлиши керак, топамиз", деб шкафдаги барча папкаларни олиб, стол устига қўя бошлади. Шкаф жовонлари бўшаб қолай деганда, папкаларнинг орқасига кўндалангига тушиб қолган ҳужжатларнинг бир йиғма жилдини олиб: "Ниҳоят, топдим", деди. Папкани очиб, кўра бошлади ва Азиз Пўлатовичнинг қалам билан ёзилган норасмий хатини овоз чиқариб ўқиди. "Бўлди. Фармойиш тайёрлаб қўямиз. Эрта билан келиб олиб кетинг", деди. Бир қарашда бу ҳаракат Маъруфхон ака ўз вазифасини бажаргандай туйилиши мумкин. Аммо унинг орқасида масъулият, кишиларга эътибор, бошқалар дардини ўз дардидай ҳис этиш каби чин инсоний сифатлар ётганини унутмаслик керак. Раҳматли Маъруфхон Аброров ана шундай ҳамиятли инсон эди.

Эртасига келсам, кабинетда М.Файзиев ёлғиз ўтирган экан. "Ҳужжатларингиз орасида илмий раҳбарнинг розилиги ва хулосаси йўқ экан. Шу сабабли фармойиш тайёрланмади.

Институтга бориб, тезда илмий раҳбарнинг ёзма розилиги ва хулосасини олиб келинг”, деди. Институтга келсам, Ҳоди Зариф бошчилигида бир неча фольклоршунослар Самарқандга — М.Саидовнинг номзодлик диссертацияси ҳимоясига кетган экан. Яна жонга ором Суйима Фаниева бўлди. Опа М.Файзиевга телефон қилиб, шундай деди:

— Мириной Мирзааҳмедович, илтимос, Мирзаевни аспирантурага қабул қилиш ҳақидаги фармойишни янги йилга қолдирмасангиз. Ҳоди Тиллаевич Зарифов ҳозир Самарқандда. У киши билан шахсан ўзим гаплашиб, розилиklarини олганман. Ёзма хулоса сўранг хаёлимдан кутарилибди. Келишлари билан ёздириб олиб, ўзим сизга етказаман.

Шундай қилиб, 1961 йилнинг 1 январидан аспирантурага қабул қилиш ҳақида менга ҳам фармойиш берилди.

Аспирантурага қабул қилиндим ҳам. Аммо бунгача бўлажак илмий раҳбарим, улкан олим Ҳоди Зариф билан бирор марта учрашган эмасман. Ҳатто юзма-юз келиб, қўл олишиб кўришган ҳам эмасмиз. Домла таътилда бўлган бўлсалар керак, кириш имтиҳонларига тайёргарлик кунларида у кишини институтда учратмаганман. Аммо сектор ходимларининг барчаси, иккинчи ва учинчи йил аспирантлари Ёқубжон Жўраев, Малик Муродов ва Темур Очиловлар билан танишиб улгурган эдим.

Нима учундир, мен институтга келган даврда секторда шўро даври фольклорини ўрганиш асосий ўрин тутар экан. Катта илмий ходимлар Ж.Қобулниёзов ва О.Собировларнинг фақат шўро даври фольклорини ўрганиш билан машғулликларини билиб олдим. Ёққанган номзодлик диссертациялари ҳам шўро даври фольклори ҳақида: “Фозил Йўлдош ўғлининг совет даври ижоди”, “20-йиллар фольклорида эпик дostonлар” ва ҳоказо. Ҳатто Музайяна Алавиянинг номзодлик диссертациясида ҳам шўро даври кўшиқларини таҳлил этиш асосий ўринни эгаллаган. Секторнинг 1961-1965 йилларга мўлжалланган тадқиқотлар режасида “Ўзбек совет фольклористикаси тарихи очерклари”ни яратиш кўзда тутилган. Сектор ходимлари менинг ҳам шўро даври фольклорига оид бирор муаммони номзодлик диссертацияси мавзуси қилиб олишимга маслаҳат бера бошладилар...

Менинг кузатишимча, илмий-ижодий жамоатчилик орасида Ҳоди Зарифнинг обрў-эътибори ниҳоятда баланд бўлиб, ҳатто

айтиш мумкинки, институтда қандайдир "Ҳоди Зариф култи" мавжуд эди. Бунга унинг юксак тадқиқотчилик ва ташкилотчилик фаолияти билан бир қаторда ўша йилларда институтга раҳбарлик қилган Солиҳ Қосимов (1955-1958) ва Азиз Қаюмов (1958-1961)ларнинг илмий ишлар бўйича ўз ўринбосарларига катта ваколатлар бериб, ниҳоятда қадрлаганликлари, шунингдек, кекса авлоднинг иззат-икромидан асос бўлган, деб ўйлайман. Иккинчидан, Ҳоди Зариф атрофида "ўта талабчан", "қаттиққўл", "илмий ишларга ортиқча талаблар қўяди", "ишларни вақтида ўқиб бермайди", "диссертациялар ҳимояси чўзилишига сабабчи" қабилидаги баланд-паст гап-сўзлар ҳам юрар эдики, булар бўлғуси шогирдда қандайдир ҳадиксираш, иккиланиш кайфиятларини пайдо қилиши табиийдир.

Ниҳоят, ҳадиксирашлар, иккиланишлар, ҳатто қандайдир кўрқув ҳолатида 1961 йил 7 январда домла ҳузурига кирдим. Саломлашиш, танишувнинг ўзидаёқ чеҳрасидан нур ёғилиб турган бу инсонга нисбатан мендаги бадбин кайфиятлар батамом барҳам топди. Устозда ўзи билан суҳбатдош орасидаги катта фарқни сездирмагандай оддий бир мулоқот маданияти шаклланишини, аммо ўз ақидаларига ниҳоятда собитлигини ҳис этдим. Эҳтимол, узоқ йиллар давомида турли тоифадаги халқ ижодкорлари билан учрашувлар, ҳар хил савиядаги тадқиқотчилар билан айтиб-эшитувлар шундай мулоқот маданиятининг шаклланишига сабаб бўлгандир. Домла менинг қаерда ўқиганим, қайси жойларда ишлаганим, ҳатто ота-онам, уларнинг ёши ва соғлигини сўраб-суриштирдилар. Бухоро давлат педагогика институтини битирганимни айтганимда, доцент Мустақим Мирзаев ҳақида илиқ сўзларни айтдилар. Мен ҳам ўз навбатида Бухорода ўзбек тили ва диалектология фанлари яхши ўқитилганини, аммо эски ўзбек ёзуви ўргатилмаганини сўзлаб бердим. Сурхондарё вилоятининг Жаркўрғон туманидаги мактабларда она тили ва адабиёти ўқитувчиси ҳамда илмий бўлим мудири бўлиб уч йилдан кўпроқ ишлаганимни айтганимда, ўзларининг 1929 ва 1945 йилларда Сурхондарё фольклор-этнографик экспедицияда бўлганликларини, Бойсунда Холёр Абдукарим ўғлидан "Амир қочди" дostonини ёзиб олганликларини айтиб, Сурхондарёдаги ҳозир барҳаёт бахшилар ҳақида сўраб қолдилар. Мен фақат кумқўрғонлик Мамадрайим бахши

билан учрашганимни, ундан термалар ҳамда "Нурали" достонининг бош қисмини ёзиб олганимни, бахши достонларни дўмбирала куйламай, чап кўлини қулоғига қўйган ҳолда ёдаки айтишини сўзлаб бердим.

Сухбат айланиб номзодлик диссертацияси мавзусига келиб тақалди.

— Маъқул кўрсангиз, "Ўзбек фольклорида В.И.Ленин образи" мавзусида ишласам, — дедим.

Бирданига: "Бўлмайди", дедилар. Шунда ўз фикримни асослашга уриниб:

— "Ўртоқ Ленин"га ўхшаш дурдона достонимиз бор. Бахшиларнинг "Кунларим" типигаги кўплаб асарлари мавжуд. Яна бошқа намуналар бор. "В.И.Ленин образи" мавзусини маъқул кўрмасангиз, ана шу намуналар асосида "Ўзбек совет фольклорида традиция ва новаторлик" мавзусида ишласам, қандай бўларкин? — дедим.

— Барибир, бўлмайди, — қатъий оҳангда дедилар бир оз тундлашиб. — Совет даври фольклори ёзиб олувчилар, муҳаррирлар томонидан анча қалбакилаштирилган.

Домланинг кейинги гапидан бир оз дадиллашиб, устознинг ўзлари ёзганлари эсимга тушиб, нима бўлса ҳам, бирор мавзунини тасдиқлатиб олиш ниятида шундай мурожаат қилдим:

— Домла, ўзингиз 30-йилларда ёзган мақолаларингизда анъанавий фольклор заминидан янги даврни куйловчи ижод намуналари яратилганини, унга қарши антисовет фольклори юзага келганини, бундай жараённи ҳар томонлама ўрганиш зарурлигини алоҳида таъкидлагансиз. Эҳтимол, шу йўналишда бирор мавзунини тавсия этарсиз.

Устознинг чехраси бир оз ёришгандай бўлди. Бир пас сукут сақладилар-да, тадқиқотчиликка қандай киришини, материалга ва текшириш объектига қай тарзда ёндашиш ҳақида бир умрга сабоқ бўларли қуйидаги фикр-мулоҳазаларни айтганларини доим эслаб юраман:

Яхши, анча нарсаларни ўқибсиз, нималарнидир билиб ҳам олибсиз. Аммо сизнинг билганларингиз ўзимизда нашр этилган бир нечагина китоблар доирасида совет фольклори ҳақида кейинги 40 йил давомида бир-бирига қарама-қарши шунчалик кўп ишлар қилинди. турли-туман жараёнлар содир бўлдики, сиз улардан мут-

лақо беҳабарсиз. Айтилик, В.И. Ленин вафотидан кейин доҳий ҳақидаги халқ эртаклари, ривоятлари, қўшиқларини тўплаш керак, завод-фабрика ва колхоз фольклорини йиғиш зарур тарзида мурожаатномалар қабул қилиниб, халқ ижоди уйлари томонидан катта-катта экспедициялар ташкил этилган. Шу жараёнда архивларда яхши асар билан бир қаторда сохта, улама-қурама, халқ номидан тўқилган "ижод" намуналари ҳам тўпланган. 1937 йилда М. Горький таҳририда Москвада нашр этилган "СССР халқлари ижоди" тўпламига ҳам анча-мунча сохта намуналар кириб қолган. Ўзимизда бу жараён сал бошқачароқ кечган. Ҳаваскор шоирларнинг бадиий бўш шеърлари матбуотда эълон қилина бермагач, улар ёзганларини халқ қўшиқларига сал яқинлаштириб, оналари ёки бувиларини айтувчи, ўзларини ёзиб олувчи тарзида кўрсатиб, газета ва журналларга юборганлар. Уларнинг аксарияти нашр этилган. Ҳатто бу сохта намуналарнинг муайян қисми архивларга ҳам тушиб қолган. Ёки, 1953-1955 йилларда марказий матбуотда совет фольклори борми, агар бор бўлса, унинг характер-хусусиятлари нималардан иборат бўлиши керак, унда индивидуал ижоднинг ўрни қандай каби масалаларда мунозаралар бўлган. Мунозараларда машҳур олимлар иштирок этган бўлса-да, тўпланган материалларнинг хилма-хиллиги, ҳатто бир-бирига зид бўлгани сабабли бир фикрга келиш имконияти бўлмади. Сиз айтган мавзуларда, ҳатто "Ўртоқ Ленин" достонининг ўзи ҳақида ҳам диссертация ёзиш мумкин. Аммо мен таъкидлаган ҳолат ва материалларни четлаб ўтиб бўлмайди. Тўғри, шу пайтгача совет даври фольклори бўйича ёзилган ва ёқланган диссертацияларда ғоявийликка асосий диққат қаратилиб, архивларда тўпланган, ҳатто матбуотда эълон қилинган иккиланиш тундирадиган материаллар четлаб ўтилган. Фаннинг бугунги даражаси асл фольклорга ҳам, сохта намуналарга ҳам баҳо беришни талаб қилади. Шундай экан, уни номзодлик диссертацияси тарзида ўрганиш имконсиз. Чунки аспирантга уч йил муддат берилади. Юқорида айтилган материалларни ўқиб-ўрганишнинг ўзигагина уч йил муддат камлик қилади. Шу сабабли диссертациянинг мазмун-моҳиятини тўла ифодалай оладиган, шу билан бирга белгиланган муддатда яқунланадиган бўлиши керак. Боринг, ўйланг. Бир ҳафта-ўн кундан кейин яна учрашамиз.

Гарчи мен ўйлаган мавзулар домла томонидан маъ- қуллан- маган булса-да, у кишининг ҳузуридан беҳад кўп маълумот ва билим олиб чиқдим, ҳар бир масалага кенгроқ қараш лозимли- гини тушундим. Яна китоблар кўриш, янги мавзулар излашга киришиб кетдим, ўзимдан катталар билан маслаҳатлашдим. Аспирантлар ётоқхонасининг мен турадиган бўлмасида институтнинг учинчи йил аспиранти, "Девону луғотит турк" асарининг буюк таржимони, атоқли тилшунос С.Муталлибов раҳбарлигида "Фурқат лирикаси" мавзусида номзодлик диссер- тацияси ёзаётган Акбар Аҳмедов ҳам яшарди. У киши: "Девон"- даги мақолларни мавзу қилиб олсангиз-чи?" — деб қолди. Шу сабаб бўлиб ҳамда домланинг талабчанлигини ҳисобга олиб, мавзуни "Девону луғотит турк" асарида фольклор материаллари ва унинг ўзбек фольклоридаги параллеллари" шаклида кенгроқ олишга қарор қилдим. "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" кито- бини қайта ўқиб чиқдим. Мутолаа давомида иккинчи мавзу ҳам шаклланди: "Янги дostonларнинг яратилишида дoston- чилик анъаналарининг роли".

Ҳар икки мавзуни алоҳида бир варақча ёзиб, иккинчи марта домланинг ҳузурларига бордим. Саломлашгач, варақни дом- ланинг столига кўйдим. Домла кўриб чиқиб: "Нима, бирданига докторлик диссертацияси ёзмоқчимисиз?" — дедилар. Мен кўрқа-писа: "Номзодлик диссертациясини эпласам ҳам, катта гап", дедим. Шунда домла: "Девон" материаллари докторлик диссертацияси мавзуси. Шунда ҳам бир эмас, бир неча дис- сертацияларга мавзу бўлади", деб "Девон"нинг аҳамияти, уни ўрганишда қайси жиҳатлардан ёнлашиш лозимлиги ҳақида узоқ сўзладилар. Домланинг "Девон" ҳақидаги мулоҳазалари шундан икки-уч ой кейин Институтнинг кенгайтирилган илмий кен- гаши йиғилишида қилинган маърузада ўз ифодасини топган. Афсуски, маъруза матни сақланиб қолмаган. Унинг тезислари 1976 йилда "Пўлкан шоир" тўпламида эълон қилинган.

"Девон" материалининг бирор жиҳатини номзодлик диссер- тацияси мавзуси қилиб бериш мумкин, — дедилар домла. — Аммо ҳар қанча чегараламайлик, материалнинг умумий ҳажми ниҳоят- да катта бўлгани сабабли қийналиб қоласиз. Бунинг устига, асарнинг кейинги жилдлари ҳам нашр этилган эмас. Шу сабабли бу мавзуни ҳозирча қўя турган маъқул. Иккинчи мавзу ҳам

ниҳоятда муҳим. Бироқ қўйилган муаммонинг қай бир жиҳатлари аспирант Темир Очиловнинг "Маматқарим полвон" дostonининг тарихий асослари" мавзусидаги диссертациясига ўхшаш келиб қолиши табиий.

Шунда: "Бўлмаса, бирор мавзуни ўзингиз аниқлаб беринг", деб илтимоc қилдим. Домла бир оз ўйланиб турдилар-да, бир неча мавзуларни, жумладан, "Алпомиш" дostonининг версия ва вариантлари", "Очилдов" дostonининг Фозил шоирдан ёзиб олинган икки варианты ҳақида", "Қундуз билан Юлдуз" дostonининг поэтикаси" кабиларни айтиб туриб ёздириб: "Боринг, материалларни кўриб чиқиб, яхши ўйлаб, шулардан бирини танлаб келинг", дедилар.

Айтилган мавзулар бўйича материалларни кўриб чиқа бошладим. Фольклор архивида "Алпомиш" дostonининг 15 варианты, "Очилдов" дostonининг 1928 ва 1936 йилларда Фозил Йўлдош ўғлидан Ҳоли Зариф томонидан ёзиб олинган икки нусхаси мавжуд экан. Дostonлар қўлёзмаларини кўриб чиқишда раҳматли Зубайда Ҳусайнова яқиндан ёрдам берди. Ҳатто, "Очилдов" дostonининг 1928 йилги нусхасини бошдан-охир ўқиб берди. Бундай холисона ёрдамни ҳеч вақт унутиб бўлмайди. Бу ўта меҳнаткаш олима билан фаолиятимнинг кейинги йилларидаги ҳамкорлигим ҳам анча самарали бўлди. Ўнлаб дoston ва эртакларни биргаликда нашрга тайёрладик...

1961 йил февраль ойининг бошларида домла билан яна, энди учинчи бор учрашдим. "Лозим кўрсангиз, "Алпомиш" дostonининг версия ва вариантлари" мавзусида ишласам", дедим. Домла: "Алпомиш" дostonи бўйича материаллар жуда кўп. Унга катта-катта олимлар қўл урган. Кейинчалик оғирлик қилди, қийналиб қолдим, бирор бошқа мавзу берсангиз, деб талаб қўймайсизми?" — дедилар. "Йўқ", дедим қатъий қилиб.

"Ундай бўлса, гап бундай, — дедилар домла. — Диссертацияни "Алпомиш" дostonининг ўзбек вариантлари", деб номлаш лозим. Мавзуни бундай қўйиш айни пайтда материаллар анча чегараланганини ҳам билдиради. Иш тахминан уч бобдан иборат бўлиши керак. Биринчи бобда дostonнинг ўрганилиш тарихи, иккинчи бобда вариантларнинг умумий обзори, учинчи бобда асосий мотивлар ёритилиши зарур. Диссертациянинг бундай тузилиши мавзуни яна бир оз чегаралайди. Дostonнинг бошқа

халқлардаги версия ва вариантларига дахл қилмаймиз. Аммо уларни ҳар томонлама ва пухта ўрганиш шарт. Достон вариантларининг ҳаммасини ҳам таҳлилга тортиш шарт эмас. Асосий диққатни ижодий вариантларга қаратиш лозим. Айрим олимлар вариантларни турли-туман ижроларда майда-чуйда ўзгаришлар билан воқе бўладиган нусхалардир, деб ҳисоблайдилар. Бу унчалик тўғри эмас. Ҳар бир вариант алоҳида олганда, мустақил бадий асар даражасига кўтарилгандагина эстетик аҳамият касб этади.

Яна бир нарсага алоҳида эътибор қаратиш даркор. Юқорида таъкидлаганимдек, "Алпомиш" достони бўйича жуда кўп тадқиқотлар олиб борилган. Икки-уч ой олдин атоқли олим, менинг ҳамкорим В.М.Жирмунскийнинг "Сказание об "Алпамыше" и богатырская сказка" номли фундаментал монографияси нашр этилди. Бу тадқиқотларни пухта ўрганиш, улардаги хулосалардан унумли фойдаланиш зарур. Аммо диссертация уларнинг бошқача бир шаклдаги такрори бўлиб қолмаслиги керак.

Домланинг диссертация мавзусини беришда бундай йул тутиши менга катта сабоқ бўлди. Ўшанда устоз биринчи учрашувдаёқ "Алпомиш" достони вариантлари" бўйича иш олиб борасиз, дейишлари мумкин эди. Лекин домла бундай қилмадилар. Сабр-қаноат билан мендай бир аспирантни фольклоршунослик илмига киришга тайёрладилар, десам муболаға бўлмайди.

Бу ўринда шуни ҳам тан олишим керакки, ўша вақтда домланинг шўро даври фольклори ҳақида айтганларининг моҳиятини унчалик англаб етмаганман. Бу мавзуда тадқиқотлар олиб бориш истиқболсиз эканини мутлақо тушунмаганман. "Анча тайёргарлик кўрганим мавзудан мени қайтариш учун домла шу гапларни айтди-кўйдилар-да", деб ўйлаганман. Домланинг бундай мушоҳада-мулоҳазаларининг моҳиятини кейинроқ, устоз ҳақида бир рисола, бир неча мақолалар ёзгандан кейин анча англагандай бўлдим. Устознинг 30-йилларда шўро даври фольклори бўйича икки тўплам ва бир неча мақолалар эълон қилгани, сўнг бирданига анъанавий халқ достонларини жиддий ўрганишга ўтиб кетгани сабабларини ўйлаб кўрмаганман. Бундан чиқадиган хулоса шуки, домланинг юқоридаги мулоҳазаларига

шўро даври фольклори ўткинчи, кўп ҳолларда ясама ҳодиса эканини ўз тажрибасида синовдан ўтказган алломанинг мушоҳадалари тарзида қараш лозим экан...

* * *

1968 йилнинг ўрталари бўлса керак, устоз "Қаҳрамонлик дostonларининг жанр хусусиятлари ва поэтикаси" мавзусида докторлик диссертацияси устида иш олиб боришни тавсия этдилар. Ўша пайтда Олий аттестация комиссиясининг номзодлик диссертацияси мавзусини докторлик диссертациясида давом эттириш мумкин эмас, деган қарори қабул қилинган эди. Домлага ана шу қарорни эслатиб, жонли дostonчилик аъналарида қаҳрамонлик эпосининг намунаси сифатида биргина "Алпомиш" дostonи етиб келганини, ҳатто унинг давоми "Ёдгор"да ҳам жанрий белгиларда ўзгаришлар мавжудлигини айтиб, "Ўзбек халқ бахшилари репертуарида тарихий дostonларнинг ўрни" мавзусида ишлашга розилик беришларини илтимос қилдим.

Олий аттестация комиссияси қарорини рўқач қилиб, ҳадиксираш ўринсиз, — дея сўз бошладилар Ҳоди Зариф. — Сизнинг номзодлик диссертациянгиз ва яқинда нашр этилган монографиянгизда "Алпомиш" дostonи вариантлари версия ва вариация муаммолари доирасида тадқиқ қилинган. Бу мумтоз асарга дostonчиликнинг кўплаб масалалари нуқтаи назаридан ёндашиш мумкин. Мен тавсия этган мавзуда ҳам биргина жиҳат — дostonни жанр хусусиятлари ва бадиийлик аспектида ўрганиш кўзда тутилмоқда, холос. Шу сабабли бу ўринда илгариги тадқиқотларнинг такрори ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Модомики, мен тавсия этган мавзуда иш олиб боришга кўнглингиз чопмаётган экан, тарихий дostonларни ўрганишга қарши эмасман. Аммо бўлғуси диссертацияда ҳозирданоқ масалани конкрет қўйиш керак. Менимча, тарихий дostonларнинг яратилишида тарихий воқеалар билан бирга дostonчилик аъналарининг ўрни ҳамда уларнинг юзага келиши бахши репертуари бойиб боришининг бир омили аспектида ўрганиш ҳар жиҳатдан мақсадга мувофиқдир. Шунда ҳам "Музаффархон", "Эдега" сингари айрим дostonларни ҳозирча тадқиқот доирасига киритмай, мавзунини бир оз чеклаш зарур.

Бу орада 1969 йил июнь ойининг бошларида Ленинградда бўлиб, академик В.М.Жирмунский билан докторлик мавзуси ҳақида маслаҳатлашдим. Тошкентга қайтгач, устозга В.М.Жирмунский тарихий дostonлар мавзусини маъқулламаганини, бахшилар амалиёти ва репертуари муаммолари бўйича Ўзбекистонда олиб борилган тадқиқот ишларини, яъни сизнинг ишингизни давом эттиришим кераклигини маслаҳат берганини сузлаб бердим.

Шунда: *Виктор Максимович мулоҳазаларида асос бор, — дедилар домла. — В.М.Жирмунский — ўта эҳтиёткор, шу билан бирга ҳеч ким эътироз билдира олмайдиган даражада дадиллик билан ўз қарашларини ўтказа оладиган олим. Фанда умуман манъ қилинган мавзулар бўлмаслиги керак. Аммо жамиятнинг маълум босқичидаги сиёсий вазият, мафкуравий қарашлар айрим мавзуларга эҳтиёткорлик билан ёндашишни талаб қилади, баъзан бундай мавзуларни ўрганиш онгли равишда вақтинча тўхтатилиб турилади. Мен ва Виктор Максимович бундай ҳолатларни бир неча бор ўз бошимиздан кечирганмиз. "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобининг нашр этилиши арафасида унинг корректурасидан "Эдега" дostonи ҳақидаги қисмини олиб қўйганимизни илгари сизга айтиб берган эдим.³¹ В.М.Жирмунский қамоқдан³² чиққандан кейин 30 йилларнинг иккинчи ярмида Ф.Энгельснинг "Франк диалекти" асарини таҳлил қилувчи мақолалар ёзиб, эълон қила бошлади. Бу ўзини тўла оқлашга ҳамда 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида кўчирилган немисларнинг лаҳжасини ўрганишга бағишланган ишларини нашр этиш учун йўл очишга бўлган бир уриниш эди. У шундай йўл излаб, имкон қидириб, қанчалик ҳаракат қилмасин, "Немецкая диалектология" номли фундаментал монографиясини 1956 йилдагина нашр этишга муяссар бўлди. В.М.Жирмунскийдай катта тажрибага эга бўлган олим сиёсат таъйиқи ва иккинчи жаҳон уруши бошланиши билан немисларга нисбатан муносабатнинг ўзгариши туфайли ўз монографиясини нашр этиш учун йигирма йилдан кўпроқ овора бўлган экан, сизнинг бўлажак диссертациянгизни тўғридан-тўғри ўтказмай қўйишлари ҳам мумкин. Шу сабабли бу эҳтиёткор олимнинг хайрихоҳлик билан билдирган мулоҳазаларини ҳисобга олиш зарур. Чунки тарихий дostonлар бўйича тадқиқот иши олиб бормоқчи бўлган киши*

"Музаффархон", "Назар ва Оқбўтабек" каби чоризм сиёсатига қарши қаратилган дostonларни четлаб ўтиши мумкин эмас. Бунинг устига, ҳалигача "Эдега" эпоси масаласи тўла ҳал қилинмаган. "Шайбонихон" дostonи ҳақида ҳам бир-бирига қарама-қарши фикрлар мавжуд. Илгариги суҳбатлардан бирида мен бу дostonларга даҳл қилмасликни, мавзунини бир оз чегаралаб олишни маслаҳат берган эдим. Аслида бу тўғри йўл эмас. Ҳар қандай тадқиқот мавжуд материаллар асосида олиб борилиши, уларга объектив баҳо берилиши лозим. Иккинчидан, тарихий дostonлар бахшилар репертуарида асосий ўрин тутмайди. Шу сабабли уларни ўрганиш унча долзарб эмас. Бу хил дostonларга диссертация сифатида эмас, балки айрим мақолалар ва рисоалар тарзида илмий муносабат билдирилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Диссертация мавзуси ва унда қўйилган масалалар ғоятта аниқ, ҳар хил эътирозларга, хусусан, сиёсат билан боғлиқ гап-сўзларга асос бермайдиган, нисбатан бетарафроқ бўлиши керак. Шу маънода В.М.Жирмунский тавсия этган мавзу ҳар жиҳатдан маъқул ва долзарбдир. Бу мавзу ниҳоятда катта. Шу сабабли уни бахши амалиёти, яъни дostonчилик санъати ва эпик репертуарнинг бойиб бориш омиллари масалалари тарзида чегаралаб олиш зарур. Бугун етакчи бахшлар барҳаёт эмас. Дostonчилик билан боғлиқ кўпгина тартиб-қоидалар, ижрочилик амаллари унутилиб бормоқда. Шу сабабли мавзунини ёритишда дostonлар матнида сақланиб қолган материалларга, бахшлар термаларидаги маълумотларга алоҳида эътибор бериш лозим...

Биринчи мақола

Биз аспирантурада таҳсил олган йилларда рус тили ва чет тили бир ярим йил. ҳаттоки баъзан аспирантнинг тайёргарлик даражасига қараб, икки йил ўқитиларди. Бунинг устига аспирант ихтисослигидан ташқари "Адабиёт назарияси" фанидан ҳам номзодлик имтиҳони топшириши шарт эди. Бундай шароитда аспирантлик муддатининг қарийб учдан икки қисмини номзодлик имтиҳонларига тайёргарлик куриш ва уни топшириш олиб қўйиши табиийдир. Шу сабабли, вақтли

матбуотда турли-туман мавзуларда катта-кичик мақолаларим эълон қилинган бўлса-да, аспирантура муддатининг биринчи ва иккинчи йилларида, ҳатто учинчи йилнинг биринчи ярмида ҳам диссертация мавзуси бўйича бирорта ҳам мақола нашр эта олмаганман. Менинг бундай бамайлихотирлигимга устознинг бир насиҳатомуз танбеҳи ҳам сабаб бўлган, албатта. Гап шундаки, аспирантурага қабул қилинганимдан кейин бир ярим йил давомида ихтисосликдан бошқа барча номзодлик имтиҳонларини муваффақиятли топширдим. Фольклор архивидаги "Алпомиш" дostonи вариантларини кўриб чиқиб, улардан кўчирмалар олдим. Дoston тўғрисидаги адабиётларни ўргандим. Ҳатто бу адабиётларни жамлаб, ўзимча бир библиография ҳам туздим. Кейинчалик бу библиография тузатилган ва тўлдирилган ҳолда диссертацияга илова қилинди. Мана шу ишлардан кейин ўзимнинг тайёргарлигимга ортиқча баҳо бердим шекилли, бир мақола тайёрлаб, 1962 йил июнь ойининг охирларида домланинг ҳузурига бордим.

– Мақолангиз нима ҳақида? – сўрадилар устоз.

– А. Абдунабиев ва А. Степановларнинг "Алпомиш" дostonи бўйича матбуотда эълон қилган мақолаларининг таҳлили ва танқиди тўғрисида, – дея жавоб бердим. Домла мақолани қўлга ҳам олмай: "Бўлмайди", дедилар. Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Шунда устоз бир оз койиш, бир оз насиҳат тарзида шундай деганлари ҳаётимда бир умр сабоқ бўлиб қолди:

Бундай кераксиз ишларга вақтни сарфлаш ортиқча. Бунинг устига, алақачон баҳоси берилган мақолаларни яна танқид қилишга зарурат йўқ. Бу - мен ақли, фалонча аҳмоқ эди, деганга ўхшаган бир гап, мақола ёзишнинг энг осон йўли. Бундай ишларда фикр ҳам бўлмайди, мулоҳаза ҳам бўлмайди, ортиқча бош қотиришга зарурат ҳам йўқ, фақат илгари айтилганлар бошқача бир йўсинда чиройли қилиб такрорланса бас. Бу - тадқиқотчининг иши эмас. Бунинг устига унинг сизнинг диссертациянгиз мавзусига алоқаси ҳам йўқ. Фанда "ақл ўргатишга" уриниш зарарлидир. "Уни ундай қилиш керак, буни бундай қилиш зарур", дея умрини самарасиз ўтказаяётганлар оз эмас. Илмда қуруқдан-қуруқ инкорнинг ҳеч қачон фойдаси бўлмаган. Мен аминман: А. Абдунабиев ва А. Степановлар сафсаталарининг тескарисини ёзиб, бир мақола тарзида жамлаб келгансиз. Шу сабабли мақолангизни қўлга олиб,

ўқиб чиқишни ҳам лозим кўрмадим. Менинг нега бундай йўл тутганимни яхшилаб ўйлаб кўринг. Агар тўғри хулоса чиқара олсангиз, диссертациянгизнинг муваффақиятли яқунланишига эришасиз, умуман кейинги илмий фаолиятингизда қоқилмайсиз.

Эсингизда бўлса керак. Диссертациянгиз мавзуси билан боғлиқ дастлабки учрашувдаёқ В.М.Жирмунскийнинг "Сказание об Алпамыше и богатырская сказка" китобини жиддий равишда ўрганиш зарурлигини тавсия этган эдим. Ҳозирча "Алпомиш" достони ҳақида энг йирик монография бўлган ушбу китобда ақалли бирор марта бўлса ҳам А.Абдунабиев ва А.Степановларнинг номлари тилга олинганми? Йўқ. Нега шундай? Чунки улар ёзган мақолаларнинг ҳақиқий илмга мутлақо алоқаси йўқ. Сиз китобни ўқибсизу ундан сабоқ олмабсиз. В.М.Жирмунскийнинг бундай муносабатини ўйлаб кўриб, фикр тарозисидан ўтказиш керак эди. Илмий асар ўқиганда, нега шундай, деган саволни бот-бот киши ўзига бериб туриши зарур.

Менинг бу мулоҳазаларимдан А.Абдунабиев ва А.Степановларнинг ғайриилмий мақолаларига муносабат билдириш керак эмас, деган маъно чиқмайди. Эҳтимол, фольклоршунослик тарихи, ўша давр ҳақида обзор-мақолалар ёзганда, унинг салбий оқибатларини аҳён-аҳёнда эслатиб туриш зарурдир. Аммо унга махсус мақола бағишлаш, қандай муносабатда бўлишдан қатъиназар, ўша йилларда фаолият кўрсатган ҳақиқий олимларнинг ҳамиятига тегади. Ахир, айтадилар-ку: "Гўнгни ковласанг, ҳиди чиқади", деб. Бу бир. Иккинчидан, ўша ғайри илмий нарса ҳақида бугун мен, эртага сиз, индинига яна бошқа биров танқидий мақолалар ёзиб, эълон қила бердик, дейлик, қарабсизки, оддий одамлар, хос бўлмаган кишилар наздида ўшундай сафсатабозликнинг муаллифлари қандайдир "жабрдийда қаҳрамонга" айланади-қолади. Бу — жамиятнинг маънавий камолоти учун ниҳоятда хавfli ҳолат. Улар жабрдийда эмас ёки ўша давр сиёсатининг қурбони ҳам эмас. Улар ишонч билан, ўзларининг гоъвий эътиқодлари асосида ўша нигилистик характердаги мақолаларини ёзганлар ва бугун ҳам бизнинг фикрларимиз тўғри эди, деб юрибдилар.

Менинг бундай муносабатимдан хафа бўлманг. Ҳали мақолалар эълон қилишга улгурасиз. Одатда диссертация маълум даражада шакллангандан кейин унинг айрим қисм-ларини мақолалар ёки илмий ахборотлар тарзида эълон қила бориш мақсадга муво-

фиқдир. Аммо бундай яхши ниятни ур-йиқит тарзидаги мақола билан бошламаслик керак. Чунки илмий жамоатчилик бошловчи тадқиқотчининг биринчи, иккинчи мақолаларига қараб баҳо беради. Диссертация юзасидан эълон қилинадиган мақолалар салмоқдор, фактлар билан асосланган, энг муҳими, кичик бўлса ҳам, янги бир мулоҳазани ўзида ифодалаган бўлмоғи лозим”.

Домланинг бундай йўл тутишидан, қанчалик оғир бўлмасин, ранжиган эмасман. Аксинча, тасаввурларим янада кенгайгандай бўлди, бир ишга қўл урганда, уни ҳар томонлама ўйлаб кўриш зарурлигини англаб етдим. Ёзиб келган “мақолам”ни ташлаб юбориб, диссертация мавзусига доир адабиётларни қайтадан ўрганишга киришиб кетдим. Бу орада 1962 йилнинг ёзида домла раҳбарлигида Тошкент ва Самарқанд вилоятларига уюштирилган фольклор экспедициясига иштирок этиб, Хатирчи туманининг Ёнбош қишлоғида яшовчи устазода бахши Эгамберди Олломурад ўғлидан “Алпомиш” дostonининг бир вариантини (раҳматли Малик Муродов билан биргаликда), Ховос туманининг Қўшқанд қишлоғида яшовчи Исо Янгибой ўғлидан дostonнинг мазмунини ёзиб олдим.³¹ Шу йилнинг кеч кузида Тошкентга келган, Тожикистоннинг Данғара тумани Қўшқия қишлоғидан бўлган бахши (соқи) Аҳмаджон Соибназаровдан дostonнинг яна бир вариантини ёзиб олдим. Шу тариқа бўлғуси диссертация учун Фольклор архивида мавжуд дoston вариантлари қаторига янги материаллар ҳам тўплана борди.

Аҳмаджон соқидан “Алпомиш” дostonини ёзиб олгач, домлага учрашиб, дostonнинг ушбу варианты хусусиятлари ҳақида ахборот бериб, бахши устози Ҳайбат соқидан ўрганиш билан бирга Фозил шоир варианты нашридан ҳам ўқиб ўрганганини, Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақайлар орасида бир қанча бахшилар ҳозир ҳам барҳаёт эканини айтдим.

“Бу жуда қизиқ жараён экан. Дostonчилик анъанасида китобдан ўқиб ўрганиш илгари ҳам саводли бахшилар амалиётида бўлган. Бошқа бахшилар вариантларида ҳам шундай тамойиллар кўзга ташланса, уларни бир-бирига қиёслаб, диссертацияда алоҳида бир қисм сифатида ёритиш зарур. Бунинг учун Тожикистонда яшовчи ўзбеклар орасига илмий сафарга бориб келиш лозим”, дедилар устоз.

1963 йилнинг июль ойида Тожикистоннинг ўзбеклар тўп бўлиб яшайдиган жанубий районларида ўтказилган якка (шахсий) экспедициям анча самарали бўлди.³⁴ Шуниси қизиқки, бу ерларда Қашқадарё ва Сурхондарё вилоятларидан кўчиб борган бир қанча бахшилар ҳам яшар экан. Экспедиция давомида бошқа материаллар билан бир қаторда Данғара туманининг Жорубқул қишлоғида яшовчи Тўла соқи Ҳайбат ўғлидан "Алпомиш" достонининг мазмунини, Колхозобод туманининг Пахтаорол қишлоғида яшовчи асли шерободлик бахши Бўрибой Аҳмедовдан достоннинг бошқа бир вариантини ёзиб олдим.

Шундай қилиб, диссертация учун керагидан ортиқ материаллар тўпланди, каттагина қисми ёзиб ҳам бўлинди. Аммо аспирантлик муддатининг учинчи йили ҳам ўтиб бораётганига қарамай, диссертация мавзуси бўйича бирорга ҳам мақола эълон қилинган эмас. Бу нарса мени жиддий ўйлантириши табиийдир. Эълон қилинадиган ҳар бир мақолага нисбатан доланинг талабчанлиги аён. Бунинг устига, А.Абдунабиев ва А.Степановларнинг танқидига бағишланган "мақола" билан боғлиқ бир йил аввал бўлиб ўтган ҳолат ҳам такрорланмаслиги керак. Шу сабабли биринчи мақолада аниқ бир янги мулоҳаза ифодаланиши лозим, деган қарорга келдим. Бундай мақола ёзишимга "Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари адабиёти тарихи" китобидаги бир мулоҳаза туртки бўлди. Унда "Алпомиш" достони ҳақида фикр юритилиб: "Эпоснинг кўпчилик вариантлари – шеърый, фақат биттаси – прозаик", деган қараш илгари сурилади.³⁵ Муаллифлар "прозаик вариант" деганда, қайси нусхани назарда тутганликларини очиқ айтмасалар-да, 1928 йилда Тожикистоннинг Шахристон туманидаги Қайирма қишлоғида яшовчи Мавлон Пирмат ўғлидан А.К.Боровков ёзиб олган достоннинг мазмуни³⁶ кўзда тутилган бўлса керак, Ўзбек достончилиги мисолида "прозаик вариант", "прозаик версия" бўлмайди, деган хулосага келдим. Шу хилдаги мулоҳазалар О.А.Валитованинг "Алпомиш" достонининг татар версияси ҳақидаги мақоласида ҳам мавжуд экан.³⁷ Унда бундай намуналар, яъни достонларнинг ёзиб олинган мазмунлари эпос жонли оғзаки анъаналари сўна боришининг ҳосиласи сифатида юзага келган вариантлар, фольклорнинг алоҳида жанри

тарзида баҳоланган. Шуларни умумлаштириб, "Алпомиш" достонинг ўзбекча прозаик мазмунлари ҳақида" номли мақола тайёрлаб, 1963 йил август ойининг охирларида домлага олиб бордим. Домла кўриб чиқиш учун мақолани олиб қолдилар.

Эртасига кутубхонада эдим. Раҳматли Темир Очилов келиб, домла йўқлаётганликларини айтди. Тезда институтга етиб бордим.

Мақолангизни кўриб чиқдим, — дедилар устоз. — Менга маъқул бўлди. Достон мазмунлари алоҳида вариант бўлмай, улар етакчи бахшилар оғзида ёзиб олинган, асар сюжети асосларини ўрганишида муҳим аҳамиятга эга бўлган баёнлар экани, бундай баёнларни бахшиларнинг ўзлари "эرتак қилиб айтмоқ" десалар-да, улар эртак эмаслиги борасидаги мулоҳазаларингиз қўллаб-қувватлашга арзирлидир. Менимча, мақолани яна бир кўриб чиқиб, ундан профессор А.К.Боровков ҳақидаги тафсилотларни олиб ташлаб, фақат ҳавоалар билан чекланиш лозим. Иккинчидан, достончилик анъаналарининг сўна бошлаши ёки инқирози ҳақидаги фикрларга ўзбек достончилиги мисолида шундай дея аниқлик киритиш даркор. Бунда бир-икки гап билан достоннинг тожик вариантларига ҳам муносабат билдириб кетилса, масала янада ойдинлашади.

Шуни унутмаслик керакки, достончилик жонли анъаналарининг сўна бошлаши билан у ёки бу достоннинг бахшилар эпик репертуаридан тушиб қолиши ёки унутилиши бир хил ҳодиса эмас. Бу - достончиликка хос икки хил жараёндр. Шу сабабли ҳар бир ҳодисага аниқ ёндашув зарур".

Икки кун ичида домланинг айтганлари асосида мақолани тайёрлаб, ҳузурларига келдим. Устоз мақолани қайта кўриб чиқмай, охириги саҳифасига: "Нашрга тавсия этаман", деб ёздилар-да: "Айримлар Ҳоди Зариф бировларнинг мақолаларини вақтида кўриб бермайди, дея ҳар хил гап-сўзларни тарқатиб юришларини биламан. Аслида кимдир менга бирор қўлёзма берса, вақтида кўриб чиқишига ҳаракат қиламан. Аммо қўлёзмаси маъқул бўлмаса, ташлаб қўяман, ўзига ҳам бирор нарса демайман. Бундай муносабатда бўлганимнинг сабабини тадқиқотчининг ўзи билиб олишига ҳаракат қилсин, мақоласининг яроқсизлигига ўзи ишонч ҳосил қилсин, мавжуд адабиётлар ва манбаларни қайтадан ўрганиб, мақола ёки диссертациянинг янги тузатилган ҳамда

тўлдирилган нухасини тайёрласин мазмунида йўл тутаман. Эҳтимол, бу йўл унча тўғри эмасдир. Аммо бировга ёзган мақоланг яроқсиздир, бўлмайди, деб айтиш ҳам ниҳоятда оғир. Унинг бирор бир маслаҳат ёки "йўл кўрсатиш" билан бўлмаслигини бўлғуси тадқиқотчининг ўзи англаб етмоғи керак, дедилар.

Шундан кейин устоз мақолани менга ҳам қайтармай: "Юринг", дея "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали ходимлари ишлайдиган хонага олиб кириб, нашриёт муҳарририга: "Бу мақолани журналнинг нашрга берилаётган сонига киритинг, аспирантлик муддати тугаётир. Таҳририят аъзолари билан узим гаплашаман", деб мақолани қолдирдилар. Мақола орадан икки ой ўтар-ўтмас журналнинг 1963 йил 5-сонига босилиб чиқди. Ўша йили журналнинг 6-сонига иккинчи - "Алпомиш" достонининг узбек версиялари ҳақида"ги мақолам нашр этилди. Домланинг бундай йўл тутиши ва муносабатидан ниҳоятда хурсанд бўлиб, шундай устозим борлигидан қалбим гурурга тўлиб юрган бўлсам-да, ўша йилларда унинг моҳиятини тула англаб етмаганман. Кейинчалик ўйлаб қарасам, улкан алломанинг бундай йўл тутиши бўлғуси ёш олимни тадқиқотчилик ишига босқичма-босқич тайёрлаб боришнинг ўзига хос бир усули экан...

"Ўзбек халқ ижоди"

Ўтган аср эллагинчи йилларининг иккинчи ярми ва олтмиш-инчи йилларнинг бошларида халқаро миқёсда ҳам, собиқ иттифоқ доирасида ҳам ўзбек фольклоршунослиги ютуқларининг эътироф этилиши жуда ҳам юқори даражага кўтарилган эди. Бундай эътироф 1956 йил сентябрь ойида "Алпомиш" достонига бағишланган минтақавий илмий анжуманнинг ўтказилиши, 1957 йил июнь ойида Тошкентда ўтказилган шарқшуносларнинг биринчи бутуниттифоқ конференциясида фольклор масалаларининг махсус муҳокама қилиниши, "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" монографиясини қайта чоп этиш масаласининг илмий жамоатчилик томонидан кўтарилиши ва унинг муфассал баёни 1958 йилда Олмония-

нинг нуфузли журналларидан бирида босилиб чиқиши, 1959 йилда атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғли 90 йиллигининг кенг нишонланиши, 1960 йилда В.М.Жирмунскийнинг "Сказание об Алпамыше и богатырская сказка" китобининг нашр этилиши каби фанимиз тарихидаги ўта муҳим воқеа ва ҳодисалар билан боғлиқдир. Илмий ҳаётдаги бундай қизгин жараён янги-янги таклифлар ва ғояларнинг юзага келишига асос бўлиши табиийдир. Шундай таклифлардан бири атоқли олим С.П.Толстовнинг Тошкентда Фольклор ва этнография институти ташкил этиш тўғрисида Ўзбекистон Фанлар академияси президиумига 1961 йилнинг бошида йўллаган мурожаатномасидир. Гарчи турли сабаб ва баҳоналар билан шундай институт ташкил этилмаган бўлса-да, унинг турли доираларда муҳокама қилиниши Ўзбекистон фольклористика мактаби эришган ютуқларни холис баҳолаш ҳамда фольклор ва фольклоршуносликка илмий жамоатчилик диққати ва эътиборини тортишда катта аҳамиятга эга бўлди. Бу ўринда 1958-1961 йилларда Тил ва адабиёт институтининг директори вазифасида фаолият кўрсатган А.П.Қаюмовнинг Ҳ.Т.Зарифовга эълон қилган асарлари учун филология фанлари доктори илмий даражасини бериш тўғрисидаги таклифни қўллаб-қувватлашни сўраб, 1961 йилда етакчи олимлар ва илмий ташкилотларга йўллаган алоқа хатларини ҳам алоҳида таъкидлаш зарур. Академик Азиз Қаюмов ташаббуси билан бошланган бу жараён ижобий яқунланди. 1965 йилнинг март ойида Ҳоди Зарифга докторлик илмий даражаси берилди. Энди у ўзбек фольклоршунослиги бўйича биринчи фан доктори, шу соҳада биринчи профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби сифатида фаолият доирасини янада кенгайтирди.

Ўша йиллардаги фан тараққиётини тезлатиш ва йирик ишларни амалга оширишга йўналтирилган таклиф ва ғояларнинг энг муҳими ва асосийси шубҳасиз "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдликни нашр этиш масаласининг кун тартибига қўйилишидир. Кўпжилдликни нашр этиш ғояси, унинг мазмун-моҳиятини белгилаш тўлиғича Ҳоди Зарифга тегишлидир. Шундай нашрни амалга ошириш зарурлигини мен илк дафъа устоздан 1962 йил июль-август ойларида Тошкент ва Самарқанд

вилоятларига уюштирилган фольклор экспедицияси давомидаги суҳбатларда эшитган эдим. ўшанда устоз: "Ўзбек фольклори ёдгорликлари" деган умумий ном остида тайёрланажак бу нашр 20-25 жилддан иборат бўлмоғи керак. Унга халқ оғзаки бадиий ижодининг барча жанрларига оид энг сара асарлар киритилади. Кўпжилдлик халқ ижодкорлари оғзидан бевосита ёзиб олинган Фольклор архивидаги қўлёзмалар асосида тайёрланади ва кенг халқ оmmasига мўлжалланган соф филологик танланган нашр бўлади. Биринчи босқич сифатида шундай йўл тутилиши мақсадга мувофиқдир. Чунки ҳар қандай катта ишнинг муайян тайёргарлик босқичи бўлади, ҳозирча фольклор асарларини куйлари ва ижрочилик кўринишлари билан биргаликда нашр этиш имконияти йўқ. Эҳтимол, кейинроқ халқ куйлари ва этнографиясини ҳам ҳисобга олган ҳолда 50-60, балки ундан ҳам кўпроқ жилдлардан иборат кўпжилдликларнинг нашрини амалга ошириш имконияти туғилиб қолар", деган эдилар.

Шундай қилиб, 1962 йилнинг охири, 1963 йилнинг бошларидан бошлаб Ҳоди Зариф кўпжилдликни тайёрлашнинг ташкилий ва амалий ишларига жиддий киришиб кетди. 1963 йилда Институт илмий кенгашининг қарори билан Фольклор сектори ходимлари 1961-1965 йилларда бажариши режалаштирилган "Ўзбек совет фольклоршунослиги тарихи очерклари" мавзуси устидаги тадқиқот ишлари тўхтатилди.³⁸ Илмий ходимларга кўпжилдликнинг проспекти ва унга кирувчи асарларни нашрга тайёрлаш принципларини ишлаб чиқиш учун материаллар йиғишга топшириқлар берилди. Аммо нашр проспекти ва унга кирувчи асарларни тайёрлаш принципларини ишлаб чиқиш ғоятда қийин кечди. Бу йўналишда ва ташкилий масалаларни ҳал қилишда фақат Ҳоди Зарифнинг бир ўзи шуғулланди. 1963-1964 йилларда кўпжилдликни нашрга тайёрлаш масаласи Фольклор секторидида бир неча марта муҳокама қилинди. Ниҳоят, Фольклор секторининг 1964 йил 18 апрелдаги йиғилишида кўпжилдликни "Ўзбек халқ ижоди" деган умумий номда ягона тартибда рақамли тарзда эмас, балки жанрлар бўйича жилдларнинг тайёрланишига қараб, бир хил муқова ва шаклда кетма-кет нашр эта боришга келишиб олинди. Дастлаб кўпжилдликни "Ўзбек фольклори ёдгорликлари" номида ҳар бир жанрни алоҳида-алоҳида сериялар тарзида рақамлаб, нашрга тайёрлаш режалаштирилган эди. Иш давомида дастлабки

режанинг бундай ўзгартирилиши илмий жиҳатдан унчалик тўғри бўлмаса-да, кўпжилдликни тайёрлашга жалб этилган илмий ходимларнинг ниҳоятда озлиги, уларнинг тайёргарлик даражаси бир хил эмаслиги шуни тақоза этарди. Ўша йилларда, аниқроғи, 1961 йилда Фольклор секторида 7 нафар фан номзоди (Ҳоди Зариф, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Қалли Айимбетов, Жуманиёз Қобулниёзов, Охунжон Собиров, Муҳаммаднодир Саидов), уч нафар илмий даражасиз кичик илмий ходим (Зубайда Ҳусаинова, Феруза Султонова, Осим Боқиев), уч нафар лаборант (Файзулла Убайдуллаев, Шаҳзода Ҳўжаева, Тиловқул Ашуров) ишларди. Битта ҳам фан доктори бўлмаган. Ана шундай озгина салоҳият билан кўпжилдликни нашр этишга киришиш илмий нуқтаи назардан ҳам, маданий-марифий жиҳатдан ҳам ниҳоятда катта воқеадир. Буни кўпжилдликнинг ташкилотчиси ва илҳомчиси Ҳоди Зарифнинг ўзига хос жасорати тарзида баҳолаш зарур.

Ўша йиғилишда, яъни 1964 йил 18 апрелда Ҳоди Зариф "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлигига кирадиган асарларни тайёрлаш принциплари" ҳақида батафсил маъруза қилди.³⁹ Олим "Принциплар"нинг асосий моҳиятини баён қилар экан, маърузаси охирида яна қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эди:

"Кўпжилдлик танланган илмий-оммабон нашр бўлади. Шуни унутмаслик керакки, илмий-академик нашрларни тайёрлашга нисбатан илмий-оммабон нашрларни ҳозирлаш анча оғир ва қийиндир. Чунки бундай нашрларда илмийликни тўла сақлаган ҳолда унинг ҳар хил дид ва савияга эга бўлган барча кишиларга мўлжалланганига ҳам алоҳида эътибор берилади. Шу сабабли бунда танлаш билан бирга матнни тўла сақлаш ўта муҳимдир. Фольклор асарлари матнида ҳар бир кичик деталь, ҳар бир сўз, ҳатто ҳар бир товушнинг ўз ўрни, поэтик функцияси бор. Шу сабабли матндаги бирор сўз ёки кичик бир детални ўзгартириш, уни ўчириб ташлаш ёки бошқа бир муқобили билан алмаштириш асарнинг фольклорлик хусусиятини йўқотиши табиийдир. Бугун сизларга тарқатиладиган "Принциплар"да бу ҳақда аниқ қоидалар тавсия этилаётган бўлса-да, яна бир икки ҳолатларни алоҳида таъкидламоқчиман. Чунки ҳар қандай мукамал йўриқномаларда ҳам барча ҳолатларни тўла қамраб олиш ва зарур тавсиялар бериш имкониятдан ташқаридир. Шунинг учун ҳам матнни нашрга тайёрловчи фольклоршунос ҳар бир хос ҳолатда матннинг умумий руҳидан келиб чиқиб, илмий нуқтаи

назардан ёндошмоғи ва уни китобхоннинг бадиий-руҳий жиҳатдан аниқ ҳис этишига кўмаклашмоғи лозим. Бир-икки мисол келтирайлик:

"Равшан"дostonида бозордаги кўшкда турган Зулҳумор ва унинг канизлари тасвирида Равшаннинг уларнинг шаъну шавкатига қараб айтган чиройли бир монологи берилган. Йигирма банддан ортиқ бу шеърий парчада ҳар тўртликдан кейин:

Туринглар, Чамбил кетамиз,
Журиглар, Чамбил кетамиз! -

мисралари такорланиб келади. Бу мисралардаги "журиглар" сўзини адабий нормаларга яқинлаштириб, "юринглар" тарзида бериш умуман тўғри бўлса-да, бу ўринда мисраларнинг жарангдорлиги ва қофияларнинг ўта тўлиқлигини таъминлаш мақсадида аслидагидек қолдириш маъқулдир. Чунки "тур-юр"га нисбатан "тур-жур" бошқачароқ жаранглайди, мисраларга ўзига хос бир поэтик эффект бағишлаб, товушлар оҳангдорлигини кучайтиради, демакки, мазкур мисраларнинг бадиийлик даражасини оширади. Шунингдек, шу шеърий парчанинг уч-тўрт ўрнида "Туриглар, Чамбил кетамиз" мисрасининг охирига "ўлгурлар", "куйгурлар", "санамлар" каби сўқма сўзлар мавжуд. Достонни нашрга тайёрлаганда, бундай сўзларни ўчириб ташлаш матн бадиийлигига зарар етказмайди. ҳатто оддий китобхон у ёқда турсин, қўлёзма билан таниш бўлмаган мутахассис ҳам асл матнда шундай сўзлар борлигини тасаввур ҳам қила олмайди. Шундай бўлса ҳам, достон оғзаки ижро шароитларида бизгача етиб келганини ҳисобга олиб, нашрларда бундай сўқма сўзларни ўчириб ташламай, қолдириш мақсадга мувофиқдир. Бу билан фольклор асарлари оғзаки ижод намуналари эканига хос бўлган бир хусусиятни сақлаб қолган бўламиз. Чунки бахши авж нуқталарда дўмбира ва куй маромига қараб, бу мисраларни "Туриглар, Чамбил кетамиз, ҳей, ўлгурлар, Журиглар, Чамбил кетамиз" тарзида куйлайди.

Фольклор асарларида ранглар алоҳида моҳият касб этади. Ҳатто улар у ёки бу этник гуруҳнинг эстетик дидини билдиради. Масалан, Хоразм қўшиқларидан бирида "Қора кастюм кийган эрга бораман" мисраси мавжуд. Агар шу қўшиқ қипчоқ гуруҳига мансуб аҳолидан ёзиб олинганда, албатта, "қора" сўзи ўрнида

"қизил" қўлланган бўлар эди. Бу мисрани "Яхши меҳнат қилган эрга бораман" тарзида тахрир қилиш фольклорни қўпол равишда сохталаштириш демакдир. Афсуски, илгариги нашрларда аҳён-аҳёнда бўлса ҳам, шундай ҳолатлар кўзга ташланиб туради. Бунинг аниқ мисоллари "Принциплар"да ҳам келтирилган. Бундай ҳолатларни қайта-қайта эслатиш илгариги нашрларда йўл қўйилган хато ва камчиликни, ножўя тахрир зарарини кўрсатиш учунгина эмас, балки уларни тузатиш ҳамда кейинги нашрларда такрорламасликка даъват, деб ҳам тушунмоқ лозим.

Фольклор асарларида тоғу тош, қиру дала, жой номлари, киши исмлари, тарихий шахслар отлари ҳам алоҳида ўрин тутади. Баъзан бундай исм ва номлар дoston ёки эртак сюжетига алоқаси йўқдек туйилиши мумкин. Шу сабабли бундай ҳолатларда ўша номларни матндан тушириб қолдиравериш ёки таркибида шундай исмлар келган мисраларни қисқартириш тўғри эмас. Шундай қилиш билан муҳим бир тарихий фактни йўқотиб юбориш мумкин. Масалан, дostonларда Гўрўғли таърифида "Маҳмудни филдан қулатган" мисраси келади. Шу биргина мисрада узоқ тарихимиздаги бир воқеанинг бизгача элас-элас етиб келган излари сақланиб қолган. Мисрадаги Маҳмуд оддий Маҳмуд эмас, балки тарихдаги Маҳмуд Ғазнавийдир. Маълумки, Маҳмуд Ғазнавий 1007-1008 йилларда Қорахонийларга қарши 500 фил билан жанг қилган. Мисрада ана шу тарихий воқеага ишора бор. Бундай ўринларда нашрга тайёрловчи муайян бир изоҳларни бериб борса, нашрнинг қиммати янада ошади. Дostonларда мавжуд элас-элас етиб келган шундай тарихий воқеа ва фактларни йиғиб, дoston ёки эртак ўша даврларда яратилган экан, деган хулоса чиқариш илмий ҳақиқатга тўғри келмайди. Уларни тарихий воқеаларнинг фольклорда сақланиб қолган акс садоси тарзида тушунмоқ даркор. Шунингдек, дoston ва эртаклардаги қалмоқ, араб, армани, қизилбош кабиларни муайян бир халқ сифатида эмас, балки асар қаҳрамонига қарши кураш олиб борган эпик душманлар тарзида тушунмоқ ва изоҳламоқ керак бўлади.

Кўпжылдикни нашрга беришда бир оз ноилмиyroқ йўл тутушига мажбур бўлмоқдамиз. Чунки бундай нашрларга бир неча жыллар тайёр бўлгач, киришиш керак эди. Энди эса, бунга имконият ва вақт етишмайди, нашриёт ҳам икки жылдани шу йилда нашр этишни режалаштирган. Аммо ҳар бир жылдани шакл-

лантирганда, унинг бир жанрдаги ва бир-бирига яқин асарлардан таркиб топишига алоҳида эътибор бериш зарур. Айтайлик, сеҳрли эртақлар бир жилдга жамланса, ҳаётий эртақлардан иккинчисини шакллантириш лозим. Ҳозир "Интизор", "Нурали", "Муродхон", "Рустамхон" дostonлари нисбатан тайёр. Фақат масъул муҳаррир бир кўриб чиқиши керак бўлади. Менимча, "Интизор" ва "Нурали" дostonларини шартли равишда биринчи жилд сифатида нашрга топшириш мумкин. Бизга "шундай катта нашр нега "Алпомиш" ёки "Гурўғлининг туғилиши" дostonи билан бошланмади, муайян бир тасниф ва тартиб асосида чоп этилса, бўлмасмиди", дея эътироз билдиришлари табиий. Аммо бундан бошқа иложимиз йўқ. қайси жилд тайёр бўлса, ўшани нашрга бера борамиз..."

Шу тариқа 1964 йилнинг апрель ойидан бошлаб "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлигини нашрга тайёрлаш ва чоп этиш ишлари тезкорлик билан бошланиб кетди. Дастлабки уч жилд ("Интизор", "Муродхон", "Дастагул")ни устоз тайёрловчилардан кейин архивдаги асл нусхалари билан солиштириб, жиддий равишда кўриб чиқдилар. Шу сабабли ҳам бу жилдлар етарли даражада луғат ва изоҳлар билан таъминланган. Устоз барҳаётлигида нашр этилган қолган жидларнинг айрим қисмларигина домла назаридан утказилган. Домла кўпжилдлик нашрини бошлашда ноилмийроқ йул тутишга мажбур бўлдик, дея эътироф этган бўлсалар-да, 1964-1990 йиллар давомида чоп этилган 37 жилд китоб фольклоршунослигимиз тарихида улкан воқеа бўлди. Жилдлар бир-бирини такрорламайди ва уларда вариантлар деярли берилмаган. Кўпжилдлик ўзбек фольклори деярли барча жанрлари намуналарини қамраб олган. Жумладан, кўпжилдликнинг 21 таси дostonлардан, 8 таси эртақлар, афсона ва ривоятлардан, 4 таси қўшиқлардан иборат. Латифа, аския, мақол ва топишмоқлар алоҳида-алоҳида жилдларни ташкил этган. Ушбу жилдларга 55 та анъанавий ва 10 та янги дostonлар, 415 та эртақлар, афсона ва ривоятлар киритилган. Фольклоршунослардан Ҳоди Зариф 8 та, Мансур Афзалов 10 та, Зубайда Хусаинова 12 та, М.Саидов, Т.Мирзаевлар олтитадан, М.Алавия, Б.Саримсоқовлар тўрттадан, М.Муродов учта, К.Имомов, О.Собиров, Ҳ.Раззоқов, Т.Ашуров, С.Асқаров, Н.Сабуровлар иккитадан, Х.Расулев, Т.Ғозибоев,

Р.Муҳаммадиев, Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов, Ш.Хўжаева, А.Қаҳҳоров, О.Сафаров, С.Рўзимбоев, К.Очилов, А.Мусакулов, А.Эргашевлар биттадан жилдларни нашрга тайёрлашда иштирок этганлар. Бу ўринда жилдлар рақамланмагани сабабли улардан фойдаланишни енгиллаштириш учун ҳар томни нашр этилиш йили тартибида санаб ўтиш мақсадга мувофиқдир:

1. Ингизор, дostonлар, 1964.
2. Муродхон, дostonлар, 1965.
3. Гулихиромон, дostonлар, 1965.
4. Дастагул, янги дostonлар, 1965.
5. Латифалар, 1965.
6. Сув қизи, эртақлар, 1966.
7. Олтин олма, эртақлар, 1966.
8. Гулёр, Фарғона кўшиқлари, 1967.
9. Гўрўглининг туғилиши, дostonлар, 1967.
10. Гулнор пари, дostonлар, 1969.
11. Гулшанбоғ, дostonлар, 1969.
12. Ойжамол, эртақлар, 1969.
13. Гулвари, Наманган эртақлари, 1969.
14. Аския, 1970.
15. Эргаш Жуманбулбул ўғли, 1-жилд, дostonлар, 1971.
16. Эргаш Жуманбулбул ўғли, 2-жилд, дostonлар, 1972.
17. Оқ олма, қизил олма, кўшиқлар, 1972.
18. Тоҳир ва Зухра, дostonлар, 1974.
19. Орзигул, дostonлар, 1975.
20. Ҳасанхон, дostonлар, 1976.
21. Алпомиш, дoston, 1979.
22. Холдорхон, дoston, 1981.
23. Топинмоқлар, 1981.
24. Кулса — гул, йиғласа — дур, эртақлар, 1983.
25. Совет даври кўшиқлари, 1983.
26. Ойсулув, дostonлар, 1984.
27. Бойчечак, болалар кўшиқлари, меҳнат кўшиқлари, 1984.
28. Олтин бешик, эртақлар, 1985.
29. Балоғардон, дostonлар, 1986.
30. Баҳром ва Гуляндом. Дostonлар, 1986.
31. Юсуф ва Аҳмад, дoston, 1987.
32. Эрали ва Шерали, дoston, 1987.

33. Зумрад ва Қиммат, эртақлар, 1988.

34. Малика айёр, достонлар, 1988.

35. Ўзбек халқ мақоллари, 1989.

36. Нурали, достонлар, 1989.

37. Луқмони ҳаким, эртақлар, нақллар, кулки-ҳикоялар, 1990.

Шуни ҳам қайд этиб кетиш зарурки, "Ўзбек халқ ижоди" кўп жилдлиги билан биргаликда ўн-ўн беш китобга мўлжалланган рус тилида "Узбекское народное творчество" кўпжилдлиги ҳам чоп қилина бошланди. Бу сериядан етти китоб ("Похождение Ходжи Насретдина", "Волшебный рубин", "Берёзовый ларец", "Горе проходить — песни остаются", "Алпамыш", "Луковая царица", "Мурадхан. Рустамхан") босилиб чиқди. Ўзбек фольклоршунослиги ва адабиётшунослигида, умуман, традицион амалиётда бу каби кенг кўламли текстологик ишлар биринчи марта амалга оширилди ва у атоқли олим Ҳоди Зарифнинг кўп йиллик тадқиқотчилиги ва тўловчилиги фаолиятининг бамисоли ўзига хос яқуни бўлди. Кўпжилдликнинг асосий қисми аллома вафотидан кейин чоп этилган бўлса-да, унда Ҳоди Зариф белгилаб берган йўл-йўриқлар изчил давом этди. Иш давомида ниҳоятда катта тажриба тўпланди. Бу тажриба ва тамойиллар, нашр принциплари "Ўзбек адабиёти", "Ўзбек адабиёти бўstonи" туркум китоблари, 20 жилдлик "Қорақалпоқ фольклори", Алишер Навоий, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ойбек, Ғафур Фулом, Ҳамид Олимжон каби улкан санъаткорларнинг Тўла асарлар тўпламлари, шунингдек, "Булбул тароналари" беш жилдлиги, "Песня Бульбуля" уч жилдлиги, "Ўзбек халқ мақоллари" икки жилдлиги, "Алпомиш", "Гўрўғли" достонларининг академик нашрларини тайёрлаш ва чоп этишда ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлди.

Кўпдан бери ўзбек фольклоршунослари "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлиги нашрини қайта тиклаш, "Ўзбек фольклори ёдгорликлари" 100 жилдлигини чоп этишга киришиш орзуси билан ишламоқдалар. Бу йўналишда муайян ҳаракатлар ҳам бўлмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Алпомиш" достони яратилганининг 1000 йиллигини нишонлаш тўғрисида"ги 1998 йил 13 сентябрь қарорида ҳам юз жилдликни нашр этиш масаласи қўйилган эди. Бундан 50 йил олдин фольклоршунослик бўйича бирорта ҳам фан доктори

йўқ эди. Бугун, яъни 2011 йилда биргина Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлимида олти нафар фан доктори (К. Имомов, Т. Мирзаев, М. Жўраев, А. Мусақулов, Ж. Эшонқулов, Ш. Турдимов), икки нафар фан номзоди (М. Абдурахимов, М. Нарзиқулова), икки нафар илмий даражасиз кичик илмий ходим (М. Жўраева, Л. Худойқулова) ишламоқда. Бундан ташқари мамлакатимизнинг олий ўқув юртларида О. Сафаров, С. Рўзимбоев, Ҳ. Абдуллаев, У. Жуманазаров, С. Мирзаева, М. Ёқуббекова, Д. Ўраева, И. Ёрматов, бошқа жабҳадарда, мисол учун нашриёт ишларида Асрор Самад каби фольклоршунос фан доктори ва профессорлар, фан номзодлари фаолият кўрсатмоқдалар. Бундай илмий салоҳият юз жилдликни сифатли удалаш имконини берадики, бунда "Ўзбек халқ ижоди" кўп-жилдлигини нашр этишда тўпланган тажрибалар муҳим ўрин тугиши табиийдир...

"Ҳишшай"нинг маъносини биласизми?

Устоз Ҳоди Зариф "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлигини "Алпомиш" жилди билан бошлашни ният қилган эдилар. Шу мақсадда 1964 йил апрель ойининг бошидан мени ёнларига олиб, дostonни нашрга тайёрлашга киришдилар. Апрель ойининг ўрталаридан бошқа тайёр жилдларни кўра бошлаши, кейинчалик "Булбул тароналари" нашрининг бошланиши билан "Алпомиш" дostonни устидаги иш охирига етмай тўхтаб қолди.

"Алпомиш" дostonида жанговор отни, бу ўринда Бойчиборни эгарлаш тасвирида шундай мисралар бор:

*Қишман ёз ўртаси ҳишшай саврди(р),
Ёмон одам мудом қилар ғавурди,
Лоф айтганга ботмондан ҳам овирди,
Бисмилло деб солди отнинг устига
Чочоғи зумратдан зарли давирди.*

1928 йилда дoston ёзиб олинаётганда, Фозил шоир буни шундай айтган ва шу тарзда ёзиб олинган. Аммо дostonнинг ўтган асрнинг 60-йилларигача бўлган нашрларида биринчи мисрадаги "ҳишшай" сўзи "уч ой" тарзида берилган. Устоз ҳам

беихтиёр менга "уч ой" дея айтиб ёздирдилар. Шунда мен устоздан: "Савр" бир ой бўлса, нега бахши бу ўринда "уч ой" деган, саврнинг "уч ой" дея сифатланишида қандай маъно бор?" - деб сўрадим. Устоз лупа олиб, қўлёзманинг шу ўрнини қайта-қайта ўқидилар ва:

— Достоннинг шу ўрни унча аниқ ёзилмаган экан, уни "ҳишшай", "ҳешшай", "ишшай" тарзида ўқиш мумкин. Сўзнинг бу вариантларининг арабча имлода ёзилиши "уч ой"га ўхшаб кетади. Шу сабабли қўлёзманинг шу ўрни "уч ой" тарзида хато ўқилган бўлиши керак ҳамда нашрларда шу тарзда нотўғри берилган, — дедилар. Домла бунга янада аниқлик киритиш мақсадида Фозил Йўлдош ўғлидан ўша йилларда ёзиб олинган достонларнинг шу ўринларини кўриб чиқдилар ҳамда сўзнинг "ҳишшай" тарзида ёзилганига қатъий ишонч ҳосил қилиб:

— Энди "ҳишшай"нинг маъноларини изоҳлашимиз лозим, — дедилар.

Шунда мен ўйламай:

— Домла, сарв ойи янги ҳисобда апрель-май ойларига тўғри келади. Бу ойда чорвачиликда ҳам, қишлоқ хўжалигида ҳам ишлар кўпаяди. Шу маънода бахши "иш шай" деган бўлса керак, — дедим.

— *Фанда тахминий мулоҳазалар ҳамиша сохтакорликка олиб келган, — дедилар домла. — "Иш шай" ибораси ўзбек тилининг қонун-қоидаларига тўғри келмайди. У шу тарзда тилимизда қўлланмайди ҳам. Мабодо кимдир талмонидан ишлатилганда ҳам, уни меъёрий ҳолат тарзида қабул қилиш мумкин эмас. Бу ўринда биз уни бир вариант тарзида ўқиб кўрдик. Дарҳол ундан бошқача маъно қидириш тўғри эмас... "Алпомиш" достонида шундай сатрлар бор:*

*Тоғлар азиз бўлар туман бўлмаса,
Йўллар азиз бўлар карвон юрмаса,
Боғлар азиз бўлар боғбон бўлмаса,
Мулки хароб бўлар султон бўлмаса.*

Хўш, бу ўринда уч марта такрорланган "азиз" сўзи қандай маънода келган?

Домланинг тўсатдан берган саволига менинг тилим айланмай қолди. Домланинг ўзлари сўзлашда давом этдилар:

– Унинг тилимизга арабчадан ўзлашган "азиз"га мутлақо алоқаси йўқ. У қадим туркий сўз бўлиб, бу ерда "ташиландиқ", "хароб", "кўримсиз", "ўнқир-чўнқир" маъноларида қўлланган. Маҳмуд Қошғарий ҳам уни "баланд ер" маъносига изоҳлайди. Фольклор асарларида, хусусан, дostonларнинг анъанавий ўринлари ва барқарор мисраларида, мақол ва топишмоқларда маънолари унутилган бундай қадимий сўзлар ниҳоятда кўп. Шу сабабли маъноларни изоҳлаш, тушунтириш қийин ёки мумкин бўлмаган ҳолларда ҳам уларни ўзгартирмай, нашрларда ўз ҳолича сақлаш илмий жиҳатдан маъқул йўл ҳисобланади. Чунки бугун изоҳлаш мумкин бўлмаган у ёки бу сўзни эртаги тушунтириш имконияти туғилиши табиийдир.

Мана, бундан 25 йил аввал нашрларда хато кетган бир сўз (бу ўринда "уч ой" бирикмаси) шу даражада ўзлашиб кетган эканки, унинг ушбу мисрада маъносиз ҳолатдалигига ҳеч ким эътибор бермаган. Мен ҳам уни ўйламай, беихтиёр "уч ой" дея ўқиб юбордим. Шу биргина сўзни ўқишда йўл қўйган хатомиз туфайли саврни уч ойга, бутун баҳорга тенглаштириб қўйганимизни ўйлаб ҳам кўрмаганмиз. Шу биргина мисол бизни фольклор асарлари тилига янада эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга ундайди.

Дostonларимиз матнида маънолари тўла изоҳланмаган бундай сўз ва иборалар, ҳатто мақоллар анчагина. Масалан, асар қаҳрамонларининг бирор кўнгилсиз воқеадан ўта ўртанган руҳий ҳолатларини тасвирлаганда, бахши: "Увуз эти ув бўлиб, тўла бадани сув бўлиб", дейди. Бу ердаги "ув"ни "заҳар", "ув бўлмоқ"ни "куймоқ", "эзилмоқ", "ўртанмоқ"; "увуз эти ув бўлиб"ни "ичи куйиб", "аъзойи бадани ўртаниб", "юрак-бағри эзилиб" тарзида изоҳлаганман. Аммо бундай изоҳ тўла эмас. Айтайлик, бундаги "увуз эти" қандай эт? Буни баданддаги гўштни (этни) ёғ билан қотишиб қолган ҳолати бўлса керак, деб ўйлайман. Аммо бу қанчалик тўғри, тўла ишонч ҳосил қилган эмасман. Шу сабабли уни изоҳламай қолдирганман. Кўп йиллардан бери сўраб-суруштириб келаман. Бирор киши тайинли гап айтган эмас. "Увуз"ни "овиз сути" ("палла") бўлса керак, деб ҳам ўйлаб кўрдим. Аммо у бу ердаги матнга мутлақо тўғри келмайди. "Увуз"ни "ув" ва "уз" тарзида бўлаклаб таҳлил қилиб ҳам кўрдим. Матн билан боғлиқ бирор маъно топа олмадим.

Юқоридаги суҳбатдан бир неча кун ўтгач, домла одатдигидан анча вақтли ишга келдилар ҳамда хурсандчилик билан

"ҳишшай"нинг маънолари аниқланганини айтдилар. Бу сўз домланинг "Муродхон" ва "Рустамхон" дostonларига тузган қисқача луғатида "ёмғирли, рутубатли, нам" тарзида изоҳланди.⁴⁰ Шундай қилиб, йигирма беш йилдан кўпроқ даврда дostonдан дostonга кўчиб юрган хато тугатилди. "Савр"нинг ҳақиқий эпитети тилимизга қайтарилди. Устознинг фольклор асарлари луғат бойлигига қанчалик эътибор берганини яққолроқ тасаввур этиш учун домланинг барҳаётлигида ёзганларидан каттароқ бир кўчирма олиш билан ушбу қисмни яқунлаш мақсадга мувофиқдир:

Фольклор асарларининг илмий ва бадиий қиймати унинг луғат бойлиги билан ҳам белгиланади. Умуман халқ тилидаги ҳар бир сўз ва тавбир фольклор асарларида ўзининг муносиб ўрнини топган. Бу бой лексика адабий тилимизни бойитиш учун асосий манбалардан ҳисобланганидек, ўзбек тили тарихини, шеваларнинг тараққиёт йўлларини ўрганиш учун ҳам муҳимдир. Фольклор асарларини нашрга тайёрлашда унинг луғат бойлигини мутлақо сақлаш керак.

Фольклор асарларининг лексикаси умуман ҳозирги шеваларда истеъмолда бўлган луғатлар бўлиши билан бирга, улар орасида архаик бўлганлари, маъносини шева вакиллариининг ўзлари билмаганлари ҳам учраб туради. Бирор қадимий сўзнинг қадимий маъносида ишлатилгани ҳолда унинг ҳозирги маъноси бир-бирига қарама-қарши бўлганларига ҳам дуч келинади. Бу каби луғатлар кўпинча узоқ тарихга эга бўлган традицион формулалар, иборалар, мақол, топшмоқ ва қўшиқларда учрайди. Масалан, қизил сифат бўлгани ҳолда айни замонда бу сўз бугдой, демак от вазифасидадир:

*Қизилингни қирдай қил,
Сомонингни тоғдай қил..*

Ўзбек тили туркий тиллар оиласига мансуб бўлгани учун ўзбек фольклори лексикасининг асосини ҳам туркий тилларга хос лексика ташкил этади. Шу билан бирга фольклор тилида Ўзбек халқининг юзага келишида қатнашган ва асли туркий бўлмаган этник қатламлар, масалан, шаклар, сугдлар, қадим хоразмийларнинг тилларига хос лексика ҳам мавжуд. Масалан, "Осанг, устига посанг" иборасидаги "осанг" "тош" маъносидадир ("Авесто"

тилида "asan", қадим ҳиндида "asan"). "Посанг" ҳозир "посанги" шаклида ишлатилади. "Посан" шакли қадим ҳинд тилида ҳам бор. Демак, бу шакл ҳам эски. Маълумки, илгари оғирлик ўлчови учун тош ишлатилган ("Ботмон" сўзининг ҳам биринчи компоненти "бат" — "тош", иккинчи компоненти "ман" — "ўлчов" демак-дир). Шунинг учун мазкур иборани "Олсанг, устига посанги" деб тушуниш хато бўлган. "Чарм" сўзи қадим хоразм ва суғд тилларида шу шаклда ва шу маънода ишлатилган. "Дам" шак ва суғд тилларида шу шаклда бўлиб, "пуфламоқ" маъносига. "Пиёва" сўзининг биринчи компоненти "пий" шак тилида "ёғ" демак. Ўзбек қабила ва уруғларидан бир нечаси қушларнинг номи билан аталган. Шулардан "чаркас" суғдча бўлиб, "калхат" маъносига кирди...

Маълумки, ҳар бир нашрда тушунилиши қийин бўлган сўзларга луғат берилади. Бундай луғатда билар-билмас, таваккалчасига ёки сохта этимологияга ишониб, хато ва чалкаш изоҳлар беришга йўл қўймаслик керак. Масалан, нашрларда берилган луғатларда қуйидаги сўзлар нотўғри изоҳлангани ёки етарли изоҳланмаганига дуч келамиз:

Чавки — от устида тўп ўйини.

Банот — қизлар.

Бўла — қаллиқ, бўласи — қалиғи.

Лочик — чайла, қора уй, ўтов маъноларида.

Қушноч — доя хотин.

Эндирмоқ — из туширмоқ.

Урлашиб юрмоқ — ўрлашиб юрмоқ.

Унатди — қойил қилди, жойига қўйди.

Бу изоҳлардаги хатоларни текшириб кўрайлик. "Чавки" сўзини дostonни нашрга тайёрловчи суриштирмасдан, текширмасдан "От устида тўп ўйини" деб изоҳлаган. Бу изоҳ "чавгон ўйини" демак бўлади. Ҳолбуки, "чавки" билан "чавгон" тамомила бошқа-бошқа маъноларни ифодалайди. "Чавки" кўпчилик томошаси учун қудрати етган одамлар тамонидан кенг майдонда ташкил этилган катта базм демакдир. Мазкур хато изоҳ "Ўзбекча-русча луғат"да ҳам қайтарилган ва "чавгон" сўзи билан бир деб изоҳланган. Натижада фольклорист луғатчиларни ҳам чалғитиб қўйган. Мутлақо хато изоҳ луғатга ҳам кириб қолиб, янада кенг тус олиб, китобхонларни гўё ишонарли бир ҳолга олиб келган.

"Банот" сўзи достонда тўннинг қайси материалдан эканини билдириш учун ишлатилган бўлиб, "мовут" маъносидадир. Бу сўзни контекстдан ажратиб олиб "қиз" маъносига арабча "бинт"нинг кўплиги "банот"ни эслаб, "қизлар" деб изоҳлаш ярамайди.

"Бўла" қаллиқ эмас, балки "холовачча" демак. Бу ердаги хато "бўла" сўзининг маъносини билиб олишга интилмасдан, таваккалчасига айтилган мулоҳазадан келиб чиққан (Достонда Авазхонга қизини қўшиб қўймоқчи бўлган шум кампир ўзини холангман деб танитади, қизини эса, бўланг бўлади, дейди).

"Лочиқ" "чайла" маъносига тўғри келади. Аммо "қора уй", "ўтов" маъноларига мутлақо тўғри келмайди. Хато "Форнинг оғзида тикиб қўйган лочиқ" жумласидан тахминий хулоса чиқариш натижасида юз берган.

"Қушноч" "доя" эмас, балки ирим-чирим билан касал боқувчи хотин, шаманка. Достонда кимгадир дояликни қушноч қилгани айтилганига қараб, бу терминни "доя хотин" деб изоҳлаш хатодир.

"Эндирмоқ" "из туширмоқ" эмас, балки "туширмоқ"нинг ўзидир.

"Ўрлашмоқ" "ўрлашиб юрмоқ" эмас, балки ўз билганидан қолмай, бировнинг сўзига кирмай, ўжарлик билан тортишмоқ. Ўзаги "ўр" – ўжар.

"Унатди" сўзини "қойил қилди", "жойига қўйди" деб изоҳланиши ҳам катта хато бўлиб, таваккалчасига айтилган. Бунинг сабаби достоннинг қўлёзмасида арабча ёзилган "овнатди" сўзини тўғри ўқий олмасдан, механик равишда "унатди" деб кўчириш, шундан кейин контекстга қараб тахминий маъно беришдан иборатдир. Аслида эса, у сўз "овнатди" ўқилади ва "ағнатди", "йиқитди" демак.

Юқоридагилардан аниқки, фольклор асарларининг луғат бойлигига алоҳида диққат қилиш, тушунилиши қийин бўлган ҳар бир сўзни тўғри изоҳлаш муҳим аҳамиятга эга. Нашрда фольклор асарларининг луғат бойлигини тўла сақлаш билан бирга архаик ёки тушунилиши қийин сўзларни бошқалари билан алмаштириш ё тушириб қолдириш мумкин эмас. Маъносини изоҳлаш мумкин бўлмаган архаик сўзларни ҳам нашрларда сақлаш керак. Чунки кейинги тарихий-этимологик текширишлар бундай сўзнинг маъносини очиши турган гап.⁴¹

Йиғма вариант керакми?

Ҳоди Зарифнинг 1964-1965 йиллардаги суҳбатлари ва сектор мажлисларида асосий масала фольклор асарларини нашрга тайёрлаш муаммолари муҳокамалари билан боғлиқ бўлди. Чунки шу йилларда "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилддигига кирадиган асарларни нашрга тайёрлаш ишлари қизғин паллага кирган эди. Бундай йиғинларда Ҳоди Зарифнинг айтганлари йўл-йўриқ тарзида қабул қилинарди. Баъзан сектор ходимлари учун кутилмаган ҳолатлар ҳам юз берарди. 1964 йил 1 февралда⁴² навбатдаги сектор йиғилишига тўпландик. Ҳоди Зариф кун тартибини эълон қилди: "Кунтуғмиш" дostonи йиғма матнининг наشري ва унинг илм учун зарари". Сектор ходимлари ҳайрон бўлиб қолишди. Чунки, "Кунтуғмиш" дostonи нашрини бундан тўққиз йил олдин Ҳоди Зарифнинг ўзи амалга оширган бўлиб, унинг йиғма вариант эканидан кўпчилик хабарсиз эди. Устоз ходимларнинг ҳайрон ва ҳайратига эътибор ҳам бермай, ўз маърузасини бошлаб юборди. Ушанда домла қуйидагиларни айтган эдилар:

Сизлар "Кунтуғмиш" дostonининг Эргаш шоир варианты уруш йиллари раҳматли Буюк Каримов томонидан нашрга тайёрланиб, 1949 йилда менинг сўзбошим билан нашр этилганини биласизлар. Шунингдек, менинг томонимдан ўта қисқартириб тайёрланган ҳамда Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти 1955 йилда чоп этган дostonнинг иккинчи нашридан ҳам хабарларингиз бор. Аммо бу нашр икки бахши — асосан Эргаш Жуманбулбул ўғли ва қисман Нурмон Абдувой ўғли вариантлари асосида тайёрланган йиғма матн, аниқроғи, Эргаш шоир дostonига Нурмон шоирдан олинган айрим парчалар киритилган аралаш нусха эканини билмайсизлар. Чунки Нурмон Абдувой ўғли номи нашрда кўрсатилмаган. Буни мен дostonларга нигилистик муносабатлар кучайган йилларда бир тажриба тарзида амалга оширган эдим. Лекин бу тажриба ўзини оқламаслигини ўша йилларда ҳам ҳис қилган эдим. Эргаш шоирдай буюк дostonчи варианты, бунинг устига дostonларимизни халқ бахшиларидан тўла ёзиб ола бошлаганимизда, биринчилар қатори қаламга олинган ушбу нусха мавжуд бўлган бир пайтда бундай илмий асоссиз тажрибага нега қўл урдим, буни

ҳозир изоҳлашим қийин. Аммо сизларга қанчалик ғалати туйилмасин, ўша тажриба нотўғри бўлганини тан олишим керак. Бугун буни мен очиқчасига айтмасам, мен амалга оширган "Кунтуғмиш" нашри ҳам 1954-1957 йилларда ўта қисқакрптирилиб, тоқат қилиб бўлмас даражада таҳрир этилиб, чоп этилган дostonлар қаторида қолиб кета бериши мумкин эди. Бироқ у ёки бу ҳолатлар таъсирида амалга оширилган ноилмий ишларни тан олиш олимнинг ахлоқий ва виждоний бурчидир. Шу сабабли бугунги суҳбатимиз "Кунтуғмиш" дostonи йиғма матни нашрининг илм учун зарари ҳақидадир. Зеро, илмдаги ҳалоллик қилган хато ва камчиликларимизни тузатиб, кейинги ишларда бундай ноилмий экспериментлардан сақланишимизни тақозо этади. "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлигини нашрга тайёрлашга киришилаётган шу кунларда бу нарса янада муҳимдир.

Шундан кейин Ҳоди Зариф ҳар икки нусхани қиёслаб, Эргаш шоир вариантыдаги айрим тарихий воқеалар билан боғлиқ ўринлар йиғма матнда тушириб қолдирилганини, бу эса, дoston бадиийлигига зарар етказганини, элас-элас кўзга ташланадиган тарихий фон йўқотилганини асослаб берди.

Мен, — деб сўзни давом эттирдилар Ҳоди Зариф, — 1946 йилда ёзилган ҳамда "Кунтуғмиш" дostonининг 1949 йилги нашрига сўзбоши сифатида эълон қилинган бир мақоламда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эдим: "Кунтуғмиш" дostonи Шарқда кўпдан маълум традицион сюжет ва мотивлар асосида майдонга келган халқ дostonидир. Дostonдаги атоқли отларнинг баъзилари (Авлиё ота. Қорахон. Буврахон) маълум тарихий даврлар билан боғланган бўлсалар ҳам, бу дostonнинг яратилиш даврини қатъий аниқлаш ҳозирча мумкин эмас. Қорахонийлар X асрлардан Шарқий Туркистон ва Мовароуннаҳрда икки асрдан ортиқ ҳукмронлик қилган эдилар ва улар (Қорахонийлар) ўзларини Сотуқ Буғрохон авлоди, Афросиёб насли деб нақл қилардилар.

Қорахонийлар сулоласи Қорахон отли ёки лақабли бир ҳукмрон билан боғланган бўлиши шубҳасиздир. Бир-биридан бир қадар фарқ қилган, лекин жуда эски бўлмаган ёзма нақллар Қорахонни Авлиё ота билан боғлайди. Бир нақлда: "Абдурахим боб, унинг ўғли Шохҳасан (лақаби Қилич Қорахон), унинг ўғли Хусайншоҳ, унинг ўғли Абдулазиз (лақаби Арбуз Қорахон), унинг ўғли Шохмаҳмуд (лақаби Авлиё ота Қорахон)... қабрлари Таласда...", деб кўрса-

тилади. Текширувчиларнинг фикрларига қараганда, бундай ривоятлар Авлиё ота (ҳозирги Жамбул) ва унинг тевааракларида кўпроқ тарқалгандир. Шунинг билан бирга тарихларда Сотуқ Буғрохон мусулмон бўлгандан кейин Кошғар халқига ҳам мусулмонликни қабул эттиргани нақл этилади. Шубҳасиз, тарихий фактларга асосланган бу ривоятлардаги айрим фактлар "Кунтуғмиш" достонида қайтарилади. Ёзма ривоятларда Қорахоннинг қирқ йил подшолик қилгани, охири ўн беш йил умрини тоат-ибодат билан ўтказгани сўзланса, "Кунтуғмиш"да ҳам айни фикрларнинг макрорини кўради...

Ривоятларга кўра, Қорахон Таласда кўмилган, унга Авлиё ота деб эътиқод қилганлар, кейинчалик Таласни Авлиё ота деб атаганлар. Қадимдан машҳур бўлган Талас VI асрдан бошлаб Шарқий Туркистон билан Ғарб орасидаги савдо муносабатларида муҳим марказий ўринлардан бири эди. Шарқ билан Ғарб орасида қатновчи карвон тўдалари Талас орқали ўтар, тизма тоғларнинг этаклари билан юрар эдиларки, достонда ҳам бунинг излари кўриниб туради. В.В.Бартольдга 1890 йилда Тулкибошда (Сайрам яқинида) бир гўр борлигини, гўрнинг ичида бир тошга одамни ютиб турган илон сурати ўйилганини, шунга яқин бир ерда Илонбузган отли бир тепа борлигини айтганлар. Илонбузган бир вақтлар обод шаҳар бўлиб, бу ерга сувдан чиққан аждар пайдо бўлгани, одамларни юта бошлагандан кейин халқ бу ерни ташлаб қочгани ҳақида нақл айтганлар. Достон қаҳрамони Кунтуғмиш халқ сув ичадиган қудуққа ҳеч кимни йўлатмай, яқинлашгани ютиб юборган аждарни ўлдиради. Демак, баъзи тарихий ва жуғрофий фактлар, қадим нақллар билан "Кунтуғмиш" достони маълум даражада яқинлашади ва айрим деталларда бирлашади. Лекин бу ҳол достоннинг Қорахонийлар даврида яратилганига далил бўла олмаса ҳам, дастлаб қадим Талас теваарида маҳаллий нақллар, афсоналар яратилгани, аждар билан курашувчи қаҳрамон (Кунтуғмиш) образи ишлангани, кейинчалик тарихий фактлардан материал олиб, "Кунтуғмиш" достонига асос солинганидан дарак беради.⁴³

Йиғма матнда достоннинг бошланиши ва охири Нурмон шоир ваврианти асосида берилгани сабабли юқорида баён қилинган тарихий фон сақланиб қолмаган, демакки, достоннинг тарихий асосларини ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган материаллар йўқотилган. Бу нарса қиёсда янада яққол кўрилади.

Йиғма матнда дostonнинг бошланиши шундай берилган: "Дўрмон вилоятида Дўрмоннинг Кунтуғмиш деган полвони бор эди, полвоннинг Оппоқой деган сингелиси бор эди".

Эргаш шоирда: "Нўғой подшоларидан Авлиёи Қорахон деган бор экан, лақаблари Қиличхон экан, шу вақтнинг одамлари Авлиё ота дейди. Шул азизнинг бир ёлғиз ўғли бор эди, ундан бошқа боласи йўқ эди. Отини Кунтуғмиш тўра дер эди".

Дostonнинг охири йиғма матнда: "Кунтуғмиш омон-эсон, сиҳат ва саломат юртига бориб, сингелиси Оппоқой билан, кавму қариндошлари билан, ўзининг ёру жўралари билан кўришди. Холбека ёри, икки фарзанди билан таништирди. Кунтуғмиш Дўрмон элига тўй бериб, мурод-мақсадига етди".

Эргаш шоирда: "Лекин Қорахон подшо неча йиллардан бери ўзининг ўрнига қушбегисини қўйиб, Кунтуғмишнинг ўтига куйиб, тағизаминга кириб, тоат-ибодатга машғул бўлиб ётиб эди. Бечора ибодатхонасидан чиқиб, ёлғиз фарзандини кўриб, кўришиб, набираларини кўриб, Холбека билан кўришиб, жамий элини йиғиб, кўҳна хазиналарини очиб, қирқ кеча, қирқ кундуз подшоҳона тўй қилиб бериб, ўзининг тахтига Кунтуғмиш тўрани чиқариб, ўзи бошидан муборакбод қилиб, подшо қилди. Кунтуғмиш тўра шундай қилиб мурод-мақсадига етди.

*Яхши етсин муродга,
Ёмон қолсин уятга,
Ёмон фақир не қипти,
У ҳам етсин муродга".*

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, дostonлар бошланмаси ва тугалланмасида анъанавий шаклларни қўллашда ҳам, уларга хос бўлган ахборот сифимини сингдиришда ҳам Эргаш шоир варианты алоҳида аҳамиятга эга, хусусан, тугалланманинг анча кенг ишлангани билан ҳам бошқа дostonлардан алоҳидалик касб этган.

Яна бир мисол. Кунтуғмишнинг Холбека юборган суратини кўргандаги ҳолати йиғма матнда шундай тасвирланади:

"Кунтуғмишнинг бир ишқи юз бўлиб, тоқат келтиролмай, беҳуш бўлиб йиқилди. қирқ йиғит шошиб, бариси чувуллашиб, уни ўртага олиб, ҳой-ҳойни солиб, Оппоқойга одам жўнатди. Оппоқой буни

эшитди, сочини ёйиб, бетини юлиб, оғам, деб акасининг қошига етди. Акасининг ўнг кўлидан ушлаб, хумор кўзини ёшлаб, устига ўзини ташлаб:

Заъфарондай сарғайтирма юзингни,
Уйқудан очгайсан икки кўзингни.
Хабарингни берди ёру дўстларинг,
Не сабабдан кетди сенинг эсларинг? —

деган эди. Полвон кўзини очди”.

Эргаш шоирда: “Шаҳзода кўрган ҳамоно тушида кўрган махбубини таниб, ички дардини ҳеч кимга айтолмай юрган эди, суратини кўргандан кай, осанг, устига посанг, ҳазор устига понсад бўлиб, бир ишқи юз бўлиб, тоқат келтиролмай, беҳуш бўлиб йиқилди. Қирқ йигит шошиб, дами ичига тушиб, ақлидан адашиб, бариси чувлашиб, тўрани ўртага олиб, ҳай-ҳайни солиб: — Кўзингни оч! — деди. Тўрани асло ўзига келтиролмади. Охир икки отга саража қилиб, манзилга олиб келдилар.

Қорахон бечора ёлғиз фарзандини бу ҳолда кўриб, ёқасини пора-пора қилиб, қушночни олиб келиб қоқтириб, бахшини олиб келиб боқтириб, муллани олиб келиб ўқитиб, эшонни олиб келиб ҳалқа қилиб қарата берди. Ўғлига асло наф қилмади. Қорахон подшо ўғлининг олдида бетоқат бўлиб: — Нега кўзингни очиб гапирмайсан? — деб шунча илтижо қилди. Ўғли билмади. Шу қушночлардан бир айёри бор эди. Тўранинг вужудидан касал топмай, ишқдан гумон қилиб, подшога айтди: — Сиз далага чиқиб туринг.

Қушноч қирқ йигитни ҳозир қилиб, бир-икки-уч пиёла шаробни тўрага берди. Шаробнинг кайфи билан тўра кўзини очиб қараса, қирқ йигит йиғлаб ўртага олиб ўтирибди”.

Кўринадики, айни ўринда Эргаш шоир тасвири ниҳоятда табиий чиққан, унда халқ тилининг бутун нафосати, оғзаки нутқнинг ўзига хос жозибадорлиги тўла равишда ифодаланган. Шу кичик бир парча Қорахоннинг руҳий ҳолати тасвири, халқ маиший турмуш тарзига хос ўта муҳим этнографик деталларни ўзига сингдиргани билан ҳам характерлидир.

Нурмон шоир вариантдан олиб, йиғма матнга киритилган парчада бундай тасвири кўрмаймиз. Унда тасвир эмас, ахборот бериш устунлик қилади. Бунинг устига, Кунтуғмишнинг Оппоқой

синглиси достоннинг сюжет чизиғида ўз ўрнини топа олмаган. У матнга шунчаки ёпиштириб қўйилган бир персонажга ўхшаб қолган. Достоннинг қадимий асосларида бундай образ бўлмаган. Эҳтимол, Нурмон шоир вариантынинг ўзини алоҳида нашр этганда, асар сюжетида унинг бирор ўрни бўлар. Аммо йиғма матнда у бир образ эмас, балки Кунтуғмишнинг синглиси ҳам бор эди, деган хабардан нарига ўтмаган.

Йиғма матнда шеърий парчалар қисқартирилган ҳолда асосан Эргаш шоир варианты сақлаб қолинган. Баъзи ўринлардагина Нурмон шоир вариантыдан ҳам айрим бандлар олинди, аралаштириб берилган. Аммо бу нарса ҳам ўзини оқламаган. Масалан, Кунтуғмиш Зангор юртига келгач, шаҳар дарвозалари берк. Унинг дарвозани оч. деганига дарвозабоннинг жавоби икки вариант асосида берилган:

Қандай одам эдинг, келган бемаза,
Дарвозамнинг тўғараги андоза,
Кетгин, ҳар ким бўлсанг, қолма йўлингдан,
Кун чиқмайин очилмайди дарвоза.

Раҳм қилсам ҳозир сенинг ҳолингга,
Сақлаб турсам мен киргизиб қошимга,
Буврахонга бориб айтса жосуслар,
Эрта бўяларман ўзим қонимга.

Бунда биринчи банд Эргаш шоир вариантыдан олинган. Иккинчиси эса, Нурмон шоир нусхасига тегишли. Иккинчи банднинг бадиий жиҳатдан анча бўшлиғи, ҳар икки банднинг бир-бирига қовушмай тургани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Иккинчи банд Эргаш шоирда шундай:

Тоza гулсан, офтоб тегиб сўлмагин,
Мавж уриб дарёдай тошиб тўлмагин,
Кун чиқмайин очилмайди дарвоза,
Кетгин, ҳар ким бўлсанг, йўлдан қолмагин.

Кўряпсизки, Эргаш шоир сатрлари бадиий жиҳатдан жуда юксак, биринчи банддаги фикрни мантиқий жиҳатдан давом

эттиради ҳамда бандлар бир-бирига пайваста бўлиб кетган. Бунда Нурмон шоир варианты мутлақо яроқсиз экан, деган хулосага келиш тўғри эмас. Бу нусха ҳам бир ижодий акт сифатида бизнинг фольклор меросимиздан муносиб ўрин олишга ҳақлидир. Ҳатто уни алоҳида ҳолида нашр этиш ҳам мумкин. Мен ўзимнинг бу мулоҳазамни асослаш учун Эргаш шоир вариантыда бўлмаган, Нурмон шоир нусхасидан олиб, йиғма матнга киритилган бир парчани келтирмоқчиман:

Холбека Буврахонга қараб, бир сўз деди:

*Бир жоним қурбондир ёрнинг йўлида,
Жаллодларинг турар ўнгу сўлингда,
Бугун банди бўлиб келдим, Буврахон,
Нима қилсанг, ихтиёринг ўзингда.*

*Буюр, гуноҳкорни топиб қийнасин,
Ҳўлу қуруқ – бари бирдай куймасин,
Ҳарна қилсанг майли, бўлса гуноҳим,
Мени ўлдир, бўшат Дўрмон сарасин.*

*Мен билмайман, қандай оздим сўзимдан,
Неча йиллар ёш кетмайди кўзимдан,
Дўрмон элнинг полвонини озод қил,
Ҳар иш бўлса, бўлган менинг ўзимдан.*

*Билмас эди менинг асли-зотимни,
Сувратим чиздирдим, ёздим отимни,
Бундай йигит келмас эди бу ерга,
Сув билан юбордим ёзган хатимни.
Мени ўлдир, агар бўлса гуноҳим,
Омон кетсин ўз элига ҳамроҳим.*

Холбека сўзини тамом қилгандан кейин, Кунтуғлиш Холбекага қараб, бир сўз деди:

*Тингламас бу душман кўп оҳу зоринг,
Кўрармиз ҳар нима қилганда борин,
Кўп эланиб, жавлон урма душманга,
Мард бўлсанг, мардона тургил, э, ёрим.*

*Сўзларингга душман қулоқ солмайди,
Насиҳатинг қулоғига олмайди,
Сир бермагин зор-зор йиғлаб душманга,
Бу балолар душманликдан қолмайди.*

*Ошиқ бўлиб, қанча хуноба ичдик,
Излаб келдим, икки ошиқ қўшилдик,
Банди бўлиб душман қўлига тушдик.
Ялиниб душмандан обрў олганча,
Мардоналик билан ўлган яхшидир”.*

Ана шу парчанинг ўзиёқ, Нурмон Абдувой ўғлининг ҳам етакчи достончилардан бири бўлганини яққол кўрсатиб турибди. Шу сабабли ҳам юқорида эслатилган мақоламда қуйидагиларни алоҳида таъкидлаган эдим: “Оғиздан оғизга ўтиб, наслдан наслга кўчиб, ҳар бир достон, эртақ турли даврларда, турли ижтимоий ва иқтисодий шароитларда кўп ўзгаришларга учраганидек, “Кунтуғмиш” достони ҳам дастлабки шаклда бизгача етиб келмаган ва оғзаки равишда дастлабки ҳолини сақлаб келиши ҳам мумкин эмасдир. Бизнинг замонамизда бир-бирига яқин районда яшаган Эргаш ва Нурмон бахши вариантлари воқеанинг боришида, баъзи мотивларда, персонажларнинг номларида оз-кўп фарқ қиладилар. Достоннинг сўз бойлигига келганда орадаги фарқ жуда каттадир...

“Кунтуғмиш” достони фақат Қўрғон достончилари, жумладан, Эргаш Жуманбулбул ўғли репертуаридагина эмас, балки умуман ўзбек достончилигида айрича аҳамиятга эга. Асар сюжети фавқулодда ҳодисаларга бой, ундаги лирик йўналиш алоҳида хусусиятларга эга; ижтимоий ҳодисалар ниҳоятда конкрет ва реал тасвирланган. Ёзма классик адабиёт таъсири яққол сезилиб турган ва унинг унсурлари белгили ўрин олган бу достон соф муҳаббат ва она меҳрини баралла куйловчи янгроқ қасидадир.”⁴⁴

Демак, бу ерда икки вариантни қиёс қилганимиздан асосий мақсад улардан бирини инкор этиш эмас, балки ҳар иккисининг ҳам фольклор меросимизда муносиб ўрни борлигини ҳамда оғзаки эпик анъаналарда алоҳида-алоҳида мустақил асарлар сифатида бир-бири билан ёнма-ён яшашга ҳақли эканини таъкидлаш орқали ёзиб олинган пайтдаги ижро ҳолати ва сақланиш даражаси,

бадий камолоти жиҳатидан жиддий фарқ қилувчи нусхаларни аралаштириб, йиғма матн тузишнинг яроқсизлиги, илм учун зарари ҳамда ўзбек халқ дostonларини нашр этиш амалиётида бунга эҳтиёж йўқлигини кўрсатишдир.

Бундан Ҳоди Зариф йиғма матн тузишга умуман қарши экан, деган хулоса чиқариш нотўғри. Умумфольклоршуносликда йиғма (сводный) матнлар тузиш бўйича катта тажрибалар тўпланган ҳамда бир қатор халқларда эпос йиғма вариантларининг ажойиб намуналари мавжуд. Масалан, бугун бизга маълум арман халқ эпоси "Довуд Сосоний"нинг йиғма матни XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида ёзиб олишган ҳар хил даражадаги эликдан ортиқ вариантлар асосида 1939 йилда академик И.А.Орбели раҳбарлигидаги олимлар гуруҳи томонидан тузилган эди. Худди шундайин, бир қатор Европа халқларининг эпослари йиғма вариантлар тарзида мавжуд. Ҳатто айрим халқларда фольклор ва этнография материаллари асосида муайян бир шоир томонидан ижод қилинган намуналар ҳам борки, улар халқ эпоси сифатида тан олинган.⁴⁵ Булар шунини кўрсатадики, ҳар бир ҳолатда масалага аниқ-тиниқ ёндашиш зарур. Оғзаки эпик анъаналарда эпос намуналари тўла ва мукамал ҳолида этиб келмаган ёки турли сабаблар билан ўз вақтида ёзиб олинмай қолган ҳоллардагина мавжуд номукамал нусхалар асосида йиғма матнлар тузиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Чунки у ёки бу эпос намунасини мукамал ҳолида унинг ижодкори бўлган халққа қайта етказиш зарурлиги шунини тақозо этади.

Ўзбек халқ дostonчилигида эса, аҳвол бутунлай бошқача, оғзаки жонли эпик анъаналар бугун ҳам давом этмоқда. Ўзбек эпосининг энг юксак намуналари Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир, Ислоҳ шоир, Нурмон Абдувой ўғли, Саидмурод Паноҳ ўғли, Бекмурод Жўрабой ўғли, Берди бахши, Мардонақул Авлиёқул ўғли, Умир шоир, Усмон Маматқул ўғли, Бола бахши, Аҳмад бахши каби улкан дostonчилардан ёзиб олинган. Бу улкан санъаткорлардан ёзиб олинган ҳар бир намуна алоҳида-алоҳида ўрганиш ва нашр этишига лойиқ. Албатта, бу билан биз бу бахшилар вариантлари бир-бири билан айнандир, уларнинг ҳаммаси ҳам юксак бадий савиядадир демоқчи эмасмиз. Аксинча, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга эканлигини бахшилар ўзларининг дostonларни ўзлаштиришлари ва етук-

ликлари даражаларига қараб, уларни умум ўзбек эпик анъаналари доирасида композицион ва сюжет қурилиши жиҳатидан яхлит дoston ҳолида ўз хотираларида сақлаб қолганликлари ҳамда ёзиб олинаётган пайтда нисбатан тўла айтиб бера олганликларини алоҳида таъкидламоқчимиз. Модомики, ҳар бир дoston, бадиийлик даражаси қандай бўлишидан қатъиназар, тўла ҳолида бизгача жонли оғзаки эпик анъаналарда муайян бир баҳши варианты тарзида етиб келган экан, улардан йиғма матн тузишга зарурат йўқ. Шу сабабли ҳам ўзбек фольклоршунослигида халқ дostonларининг ҳар бирини бадиийлик даражасига қараб, маълум бир баҳши варианты асосида нашр этиш тамойили қатъий равишда қарор топди. Айтайлик, "Алпомиш" дostonининг Фозил Йўлдош ўғли, "Қунтуғмиш" дostonининг Эргаш шоир вариантлари нашр этилиб келинмоқда. Бу - бошқа вариантлар нашр этилмаслиги керак дегани эмас. Бу ўринда гап биринчи навбатда дostonларнинг бадиий жиҳатдан энг гўзал ва муукамал вариантларини танлаб нашр этиш зарурлиги ҳақида кетмоқда. Вақти-соати билан бошқа вариантларни, айтайлик, "Алпомиш" дostonининг Пўлкан шоир ва Берди баҳши, "Қунтуғмиш" дostonининг Нурмон шоир ва Бекмурод Жўрабой ўғли вариантларини алоҳида-алоҳида чоп этиш нафақат мумкин, балки зарурдир.

Биз ўз тажрибамиз ва хулосаларимизга асосланиб, шунини қатъий равишда айта оламизки, бадиийлик даражаси бир хил бўлмаган, турли-туман дostonчилик мактабларига мансуб бўлган баҳшилар вариантлари асосида йиғма матнлар тузиш алал-оқибатда фольклорни сохталаштиришга олиб келади. Бундай хулоса ўзбек фольклоршунослигида йиғма вариантлар тузишдан бутунлай воз кечиш керак экан, деган фикрга олиб келмаслиги даркор. Чунки ҳар бир ҳодиса ўзига мос муносабатда бўлишни, унга нисбатан илмий принциплар асосида аниқ-тиниқ ёндашувни талаб қилади. Юқорида "Қунтуғмиш" дostonи билан боғлиқ аниқ бир мисолда йиғма матн тузишнинг салбий оқибатлари ва унга эҳтиёжнинг бўлмагани тўғрисида сўзладик. Шундай қилиш ва муайян сабаблар билан йўл қўйилган хатонинг олдини олиш зарур эди.

Хўш, бошқа ҳолларда қандай йўл туттиш керак. Айтайлик, айрим дostonлар баҳши вариантыда тўла етиб келмаган ёки ўз вақтида айрим қисмларигина ёзиб олинган, холос. Ўзбек фольклорини ҳам шундай намуналар бор. Масалан, "Ёзи билан Зебо",

"Келиной" кабилар. Бундай шароитда ҳар бир ҳодисанинг характер-хусусиятларига қараб, аниқ нашр принципларини ишлаб чиқиш ва мавжуд намуналар асосида йиғма матнлар тузиш керак бўлади. Ёки, айрим дostonлариимиз жонли ижро шароитларида эмас, балки ёзма қиссалар (халқ китоблари) тарзида кўп-кўп нусхаларда сақланиб қолган. Бундай нусхалар асосида нисбатан тўла йиғма матнлар тузиш эдицион амалиётнинг синалган йўлларида биридир. Шунингдек, Хоразм дostonлари айримларининг йиғма вариантларини тузиш масаласини ҳам ўйлаб кўрсак, шунга ва дostonчилик анъаналарига хилоф иш қилмаган бўламиз.."

Достон борлигини халқимиз ҳис этиб туриши керак

Суҳбатларнинг бирида домлага "Кунтуғмиш" дostonи йиғма матни нашрига нисбатан ўта салбий муносабатда бўлганликларини эслатиб:

– 1954-1957 йилларда ўндан ортиқ дostonлар қайта нашр этилган, бир нечтаси биринчи марта босилиб чиққан. Ҳатто улар йиғилиб, "Ўзбек халқ дostonлари" икки жилдлиги амалга оширилган. Аммо бу нашрларда, ҳатто "Алпомиш" дostonининг иккинчи ва учинчи нашрларида ҳам, мисли кўрилмаган қисқартишлар қилинган, диний-илоҳий қатлам бутунлай олиб ташланган, асоссиз таҳрирларга йўл қўйилган, хусусан, уларнинг лексик таркибидаги диний сўз ва иборалар бошқа сўзлар билан алмаштирилган эди. Фольклоршунослигимиз тарихида и бундай манзарани қандай изоҳлайсиз? Ўша йилларда дostonларни бу тариқада нашр этишга нима зарурат бор эди? Уларни умуман нашр этмаса бўлмасмиди? – деб сўрадим.

Домла бир оз ўйлаб туриб, шундай жавоб бердилар:

Йўқ, бўлмас эди. Шундай нашрлар амалга оширилган мафкураравий муҳитда бундан бошқа йўл йўқ эди. Мен умуман "Кунтуғмиш" дostonи нашрига эмас, балки ўзбек дostonлари мисолида йиғма матнлар тузишнинг яроқсизлиги ҳақида салбий муносабат билдирган эдим.

Халқ дostonларини нашр этиш уларнинг намуналарини ёзиб олишдан ҳамон орқада қолмоқда Дostonларимизнинг кўпчилиги

ҳозирча архивнинг мулки бўлиб турибди. Масалан, 1928 йилда биринчи марта "Шайбонийхон" достони тўла равишда нашр этилган эди. Ҳолбуки, бу даврга келиб, етакчи халқ шоирларидан қирқдан ортиқ достонлар ёзиб олинганди. Сўнг узоқ танаффусдан кейин 1939 йилда "Алпомиш" достони нашр этилди. 1941-1942 йилларда яна ўн икки достон алоҳида-алоҳида китоблар тарзида босилиб чиқди.⁴⁶ Сўнг 1949 йилда уруш йиллари Буюк Каримов томонидан нашрга тайёрланган "Кунтуғмиш" достони чоп қилинди. Кўряпсизки, халқ достонларини нашр этишнинг ҳам ўз тарихи бор. Ўттизинчи йилларнинг охири ва қир-қинчи йилларнинг бошларида халқ достонларини нашр этиш ишлари илмий асосларда йўлга қўйила бошлаган эди. Қисқа бир муддатда ўн бешга яқин достоннинг нашр этилиши фольклоршунослигимиз тарихида катта воқеа бўлди. Аммо қирқинчи йилларнинг охирларидан бошланган маданий меросга нисбатан нигилистик муносабатлар интенсия ривожланаётган фольклоршуносликка жиддий зарба бўлиб, нашр этиш ишлари тўхтатиб қўйилди. Уларни ёппасига қоралаш авж олди. Шундай шароитда халқ достонларини қайта нашр этишнинг бошланиши диққатга сазовор бир иш, ҳатто айтиш мумкинки, достонларимизни сақлаб қолишга бўлган ҳаракат йўлидаги дадил қадамдир. Ахир, халқимиз бир-биридан гўзал, бадиий юксак, жозибадор достонларимиз борлигини ва улар нашр этилаётганини ҳар кун, ҳар соат қалбан ҳис этиб туриши ҳам керак эди-да!

Ҳа, ўша нашрларда сиз тилга олган нуқсонларнинг ҳаммаси мавжуд. Агар уларни Фольклор архивида сақланаётган асл нусхалари билан кимдир қиёслаб таҳлил этса, сиз ўйлагандан ҳам кўп кемтиклар, етишмовчиликлар чиқиши табиий. Аммо сиз тилга олган нашрларда достонлар қанчалик қисқартирилган бўлмасин, уларнинг асос моҳияти сақлаб қолинган. Ўша давр учун муҳими ҳам шу эди. У нашрларни амалга ошириш давридаги бизнинг руҳий ҳолатимизни бугун сиз ва сиз тенгилар тасаввур қила олмайсизлар. Айттайлик, "Алпомиш" достони иккинчи нашрини амалга оширган масъуллар қаторида менинг ҳам исми шарифим бўлганини, уни асар корректураси давомида ўзим ўчириб ташлаганимни бугун кимга ҳам тушунтира оламан?! Гарчи бундай тушунтиришларга зарурат бўлмаса ҳам!

Қарийб ўн беш йилга чўзилган танаффусдан кейин достонларни қисқартирилган ҳолда бўлса ҳам алоҳида-алоҳида китоблар ва

икки жилдда нашр этилиши баҳорда чақнаган момоқалдироқдек акс садо берди. Уларни халқимиз чанқоқлик билан кутиб олди, улар ўша даврга нисбатан жуда катта тиражларда тарқалди. Ҳатто кетма-кет "Ўзбек халқ достонлари"⁴⁷ икки жилдлигининг иккинчи наشري ҳам амалга оширилди. Бу маданий-маънавий ҳаётимизда жуда катта воқеа бўлди. Уларнинг қисқартирилган нусхалар эканини оддий китобхонгина эмас, ҳатто илмий-иҷодий зиёлилар ҳам пайқамай қолди. Қироатхонлик, ҳадиксираш, бир-бирини чалиш кучайган, ўтмишни идеаллаштиришда айблoш, ҳар бир ишдан миллатчилик, космополитизм ғояларини излаш авж олган йилларнинг қўрқуви тўла сақланиб келаётган, қатағонликларнинг оқибатлари батамом тугатилмаган бир пайтда эслатилган нашрларнинг амалга оширилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Улар фольклоршунослик тараққиётидаги бир босқич сифатида муносиб баҳоланиши лозим. Негадир менинг 1954-1958 йилларни "достонлар наشري йиллари" дегим кела беради. Чунки 60-йилларнинг бошларида халқ ижоди асарларини қайта нашрга тайёрлаш ва уларни чоп этишни янгича асосларда йўлга қўйи-лишида ўша нашрлар ҳам муҳим замин бўлган эди-да!

Сухбатнинг бундай маромидан фойдаланиб, ўзимни кўпдан бери уйлантириб келаётган бир масалада домланинг муноса-батини билмоқчи бўлдим: "Сизнинг, — дедим домлага, — туғил-ган кунингизнинг 60 йиллиги 1967 йил 20 мартда фольклор байрами тарзида кенг нишонланди. Эртасига, яъни 21 мартда Ўзбекистон телевидениеси Сиз, Бола бахши, Қиёс жирoв, Мансур Афзалoв, Қобил Мақсетoв ва мен иштирок этган кўрсатувни тўғридан-тўғри эфирга узатди. Ўшанда Сиз ўз сўзингизда "Мен яшашим керак", дея икки-уч марта тақрорладингиз. Ўша йиллардаги мафкуравий ҳаётда бундай гаплар қандайдир норoзилик акти сифатида жуда қаттиқ қораланар эди. Хайриятки, бунга ҳеч ким эътибор бермади. Кўрсатувдан кейин ҳаммамиз Сизнинг Жаркўчадаги ҳовлингизга яёв йўл олдик. Йўлда нега шундай деганингиз сабабини сўраганимда: "Илмий жамоатчилик менинг фаолиятимни "Ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси", дея жуда юксак даражада баҳолади. Аслида мен фольклор билан мунтазам ва узлуксиз шугўллана олган эмасман. Фольклорга доир кўп тадқиқотларимни бошқа соҳалардаги текширишларим, хусусан, ташкилий ишлар билан биргаликда

“юриб туриб” бажарганман. Шу сабабли мен ўзимни музей-шунос-этнограф, нари борса, адабиёт тарихчиси ҳисоблаб юрар эдим. Бугун эса, шундай юксак баҳога сазовор бўлдим. Илмий жамоатчилик томонидан берилган бу юксак баҳони оқлаш учун яна узоқ яшашим ва фольклор бўйича янада кўпроқ ишларни амалга оширишим зарур. Эфирда айтилган гап ана шундай бир инсоний туйғунинг ҳосиласидир”, деган эдингиз.

Менинг Сиздан сўраб, билмоқчи бўлганим шуки, халқ достонларини ёзиб олишда фольклоршуносликда муайян бир изчиллик кўзга ташланмайди. Орада катта-катта узилишлар бўлиб турган. Ўзингиз қайта-қайта таъкидлаганингиздек, халқ достонларини тўла равишда ёзиб олиш ишлари 1925 йилнинг охирида Эргаш шоир репертуаридаги намуналарни қаламга олишдан бошланган. 1925-1929 йилларда фақат Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоирларнинг ўзидангина қирқдан ортиқ достонлар ёзиб олинган. Улар орасида “Алпомиш”, “Юсуф билан Аҳмад”, “Алибек билан Болибек”, “Ширин билан Шакар”, “Муродхон”, “Раъно билан Сухангул”, “Кунтуғмиш”, “Якка Аҳмад”, “Гўрўғлининг туғилиши”, “Юнус пари”, “Мисқол пари”, “Галнор пари”, “Авазхон”, “Ҳасанхон”, “Далли”, “Равшан”, “Кундуз билан Юлдуз”, “Бўтакўз”, “Малика айёр”, “Интизор”, “Зулфизар”, “Хушкелди”, “Холдорхон” каби ўзбек эпосининг мумтоз намуналари бор. Кейинги йилларда эса, фольклоршуносларнинг сони кўпайганига қарамай, бошланишдаги шиддат, самарадорлик кўзга ташланмайди. Бу улкан санъаткорлар умргузаронлик қилган сўнгги 10-25 йил давомида, Ислом шоирни ҳам қўшиб ҳисоблаганда, улардан бор-йўғи ўттизга яқин достон ёзиб олинган. Улар орасида Сиз ёзиб олган “Ёдгор”, “Рустамхон”, “Жаҳонгир”, Буюк Каримов қаламга олган “Машриқо”, “Нурали”. Мансур Афзалов ёзиб олган “Орзигул” достонларини ҳисобга олмаганда, биринчи даврда (1925-1929 йилларда) тўпланганлари даражасидаги баддий жиҳатдан юксаклари ниҳоятда кам. Нима учундир бу улкан достончилар ўн-ўн беш йил давомида “ташлаб қўйилган”. Ахир, ўзингиз мақолаларингизда ёзганингиздек, Пўлкан шоир етмишга яқин, Фозил шоир қирқдан ортиқ, Эргаш шоир йигирмадан ортиқ, Ислом шоир қирққа яқин достонларни юксак маҳорат билан куйлаб келганлар. Агар фольклор асарларини

тўплашда йигирманчи йилларнинг иккинчи ярмидаги шиддат ва самарадорлик кейинги даврларда ҳам сақланганда, сўнгги йилларда ўзингиз бир неча бор афсус билан қайд этганларингиз - Пўлкан шоир билган "Эрўғли", Эргаш шоир репертуарига мансуб "Махтумқули", Фозил Йўлдош куйлаб келган "Рустами Достон", "Султонхон", "Рустамнинг яраланиши", "Офтоб пари", "Ёзи билан Зебо" каби достонлар қаламга олинган бўлармиди?! Бошқа бахшилар репертуаридаги намуналарни ёзиб олишда ҳам шундай манзарани кўрамиз. Айтайлик, ниҳоятда истеъдодли бўлган Берди бахшидан биргина достон - "Алпомиш" ёзиб олиб қолинган. Таниқли олима Музайяна Алавиянинг эслашича, Абдулла Алавий Берди бахшидан яна "Рустамхон", "Золимхон" достонларини ҳам ёзиб олган. Аммо қўлёзмалар бизгача етиб келмаган.

Халқ достонларини ёзиб олишдаги бундай номутаносибликни, йиллар давомида танаффуслар ва узилишлар бўлганини Сизнинг ўша Жаркўчадаги ҳовлингизга бораётганимизда айтганларингиз - "Мен фольклор билан мунтазам ва узлуксиз шуғуллана олмаганман. Фольклорга доир кўп тадқиқотларимни бошқа соҳалардаги текширишларим, хусусан, ташкилий ишлар билан биргаликда "юриб туриб" бажарганман", деганларингиз билан изоҳласа бўладими? Ёки бунинг бошқа сабаблари борми?"

Бунинг сабаблари ниҳоятда кўп, — дея суҳбатни давом этдирдилар домла. — Уни бугун хоҳлаган нуқтаи назардан баҳолаш ва талқин қилиш мумкин. Нима бўлганда ҳам етакчи халқ бахшиларини 1929 йилдан 1936-1937 йилларгача "унутиб" қўйганилигимиз, уруш йиллари ва ундан кейин ҳам улардан жуда кам достонлар ёзиб олганимиз ижобий ҳодиса эмас. Бунинг оқибатида эпик мероснинг муайян қисми бутунлай унутилиб кетди ёки уларнинг мазмуни ва номлари бу достонларни тинглаган фольклоршуносларнинг мақола ва китобларида, кейинги давр бахшиларининг хотираларидагина сақланиб қолди. Бунга менинг халқ ижоди намуналарини узлуксиз равишда ёзиб олмаганим, кўпроқ бошқа соҳаларда банд бўлганим ҳам сабаб бўлгандир. Аммо бу асосий эмас.

Менинг назаримда бунинг асосий сабабларини ўша йиллардаги маънавий-мафкуравий муҳитнинг моҳиятидан, фольклоршуносликни қай томонга йўналтирилгани ва унинг олдига қўйилган

талаблардан келиб чиқиб изоҳлаш керак бўлади. Гап шундаки, 20-йилларнинг охирларидан бошлаб янги давр фольклорини тўплаш, инқилобий ҳаракатлар билан боғлиқ намуналарни ёзиб олишнинг зарурлиги ҳақидаги чақириқлар, ҳатто талаблар ниҳоятда кучайди. Барча мафкуравий воситалар шунга жалб этилди. Ўша йилларда биз буни замон талаби, деб тушунганмиз ва сидқидилдан хизмат қилганмиз. Менинг ўзим ҳам 30-йиллари совет даври фольклорига бағишланган икки тўплам нашр этганман. Урушдан кейинги йилларда эса, халқ дostonларини ўтмишни идеаллаштирувчи асарлар тарзида баҳолаш, уларга нисбатан нигилистик муносабатлар авж олди. Бундай вазиятнинг халқ дostonларини ёзиб олиш ишларининг сусайишига олиб келгани инкор қилиб бўлмас ҳақиқатдир. Бу — бир. Иккинчидан, халқ бахшиларининг дostonларни табиий ижро этиш шароитларида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Бахшилар колхоз-совхоз театрларига, маданий-маърифий муассасалар ишларига кенг жалб қилина бошланди. Уларга ижтимоий буюртмалар бериш, ҳатто улар номидан терманамо намуналар эълон қилиш кучайди. Бу нарса уларнинг анъанавий репертуарга нисбатан лоқайд муносабатда бўлишига олиб келди. Бахшиларда анъанавий дostonларни ёздиршига бўлган рағбат сусайди. Улар турли баҳоналар билан ёзиб олувчилардан “қоча бошладилар”. Масалан, Музайяна Алавия 1949 йилда Фозил Йўлдош ўғлидан “Зевархон” ва “Кунларим” дostonларини жуда қийинчилик билан ёзиб олди. “Алтомиш” дostonи танқидидан кейин эса, шоир уни сўраб борганларни қувиб соладиган бўлди. Менинг ўзим ҳам Бола бахши билан жуда илиқ муносабатда бўлишимга қарамай, қанчалик ҳаракат қилмайин, бирор дostonни ундан ёзиб ола билмаганман. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Бугун уларнинг вафотларидан анча йиллар ўтгандан кейин, нега ундай бўлди, нега бундай бўлмади, дея сохта муаммолар туғдиришига зарурат йўқ. Атоқли дostonчилар Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоир, Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоирларнинг ўзларидангина олтишидан ортиқ дoston ёзиб олинган. Бу дostonлар деярли бир-бирини такрорламайди. Бошқа бахшилардан ҳам ёзиб олинганларини уларнинг вариантлари билан қўшиб ҳисоблаганда, дostonларимизнинг умумий сони уч юздан ошиб кетади.^{4*} Бу ниҳоятда катта бойлик. Эндиги вазифа уларни асраб-авайлаб сақламоқ, илмий жиҳатдан ўрганмоқ, энг яхшиларини доимий равишда нашр эта бормоқдан иборат бўлмоғи лозимдир”.

"Гүрүғли"ми, "Эрүғли"?

Ҳоди Зариф халқ дostonларининг тарихий-ҳаётий асослари ва уларнинг юзага келган жойи ҳамда яратилиш даври бўйича янги, фундаментал тадқиқотлар олиб бориш зарурлигини қайта-қайта таъкидлар, бунинг учун уларда ифодаланган қадимий ҳаёт тарзи, ибтидоий қарашлар, мифологик ва диний-илоҳий қатламни жиддий ўрганиш билан бирга "Бек бўб ўтган Қорахон", "Маҳмудни филдан қулатган" каби мисраларда номларигина сақланиб қолган тарихий шахслар фаолиятини дostonларнинг айна ўринлари билан қиёслашга алоҳида эътибор бериш лозимлигини вақти-вақти билан эслатиб турардилар. Бунга олимнинг шогирди Темир Очиловга "Маматқраим полвон" дostonининг тарихий асослари" мавзусини номзодлик диссертацияси сифатида тавсия этгани, ўзи жанговор от образи ҳақида тадқиқот олиб боргани ҳам яққол мисолдир.

Бизнинг ҳамкорликда нашр этилган "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобимиздаги "Гүрүғли" туркуми дostonлари XVII асрнинг бошлари ва XIX асрнинг биринчи ярмида икки аср давомида яратилган, деган мулоҳазаларимизни бугун қайта кўриб чиқишга ҳамда янада аниқликлар киритишга тўғри келади, — дея бир суҳбатни бошлаган эдилар Ҳоди Зариф. — Умуман бу қарашни бутунлай инкор этиш мумкин бўлмаса-да, уни шундайин қабул қилиш ҳам муаммони тўлалигича тадқиқ этишга имкон бермайди. Чунки тадқиқотчиларнинг деярли барчаси шу фикр тарафдори. Унда муайян асослар ҳам бор: Тарихчиларнинг ёзишича, Шимолий Эрон ва Жанубий Озарбайжонда XVI асрнинг охиридан бошланган жалоллар ҳаракати бошлиқларидан бири Кўрүғли исми шахс бўлган. Арман тарихчиси Аракел Тавризий (вафоти 1670 йил) бу шахсни озарбайжон шиқлари ҳозирги пайтда куйлаб келаётган қўшиқларни тўқиган Кўрүғлининг айна ўзидир, дея хабар беради. Шунингдек, дoston озарбайжон версиянинг айрим намуналари дастлаб XVIII-XIX асрларда Жанубий Озарбайжондан ёзиб олинган. ҳатто 1842 йилда нашр этилган ҳам. Ана шуларга асосланиб, олимлар "Гүрүғли" - "Кўрүғли" туркумининг яратилган ўрнини ҳам Жанубий Озарбайжон, дея белгилайдилар.⁴⁹ Бундай қараш туркий халқлар орасида жуда ҳам кенг бир равишда тарқалган каттакон

туркумнинг Закавказье ва Яқин Шарқ версиялари, ҳатто Хоразм ва туркман достонларига нисбатан тўғри ва асослидир. Бу назария қанчалик ҳайратомуз бўлмасин, уни ўзбек "Гўрўғли" достонларининг яратилиш ўрни ва тарихий асосларига нисбатан жиддий равишда ўйлаб кўришга тўғри келади.

Мен эпосга доир дастлабки мақолаларимдан бирида шундай деб ёзган эдим: "Шуни қатъий айтиш мумкинки, жуда катта бир циклни ташиқил этган "Гўрўғли" достонларининг ҳаммаси бир асрнинг маҳсули эмас. Бу циклга кирган достонларнинг кўплари XV, XVI ва баъзан XVII аср тарихий воқеаларини оз-кўп акс эттирган бўлишларига қарамай, улардан баъзиларининг томири узоқ кечмишдан келгани кўринади. Шу қатори "Малика айёр" достонининг дастлабки келиб чиқишини, менинг фикримча, жуда узоқ кечмишдан - исломдан, илгариги даврлардан излаш керак.⁵⁰ 30-йилларнинг охирларида "Малика айёр" достонини ўрганиш орқали баён этилган бу хулосани Ўзбекистоннинг турли ҳудудларидан "Гўрўғли" достонларининг кўплаб намуналари ёзиб олинган ҳозирги пайтда янги материаллар билан янада ривожлантирилса, мақсадга мувофиқ иш қилинган бўлар эди.

Менинг фикримча, 1926 йилдан бери ёзиб олиниб келинаётган ва қўлимизда мавжуд "Гўрўғли" достонларининг кўпчилиги XVII асрдан аввал яратилган. Улар орасида XI-XII асрларда яратилганлари ҳам бўлиши мумкин. Ҳатто бу достонлар айримларининг бир қаҳрамон атрофида туркумлашиш жараёни ҳам XVII асрдан аввал бошланган бўлиши керак. XVII асрдан бошлаб Кўрўғли ва унинг номи билан боғлиқ достонлар машҳур бўла бошлагач, Жанубий Озарбайжонда ярим тарихий, ярим афсонавий воқеалар асосида яратилган бу достонларнинг айрим бир сюжет ва мотивларнинг қайта ишланган ҳолда Ўрта Осиёга "кўчган бўлиши" табиийдир. Бу ерда, хусусан, ўзбеклар яшайдиган ҳудудларда уларга илгаридан мавжуд достонлар, шунингдек, янгидан яратилганлари ҳам қўшилиб, Гўрўғли//Кўрўғли номи атрофида туркумлашиш янада кучайган. Туркумлашиш жараёни бошланган XVII асрдан аввалги достонларнинг ҳам бош қаҳрамони Гўрўғли номи билан юритилган бўлиши керак. Бироқ қадимий туркий гўр//кўр сўзларининг "ботир", "мард", "баҳодир" маънолари архаиклашган ҳамда қаҳрамоннинг ғайритабиий туғилиши мотивининг мазмун ва шаклларида жиддий ўзгартиришлар киритилган. Ҳатто

достонларда ёнма-ён келган "кўрнинг ўғли" тушунчаси ҳам унутила бориб, бош қаҳрамон номидаги "гўрда туғилган ўғил" тушунчасининг маъно ва маҳияти, у билан боғлиқ тасаввур ва қарашлар янада кучайтирилган. Шу билан бирга достонларнинг айрим вариантларида қаҳрамон номидаги қадимий маъно – "ботир ўғли" тушунчаси ҳам сақланиб қолган. Туркумнинг сўнги достонининг "Эрўғли" деб аталиши ҳам буни тасдиқлайди. Афсуски, бош қаҳрамоннинг ўткинчи ва боқий дунё, умр поёнида яшаб ўтилайётган ҳаётдан фахр-ифтихори, шу билан бирга афсус-надоматлари, армонлари тасвирланган, оталар ишининг фарзандларда давом этиши куйланган кўп тармоқли бу достон ўз вақтида ёзиб олинмай қолиб кетган. Бахшиларнинг инсон ва олам ҳақидаги халқона қарашлари ўзига хос бир равишда ифодаланган бу достонни Пўлкан шоир мукамал билган. Шоирнинг маълумотига қараганда, "Гўрўғли" туркуми достонлари орасида ҳажм жиҳатидан энг каттаси ҳам шу "Эрўғли" бўлган. "Унинг шеърини қисмининг ўзи тахминан ўн минг мисрадан ортиқроқдир", дер эди Пўлкан шоир. 20-йилларнинг охиридаги динга нисбатан ўта салбий муносабат ҳам бизнинг бу достонни ёзиб олишга ҳаракат қилмаганлигимизга сабаб бўлгандир, эҳтимол.

Кейинги экспедицияларда бахшиларнинг фольклоршуносларга берган маълумотлари домланинг фавқулодда аҳамиятга молик бундай ҳулосасини янада тўлдиради. Масалан, 1976 йил 15 июнда Бола бахши билан (1889-1994) бўлган суҳбатда унинг айтишича, "Гўрўғли" достонлари қирқ бир шохадан (достондан) иборат бўлиб, унинг қирқ биринчи шохобчаси "Эрўғли"дир. Эрўғли Гўрўғлининг қонидан туғилган фарзанддир. Бахшининг таъкидлашича, "Эрўғли" достонининг бир қўлёзмасини отаси топиб берган. Бироқ достонни тўла ўргана олмаган ва кейинчалик қўлёзмани йўқотиб юборган. Бошқа бир бахши – Кўҳна Урганч тумани Қипчоқ қишлоғида яшовчи Нажим бахши (Нажмиддин Хонназаров, туғилган йили 1922) 1976 йил 22 июнда куйидагиларни ҳикоя қилиб берган эди: "Илгариги вақтларда бахшилар "Гўрўғли" достонларини Хива хони ҳузурида ўн етти кун куйлар эканлар. Навбат Суяв бахшига келганда, хонга: "Гўрўғли зурёдсиз ўтмасин, деб "Эрўғли" деган бир достон ўйлаб чиқардим. Рухсат берсангиз, шуни ҳам айтсам", дебди. Хон рухсат берибди. Шунда Суяв бахши хон ҳузурида "Гўрўғли" дос-

тонларини йигирма бир кун қуйлаб, "Эрўғли" достони билан яқунлаган экан. Ҳозирги пайтда бу достонни биладиган бахшини учратмадик. Бахшилар уни "Қонуғли" номи билан ҳам нақл қилиб юрадилар. "Эрўғли" достонининг ҳикоясини Собир бахшидан эшитган эдим. Бу ҳикоя шундай: "Чамбилга яқин Юлдуз тоғида бир сирли булоқ бўлган экан. Бу булоқ сирини Гўрўғлидан бўлак ҳеч ким билмас экан. Гўрўғли ярадор бўлса, шу булоққа бориб ювиниб, соғаяр экан. Гўрўғли узоқ яшаб, ўзи ва оти 120 ёшга кирибди. У бир кун шу булоққа бораётганда, бир ёрдан аёл кишининг "Воҳ, Гўрўғли, оҳ Гўрўғли", деган овози чиқаётганини эшитибди. Гўрўғли ёрга кириб қараса, 80 ёшга кирган бир кампир экан. Бу кампир аслида бир подшонинг қизи бўлиб, ёшлигида Гўрўғлига ошиқ бўлган ва уни кўрмоқчи бўлиб шу ёрга келиб қолган экан. Гўрўғли: "Гўрўғлини кўрсанг, нима қилар эдинг?" – деб сўрабди. Шунда кампир: "Бўйнига қилич солиб, қонини ичар эдим", дебди. Гўрўғли: "Бу ночорнинг қўлидан нима иш келар эди", деб ўйлаб, ўзини танитибди ва қиличини берибди. Кампир унинг бўйнига қилич солиб ўлдирибди ва қонини ичибди. Кампир Гўрўғли қонидан ҳомиладор бўлиб қолиб, бир ўғил туғибди. Отини Эрўғли қўйибдилар. Эрўғли вояга етиб, Чамбилда иш кўрсатиб ўтган экан".

Гўрўғлининг сўнги кунлари ҳақида Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақай соқилари айтган маълумотлар ҳам характерлидир. Жорубқўл қишлоқлик Тўла Ҳайбат ўғли (1886-1968) билан 1963 йил 19 июлда, унинг шогирди Қорахон Алатов (1914 йилда туғилган) билан 1977 йил 21 июнда учрашганимда, улар: "Гўрўғли" 62 шоҳадан иборат. Бизнинг устозларимиз Кундуз соқи (1840-1919), Ҳайбат соқилар (1846-1906) "Гўрўғли" 120 достондан иборат дейишган эди, шундай бўлса ҳам Юнус пари "Бедостон ўтган тўрам", деб йиғи берган экан, дер эдилар", деб "Гўрўғлининг ғойиб бўлиши" достонининг мазмунини айтиб берган эдилар. Уларнинг айтишича, Сулдузи тоғида Гўрўғли йигитлари билан Одилшоҳ ўртасида бўлган қаттиқ жангда бир кам қирқ йигит шаҳид бўлади. Фирот Чамбилга қайтиб келади. Кексайган Гўрўғлининг ўзи бориб Одилшоҳ билан 18 кун уруш қилади. Урушда Фирот 18 еридан яра ейди. Шунда Гўрўғли: "Энди менинг вақтим ўтган экан", деб отни қўйиб юбориб, ўзи тоғдаги бир ёрга кириб кетди. Чамбилга қайтиб келган ярадор отни Юнус

пари сўйиб, кафанлаб кўмади. Пари Сулдузи тоғига бориб, Гўрўғли билан гаплашмоқчи бўлади. Шунда ғойибдан: "Эй, Гўрўғли, энди сенинг вақтинг ўтди, пари билан гаплашиш лозим эмас", деган овоз келади. Юнус пари қайтиб Чамбилга келиб: "Бедостон ўтган тўрам", дея йиғи берган ва шу жойда қолиб кетган экан.

Бу ўринда шуни ҳам айтиш керакки, Гўрўғлининг сўнгги кунлари билан боғлиқ туркман халқ дostonларида ҳам "Эрўғли", "Қонўғли", "Бекўғли" номлари учрайди. Масалан, 1939 йилда Гурбантурди бахши Гўтур ўғлидан ёзиб олинган "Гўрўғлининг охирги даври" дostonида тасвирланишича, бир куни Гўрўғли қирқ йигити билан овга чиқади. Йўлда қатор ўсган етти чинорни кўрадилар. Қирқ йигитнинг бири Сафар кўса: "Ким бир ўқ билан шу етти чинорни биргаликда ура олади?" – дея тегажонлик қилади. Гўрўғли ёйини кўлига олиб, қатор турган етти чинорга қарата отади. Ўқ етти чинорни ҳам тешиб ўтади. Чинорлардан қон оқади. Чинорлар остида қирқ чилтан йиғилар экан. Чилтанлар Гўрўғлини қарғайдилар. Гўрўғли оти билан ерости подшолигига тушиб кетади. Уни ерости подшосига олиб келадилар. Подшо унинг ҳайбатидан кўрқади. Подшо ўз тили ва дунёнинг барча халқлари тилларида гапирса ҳам Гўрўғли тушунмайди. Шунда уни осмоннинг баҳайбат махлуқи деб ўйлаб, ўлдирмоқчи бўлади. Доно вазир уни ўлдирмасдан уйлантириш лозимлигини, шунда ундан ерости подшолиги одамлари тилини тушунадиган болалар туғилиши мумкинлигини айтади. Гўрўғлини уйлантирадилар. Ундан ўгил туғилади. Подшо унга Бекўғли, деган ном беради. Бекўғли ерости одамларининг тилини ўрганиб, отаси ерусти кишиси эканини айтади.

Оға Юнуснинг синглиси дев билан еростида яшар эди. Унинг ёрдами билан девлар Гўрўғлини ер устига чиқариб, Чамбилга олиб келадилар. Гўрўғли келиб билса, яқинлари ва йигитларидан Оға Юнус, Авазхон, Сафар кўса барҳаёт бўлиб, қолганлари вафот этган ва тарқалиб кетган экан.

Гўрўғли тирик бўлган йигитларини тўплаб, овга олиб чиқади. Овдан қайтишда саҳродаги бир кулбага дуч келадилар. Унда бир кампир яшаётган бўлиб, исми Фикрқиз экан. Кампир бу жойлар бир вақтлар чорвадорларнинг манзили бўлганини, ўзи ёшлигидан Гўрўғлига ошиқ бўлиб, унинг ҳажрида шу кулбага

келиб қолганини ҳамда бир юз йигирма ёшга кирган бўлса-да, бир томчи қонини ичиш мақсадида уни шу кулбада кутиб ётганини айтади. Гўрўғли ўйлаб, яқинлари билан хайрлашади ва йигитларига ўзини боғлаб кампирга беришларини сўрайди. Кампир Гўрўғлини ўлдириб, қонини ичади. Ундан ҳомила пайдо бўлиб, бир ўғил туғади. Ўғилнинг номини Эрўғли қўядилар.⁵¹

Бундай маълумотларни кетма-кет келтиришдан мақсад "Гўрўғли" дostonларининг яратилиш даври ва юзага келган жойи ҳақидаги Ҳоди Зарифнинг оғзаки мулоҳазалари жиддий асосларга эга эканини кўрсатишдир. Буларга қўшимча равишда яна қуйидаги маълумотлар ҳақида ҳам ўйлаб кўриш зарурга ўхшайди: "Гўрўғли" туркуми дostonларининг озарбайжон версияси 17-19 қўлдан (дostonдан) иборат. Туркман версияси 15-16 шоҳа (дoston) атрофида. Профессор С.Рўзимбоевнинг ҳисоб-китобига қараганда, Хоразм версиясини 26 дoston ташкил этади. Улардан 18 таси (вариантлари билан 22 таси) нашр этилган. Бу версияларнинг ҳар бирига кирувчи барча дostonларни алоҳида-алоҳида олганда, ҳажм жиҳатидан ўзбек версиясидаги биргина "Холдорхон" дostonига тенг келади. Ўзбек "Гўрўғли" дostonларининг Хоразмдан бўлак ҳудудлардан ёзиб олинганларининг сони вариантларидан ташқари 70 дан ошади. Яна 10 дан ортиқ дostonлар умуман ёзиб олинмай қолган. Улардан вариантлари билан ҳисоблаганда 50 дан ортиғи алоҳида-алоҳида китоблар тарзида ёки дostonлар тўпламларида чоп қилинган. 80 га яқин алоҳида-алоҳида сюжетни (дostonни) ўзида қамраб олган катта ҳажм ва кенг қўламдаги фавқулодда ҳодиса бўлган бундай эпик ижодиётнинг яратилишини бир-икки аср билан боғлаб қўйиш, бунинг устига бош қаҳрамоннинг исмидаги ўхшашликка асосланиб, Жанубий Озарбайжонда ўтган тарихий шахс фаолияти билан айнанлаштириш тасаввурга сифмайди. Демак, утоз Ҳоди Зариф бундан салкам 50 йил олдин фан олдиға қўйган вазифа – ўзбек "Гўрўғли" дostonларининг юзага келган жойи, яратилиш даври ва тарихий-ҳаётий асосларини махсус ўрганиш бугун ҳам долзарблиғича қолмоқда. Филология фанлари доктори Шомирза Турдимовнинг "Гўрўғли" дostonларининг генезиси ва тадрижий босқичлари" монографияси (2011) шу йўлдаги дастлабки қаламлардан биридир.

“Булбул тароналари”

1969 йил сентябрь ойи бошларида бир кунни эрталаб ишга бораётганда. Ҳоди Зарифнинг Олимлар шаҳарчасидаги уйига кириб ўтдим. Домла ёлғиз эканлар, кўзимга сал хомушроқдай кўриндилар. Салом-аликдан кейин:

– Домла, нималарни ўйлаб ўтирибсиз, сал хомушроқ кўри-насиз? – дедим.

Ўшанда устоз шундай деган эдилар:

– Умр ҳам ўтиб бормоқда. ҳаётим давомида нималар қилдим, нималарга эришдим, нималарнидир бой бериб қўйдим - шуларни ўйлаб турганимда, сиз кириб келдингиз. Бундай ўйлаб қарасам, менда ўз ҳаёт йўлидан ношукурлик кайфияти йўқ. Мамлакатдаги паст-баландликлар билан боғлиқ равишда бир олим бошидан кечириши мумкин бўлган ҳаёт ва ижод йўлини гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд мен ҳам босиб ўтибман. Ҳатто илмий жамоатчилик мени Ҳоди Зариф, дея таниганидан ва илмий фаолиятимга юксак баҳо берганидан фахрланиб юраман. Аммо бугун хаёлан ўтилган йўлни сарҳисоб қилиб кўрсам, бизнинг бажарган ишларимизга нисбатан ўз соҳамизда имкониятимиз даражасида қилиб улгурмаганларимиз ниҳоятда кўп экан. Биз икки урушни (гражданлар уруши ва иккинчи жаҳон урушини) ҳамда катта даҳшатли қатағонни (30-йиллар ва 40-йилларнинг охири – 50 йилларнинг бошларидаги тасаввур қилиб бўлмас даражадаги қонунбузарликларни) ўз бошимиздан кечирдик. Биз яшаётган мамлакат ва давлат тарихидаги бу воқеалар, шунингдек, ўзимиз меҳнат қилаётган жамоадаги ўзаро келишмовчиликлар мен ва менинг ёшимдаги одамлар руҳиятига ё салбий, ёки ижобий таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Бундай вазият бизни, бир томондан, жанговорлик, фидойилик, ўз касбига содиқлик, ҳалол яшаш ва ишлашга ундаган бўлса, иккинчидан, лоқайдлик, бетарафлик, бўлса-бўларчилик, оқибати шу экан-да, дея қўл силтаб кетиш кайфиятларини тугдирган бўлиши табиийдир. Ана шундай жиндай лоқайдлик ва эътиборсизлигимиз туфайли умримиз давомида нималарнидир йўқотдик ва нималаргадир эриша олмай қолдик. Ўз вақтида амалга оширолмай қолган баъзи бир амалларимиз бугунги кунда нафақат армон бўлиб қолди, балки бизнинг руҳиятимизда пушаймонлик кайфиятининг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Илгариги суҳбатларимизнинг бирида менинг устозларим ҳақида сўраганингизда, Эргаш шоир билан Фозил отани устоз мақомидаги доно мўйсафидлар сифатида тилга олган эдим. Менинг Ҳоди Зариф бўлиб шаклланишимда бу буюк инсонларнинг таъсир кучи, улардан ёзиб олинган дostonлар сеҳри беистисно катта аҳамиятга эга бўлган эди десам, фақат ҳақиқатни айтган бўламан. Ўзимга боғлиқ бўлмаган майда-чуйда ишлар билан ўралашиб қолиб, 1928 йилдан кейин бир неча йиллар давомида ниҳоятда қадрлаганим бу улкан дostonчилар билан учрашмаганим, учраша олмаганим ҳамда улардан илгари қаламга олинмаган бирор терма ёки дostonни ёзиб ололмаганимдан бугун ниҳоятда пушаймондаман. Бу пушаймонлик мени умрбод тарк этмаса керак.

1936 йилдан бошлаб бундай лоқайдлик ва эътиборсизликни бир оз тuzатгандай бўлдим. Ўша йилнинг кеч кузида Фозил Йўлдош ўғли, Пулкан шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Абдулла шоирларнинг қишлоқларига бориб, уларни Тошкентга олиб келдим. Улардан халқ дostonларини ёзиб олиш ишларини яна бошлаб юбордик. Аммо бу иш кейинчалик изчил давом эттирилмади. Ушанда Эргаш ота Тошкентда қолганди. 1936–1937 йиллар қишининг узоқ кечаларида ўз ҳовлимда етти ота-бобоси дostonчи ўтган бу улкан халқ санъаткори билан суҳбатлар қурар эканман, илмий-ижодий режамда бир ният туғилди: Эргаш отадан қаламга олинган ёки ўзи ёзиб берган барча терма ва дostonларнинг ҳаммасини кўп-жилдли бир куллиёт сифатида нашрга тайёрлашни ўз олдимга мақсад қилиб қўйдим. Аммо кейинчалик рўй берган воқеалар, торта-тортлар ўз мақсадимни амалга оширишга имкон бермади. Энди бу мен учун армон бўлиб қолди.

— Бу мақсадингизни ҳозир амалга оширса бўлади-ку! Бугунги кунда унга ҳеч ким монелик қилмайди, — дедим.

— Йўқ, энди кеч бўлди, — дедилар домла. — Буни бир неча бор ўйлаб кўрдим. Аммо Мансур билан Музайянахондан истиҳола қилиб юрибман. Улар "Ҳушкелди" ва "Далли" дostonларини тайёрлаб, нашр этганлар. Мен буни улардан қандай қилиб тортиб оламан. Бир умр бирга ишлаб келаётган кишилар учун бу яхши иш эмас. Уларнинг кўнглига келади, ўз сафдошларимни ранжитишни истамайман. Йўқ, бўлмайди.

— Бўлади. Уларни ранжитмасликнинг йўли бор, — дедим қатъий қилиб. — Биринчидан, бу бир бахши репертуари асосида

тайёрланган ўзига хос алоҳида бир нашр бўлади. Иккинчидан, шоирнинг "Ойсулув", "Кунтуғмиш", "Равшан", "Қундуз билан Юлдуз" дostonлари ва термаларини ўзингиз нашр этиб келмоқдасиз. "Холдорхон" дostonининг бир қисмини "Чамбил мудофааси" номи билан чоп этгансиз. "Якка Аҳмад" дostonини 1964-1965 йилларда тайёрлаган эдингиз. Нашр этилмай, тайёр ҳолда турибди. Демак, шоир асарларининг тўла нашрини амалга ошириш учун ҳаммадан кўра ҳам сизнинг қонуний ҳақингиз бор. Улар буни тўғри тушунадилар. Қолаверса, уларнинг нашрларида матн анча қисқартирилган. Учинчидан, улар тайёрлаган "Хушкелди" ва "Далли" "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлиги сериясида махсус бир жилд сифатида нашр этилса, уларнинг кўнгли ҳам топилади ҳамда адолатли йўл тутилган бўлади.⁵² Бироқ бошқа бир муаммо ҳам бор. Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган халқ дostonларини унинг номи билан нашр этилса, улар шоирнинг "ўз" асарларига айланиб қолмайдими? Фольклорда муаллиф тушунчаси йўқ-ку!

— Буни ўйлаб қўйганман, — дедилар домла. — Унга рамзий ном берилади. Айтайлик, "Булбул тароналари". Бу ерда "Булбул" деганда, Эргаш шоир ҳам, унинг ота-боболари ҳам, бошқа бахшилар ҳам кўзда тутилади. Бу рамзий номдан Эргаш шоир асарлари эмас, балки ундан ёзиб олинган намуналар экани очиқ-ойдин англашилиб туради. Менинг тахминимча, "Булбул тароналари" беш жилддан иборат бўлиши керак. Унга айрим истиснолар билан Эргаш шоирдан ёзиб олинган ёқч ўзи ёзиб берган барча намуналар киритилади.

Истиснолар икки дostonга — "Қизжипак" ва "Алибек билан Болибек"ка тегишлидир. "Қизжипак" дostonи анъанавий тарзда ўзбек тахшилари репертуарида бўлмаган. Уни Эргаш шоир қозоқ оқини Мойлихўжа ва унинг ўғли изжросида бир неча бор тинглаган ҳамда Тошкент нашридан ўқиб ўрганган. Уни бизга ёзиб берганига шоирнинг дoston нашридан қаноат ҳосил қилмагани сабаб бўлган. Буни дostonнинг охирида шоирнинг ўзи алоҳида таъкидлаб ўтган:

*Шу дostonим Қизжипакнинг қиссаси,
Ўқиган одамнинг кетар ғуссаси,
Ками-кўстин, дўстлар, қуйдим ўзимдан,
Шуни айтган ҳам эди гапнинг устаси.*

*"Қизжипак"ни катта қисса айлади,
Қўлман битди, ўз тилиман сўйлади,
Аввалги қиссасин кўриб, хоҳламай,
Сўзман либос кийдирди-да, шайлади.*

Эргаш Жуманбулбул ўғли ёзиб топширган "Қизжипак" достони алоҳида аҳамиятга молик якка ҳодисадир. У бошқа бахшилар томонидан ўзлаштирилмаган. Унда Эргаш шоирнинг ижодий ҳиссаси қанчалик кўп бўлмасин, барибир, қозоқлар ботирлар жирининг шеър тузилиши устунлик қилади. Шу сабабли ҳам у қозоқ халқ эпоси сифатида қолиши керак. Халқ бахшилари эпик репертуарининг бойиб боришида фольклор алоқаларининг ўрни масалалари тадқиқ этилганда, уни ижобий ҳодиса сифатида ўрганиш зарур. Ҳатто айрим изоҳлар билан алоҳида бир китоб тарзида нашр этиш ҳам мумкин.

"Алибек билан Болибек" достонида эса, сиртдан қараганда, исломлаштириш ғоялари илгари сурилаётгандай, "муқаддас урушлар" куйланаётгандай кўринади. Буни оддий китобхон тўғри қабул қилади. Аммо ҳозирги мафкуравий ҳаётда айрим "ўта сиёсатлашган" зиёлиларимиз ҳам борки, улар буни тушуна олмайдилар, ҳатто ўзларининг борликларини кўрсатиш мақсадида нималарнидир қўзғашлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Уни "Булбул тароналари"га киритиш билан эҳтимоли мумкин бўлган қандайдир "янги машмашалар"нинг туғилишига сабаб бўлишига ҳеч қандай зарурат йўқ. Қолганлари ҳам беш жилд учун етиб ортади.

Биринчи жилдга "Ойсулув", "Якка Аҳмад", "Қунтуғмиш", иккинчи ва учинчи жилдларга "Далли", "Равшан", "Хушкелди", "Қундуз билан Юлдуз" достонларини киритиш мумкин. "Холдорхон" достонининг ўзи бир жилдни ташкил этади. "Ўртоқ Ленин" ва "Таржимаи ҳол" достонлари ҳамда термалари билан "Булбул тароналари" яқунланади. Кўряписизки, беш жилдда Эргаш шоирдан ёзиб олинган асосий барча фольклор намуналарини қамраб олиш мумкин. Беш жилдликка икки достоннинг киритилмаслиги унинг аҳамиятини сира ҳам пасайтирмайди. Зарурий изоҳлар, сўзбоши ва сўнгсўзлар билан таъминланган бундай нашр тажрибалари шу хилдаги кейинги ишларга - бошқа бахшилар, жумладан, атоқли достончи Фозил Йўлдош ўғли репертуари асосида "Фозил шоир куйлайди" номида ўн жилдлик ёки йигирма китобдан иборат

бўлажак "Гўрўғли" мажмуаси кабиларни тайёрлашга кенг имкониятлар яратади.

Ўша пайтда атоқли халқ санъаткори Эргаш Жуманбулбул ўғли туғилган куннинг 100 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўрилатган ҳамда уни ўтказиш тўғрисида қарор лойиҳаси ҳукуматга киритилган, бир йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлса-да, қарордан дарак йўқ эди. Қарорнинг қабул қилинишини тезлатиш ҳамда "Булбул тароналари"ни нашриёт режасига киритишга ёрдам беришларини сўраб, Ҳоди Зариф номидан Академиянинг вице-президенти, улкан олим ва фан ташкилотчиси Иброҳим Мўминовга мурожаат қилдим. Иброҳим домла ўша дақиқанинг ўзида "Фан" нашриёти директори Юнус Юсуповни чақириб, керакли топшириқларни берди ва қарор қабул қилинишини тезлатишни сўраб, партия марказий комитети бўлим мудури Саид Шермухамедовга телефон қилди.

— Домлангизга мендан салом айтинг. Ҳоди ака оғир қарвон одам. Ҳар бир ишни пишиқ-пухта қилади. Бештомликни нашрга тайёрлаш ишлари чўзилиб кетмасин, — деб хайрлашди.

Масаланинг бундай жуда тез ҳал бўлганидан хурсанд бўлиб, воқеани домлага айтиб бердим.

— *Иброҳим Мўминов ўта ҳамиятли инсон, — дедилар Ҳоди Зариф. — Шундай ақли расо буюк инсоннинг Академияга раҳбарлик қилиши илм-фаннинг бахти, ҳаммамизнинг бахтимиздир. Ҳар бир илмий ташаббуснинг моҳияти ва аҳамиятини ҳаммадан кўра теран англай оладиган Иброҳим Мўминов жуда кўп хайрли ишларга бош бўлиб келмоқда. У ҳақиқий раҳбар, теран олим. Модомики, Иброҳим Мўминов бу ишга бош қўшиб, масалани шундай тезкорлик билан ҳал қилиб берибдими, демак, "Булбул тароналари" албатта нашр этилади!*

— "Булбул тароналари" нашри фольклоршунослигимизда муҳим воқеа бўлади. Шу сабабли нуфузли олимлар ва мутахассислардан иборат бир таҳрир ҳайъати тузиб, институт илмий кенгашида тасдиқлатиб қўйсақ, ёмон бўлмас эди, — дедим.

— *Таҳрир ҳайъатининг кераги йўқ, — дедилар домла. — Мен — тайёрловчи, сиз — муҳаррир. Шунинг ўзи етади. Таҳрир ҳайъати қуруқ бир савлат. Илмда савлат эмас, салобат керак. Бажа-рилайтган иш пухта ва сифатли бўлса, бас. Муҳими шу. Бунинг устига, таҳрир ҳайъати дегани маълум маънода масъулиятдан қочиш демакдир.*

Шу тариқа "Булбул тароналари"ни тайёрлаш ишларига жиддий киришиб кетилди. Нашр билан боғлиқ ёрдамчи ишларни мен ва институтнинг катта илмий ходими Зубайда Ҳусаинова ўз зиммамизга олдик. 1970 йилнинг ўрталарида биринчи жилд ("Ойсулув", "Якка Аҳмад", "Кунтуғмиш" достонлари) тайёр бўлди. Ишни тезлатиш маққсадида "Қундуз билан Юлдуз" достони 1962 йилги, "Равшан" достони 1963 йилги нашрлари асосида "Булбул тароналари"га киритиладиган бўлди. 2-3-4-жилдларнинг умумий ҳажми ҳам аён бўлиб қолди. 1-жилднинг ҳажми бошқаларига нисбатан қарийб бир ярим баробар камлиги аниқланди. Шунда домлага "Булбул тароналари"ни чоп этиш "Фан" нашриётининг 1971-1972 йиллар нашр режасига киритилгани, қўлёзмани топшириш учун ҳали бир оз вақт борлигини айтиб, жилдларнинг ҳажм жиҳатдан бири-бирига мутаносиб бўлишини таъминлаш мақсадида "Алибек билан Болибек" достонини тезда тайёрлаб биринчи жилдга киритишни илтимос қилдим.

— *"Алибек билан Болибек" достонининг ғоявий мазмуни, — дедилар домла, — Эргаш ота репертуаридаги бошқа достонлар руҳига унча ёпишмайди. Унда достонга нисбатан қиссаларнинг хусусиятлари устунлик қилади. Шу сабабли "Булбул тароналари"га киритилмагани маъқул. Жилдларнинг ҳажм жиҳатидан номутаносиблигига келсак, нашриётчилик тажрибасида бундай ҳодисалар тез-тез учраб туради.*

Шундай қилиб, 1971 йилнинг ўрталарида 2-3-жилдлар ҳам тайёр бўлди. Бу вақтга келиб, 1-жилд нашрдан чиқди. Китобни домлага олиб келганимизда, уни қўлга олиб, очиб варақлаб кўришдан олдин муқовасидан бир ўпдилару пешоналарига тегизиб:

— Ниҳоят, кўп йиллардан бери армон бўлиб келаётган мақсадимга эришдим. Бунинг учун ҳаммаларингизга раҳмат, — дедилар.

Ўшанда "Булбул тароналари"нинг домла қўлга олиб, назар ташлаган биринчи ва охириги китоби экани ҳеч биримизнинг хаёлимизга ҳам келган эмас...

Ниҳоят, 2-3-жилдларни ҳам нашриётга топширдик. Тўртинчи жилдни тайёрлаш устидаги иш, секинлик билан бўлсада, давом этмоқда. Зубайда Ҳусаинова билан биргаликда 5-

жилдга доир материалларни (булардан "Таржимаи ҳол", "Ўртоқ Ленин" дostonлари, бир қанча термалар домла томонидан илгарироқ тайёрланган эди) бир жойга жамлаб кўрсак, 10 босма табоқ атрофида бўлди. Бу биринчи жилдга нисбатан олганда, ҳажм жиҳатидан икки баробар кам эди. Шунда "Алибек билан Болибек" дostonини мустасно тариқасида 5-жилдга киритиш зарурлиги тўғрисида домладан илтимос қилишга жазм этдим.

— *Бўлмайди, - дедилар домла қатъий ва норозилик оҳангида. - "Алибек билан Болибек" дostonини нашр этишга шунчалик аҳамият бераётган экансиз, уни мендан кейин ўзингиз амалга оширишингиз мумкин. Ҳозирча бунга мен рухсат этмайман. 5-жилдни тўлдириш масаласига келсак, унинг учун етарли материал бор. Шундай материалларни сизга топиб бераман.*

Домла қандай материалларни назарда тутган, ҳозиргача билмаймиз. Устознинг бевақф вафоти туфайли 4-жилд - "Холдорхон" - ни тайёрлаш ҳам охирига етмай қолди. Унинг тахминан тўққиздан бир қисмини Зубайда Ҳусаинова тайёрлаб охирига етказди. Тўртинчи жилднинг охирларида изоҳларнинг камайиб бориши ҳам буни тасдиқлайди.

Бешинчи жилдга кирган асарларнинг асосий қисмини Ҳоди Зарифнинг ўзи "Булбул тароналари"дан олдин турли нашрларда эълон қилган эди. Жумладан, "Ўртоқ Ленин", "Октябрь", "Шўро", "Охунбобоев", "Келдим", "Қизил" (икки терма), "Эшон" кабилар "Ўзбек фольклори" хрестоматиясининг 2-жилдида (1941), "Таржимаи ҳол" дostonи "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлиги сериясида чоп этилган "Эргаш Жуманбулбул ўғли" тўпламининг 1-жилдида (1971), "Тошкент таърифида", "Хўп бўлди ёғин", "Гўрўғлибек - зўр ботир" термалари "Ўзбек тили ва адабиёти" журналининг 1968 йил 6- ва 1970 йил 5-сонларида босилиб чиққанди. Шуларни, архивдаги барча материалларни тўпладик. Домла айтган "етарли материаллар" чиқмади. Ҳатто, домла бизга бир неча бор ўқиб берган "Турсуной" марсияси ҳам топилмади. Шунда "Алибек билан Болибек" дostonининг каттагина қисмини айрим парчалар тарзида 5-жилдга киритишга мажбур бўлдик. Уларни Зубайда Ҳусаинова тайёрлаб берди. Бу парчалар тахминан 5-жилднинг учдан бир қисмини ташкил этади.

Бу ўринда яна бир ҳолатни эслатиб ўтиш зарур. 5-жилдни нашриётга топширганда, унинг "тажнисли тўртликлар" қисми 12 банддан иборат эди. Қулёзма босмага топширилгач, мафкуравий вазиятни ҳисобга олиб, унинг тўрт банди корректурани ўқиш давомида олиб ташланди. Бу тўртликлар қайд этилган қўлёзмада Ҳоди Зарифнинг шундай бир муҳим изоҳи бор: "1928 йил январ ойида Қувондиқ даҳаси Қирқшоди⁵³ қишлоғининг фуқароси Назарқосим Мирза ўғли тўплаган эртақлардан кейин дафтар охиридаги бўш ерга ёзиб қўйилган. Бунини Эргаш Жуманбулбул ўғлининг оғзидан эшитиб, ёзган бўлиши керак". Эргаш шоир меросини, хусусан, унинг тажнисли тўртликларини тўлароқ тасаввур қилиш учун корректурадан олиб қолинган ўша бандларни бу ерда келтиришни лозим кўрдик:

*Қозоқ сотти қопти энди,
Қозоқти кучук қопти энди,
Жотқан жерида арқони
Эсидан чиқиб қопти энди.*

*Қозоқ сотти қўйди энди,
Қўйди сотиб қўйди энди,
Қўйди сотти, хўп қилди,
Пулини жўғатиб қўйди энди.*

*Қозоқнинг моли туяди,
Қозоқ тарини туяди,
Узилиб кетса арқони,
Узилаки жердан туяди.*

*Олдингми қозоқнинг отини,
Биласанми отини,
Танийсанми ўзини,
Урувининг отини.*

Бу тўртликларнинг айримларини таҳлил қилар экан, Ҳоди Зариф шундай деб ёзадилар:

"Бизда қозоқ сўзининг икки маъноси бор. Бирини маълум бир халқ, иккинчиси содда, баъзан тез алданувчи шахс. Бу ўзбек ёки ўзбек

терминининг ўз халқимиз орасида мавжуд бўлган икки хил маъно ва икки хил талқинга тенг сўздир... Эргаш отанинг бир туюғида қозоқ сўзи биз эслатаётган иккинчи маънода ишлатилган... Бу ҳазиломуз тўртликда "ҳонти" сўзини тажнисли ишлатиш билан содда ва софдил бир шахснинг айрим бир ҳолати тасвирланган".⁵⁴

"Булбул тароналари"нинг нашр этилиши атоқли олим Ҳоди Зарифнинг кўп йиллик илмий ва амалий фаолиятининг якуни сифатида ўзбек фольклоршунослигида ниҳоятда катта воқеа бўлди ва у илмий жамоатчилик томонидан юқори даражада баҳоланди. Эргаш Жуманбулбул ўғли бадиий меросини тадқиқ қилиш ва чоп этишга бағишланган "Булбул тароналари" беш жилдлиги, "Эргаш Жуманбулбул ўғли" икки жилдлиги ҳамда "Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни" мақолалар тўпламини тайёрлашдаги хизматлари учун Ҳ.Т.Зарифов, Т.Мирзаев, М.Афзалов, М.Алавия, Ш.Шоабдурахмонов, З.Хусайновларга 1973 йилда Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон Республикаси давлат мукофоти берилди. Бу айни вақтда ўзбек фольклоршунослигига ҳам берилган юксак баҳодир.

Гўрўғлининг тўрт Ҳасани

Ўзбек Гўрўғли туркумининг юзга яқин намуналари орасида "Холдорхон" дostonи ҳажм жиҳатидан ҳам, мазмун-моҳияти билан ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Қамраб олинган воқеа-ҳодисаларнинг мўл-кўллиги ва ниҳоятда кенглиги, тасвирнинг ўта бойлиги ва ранг-баранглиги, хилма-хил сюжет чизиқларининг бир бутун ҳолга келтирилиб, бир мақсадга — ватан мустақиллигини куйлашга қаратилгани билан дostonчиликда дастурий моҳият касб этиб, ўзига хос роман даражасига кўтарилган бу дoston ўзбек фольклорида фавқулodда ҳодисадир. Унда Эргаш шоирнинг юксак дostonчилик маҳорати бутун борлиги билан тўла намоён бўлгандир. Буни яққолроқ тасаввур қилиш учун дostonдан биттагина тирадани (ягона қофия бирлигидаги бандлар бутунлигини) келтириш kifоядир:

*Энди арк бўлди бесойиб,
Парилар йиғлайди койиб.*

*Иккови қайтамиз, деди,
Аёл-да, бебахт, муғойиб.*

*Бек Сардорнинг қилган иши
Бўлиб кетди жуда айиб.*

*Икки пари воҳ, болам, деб
Мотам тутди чочин ёйиб.*

*Аҳмад Сардорнинг ваҳмидан
Парилар ранги сарғайиб.*

*Ҳеч кимга сўз айтолмайди,
Кимга айтсин дардин ёйиб.*

*Душманлар қўлига тушса,
Уриб қилар тайин майиб.*

*Эланганман сира қўймас,
Кулса бетига иржайиб.*

*Суханвар ҳам айта берса,
Гапи кетмасин кўпайиб.*

*Бўлак сўзин айтибсан, деб
Мулла Ҳоди юрса койиб.*

*Энди байтни қўяйик,
Кетмасин гап кўп бўп бойиб.*

*Ўтган катта шоирларга
Гап айтмоққа менман нойиб.*

*Ганни қўзғасанг чиқад-да,
Турма-да бекор ҳурпайиб.*

*Билиб туриб айтмай кетсанг,
Шоирликда ул ҳам айиб.*

*Қариганда кўп достонни,
Мен юбордим элга ёйиб.*

*Авадл "Холбека"ни айтдим,
Менинг устозим Кўр Ғойиб.*

*"Якка Аҳмад"ман "Хушкелди"ни
Битиб бердим хатга ёйиб.*

*"Қундуз – Юлдуз", "Рақшанхон"ни,
"Ҳасанхонман Далли" зайиб.*

*"Қизжипак"ни ўлан қилдим,
Қолмасин қозоқ анғайиб.*

*"Алибекман Болибек"ни,
Сўнг айтдим сўзим кўпайиб.*

*Гўрўғлибек лашкар билан
Қиримга кетди қанғайиб.*

*Шу достонни тамом қилсам,
Ўқиган қолар ажойиб.*

*Ҳукуматга битиб берсам,
Юборсалар юртга ёйиб.*

*Ўлган куни оти ўчар,
Сўзим қолса мендан нойиб.*

*Эшитганлар дуо қилса,
Мўмин бўлса қўлин ёйиб.*

*Менинг сўзим бир бўлакдир,
Бошқа сўзга кетар ҳайиб.*

*Одамдан яхши от қолса,
Арвоҳи юрмас сарғайиб.*

*Менинг отим мулла Эргаш,
Ким экан, деб юрма койиб.*

*Отам оти Жуманбулбул,
Жами сўзга экан сойиб.*

*Икки пари йиғлаб турсин,
Мирза Аскарга чочин ёйиб.*

"Холдорхон" достонида афсонавий озодлиқ ўлкаси Чамбил мудофаачилари Бердийёр ва Мирза Аскарларнинг ўлиmidан кейин Юнус ва Мисқол париларнинг руҳий ҳолати тасвири ва шоирнинг лирик чекиниши тарзида берилган бу парча мазмунига қараб, "Булбул тароналари"нинг 4- ва 5-жилдларида икки қисмга бўлиб берилган эди. Буни бу ерда тўла келтиришдан мақсад, бир томондан, уни ўқувчига яхлит тақдим этиш нияти бўлса, иккинчидан, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг дostonчи-шоир сифатидаги маҳоратини, хусусан, қофиядаги санъаткорлигини кўрсатишдир. Бир мулоҳаза юритиб кўрайлик: бор-йўғи 60 мисрали шерий парчада 19 та сўз 31 та қофияни шаклантирган. Такрорий қофияларда ҳам такрор сўз хилма-хил маъноларда (чочин ёйиб, дардин ёйиб, элга ёйиб, хатга ёйиб, қўлин ёйиб каби) қўлланган. Шунинг ўзиёқ дostonчи маҳорати қанчалик юксак эканини аён кўрсатиб турибди. Дostonдаги ҳар бир сўз, ҳар бир изоҳ, ҳар бир ибора, кичик бир детал кишини ўйлантиради, жиддий фикр юритишга ундайди. Буларни шунинг учун ҳам алоҳида таъкидламоқдамизки, улар Ҳоди Зарифнинг қуйида баён қилинажак мулоҳазалари моҳиятини тўғри англашимизга ёрдам беради.

Дostonдан яна бир неча мисоллар келтирайлик: "Отамнинг тўрт Ҳасани бор, ҳар қайсининг катта ҳовлидай, ҳовлидай корсони бор, уларнинг ўлчови – корсони. Отамнинг Ҳасанлари: Ҳасан кўлбар, Ҳасан якдаст, Ҳасан чопсон, Ҳасан (-). Шу тўртови келганда, қандай қилар эдинг?!"

"Гўрўғлининг тўрт Ҳасани келганда, Холдор подшонинг қаторида норини, хазинада зарини, саҳрода юрган молларини, манглайдаги борини еб кетар экан".

Энди дostonнинг шеърий қисmidан бир неча мисоллар:

*Отамнинг бор шундай тўрта Ҳасани,
Тўртининг ҳовлидан катта корсони,
Шу тўртови Гўрўғлининг хўрони,
Бирови шул, ошхўримни тўйдиришг.*

*Тўртови келганда, нима этардинг,
Хўрак топмай, юртинг ташлаб кетардинг,
Ҳасрат билан хунобалар ютардинг,
Чимхўри шул, шер тоғамни тўйдиришг.*

Устоз "Булбул тароналари"нинг тўртинчи жилди — "Холдорхон" дostonини нашрга тайёрлашга 1971 йилнинг июнь ойи бошларида киришдилар. Дostonнинг дас- глабки қисмларини қўлёзмадан ўқиб, айтиб турар, мен ёзиб борар эдим. Чунки уни тайёрлаш учун энг аввало қўлёзмани тўла равишда кўчириб чиқиш зарурдир. Юқорида айтилганидек, бу ишга мен билан Зубайда Ҳусайнова жалб қилинган эдик. Кўчириш қўлёзманинг Ҳасанлар номлари қайд этилган ўрнига келганда домла: "Э, э, гўртинчи Ҳасаннинг лақаби ёзилмай қолибди-ку", деб ёздиришни тўхтатиб, қўлёзмани варақлай кетдилар. Шунда мен: "Шоир янглишиб, "уч" демай, "тўрт" дегандир, ёки тўртинчи "Ҳасан" сифатида "Ҳасанхон"ни назарда тутгандир", дедим.

Йўқ, — дея суҳбатни давом этдирдилар домла, — *илм- да тахминий гаплар кетмайди. Хусусан, Эргаш шоирдан ёзиб олинган ёки ўзи ёзиб берган асарлардаги ҳар бир сўз, ҳар бир рамз ва изоҳга алоҳида эътибор бериш зарур. Бу заковатли инсон бадийий сўзни жуда юксак даражада қадрлаган. Айтаётган сўзини ҳеч маҳал елга бермаган, шамолга учуриб юбормаган. Шунинг учун ҳам у сўз ва саз, суҳан ҳақидаги қарашларига доир махсус термалар яратиш билан бирга уларни ўрни-ўрни билан дostonларининг қат-қатига ҳам сингдириб юборган. Агар унинг асарларида қўлланган сўз ва саз ҳақидаги атамалар, лексик бирликлар бир жойга жамланса, дostonчилик санъатига доир кичик бир луғатчанинг юзага келиши шубҳасиздир.*

"Уч" рақами ўрнига беихтиёр оғзаки равишда "тўрт", деб айтиб юборган бўлиши мумкин, дейишимизда ҳеч қандай асос йўқ. Чунки дoston қўлёзмасининг Ҳасанлар ҳақида сўз кетган

барча ўринларида "тўрт" рақами изчил қайд этилган. Ҳатто тўртинчи Ҳасаннинг номидан кейин унинг лақабини кейинчалик ёзиш учун бўлса керак, қўлёзмада бўш жой қолдирилган. Нима учундир бу ўрин кейин ҳам тўлдириб қўйилмаган? Ушанда, яъни дoston қаламга олинган вақтда қандай вазият юзага келганини ҳозир мен ҳам эслай олмаяман. Чунки дostonнинг бош қисмини мен ёзиб олган, давомини шоирнинг ўзи ёзган эди. Орадан қирқ тўрт йил ўтиб кетибди. Қирқ тўрт йил аввалги кичик бир ҳолатни қайта эслаш ниҳоятда қийин, албатта. Инсон ҳаётидаги бундай ҳолатлар унутилиб кетиши табиийдир. Ёки, умуман бунга эътибор бермаган бўлишимиз ҳам мумкин. Бу ўринда шоир тўртинчи ҳасан сифатида ҳасан чаққонни қайд этиш мумкин эди. Аммо бундай ҳам қилмаган. Айтганимдай, ўша лаҳзада унутгани туфайлими, бўш жой қолдириб кетган. Ҳозирча биз Ҳасан чопсон билан Ҳасан чаққонни битта образ, деб биламиз. Эҳтимол, тўртинчи Ҳасаннинг лақаби сифатида шартли равишда "чаққон"ни қўйиб муайян бир изоҳ билан дostonни нашрга берармиз. Шундай қилинса, бу барча вариантларга қараганда ҳам Ҳасанлар образларининг моҳиятига нисбатан тўғрироқ ёндашилган бўлади. Ҳозирча сиз ҳам бўш жой қолдингиз. Дostonни босмага топширгунча бунга яхшироқ ўйлаб кўрамиз. Албатта тўртинчи Ҳасаннинг лақабини аниқлаймиз.

Шоирнинг тўртинчи Ҳасан сифатида Ҳасанхонни назарда тутмагани ҳам шубҳасиздир. Чунки "Гўрўғли" туркуми дostonларида у "Ҳасанхон". "Ҳасан мард" тарзида қўлланилади ҳамда айрим дostonларнинг бош қаҳрамонидир. Дostonлар сюжети таркибида Ҳасанларнинг ўрни, вазифаси, бадий функцияси эса бутунлай бошқача.⁵⁵ Айтайлик, узоқ бир мамлакатдан иккинчи бир юртга ниҳоятда катта юкни, ҳатто бутун бошли тахтни хизматкорлари билан биргаликда елкасида кўтариб ёки кўлберида солиб етказиш зарур бўлганда, Ҳасан кўлбар иштирок этади. Катта қўшин билан курашиш лозим бўлганда, Ҳасан якдаст мушти билан иш кўради. Ёки Чамбил душман томонидан қуршаб олиниб, оғир аҳвол юз берганда, Ҳасан чопсон жуда узоқ ўлкалардан бир зумда етиб келади. Ана шундай вазифадорлик Ҳасанларни бир-биридан фарқлантириб туради. Менимча, "Гўрўғли" туркуми дostonлари шаклланиб бoшлаган даврларда битта образ – Ҳасан кўлбар бўлган бўлиши керак. Кейинчалик туркумнинг таркиби

кенгайиб борган сари у ёки бу образ, бу ўринда Ҳасан кўлбар, фольклор қонуниятлари асосида бахшилар томонидан қўшалоклаштирилган: иккилантирилган, учлантирилган, ҳатто Эргаши шoir бўйича, тўртлантирилган. Уларнинг ҳар бири ўз функцияларига эга бўлган мустақил эпизодик образга айланган. Ҳасанхонда бундай хусусиятларни кўрмаймиз. У Ҳасанларга ўхшаши у ёки бу вазифаларни бажарувчи, бош қаҳрамонга кўмакчи, эпизодик образ эмас, балки яхлит образдир. Тўғри, Ҳасанхон ҳам бир қатор дostonларда эпизодик образ бўлиб келади. Шунга асосланиб, уни Ҳасанлар билан аралаштириши тўғри эмас.

Домла бир пас сукут сақладилар-да, суҳбатни яна давом эттирдилар:

Ўз вақтида "Ҳолдорхон" дostonига етарли даражада эътибор бермаган эканмиз. Ундан бир парчани — Аҳмад сардорнинг Чамбилга хужуми қисмини уруш йиллари нашрга тайёрлаб, 1945 йилда "Чамбил" номида "Альманах" тўпламида эълон қилган эдим. Кейинроқ шу парча "Чамбил мудофааси" номида "Ўзбек халқ дostonлари"нинг биринчи жилдида қайта чоп этилди (1955). "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" (1947) монографиясида ҳам бу дoston ҳақида деярли ҳеч нарса дейилмаган. Аксинча, унда Гўрўғлининг қирқ йигитларидан бири — йигирма йигитнинг сардори Ҳолдорхон билан бу дostonдаги Қирим хони Ҳолдорхон аралаштирилиб, бир образ тарзида талқин қилинган.

Бундай муносабатнинг муайян сабаблари бор, албатта. "Ҳолдорхон" дostonида уруш, жангу жадалларни тасвирлаш, Ҳасанларнинг бир ҳамласи ёки калтагининг бир сермаши билан минглаб, ўн минглаб душман аскарларининг қурбон бўлишини кўтаринки руҳда куйлаш асосий ўрин тутади. 40-50-йилларда бундай дostonларни нашр этиши ва ўрганишини эса, урушларни тарғиб қилиши ҳамда тинчликсеварлик сиёсатига қарши ҳаракат, дея талқин қилинарди. "Алпомиш" дostonидаги:

Тош кўрмаган гоҳ кўчалар
Тош ўрнига бош кўргандир,
Сув кўрмаган гоҳ кўчалар
Сув ўрнига қон кўргандир, —

каби анъанавий барқарор мисралар матндан юлиб олиниб, "қонхўрлик мақталмоқда, қонли урушлар тарғиб қилинмоқда",

дея вақтли матбуотда ёзиб чиққанликларини яхши биласиз. Ана шундай гайриилмий қарашлар, фольклор асарларига хос муболағавий тасвирини тушунмаслик туфайли дostonлардаги уруш манзаралари тасвири анча қисқартириб нашрларга берилган. "Холдорхон" дostonига деярли эътибор бермаганимиз сабабларини ҳам ана шулардан излаш керак бўлади.

Аслида эса, бахшилар урушларнинг даҳшатли оқибатларини тасвирлаш орқали кенг халқ оmmasида урушга нисбатан нафрат ҳиссини тарбиялашни асосий мақсад қилиб қўйганлар. Катта-катта қўшинлар юзма-юз келганда, фақат уларнинг полvonлари олишувларидан кейин яраш-яраш бўлиши ҳам бахшиларнинг ана шу эстетик идеали билан боғлиқдир. "Холдорхон" дostonига баҳр берганда, буни унутмаслик керак. Иккинчидан, "Холдорхон" дostonининг сюжет қурилиши ҳам "Гўрўғли" туркумига кирган бошқа намуналардан ажралиб туради. Бунда Гўрўғлининг Қиримга бориши тасвири орқали бахшиларнинг асосий диққати ҳаёт ва ўлим, ўт-кинчи дунёда яхши ном қолдириш, азал ва тақдир, абадият ва армон ҳақидаги фалсафий қарашлари ифодаланган. Шу манода асар "Гўрўғли" туркумининг якуний дostonларидан бирига айланиб қолганга ўхшайди. Бу масалаларни, шунингдек, Ҳасанлар образини махсус ўрганиш зарур.

Юқорида айтилганидек, домла "Холдорхон" дostonини нашрга тайёрлашни охирига етказа олмадилар. Тўртинчи Ҳасаннинг лақаби ўрни очиқ қолди. "Булбул тароналари"нинг тўртинчи жилди босмага берилаётганда бу очиқ жойга уч нуқта қўйилиб, "Қўлэзмада очиқ жой қолган. Бунда тўртинчи Ҳасан сифатида Ҳасанхон назарда тутилаётирми, ё бошқа, аниқ эмас", деб саҳифа остида изоҳ берилган эди. Бу изоҳ унча тўғри эмас. "Далли" дostonининг бош қаҳрамони ва яна ўнлаб дostonларда эпизодик образ тарзида намоён бўлган Гўрўғлининг асранди фарзанди Ҳасанхонни (Ҳасан мардни) Ҳасанлар қаторига қўйиш мумкин эмаслиги ўз-ўзидан аён эди. Шу сабабли "Дostonнинг ушбу ўринлари қаламга олинаётган лаҳзаларда тўртинчи Ҳасаннинг лақабини шоир эсдан чиқаргани туфайли қўлэзма саҳифасида кейинчалик тўлдириб қўйиш учун бўш жой қолдириб кетилган. Аммо кейинчалик ҳам бу иш амалга оширилмаган. "Бу ўринда шоир тўртинчи Ҳасан сифатида Ҳасан чаққонни назарда тутган бўлиши керак", деб изоҳ берилганда,

нисбатан тўғрироқ йўл тутилган бўлар эди. Чунки дostonлардаги Ҳасанлар образларининг мантиғидан шундай хулосага келиш мумкин.

"Гўрўғли" туркуми дostonлари атрофлича ўрганилса (бу дostonларнинг сони вариантлари ва Хоразм "Гўрўғли"сидан ташқари, юқорида айтилганидек, етмишдан ошади), Ҳасанлар образлари бўйича жуда ҳам қизиқарли маълумотлар тўпланиши табиийдир. Бу масалага тадқиқотчилар диққатини тортиш мақсадида дostonлардаги айрим маълумотларни бу ерда келтиришни лозим кўрдик.

Аввало, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, "Холдорхон" дostonининг ўзида тўртинчи Ҳасанни аниқлаш учун анча-мунча қиёсий материал мавжуд. Эргаш шоир дostonга Самандар дев (Пўлкан шоир бўйича Етти яшар Самандар) образини олиб кирар экан, шундай маълумот беради: "Кўҳи Қофда Ҳасан кўлбарнинг бир ўғли бор эди, отини Самандар дер эди, у Ҳасан кўлбардан ҳам баҳодирроқ дев эди". Мисқол пари Самандарни излаб Кўҳи Қофнинг нарёғидаги Дашти Ҳайҳотга борганда, Самандар тилидан яна қуйидагилар баён қилинади:

*Кўҳи Қофда жамъи девнинг сардори,
Ундан хавф айлайди девларнинг бари,
Оти Ҳасан, лақаб бўлган кўлбари,
Сўрайман, отамиз Кўлбар омонми?*

*Ҳасан чопсон ер юзининг жуйруғи,
Кўлига илинган Фирнинг қуйруғи,
Нима бўлди Юнус опам буйруғи,
Отам жўралари - девлар омонми?..*

*Омон-эсон бориб киргин ватанга,
Бу хизматни энди беринглар менга,
Бизнинг элдан сўра Ҳасан чопсонга,
Бизнинг хешиimiz Чопсонга салом де.*

*Ҳасан якдаст мард отамнинг жўраси,
Кўҳи Қофда аҳриманлар сараси,
Бир сабабман олис бўлган ораси,
Мисқол опа, кўрганларга салом де.*

Кўринаётирки, дostonнинг Самандар дев хатти-ҳаракатларига бағишланган қисмларида у Ҳасанлар билан боғлиқ равишда, уларнинг бадий функциялари ва образлари билан бир тизимда қаралмоқда. Бу нарса Пўлкан шоирдан ёзиб олинган "Гулнор пари" дostonида янада яққолроқ кўринади: "Уч юз ботмон подшоликдан ун берар эди, тўрт полвон бўлиб олишиб, тоғларнинг чашмасини ҳовуз қилиб, атала қилиб ичар эди. Қорни тўймай, чўлларда говвосни, айиқни, шерни, каркни, филни ушлаб олиб, еяр эди... Егги яшар Самандар билан Ҳасан чопсон Фиротдан илдам эди, Ҳасан кўлбар билан Ҳасан якдаст кўп оғир эди". Дostonлардаги бундай маълумотларга асосланиб, Эргаш шоир тўртинчи Ҳасан сифатида Самандарни назарда тутган бўлиши керак, дея қатъий хулосага келиш ҳам мумкин эмас. Чунки ҳар икки маълумотда айрим тафсилотлардагина (Эргаш шоирда "Отамнинг тўрт Ҳасани", Пўлканда "тўрт полвон") ўхшашлик мавжуд. Иккинчидан, Эргаш шоирнинг кўлёма бошидаги тўртинчи Ҳасаннинг лақабини ёзиш учун қолдирилган бўш жойни "Ҳасан самандар" ёки "Самандар ҳасан" тарзида кейинчалик тўлдириб қўймагани ҳам кишини ўйлантириб қўяди. Самандар Ҳасан кўлбарнинг ўғли экани ҳақидаги маълумот шундай қилиш эҳтимолини туғдиради. Аммо нима учундир Эргаш шоир буни очиқ қолдирган. Дoston тўла ёзиб бўлингач, кўлёманинг дастлабки саҳифаларида бўлиши керак бўлган ҳамда ўрни бўш қолдирилган бу маълумот умуман эсдан чиқиб қолган бўлиши ҳам мумкин.

Бу ўринда атоқли дostonчи Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган "Интизор" дostonидаги маълумот ҳам эътиборга лойиқдир: "Чамбилла Ҳасан кўлбар ниҳоятда зўр эди, бир номини Ҳасан чаққон дер эди. Чаққонлигининг маъноси — яёв овга чиқар эди, икки тоғнинг икки чўққисини кўлига олиб юрар эди, пиёда қулон-булонларни қувиб олар эди. Агар шу тоғнинг чўққиси кўлида бўлмаса, қулонлардан ўтиб кетиб: "Бу сойда қолди, у сойда қолди", деб ҳалак бўлиб, айланиб излаб юрар эди, ўзини от тортолмасди. Гўрўғли тилсимот билан Оқшер деган девни эшак суратида қилиб берган эди. Қирқ йигитга чулон пиширадиган ошпазлиги ҳам бор эди".

Дostonлардаги ана шундай маълумот ва материаллар бир жойга жамланса, Ҳасанларнинг ҳар бирига хос жиҳатларни

тўлароқ тасаввур қилиш имконияти туғила боради. Фозил шоир Ҳасан кўлбарнинг "бир номини Ҳасан чаққон дер эди", дея уларнинг иккаласини бир киши ҳисобласа-да, юқоридаги парчанинг ўзида Кўлбар ва Чаққон хатти-ҳаракатларидаги фарқ мавжудлиги кўзга ташланиб турибди, яъни еб-тўймас Кўлбардан Чаққон ўзининг "ошпазлиги" билан ажралиб туради. Шундай бўлса-да, Эргаш шоир Ҳасанларнинг тўртинчиси қаторида Ҳасан чаққонни назарда тутган, дея қатъий хулоса чиқариш ҳам қийин. Ўша суҳбатда Ҳоди Зарифнинг "Ҳасан чаққон" вариантыга мойиллиги кўзга ташланса-да, дoston тўла нашрга тайёрлангандан кейин қандай хулосага келиши мумкинлигини аниқ айта олмаймиз. Чунки дostonнинг Самандар билан боғлиқ саҳифаларини Ҳоди ака тайёрлашга улгурмаган эдилар.

"Холдорхон" дostonи ёзиб олинаётган вақтда Эргаш шоир тўртинчи Ҳасан лақаби ўрнини бўш қолдирганидек, бу ўринни тўлдириш масаласини узил-кесил ҳал қилиш ҳам очиқ қолмоқда. Шундай экан, бундай кичик бир масалани катта бир муаммо тарзида кўтаришдан нима мақсад кўзда тутилаёттир, деган саволнинг туғилиши табиийдир. Бундан мақсадимиз, бир томондан, дostonлардаги Ҳасанлар (Ҳасан кўлбар, Ҳасан чопсон, Ҳасан яқдаст, Ҳасан чаққон, ҳатто Самандар) образларини ҳар томонлама ўрганиш зарурлигига фольклоршуносларнинг диққатини тортиш бўлса, иккинчидан, устознинг фольклор асарларидаги ҳар бир сўз, ибора, образлар моҳиятига юксак масъулият билан ёндашганини, фанда катта-кичик муаммо бўлмаслигига доимий равишда эътибор қаратиб келганлигини яна бир бор алоҳида таъкидлашдир.

Анъанавий сюжет

Традицион сюжет ва традицион мотивлар бўлиши мумкин, — дея суҳбатни бошлаган эдилар бир куни Ҳоди Зариф, — лексин улар конкрет ҳаётда яшайди. Конкрет тарихий шароитдаги маълум ғоялар ёки ўтмишдаги буюк шахслар ўртага ташлаган масалалар ҳамда уларни амалга оширишдаги тенденцияларни

эслатувчи фольклор образлари конкрет тарихий жараёнлар, воқеалар, шахслар, уларнинг шахсияти ва фаолияти ҳақидаги умумтасаввур ва нақллар асосида ҳам мужассамланади. Ҳар бир тарихий давр яратган образ ва образни мужассамлантирган эпик бир сюжетни, гарчи унинг традицион намуналари кўп бўлса ҳам, тарихий реал ҳодисалар, воқеалар, уларни келтириб чиқарган ижтимоий, сиёсий факторлар доирасида қарамаслик мумкин эмас.

Халқлар, қабилалар ва миллатларнинг ўзаро иқтисодий, сиёсий муносабатлари, этнографик жараёнлар билан боғлиқ равишда сюжетларнинг кўчиши, мотивлар интерпритацияси жаҳон адабиёти ва фольклори тарихидаги қонуний ҳодисадир. Умуминсоният тарихий тараққиёти билан боғлиқ равишда юзага келган ўхшаш сюжетлар ва мотивларни, бир томондан, генетик, иккинчи томондан типологик жараёнлар билан изоҳлаб келмоқдамиз. Ҳатто айни сюжет ва мотивларни эпик анъаналар доирасида кейинчалик ўзлаштирилгани кўриниши тарзида тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Тадқиқотчиликда бунинг ўзигина етарли эмас. Бундай сюжет ва мотивларнинг тарихий-ҳаётий ва миллий асосларини тадқиқ этишга ҳам алоҳида эътибор бериш зарур. Чунки ҳар бир мураккаб сюжетли эпоснинг ўз тарихий замини бор, унинг ана шу тарихий заминда шакллана бориб, тадрижий ривожланиши тарихи бор. Эпос ана шу "тарихи" давомида жонли оғзаки эпик анъаналар доирасида конкрет тарихий-ҳаётий фактлар, маиший-этнографик ҳодисалар, лингвистик воситаларни "ўз бағрига" сингдира боради.

Буни яққолроқ тасаввур қилиш учун биргина мисол келтирайлик. Жаҳон халқлари эпик ижодиётида қаҳрамонларнинг узоқ муддатли сафардан ўз юртига рақиби билан хотини тўйи бўлаётгани устида келиб қолиши сюжети кенг тарқалган. Биз фольклористлар дostonлардаги бундай фожиали ўринларни фақат узоқ ўтмиш, шунда ҳам анъаналар доирасидаги қандайдир қолипларга боғлашга ва изоҳлашга ўрганиб қолганмиз, уларнинг ҳаётий асосларига эътибор бермаймиз. Ҳар бир оғзаки ижод намунаси уни яратган халқнинг тарихи, турмуши, конкрет ҳаётий воқеалар билан боғланган эканини эътироф этганимиз ҳолда айрим сюжет ва мотивлар илдизини, гарчи эпик асарлар бизга жуда яқин, ҳатто замонамиз кишилари яшаган даврларда юз берган воқеа-ҳодисаларга бағишланган бўлса-да, узоқ ўтмишдан излашга ҳаракат қиламиз. Айтмоқчимизки, ўз юртидан

айрим сабабларга биноан кетиб қолиб, маълум бир муддат бошқа мамлакатларда яшаган шахс (қаҳрамон)нинг ўлими ҳақида ўз юрти ва оиласига ёлгон хабар етиши, бунга ишонган шахслар ва оила азоларининг гўё бева қолган хотинини эрга беришга тараддуд кўришлари, хусусан, яқин кишиларининг "бевага" талабгорлиги туфайли ўтказилаётган тўй маросими пайтида эрининг (баҳодирнинг) етиб келиши, тўй "бузилиб", биринчи эр билан топшишини фақат эпик традиция доирасидагина баҳолаб, талқин этиш бадиий асар бўлган эпосни ҳаётий заминларидан узоқлаштиради. Бундай сюжетнинг тарихий-ҳаётий асослари тўғрисида узоқ тарихдан ҳам, яқин ўтмишдан ҳам кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек жангчилари ҳаётида рўй берган реал воқеаларга, яъни карнай-сурнайлар чалиниб, ҳофизлар куйлаб, тўйни муборакбод қилиб турган пайтда ҳарбий кийимда аскарнинг кириб келиши ва шу он янги тўй боиланиб, ҳақиқий рафиқ ва рафиқалар тантанасига айланганига гувоҳ бўлганмиз. Шу сабабли дostonларимизнинг сюжети ва унинг асосий мотивлари моҳиятини фақат традициядан излаш ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди. Ҳатто ўта анъанавий бўлган сюжет ва унинг асосий мотивлари ҳам ўзининг реал тарихий-ҳаётий асосларига эга эканини унутмаслик лозим. Шу нуқтаи назардан қараганда, бизнинг ҳамкорликдаги "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобимиздаги айрим фикр ва мулоҳазаларни жиддий равишда қайта кўриб чиқиш тарафдоримиз".

Фольклоршунослик тарихини қачондан бошлаш керак?

1967 йилнинг охири 1968 йилнинг бошлари бўлса керак. Домланинг Ўзбек энциклопедияси бўлиmidан бутунлай Фольклор бўлимига қайтган пайтлари. Қиш мавсуми эди. Домла қалин бир тўнни кийиб олиб, жунжикиб, қандайдир қоғозларни титкилаб ўтирган эканлар. Шундай бир вазиятда мен уйларига кириб бордим. Салом-алиқдан кейин даб-дурустан:

— Мен бир шеър ёздим, — деб қолдилар.

— Қани эшитайлик, — дедим.

Домла ўқидилар:

*Атмиш танчани билмаса керак,
Аваз ботир кўзга илмаса керак,
Академ шаҳарда Ҳоди Зарифов
Бу қишда танчасиз бўлмаса керак.*

— Домла, давоми йўқ-ку! — дедим.

Устоз ҳозиржавоблик билан:

— Давомини Раҳматулла махсумдан оласиз, — дедилар.

Олим Самарқанд томонларга фольклор экспедицияларига борганда, ўзининг доимий ҳамроҳи, суҳбатдоши, атоқли достончи-қиссахон, шоир, ўта бола феълли инсон Раҳматулла Юсуф ўғлини (1917-1987) назарда тутаётган эдилар.

— Биз Тошкентда бўлсак, Раҳматулла ака Жўшнинг Қоракиссасида бўлса, шу пайтда ундан шеърнинг давомини қандай қилиб оламан? — дедим.

Домла ўзларига хос табассум билан дедилар:

— Ҳа, энди гапнинг ўроли келиб қолганда айтдим-қўйдимда. Шеър-бадиҳанинг бор йўғи шу. Шоир Раҳматулланинг қулоғига етса, бир ҳажвий шеър қилар-да! Бизнинг янги уйимизнинг иситилиш аҳволи шу. Қиш анча қаттиқ келди. Совқотиб, Раҳматуллани эслаб турганимда, сиз кириб келдингиз. Соғлиги қандай экан, бола-чақалари омонмикан? Буюк Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоирларнинг даврасини кўриб қолган биргина Раҳматулла қолди. У устозларинини йўлини бошқа бир йўсинда — қиссахонлик йўналишида давом эттираётган ижодкордир. Юксак ҳофизали шоир.

— Соғ-саломат юргандир. Яқинда келиб-кетди-ку! Домла, шеър ҳам ёзганмисиз? — деб сўрадим.

— Ҳа, энди ёшликда ким ҳам шеър ёзмаган дейсиз. Биз ҳам "Хўжабачча" тахаллуси билан ғазаллар ёзганмиз. Кейинчалик уларни ташлаб юборганман, — дедилар домла.

Шу куни суҳбатимиз жуда узоқ давом этди. Биргина ҳазил тўртлик билан бошлаган гап-сўз фольклоршунослик тарихи, унинг тараққиёт йўлларини қандай ёритиш масалаларига бағишланган чинакам "дарс"га айланди. Домла — маърузачи, мен эса, тингловчи. Мен савол бераман. Домла эринмай тушунтирадилар. Суҳбат охирида: "Бир танишиб чиқинг. Кейин яна суҳбатлашамиз", деб қалин бир папкани қўлимга тутқаздилар.

Уйга олиб келиб танишиб чиқсам, фольклоршунослик тарихига доир ажойиб бир тадқиқот, яна аниқроғи бўлғуси каттагина монография учун материаллар, қораламалар, ҳатто айрим мақолалар тарзида эълон қилиш мумкин бўлган ёзмалар экан. Улар ўқувчи дафтарлари, турли-туман қоғоз варақлари, карточкаларда рус тилида ёзилган намуналар бўлиб, домланинг қағзага бир тадқиқотга жиддий тайёргарлик кўрганидан дарак бериб турибди. Қўлёзмани обдон ўрганиб, домла билан навбатдаги учрашувда:

— Рухсат берсангиз, қўлёзмангизни ўзбек тилига таржима қилиб, "Ўзбек халқ ижоди бўйича тадқиқотлар" туркумининг навбатдаги китобига тайёрласак, — дедим.

Домла бир оз ўйлаб:

— Ҳозирча тура турсин. У охирига етмаган чала бир иш. Бунинг устига, фольклоршунослигимиз анча ривожланган давр — 50-йилларнинг охири — 60-йиллар ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган, — дедилар.

— Домла, ҳозирги ҳолида ҳам фанимиз тарихини ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган жиддий иш. Ундаги кўп маълумотлар илмий жамоатчиликка маълум эмас. Узилишларни суҳбатларимиз давомида ўзингиз айтган фикр-мулоҳазалар билан улаб кетиш мумкин. Энг муҳими, бу материаллар янги замон ўзбек фольклоршунослигининг яратувчиси ва ташкилотчиси томонидан ёзилгани билан қимматлидир. Розилик беринг, — деб илтимос қилдим.

Ниҳоят, домла рози бўлдилар. Ўша йили, яъни 1968 йилда мақолани тайёрладик ва биргаликда кўриб чиқдик. Домланинг тузатишлари билан мақола 1970 йилда "Ўзбек совет фольклори масалалари" тўпламида ("Фан" нашриёти, 218-281-бетлар) нашр этилди. Бу ўринда ушбу мақола бевосита бизнинг суҳбатларимиз билан боғлиқ бўлгани ҳамда ундаги маълумотлар домла томонидан бир неча бор оғзаки ҳам айтиб берилганини ҳисобга олиб, мақоланинг бош қисмидан каттароқ бир кўчирма олишни лозим кўрдик:

XI асрнинг улкан олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарийни ҳеч иккиланмай фольклорист сифатида ҳам баҳолаш мумкин. Унинг муҳим капитал асари "Девону луғотит турк" авторнинг юксак маълумот эгаси, олим сифатида мақол ва маталларни, меҳнат,

севги, урф-одат, мавсум-маросим қўшиқларини, афсона ва ривоятларни тўплаганини, имконият доирасида уларнинг яратилиши тарихи билан қизиққанини, турли хил туркий уруғлар, жумладан, ўзбек халқининг қадимий аجدодлари халқ поэзияси терминларини ўрганганини ёрқин кўрсатиб турибди. Автор томонидан берилган изоҳлар, айниқса, мақол ва маталларнинг мазмуни ва қўлланиши ҳақидаги маълумотлар Маҳмуд Қошғарий келтирган фольклор материалларининг илмий қимматини янада оширади. Хоразмлик машҳур филолог Абулқосим Маҳмуд Замахшарийнинг мақол ва маталларнинг бадиий хусусиятлари ҳақидаги иши ҳам катта илмий қизиқиш туғдиради. Ўзбек халқ поэзияси ҳақида Алишер Навоийнинг илмий асарларида муҳим маълумотлар мавжуд. Шундай баъзи бир қизиқ маълумотларни Навоий томонидан тарбияланган машҳур тарихчи Фиёсиддин Хондамир, Ўрта Осиё мусиқашуноси Дарвиш Али Чангий ва бошқаларнинг асарларида ҳам учратамиз...

Рус фанининг Туркистонга кириб келиши билан ўзбек фольклорига ҳам қизиқиш бошланди. Рус олимлари, ориенталистлари, сайёҳлари ва чор маъмуриятининг расмий шахслари вақти-вақти билан ўзбек фольклорининг баъзи жанрлари бўйича айрим текстларни ёзиб олдилар ва нашр этдилар, баъзан текширувчилар учун муҳим бўлган маълумотларни ҳам эълон қилдилар. Алоҳида махсус ишлар ҳам босилган. Лекин бундай ишлар авторларининг мақсади турлича эди. Улардан бир хиллари фан учун аҳамиятли мақсадни кўзда тутган бўлсалар, бошқалари миссионерлик программаси нуқтаи назарида ўзбек фольклори ва этнографияси билан шуғулланганлар. Чор ҳокими мутлақлигига садоқат билан хизмат қилганларнинг бошлиғи рус миссионери Н. П. Остроумов эди. У ўзбек фольклорини тўплаш ва нашр этишда ўша давр учун сезиларли иш қилди. Агар Н. П. Остроумовнинг миссионерлик фаолияти Қозонда маълум ютуқларни қўлга киритган бўлса-да, бу қабих ҳаракат Туркистонда ўз натижаларини бера олмади. Шунинг учун ўзбек фольклори бўйича миссионерлар тўплаган материаллар улар фойдасига хизмат қилмади, аксинча, улардан фан вакиллари фойдаландилар. Шунини қайд қилиш керакки, Н. П. Остроумов ва унга ўхшаш шахслар томонидан тўплаган материаллар баъзи бир илмий қизиқишлар туғдирса ҳам, бизнинг фольклористикамиз нуқтаи назаридан қараганда, нисбатан жуда кам қимматга эга.

Чунки бу материаллар... бевосита айтувчидан эмас, балки иккинчи даражали шахслардан ёзиб олинган...

Фольклорни ўрганиш тарихи унга нисбатан фақат илмий мақсадлар билан ёндошилганликни кузатиш билангина чекланмайди, шу билан бирга... фольклорни турлича тушунган ва ўз асарларида... ундан фойдаланган ёзма адабиёт намояндаларининг ҳам халқ ижодига қизиқишларини ҳисобга олмоқ ва уларни диққат билан ўрганмоқ жуда ҳам зарурдир. Туркий халқларнинг илк ўрта асрларга оид ва ўзбек халқининг кейинги минг йиллик адабиёти ёдгорликларини тахминий ўрганиш шунини кўрсатадики, фольклорга адабий қизиқиш жуда қадимдан бошланган, XI асрдан бошлаб янада ривожланган...

Маҳаллий авторлар, шоирлар, ёзувчилар, мусиқашунослар, тарихчилар ва зиёлилар томонидан фольклорга (афсона ва ривоятлар, мақол ва маталлар) суяниш ва ундан фойдаланиш билан бир қаторда баъзан илмий мақсадларни кўзда тутмаган ҳолда унинг айрим жанрларига (афсона ва ривоятлар, эртақ ва дostonлар) оид асарлар текстни ёзиб олиш ва нашр этиш ҳоллари ҳам бўлган... Масалан, "Гўрўғли" туркумининг бош қисмидан бўлган ва Авазга бағишланган бир неча ўзбек дostonлари 1875 йилда Петропавловка деган татар қишлоғидан бўлган мулла Ҳасан Мирбобо ўғли томонидан кўчирилган ва 1880 йилда Қозонда "Ҳикояти Гўрўғли султон" номи билан нашр этилган эди... Худди шундай, "Юсуф ва Аҳмад", "Тулумбий", "Тоҳир ва Зухра", "Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам", "Санобар", "Баҳром ва Гуландом", "Дилором", "Хурлиқо ва Ҳамро" каби дostonлар, "Бўйиғит", "Алдаркўса" каби эртақлар, Хўжа Насриддин ҳақидаги латиқалар тўплами бир неча марта турли йўллар билан нашр этилди... (Ўша тўплам, 219-222-бетлар).

Ўша суҳбат давомида ўзимни ўйлантириб келаётган бир неча масалаларга ойдинлик киритиб, ўз муносабатларини билдиришларини сўраб, шундай дедим: "Сиз суҳбатларимизда Н.П.Остроумов сингари рус маъмуриятининг расмий кишилари ва айрим ориенталистлар фольклорни тўплашда катта иш қилганликларини, аммо бу намуналар асл фольклор бўлмай, ўзларига яқин зиёлилардан ёздириб олинганини, шунинг учун ҳам оригиналлари бўлмагани сабабли улардан фақат қиёсий материал сифатида фойдаланиш мумкинлигини, шу жиҳати билан ҳам катта аҳамиятга эга эканини алоҳида таъкидлаб

келасиз. Шунингдек, XIX аср рус ва Европа туркологиясининг ривожига улкан хисса қўшган В.В.Радлов, А.А.Диваев, Ч.Ч.Валиханов, Н.Н.Пантусов каби олимлар ўз тадқиқотларида ўзбек фольклорини четлаб ўтганликларини, шу сабабли туркийшуносликнинг замонавий йўналишлари ўзбек фольклоршунослигида анча кеч пайдо бўлганини ҳам айтган эдингиз. А.А.Диваев, Ч.Ч.Валиханов, Н.Н.Пантусовлар фаолиятлари тушунарли. Улар асосан бир халқнинг - бирлари қozoқ, иккинчилари қирғиз, учинчилари уйғур халқларининг оғзаки ижод намуналарини тўплаш ва ўрганиш билан шуғулланганлар. Аммо улуғ туркийшунос В.В.Радлов фаолияти бошқача. У ўнлаб туркий халқлар фольклори ва этнографиясини тўплаш ва ўрганишда мислсиз катта ишларни амалга оширган. Унинг туркий халқлар орасига уюштирган ўнта экспедициясининг (1860-1870 йиллар) бири 1868 йилнинг ёз ойларида Ўзбекистоннинг Тошкент, Самарқанд, Каттақўрғон каби йирик шаҳарлари ва уларга яқин ҳудудларда ўтказилган. Олим Ўзбекистонга келгунга қадар ўзининг "Туркий халқлар оғзаки адабиёти намуналари" (1866-1907) номли ўн жилддан иборат машҳур куллиётининг I-жилдини⁵⁶ нашр этиб улгурган ва дунёга танилган туркийшунос эди. В.В.Радлов Ўзбекистонга келган пайтда ўзбек дostonчилигининг жонли аънагалари юксак даражада давом этаётганига қарамай унинг ўзбек фольклоридан бирор намунани ёзиб олгани эълон қилингани маълум эмас. В.В.Радлов экспедицияси Фозил Йўлдош ўғли, Ислом шоир каби улкан дostonчиларнинг устозлари яшаётган ҳудудларнинг яқинидан ўтган. Бундай бебаҳо санъатдан улкан олим беҳабар қолган эди, деб айтишимизга ҳам тўла асос йўқ. Бундай ҳолатни қандай изоҳлаган ёки тушунтириб берган бўлар эдингиз?"

"Бу саволингизга В.В.Радловнинг ўзидан бошқа ҳеч ким тўғри жавоб бера олмаса керак. Афсуски, бугун бунинг имконияти йўқ. Унинг асарларида бу ҳақда бирор маълумот, ҳатто шунга яқин шамъ ҳам учрамайди. Шу сабабли ҳар қандай хулоса ёки мулоҳаза шахсий, аниқроғи, тахминий бўлади. Ўз вақтида масалани биз В.М.Жирмунский билан "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобини ёзиш давомида бир неча бор муҳокама қилган ҳамда чоризм томонидан Ўрта Осиё тўла истило қилинмагани сабабли В.В.Радловнинг ҳозирги Ўзбекистон ва Туркманистон ҳудудларида тад-

қиқотлар олиб бориш имконияти бўлмаган, деган умумий хулоса билан чекланган эдик. Ушанда В.М.Жирмунский менга В.В.Радловнинг Германиянинг Лейпциг шаҳрида 1884 йилда немис тилида нашр этилган икки жилдли кундаликлари⁵⁷ мазмунини баён қилиб берган эди. Кундаликда Зарафшон воҳасининг шаҳар ва қишлоқлари, аҳолиси, сунъий суғориш тизими, йўллари, бозорлари, мачит ва мадрасалари ҳақида муҳим этнографик маълумотлар мавжуд. Аммо бирор бир фольклор асарини ёзиб олгани ҳақида хабар бермайди, Ҳ.Вамберига ҳаволалар билан чекланди, холос. Бунинг сабабларини ҳар ким ўзича изоҳлайди. Мен ҳам ўйлай-ўйлай шундай хулосаларга келганман:

Биринчидан, В.В.Радлов чор армияси Самарқанд, Жиззах, Каттақўрғон ва бу шаҳарларга туташ ҳудудларни босиб олгандан кейин босқинчилар армияси билан деярли бир вақтда ҳозирги Ўзбекистонга кириб келди. Ерли халқ унга босқинчи армия вакили сифатида қараб, етарли маълумот бермагани табиийдир. Бунинг устига у расмий шахслар, муллалар билан учрашган, халқ ижодчилари билан мулоқотда бўлмаган. Шу сабабли бу ҳудудларда ўнлаб бахшилар яшаётганидан умуман хабарсиз қолган бўлиши мумкин.

Иккинчидан, В.В.Радлов Тошкентга келиши билан Туркистон ўлкаси генерал-губернатори Кауфман уни Россия билан Бухоро амирлиги орасидаги чегарани белгилаш комиссиясига аъзо қилади. Сиёсий ишлар билан ўта банд бўлган олимнинг фольклор асарларини ёзиб ёки ёздириб олишга умуман вақт ажрата олмаслиги ҳам табиийдир.

Учинчидан, В.В.Радловдан олдинроқ Ўрта Осиёга келган, Шарқни ўрганишда Европада донг таратган олим Ҳерман Вамбери кўп ерларда кузатишлар олиб бориб, ўзбекларда анча дostonлар борлигини этироф этгани ҳолда, нима учундир, дostonчиликнинг жонли анъаналари алақачон сўниб бўлган, қаҳрамонлик эпоси сақланиб қолмаган, шаҳар маданияти ва ёзма адабиёт уни сиқиб чиқарган, деган хато қарашни илгари сурган эди. Бундай хато қараш В.В.Радловни чалғитиб қўйган, у халқ бахшиларини умуман суруштирмаган, деган хулосага келишимизга ҳам муайян асослар бор.

Тўртинчидан, XIX аср Европа ва рус олимлари, жумладан, тилшунос, фольклоршунос ва этнографлар асосан ижтимоий-

иқтисодий тараққиётда ўша даврга нисбатан орқада қолган эл-элатлар, ўзларининг таъбирлари билан айтганда, "ёзуви бўлмаган қолоқ" халқларнинг тили фольклори ва этнографиясини ўрганишга алоҳида эътибор қаратганлар. В.В.Радлов ҳам бундан мустасно эмас. Юксак шахар ва қишлоқ маданияти, минг йил давомида узвий ва узлуксиз ривожланиб келаётган ёзма адабиёт билан ёнма-ён равишда дostonчилик санъатининг жонли оғзаки анъаналари юқори даражада давом этаётганини улар ўз тасаввурларига сиғдира олмаганликлари ҳам аниқдир. Бу — бир. Иккинчидан, тадқиқотчиликни бундай ўзанга йўналтирилганидан кутилган мақсад ва ниятни ҳам унутмаслик керак. Бу - империячилик сиёсатининг фандаги ўзига хос бир кўринишидир.

Бу масалани янада чуқурлаштириш, уни қандайдир муаммо даражасига олиб чиқишга зарурат йўқ. "Нега шундай бўлган, бундай бўлса, яхшироқ бўлар эди" қабилда кимлардандир "айб" қидириб, шовқин-сурон кўтариш ҳам шарт эмас. Сиз савол бердингиз, мен ўз тахмин ва фаразларим доирасида жавоб бердим. Аммо олим унинг моҳиятини чуқур англаши, ўз англовлари асосида ҳар кун, ҳар соат ўйлаши ва мулоҳаза юритиши зарур. Бундай ўйлов ва мулоҳазалар уни янада кўпроқ ва хўброқ ишлашга, ўз соҳасининг фидойи тадқиқотчиси бўлишга ундаши, босиб ўтилган илм йўлини такрорламай, ўз тадқиқотлари ва "дала ишлари" билан бу йўлдаги узилишлар ва йўқотишларни тўлдиретиши лозим.

Менинг бундай хулоса ва фаразларим улуғ туркийшунос тадқиқотлари ва ишларига мутлоқо соя таишламайди. Бу улкан олимга нисбатан "рус туркологиясининг отаси" дея берилган юксак баҳога ҳеч ким даҳл қила олмайди. Унинг ўта бой архиви ҳозирча тўла ўрганилмаган. Немис тилида нашр этилган асарларнинг ҳаммаси ҳам таржима қилинмаган. Олимнинг архиви ҳар томонлама ўрганилса, сиз қўйган саволга янада аниқроқ жавоб бўлиши табиийдир".

— Домла, яна бир масалага ойдинлик киритсангиз. Гап шундаки, Сиз суҳбатларингизда XI асрнинг улкан олими Маҳмуд Кошғарийни фольклорист ва этнограф сифатида ҳам ўрганиш зарурлигини доимий равишда таъкидлаб келасиз. Тарихий ва бадий асарларда фольклорга нисбатан адабий муносабатда бўлиш минг йиллардан бери изчил давом этиб, бир анъана даражасига кўтарилганини ҳам эътибордан соқит

қилмайсиз. XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошларидаги ориенталистларнинг ишлари ҳамда бу даврда қайта ишланиб, нашр этилган халқ ижоди намуналари ва қисса шаклидаги қўлёзмалар гўғрисида яна бир бошқача муносабатда бўласиз. Айтинг-чи, фольклоршунослик тарихини қачондан ёки қайси даврдан бошлаш илмий жиҳатдан асослидир?"

Сиз саволни жуда умумий қўйдингиз. Турли-туман ёндошувлар, хилма-хил адабий ҳодисаларни бир муаммога — фольклоршунослик тарихи масалаларига бундай умумий бир тарзда боғлаш тўғри эмас. Чунки фан тарихи ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-маиший ҳаётнинг, табиат ва жамият ҳодисаларининг у ёки бу жиҳатларини муайян назарий қарашлар ҳамда кўзда тутилган мақсадлар асосида системали, тизимли ўрганишдан бошланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугунги фольклоршунослик даражасига етиб келгунча жуда узоқ йўл босиб ўтилди. Бу йўлда эришилган ҳар бир натижага ўз моҳиятидан келиб чиқиб баҳо бериш зарур бўлади. Аслини олганда, халқ ижодиининг қайси бир намунаси яратилиши билан унга нисбатан қандайдир бир муносабат ҳам юзага келади. Бундай муносабат фольклор ижодкорлари ва ижрочилари ўзларининг у ёки бу фольклор ўдисасига нисбатан оғзаки баҳолари, тингловчиларнинг тасдиқ ёки инкори тарзида ижро давомида яна оғзаки шаклда намоён бўлган. Аммо буларнинг кўплари ўз вақтида қайд этб қўйилмагани сабабли унутилиб кетган. Айримларигина фольклор асарлари таркибида сақланиб қолган. Бунинг ёрқин намуналари бугунги халқ ижодчилари ва ижрочилари амалиётида ҳам мавжуд. Атоқли халқ шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган достонлар ва термалар таркибидаги сўз ва саз ҳақидаги халқона фикр ва мулоҳазалар, бахшилар санъаткорлиги тўғрисидаги турли-туман қайдлар бунга мисол бўла олади. Шунингдек, тарихий, бадиий, илмий асарларда, жумладан, сиз тилга олган "Девону луғотит турк"да фольклорнинг у ёки бу жанри, муайян бир қўшиқ ёки мақол ҳақида уларнинг муаллифларининг бир қанча илмий-назарий қарашлари мавжудлигини ҳам эътибордан соқит қилиш мумкин эмас. Буларни, менимча, фольклоршунослик тарихи намуналари, деб эмас, балки фольклористик қарашлар тарихи тарзида ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Ҳудди у ёки бу ёзувчининг адабий-эстетик қарашларини ўргангандек.

Шундайин, асрлар давомида фольклордан фойдаланиш, ҳатто у ёки бу фикрни тасдиқлаш, исботлаш мақсадида халқ ижоди намуналарини, хусусан, мақол ва маталлар, афсона ва ривоятларни айнан, кўп ҳолларда ўзгартирилган тарзда келтириш анъанаси юзага келган. Ҳатто адабиётимиз тарихида мақоллар ёки афсона ва ривоятлар асосида яратилган "Зарбулмасал", "Қисаси Рабғузий" каби асарлар ҳам мавжуд. Айрим фольклоршунослар, жумладан, М.К.Азадовский, бундай жараёни фольклоршунослик тарихи доирасида ҳам ўрганиш мумкинлигини илгари сурадилар. Бу унчалик тўғри эмас. Ёзма адабиётда халқ ижоди намуналаридан фойдаланишни, ёритишни кенг маънода адабиётдаги фольклор анъаналарини тадқиқ этиш, бир томондан, ёзувчи ва шоирларнинг бадиий маҳорати қирраларини ўрганиш, фольклоризмлар тарихини кузатиш учун муҳим бўлса, иккинчи томондан, бевосита фольклор тарихини тиклаш ва яратиш учун аҳамиятлидир. Биласиз, ҳозир мавжуд халқ ижоди намуналари асосан бизнинг давримизда ёзиб олинган. Уларнинг кўпчилиги XIX асрда ҳам, XI-XII асрларда ҳам, ундан олдин ва кейин ҳам куйланиб ёки айтилиб келган, муайян бир қисми вақтида ёзиб олинмагани сабабли бутунлай унутилиб кетган. Хўш, бундай ҳолатда фольклор тарихини яратиш ёки айрим намуналарнинг юзага келиш вақтини аниқлаш учун нима қилиш керак? Бунда биринчи галда албатта у ёки бу асарнинг мазмуни ва асосий моҳиятидан келиб чиқиб иш кўрилади. Ёзма манбаларда мавжуд маълумотлардан эса, қўшимча равишда ёрдамчи қиёсий материал сифатида фойдаланилади. Айтайлик, қадимги давр тарихчиси Геродотнинг "Тарих" китобида ярим тарихий, ярим афсонавий характердаги "Тўмарис" ривояти мавжуд. Унинг сюжети тўла-тўқис "Ойсулув" достонига мос келади. Бунда "Ойсулув" достони милоддан аввал яратилган экан, деган хулосага келиш тўғри эмас. Ҳар икки намуна қиёсий ўрганиш ўзбек халқининг қадимги эпоси тарихий-қахрамонлик характерига эга бўлган, деган хулосага олиб келадими, фан учун энг муҳими ҳам шудир. Демак, бир томондан, кенг маънода адабиёт ва фольклор масалалари адабиётшунослик объекти бўлса, иккинчи томондан, умуман ёзма манбалардаги "адабийлашган" фольклор халқ ижоди тарихини тиклаш учун муҳим қўшимча материал сифатида фольклоршунослик объекти ҳамдир. Демак, тарихий, бадиий ва илмий асарлардаги "адабий-

лашган" фольклор намуналарини тадқиқ этганда, ана шу икки ҳолатни бир-биридан фарқлаш керак бўлади. Бирида "фольклоризмлар" ўзи қўлланган асарнинг таркибий қисми сифатида ўрганилса, иккинчисида бадиий асар таркибидан ажратиб олиниб, нейтраллаштирилади ҳамда у ёки бу даврда яратилган халқ ижоди намунаси сифатида тадқиқ этилади.

Маҳмуд Кошғарийга келганда, у бизнинг маданиятимиз тарихида фавқуллодда ҳодиса. Бу қомусий олимнинг илмий фаолиятини фаннинг бир йўналиши ёки бир соҳаси билан чеклаб қўйиш мумкин эмас. У ниҳоятда заҳматкаш фольклор тўпловчиси бўлиш билан бирга ўзи ёзиб олган намуналарни теран баҳоловчи зукко олим ҳамдир. Шу сабабли уни ўз даврининг атоқли фольклоршуноси сифатида ҳам баҳолаш зарур.

XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги тўпловчилик ишлари, этнографик тадқиқотлар, адабий жиҳатдан қайта ишланган нашрлар, қисса-қўлёзмаларни, уларнинг гоявий йўналиши ва муаллифларининг мақсадларидан қатъиназар, янги фольклоршуносликка ўтишдаги бир босқич сифатида ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Шундай қилиб, фольклористик қарашлар тарихи жуда узоқ даврларга бориб тақалса-да, фольклоршунослик ҳақида бундай, деб бўлмайди. Чунки халқ ижоди намуналарини бевосита ижодчи ва ижрочилардан ёзиб олиш, уларни нашр этиш ва илмий ўрганиш ишлари йўлга қўйилиши билан фольклоршунослик тарихи ҳам бошланади. Шу нуқтаи назардан қараганда, фольклоршунослик бизда фаннинг янги соҳасидир. Унинг тарихини 20-йилларнинг бошларидан, аниқроғи, Ғози Олим Юнусовнинг Сирдарё ва Самарқанд вилоятларига, Элбекнинг Тошкент вилоятига, Фулом Зафарийнинг Фарғона водийсига уюштирган экспедицияларидан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Чунки бу олимлар Ўзбек билим ҳайъати топишириғи билан уюштирилган экспедициялар давомида бевосита халқ ижодчилари оғзидан ўзлари ёзиб олган фольклор асарларидан намуналарни ҳамда улар ҳақидаги дастлабки илмий-ахборий мақолаларини 1922-1923 йилларда ўша давр матбуотида эълон қила бошадилар. Улар ёзиб олган, нашр этган фольклор намуналари замонавий фольклоршуносликнинг барча талабларига мос келади. Уларгача онда-сонда нашр этилган ўзбек фольклорига оид намуналар эса, хусусан, хорижий ориенталистлар томонидан

эъолн қилинган материаллар бевосита халқ ижодкорлари оғзидан тўғридан-тўғри ёзиб олинмай, балки саводли шахслар орқали ёздириб олинган ёки таржимонлар томонидан тўпланган, маълум маънода ўз асл ҳолатини сақлай олмаган ёзувлар маҳсулидир. Уларнинг кўпчилигининг асл нусхалари ҳам сақланиб қолмаган. Ғози Олим, Элбек, Ғулом Зафарийларнинг дастлабки мақолалари бир қарашда ахборот-баён характерида бўлса-да, уларда фольклор жараёнининг у ёки бу жиҳатлари тўғри ёритилгани ҳамда халқ ижоди намуналари илмий жиҳатдан асосан ҳаққоний баҳолангани билан аҳамиятлидир. Шундан келиб чиқиб, Ғози Олим Юнусов, Элбек (Машриқ Юнусов) ва Ғулом Зафарийларни биринчи ўзбек фольклоршунослари бўлган эдилар, дея қатъий айта оламиз.

Кундалиқдан қайдлар

Устознинг фольклор экспедицияларидаги фаолияти ёки экспедицияга чиқиш олдидан ўтказилган суҳбатлари янада ибратлидир. Унинг бу соҳадаги фаолияти ҳамда экспедициялар кундалиқлари алоҳида ўрганиш ва нашр этишга лойиқдир. Бу ўринда лафтарларимдан бирида сақланиб қолган айрим қайдлар асосида 1964 йил 25 апрелдаги сектор мажлисида Фарғона водийсига уюштирилажак экспедиция олдидан устознинг айтганларини баён этиш билан чекланишни лозим кўрдим.

Ҳозирги экспедициялар 20-30-йиллардагидан жиддий равишда фарқ қилади, — дея сўз бошлаган эдилар устоз ўшанда. — У йилларда улкан дostonчилар, моҳир эртақчи ва қизиқчилар барҳаёт эди. Бундай ижодкорлар ҳузурда бўлиб, асл фольклор намуналарини истаганча ёзиб олиш мумкин эди. Шундай бўлган ҳам. Аммо кенг маънода олганда, фольклор жараёнларини кузатишга, дoston ва эртақдан бошқа жанрларни, масалан, қўшиқларни, маросим фольклорини ёзиб олишга оғзаки бадиий ижод, унинг тур ва шаклларига нисбатан ижрочи ва ижодкорларнинг ўз муносабатларига доир материалларни тўплашга кам эътибор берилган. Бундай материаллар фольклоршуносликка янгидан-янги тадқиқотчилар кириб келаётган бугунги кунда бир қатор назарий масалаларни ҳал этиш учун нон ва сувдай зарур. Нега шундай

бўлган экан, дея қўл қовуштириб ўтиришдан фойда йўқ. Ҳозир жонли ижрода мавжуд намуналарни тезроқ ёзиб олишга ҳаракат қилиш керак.

Тўғри, фольклор жараёнларида бугунги кунда жиддий ўзгаришлар юз берди. Анъанавий фольклор табиий ижод шароитларидан тобора узоқлашиб бормоқда. Халқ ижодчи ва ижрочилари театрларга, ярим профессионал жамоаларга (фольклор-этнографик ансамбаллари каби) жалб этилмоқда, анъанавий фольклорга янги замон руҳини сингдириш ҳоллари мавжуд. Шунга қарамай, ҳозирги кунда ҳам экспедицияларда анъанавий фольклор ижроси билан боғлиқ тартиблар, қонун-қоидалар, руҳсат ва тақиқ (табу)ларни тўплашга, янги асарларнинг яратилиши жараёнларини кузатишга муайян имкониятлар мавжуд. Буни яққолроқ тасаввур қилиш учун ўз фаолиятимдан бир-икки мисол келтирай:

1927 йилда Пўлкан шоирнинг хонадонида нафс балосига учраган айрим риёкор руҳонийлар ҳақида суҳбат бўлган эди. Ушанда бир дамда Пўлкан шоир янги бир терма куйлай кетди. Эргаш шоир саводли бўлгани учун ҳам ижро давомида нималарнидир чизиб ўтирди. Ҳар икки шоирнинг ижод маҳсули бўлган бадиха термаларни ўша пайтнинг ўзиде мен ёзиб олдим. Бугун ҳаммага маълум Пўлкан шоирнинг "Тўйдик эшоннинг дастидан", Эргаш Жуманбулбул ўғлининг "Эшон" термалари бир пайтда, бир пасда ва бир жойда икки халқ шоирининг бадихаси тарзида яратилган ва ёзиб олинган эди. Бир қарашда шунчаки оддий бир ҳолатдай кўринган бундай жараёнларга доир материалларни тўплаш фольклорда бадихагўйлик санъатини ўрганиш учун ноятда муҳимдир.

Ёки, кўп йиллардан бери менинг мақолларни тўплаб келишимни яхши биласизлар. 1946 йилда ўшангача нашр этилган тўпламлардан фарқ қилувчи бир мақол китобига тартиб бердим. Китобнинг номи ҳам бошқачароқ, ноанъанавий бўлиши кераклигини ўйлаб қолдим. Бир неча мақолларнинг ўзини китоб номига чиқариб кўрдим. Кўнглим тўлмади. Чунки ҳар бир мақолнинг ўз маъно доираси мавжуд. Мен китоб номига чиқариб кўрган мақоллар хусусий маъно билан бирга бир туркум мақолларга хос мазмунларнигина ифодалашлиги маълум бўлиб қолди. Китоб номи эса, барча мақолларга хос умумий жиҳатларни ифодалаш зарур эди. Ниҳоят, мақолнинг кенг халқ оммаси орасида мавжуд турли-туман жанрий атамаларидан китобга бир ном беришни ўйлаб қолдим.

Шунда озарбайжон ва туркларда мақол ўрнида оталар сўзи атамасининг қўлланилиши, ўзимизда ҳам бу ифода қадимдан мавжудлиги, ҳозир ҳам айрим жойларда шундай маъноларда ишатилиши ярқ этиб ёдимга тушди. Шунга мос, жарангдор иккинчи қисми ўзим тўқиб, китобга "Оталар сўзи – ақлнинг кўзи" дея ном бердим. Китоб 1947 йилда шу номда нашр этилди. Китобга берилган бу ном бугунги кунда мустақил мақол сифатида кенг оммалашди ҳамда нутқимизда муваффақиятли равишда қўлланилиб келмоқда. Ҳеч ким унинг Ҳоди Зарифнинг тўқимаси эканини хаёлига ҳам келтирмайди. Бундай аниқ мисоллар экспедицияларда даврнинг муҳим шиорларининг, мутафаккирларнинг ҳикматли сўзларининг мақолга айланиш, шунингдек, янги мақолларнинг яратилиш жараёнлари бўйича мунтазам кузатувлар олиб боришни тақоза этади. Янги мақоллар қаерларда ва кимлар томонидан яратилаётир, уларнинг яратувчилари қайси савияда, қўлланиш ва тарқалиш доиралари қандай, мақол маъноларининг кенгайиши ёки торайиши қайси омиллар асосида юз бермоқда каби масалалар экспедицияларда доимо диққат марказида бўлиши даркор.

Ёки, топишмоқларни олайлик. Қисқа даврда уларнинг айтилиш ва яратилиш жараёнида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Янгилари анъанавийларидан катта фарқларга эга. Топишмоқлар жуда тез ва бутунлай болалар репертуарига ўтиб, асосан болалар ижросида сақланиб келаётир. Бунинг устига, болалар шоирлар кўплаб адабий топишмоқлар ёки топишмоқнамо шеърлар яратмоқдалар. Бундай намуналарнинг болалар томонидан ўзлаштирилиши ва оммавий репертуарга ўтиши ҳам бир хил даражада эмас. Бундай жараёнларнинг моҳиятини фақат экспедицион кузатувлар ва намуналарини имконият қадар кўпроқ ёзиб олиш билангина очиб бериш мумкин.

Ўзбек фольклорида тез айтишлар жанр сифатида мавжудми, агар мавжуд бўлса, унинг жанр белгилари нималардан иборат, тарқалиш ва ижро хусусиятлари қандай, анъанавий чалғитмалардан қайси жиҳатлари билан фарқ қилади каби масалалар ҳам ҳал этилиши зарур бўлган муаммолардандир.

Яна бир жиддий муаммо ҳозиргача халқ қўшиқларининг ҳар жиҳатдан асосланган илмий таснифининг йўқлигидир. Бундай муаммони қўшиқнинг у ёки бу хили қаерда ва қандай шароитда

куйланиши, унинг халқ ижтимоий-маиший ҳаётининг қай жиҳатлари билан боғлиқлигини аниқлаш орқалигина ҳал этиш мумкин. Кейинги йилларда халқ маданий-маиший ҳаётида содир бўлган жиддий ўзгаришлар, шунингдек, халқ кўшиқлари таркибига ҳаваскор шоирлар шеърларининг кўплаб кириб бораётгани муаммони ҳал этишни янада қийинлаштиради. Шунинг учун ҳам бунга доимий кузатувлар олиб бориш, мавжуд материалларни қиёсий ўрганиш, фаол тўпловчилик фаолияти билангина эришиш мумкин бўлади.

Юқорида айтилганлардан бадиий ҳаваскорликка қандай муносабатда бўлиш кераклиги масаласи ўз-ўзидан келиб чиқади. Бунда умуман бадиий ҳаваскорликдан фольклор ҳаваскорлигини фарқлаш керак. Чунки жойларда қўлига дўмбира ёки бошқа бирор соз ушлаган, қайси бир лапар ёки ўланни биладиган ёшлар жуда кўп. Экспедициялар давомида бундай ҳаваскор ёшларга маслаҳатлар бериш, ҳатто улар биладиган намуналарни ёзиб олиш зарурлигини ҳам унутмаслик керак.

Бугунги кунда фольклор ҳаётида ўзгаришлар жуда тез содир бўлмоқда. Қай бир ҳудудларда фольклор анъаналарининг сўна бошлаши кўзга ташланса, бошқа жойларда уларнинг қайта жонланаётганини кузатиш мумкин. Ҳатто икки ё уч эртак ёки дoston сюжети асосида янгиларини "ясаш" жараёни ҳам кечмоқда. Фольклоршуноснинг бундай намуналарни ҳам четлаб ўтишига ҳаққи йўқ. Шундай намуналар қай бир нуқталарда фольклордаги вариантлашув қонуниятларини очишига ёрдам бериши табиийдир.

Устоз ҳар бир экспедиция ўз олдига аниқ бир мақсад қўйиши зарурлигини алоҳида таъкидлар, кейинги экспедициялар илгаригиларида йўл қўйилган ноаниқликларга ойдинлик кирита бориши лозимлигини уқтирар эдилар. Мен устоз раҳбарлигидаги битта экспедицияга – 1962 йилнинг июль-август ойларида Самарқанд ва Тошкент вилоятларига уюштирилган экспедицияга илмий ходимлар З.Хусаинова ва М.Муродов билан биргаликда иштирок этишига муяссар бўлганман. Экспедициянинг Хатирчидан Қўрғонгача бўлган иши даврида унинг аъзолари таркибига атоқли шоир-қиссахон Раҳматулла Юсуф ўғли ҳам киритилган эди. Бу – мен учун биринчи экспедиция, устоз учун охиргиси бўлиб қолди.

Ўша экспедиция кундалигини бугун, кўп йиллардан кейин қўлга олар эканман, ўзимнинг тажрибасизлигимдан, кўпгина

маълумотларни батафсил қайд этмаганимдан ғоятда афсусландим. Шунга қарамай, тўла бўлмаса ҳам, экспедиция раҳбарининг айтганларидан айримларини йўл-йўлакай қайд этиб қўйган эканман. Бу ўринда шулардан баъзиларини кундаликдаги қайдлар ва хотирамда қолганлари асосида келтиришни лозим кўрдим.

Экспедициямиз машинаси 1962 йил 14 июль, куннинг иккинчи ярмида Тошкентдан чиқиб, Самарқанд томон йўл олди. Самарқандда умр йўлдошим Раънохоннинг ота бобоси Равшанқул Неъматуллаев хонадонида меҳмон бўлиб, эртаси - 15 июлда Хатирчи туманига етиб келдик. Бизни атоқли дostonчи Пўлкан шоирнинг ўғли Умарқул Пўлканов кутиб олди. Кечқурун Пўлкан шоирнинг қариндош-уруғлари, қишлоқнинг катта-кичиклари, Ҳоди Зарифнинг танишлари тўпланди. Жўшдан Раҳматулла Юсуф ўғли ҳам етиб келди. Умарқул ака отасининг қадрдони Ҳоди Зарифнинг оёғи остига бир қўй сўйди. Катта зиёфат ва қизғин суҳбат бошланди. Суҳбатда Ҳоди ака даврадагиларга бизни таништиргач, қуйидагиларни айтгани кечагидай ҳамон ёдимда:

Ушбу экспедициядан мақсадимиз илгариги экспедиция ва илмий сафарлар йўлларида ўтиб, кейинги 30 - 35 йиллар давомида рўй берган ўзгаришларни кузатиш, ўтган ва барҳаёт бахшилар ҳақида маълумотлар тўплаш, "Алломиш" ва бошқа дostonларнинг вариантларини ёзиб олишдир. Экспедиция ишини Хатирчидан - раҳматли Пўлкан шоирнинг ўғли Умарқул хонадонидан бошлашимизда ҳам маълум бир маъно бор. Чунки экспедицияларда маҳаллий кишиларнинг ёрдами билангина бирор натижага эришиш мумкин. Сизларнинг Оқтовнинг бериги ва нариги бетида яшайдиган аҳоли билан борди-келдиларингиз бор. Тўйдош эл-элатларсиз. Жойлардаги халқ ижодчилари бахшилар ҳақида биздан кўра кўп маълумотларга эгасизлар. Шулар тўғрисида бизга хабар қиласизлар деган умиддаман. Олти-етти кун Хатирчида, хусусан, унинг тоғли қишлоқларида бўламиз. Бизга маълумотларни Умарқул орқали етказишингиз мумкин.

Домла бир пас ўйлаб турдилар-да, сўзни яна давом этдирдилар:

"Тошкентда халқ ижоди намуналаридан ташкил топган бой Фольклор архиви бор. Бу архивнинг юзага келиши ва йилдан-

йилга бойиб боришида халқ ижодчилари билан ёнма-ён яшаган маҳаллий кишиларнинг ёрдами ва хизмати ниҳоятда каттадир. Етакчи халқ достончилари, Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Пўлкан шоирларнинг аниқланиши ва улар билган достонларнинг ёзиб олина бошлаши тарихини айтиб берсам, бунга ўзингиз ҳам ишонасиз.

Фольклор тўплаш ишлари қизғин бошланган 20-йилларнинг биринчи ярмида илмий ходимларга фақат Фозил Йўлдош ўғли маълум эди. Булуғурнинг Қирқшоди қишлоғида Фозил шоирнинг Муҳаммадиса Эрناзаров деган дўсти бўлган. Ўша пайтда суд котиби бўлиб ишлаган бу инсон Эргаш ота билан ҳам қадрдон эди. 1925 йилнинг иккинчи ярмида Фозил шоир ва Муҳаммадиса орқали Эргаш ота, Эргаш ота орқали Пўлкан шоир Ўзбекистоннинг ўша пайтдаги пойтахти Самарқандга олиб келинади. Аммо улар шаҳар шароитига ўргана олмайдилар, тез-тез қишлоқларига кетиб қола берадилар. Шунда Муҳаммадисанинг таклифи билан Ўзбекларни ўрганиш қўмитаси унинг Қирқшоди қишлоғидаги меҳмонхонасини ижарага олиб, халқ шоирларининг достон ва термаларини шу қишлоқда ёзиб олиш ишларини ташкил этади. 1926-1928 йилларда Пўлкан шоир, Эргаш шоир, Фозил шоирлар вақти-вақти билан шу қишлоқда яшаганлар ва достонларини айтиб туриб ёздирганлар. Эргаш ота саводли бўлгани учун ҳам бир неча достонларини ўзи ёзиб берган.

Мен 1927 йилнинг май ойида биринчи марта Қатағон қишлоғига — Пўлкан шоир ҳузурига келган эдим. Эргаш шоир ҳам Пўлканникида экан. Шунда бир неча кун бу улуг шоирлар билан суҳбатда бўлганман. Шуниси характерлики, менинг халқ ижоди, аниқроғи, халқ бахшилари тўғрисидаги биринчи мақолам Пўлкан шоир ижодига бағишланган. У 1927 йилда "Маориф ва ўқитғувчи" журналида босилиб чиққан. Яна шуниси характерлики, мен халқ достонларини нашрга тайёрлаш ишини Пўлкан шоирдан ёзиб олинган намуналарни чоп этишдан бошлаганман. 1927-1928 йилларда бу улкан достончидан ёзиб олганим "Ҳасан батрак" ва "Шайбонийхон" достонлари нашр этилган эди. Шу маънода менинг тадқиқотчим бўлиб етишувимда Эргаш ота, Фозил Йўлдош ўғли қатори Пўлкан шоирнинг ҳам муносиб ўрни бор. Чунки ўта истеъдодли, доно кишилар билан ҳамсуҳбат бўлиш суҳбатдошини беихтиёр олға етаклаши табиий бир ҳолдир.

Пўлкан шоир ўта хушфезъл, қувноқ, бир оз ҳазилкаш, шу билан бирга анча салобатли дostonчи бўлган. Фозил ота эса, унинг акси бўлиб, ўта жиддий, бир оз иззатталаб киши эди. Бир воқеа ҳамон эсимда: 1938 йилда улуг қозоқ оқини Жамбул Жабоевнинг оқинлик фаолияти боиланганининг 75 йиллиги нишонланадиган бўлди. Тантанага Ўзбекистондан ҳам вакиллар юборишга қарор қилиниб, Фозил ота ва Пўлкан шоирлар Тошкентга чақирилади. Мутасадди кишилар билан бўлган суҳбатда Пўлкан шоир ҳазил қилиб: "Борсак, бора берамиз-да, Жамбулнинг ҳам ўзимизга ўхшаган бир шоир-да, Жамбулни Жамбул қилган Алтайскийга ўхшаган ёзиб олувчи ва таржимонлар-да." – деган экан. Пўлканнинг бундай чўрткесарлиги, ҳозиржавоблиги, ҳазилкашлигидан ҳайиққан мутасаддилар делегация таркибига халқ шоирларидан ёлғиз Фозил отани қўшадилар.

Пўлкан шоир билан боғлиқ яна бир воқеа эсимга тушиб қолди. Улуғ кишилар қанчалик ақли, доно, мушоҳада-тафаккур доираси кенг бўлишига қарамай, шунчалик содда, ишонувчан бўладилар. 1925 йилда Самарқанддан қишлоғига қайтиб келган шоирнинг хонадонига катта-кичик тўпланади. Шоир Самарқандда кўрганлари, илмий ходимлар билан учрашувлари, яна шаҳарга қайтиб бориб дostonларини айтиб туриб ёздиришини гурур билан сўзлаб беради. Шунда даврадаги кексароқ бир киши: "Э, Муҳаммадқул, сен содда экансан, шўро ҳукумати сенинг дostonларингни бекорга ёзиб олмайди, сени жавобгарликка тортиш учун уларни ёзиб олмоқчи", дейди. Бунга лаққа ишонган шоир эртасига ёлғиз бир сигирини сотиб, пулини қишлоқ шўроси раисига беради-да, Самарқандга "Пўлкан шоир ўлди", деган ёлғон хабар юбортиради. Кейинчалик Эргаш ота ёрдамида ўз хатосини тезда тушуниб, билган дostonларини одатдагидан ҳам фаол равишда ёздиришга киришади. Бу воқеани шоирнинг ўзи давраларда жуда бир кулгили тарзда сўйлаб беради.

1927 йилги суҳбатлардан бирида шоирдан: "Муҳаммад-қул" деган чиройли отингиз бор, нега сизни ҳамма "Пўлкан" дейди, ҳатто ёшлар сизнинг ҳақиқий исмингиз "Муҳаммадқул" эканини билмайди ҳам, биз эса, ўзингиз қабул қилган адабий тахаллус бўлса керак, деб ўйлаймиз. "Пўлкан" сўзининг маъноси нима?" – деб сўрадим. Шунда шоир бундай деган эди: "Э, бу жуда қизиқ. Бу мен ўзим ўйлаб топган адабий тахаллус ёки лақаб эмас. Бу

лақабни менга мардикорлар берган. 1916 йилда Россиядаги уруш орқасида ишлаш учун мардикорликка олинганмиз. Дўмбирамни ҳам олиб кетган эдим. Ўзимнинг бу ҳаётимни "Дўмбирам" термасида қўшиққа ҳам солганман:

Янги тор тортайин торингни узиб,
Ундан сўнг сўйларсан суягинг қизиб,
Одамлар кетмасин мажлисни бузиб,
Масков, Нижний, Қозон, Нўғойни кезиб,
Шаҳарни қидириб юрган дўмбирам.

Мардикорлар орасида анча бўламчи, кучли, сўзамол, тадбирли бўлган бўлсам керак. Эҳтимол, шоир бўлганим учундир, улар мени ўзларининг катталари ҳисоблардилар. Ўрусларда бошлиқ маъносида "полковник" сўзи бор. Мардикорлар шу сўзни айтолмай, мени ўз катталари билиб, "Пўлков", "Пўлкан" деб атай бошладилар. Мен ҳам ҳазил-чин аралаш "пўлкан"га "улкан"ни қофия қилиб, қўшиқ айтиб, мардикорларни хурсанд қилиб юра бердим. Юртимизга қайтиб келганимдан кейин ҳам бу лақаб менинг ҳақиқий отимга илашиб юрди. Билганлар Муҳаммадқул пўлкан", билмаганлар "Пўлкан" ёки "Пўлкан бобо" дейдиган бўлдилар. Самарқандда илмий ходимларга ҳам "Пўлкан" оти билан танилдим. Бунинг нимаси ёмон. Достонларимизда Алпомиш ботирнинг ҳам оти иккита: Ҳакимбек, Алпомиш. Эна-момоларимизнинг болаларни ўз оти билан айтмай, бошқа бир от билан чақирishi одатлари ҳам бор. Шу тариқа бизнинг ҳам отимиз иккита бўлиб қолган: Муҳаммадқул, Пўлкан".

Пўлкан шоир ўзининг иккинчи номига муносиб ҳақиқатан ҳам улкан санъаткордир. 70 дан ортиқ халқ достонларини ёд билган ниҳоятда катта достончидир. Бугун шоирнинг ўғил-қиз, невара, эвара-чеваралари буюк боболари билан фахрланиб яшамоқдалар ва меҳнат қилмоқдалар.

Эртасига Пўлкан шоир умргузаронлик қилган Қатағон қишлоғи орқали Жузмансойга бордик. Қатағон қишлоғи аҳолиси анча пастга кўчган, шоирнинг ҳовли жойлари ҳам бузилиб, текис ер бўлиб қолган экан. Маҳаллий аҳолининг айтишича, Жузман қишлоғи бир вақтлар тўқайзорлардан иборат бўлган. У вақтларда қишлоқда аҳоли яшамай, унда ўғрилор макон тутиб,

Ўткинчиларни талаш ҳисобига кун кўрар эканлар. Шу сабабли қишлоқ номи аслида "Жузман" эмас, тожикча "Дуздман" бўлиб, "ўғрилар яшайдиган жой" маъносини билдирар эмиш. Ҳақиқатда Ҳоди Зариф қишлоқ номини қуйидагича шарҳлаган эди:

Жой номлари тўғрисидаги бундай афсона-ривоятларни доимий равишда тўплаш зарур. Фанда буни халқ этимологияси, дейдилар. Баъзан уларнинг изоҳи тўғри бўлиши ҳам мумкин. Аммо кўп ҳолларда улар "тўқима" бўлади. Ана шу "тўқима"нинг ўзиёқ кишиларнинг ён-атрофдаги воқеа-ҳодисаларга, бу ўринда жой номларига, бепарқ эмасликларини, уларнинг билим даражасини кўрсатади. Бундай афсона ва ривоятлар халқнинг умумий дунёқараши, тасаввур ва тафаккур доирасини ўрганиш учун муҳимдир.

Менимча, ушбу топоним аслида ҳам "Жузман" бўлган. Топоним икки компонентли бўлиб, биринчи компоненти "жуз, юз" ўзбекларнинг қадимий уруғларидан бирининг номидир. Иккинчи компоненти "ман, мон" ҳам одам маъносини аңлатади. Шундан келиб чиқиб, бу топонимни "Юзлар яшайдиган жой" маъносига изоҳлаш мумкин.

Оқтовнинг Жузмансойга яқин бир чўққиси "Қизқўрғон" деб аталади. Афсонада айтилишича, бир вақтлар бу ерда 40 та алп қиз яшаган экан. Қизлар қўрғонига бир замон босқинчилар ҳужум қилибди, қизлар мардона курашибдилар. Аммо душманларнинг қўли баланд келибди. Шунда қизлар: "Душманга асир бўлгандан кўра, тош бўлиб қолганимиз афзал", дея худога ёлборибдилар. Қизларнинг илтижоси мустажоб бўлиб, улар тошга айланиб қолган эмиш. Афсонани сўзлаб берувчилар: "Тошлар қизларга ўхшайди, уларнинг мунчоқлари ҳам бор, қобирғалари ҳам билиниб туради", дея аниқлик киритадилар.

17 июль куни Қизқўрғонга чиқдик. қаторлашиб қотиб қолган ўнқир-чўнқир тошлардан бўлак ҳеч нарса кўзга ташланмайди. "Домла, бу қатор тошларда одамлик ва қўрғонлик белгилари кўринмайди-ку!" — дедим. Шунда устоз афсоналарнинг туғилиши билан боғлиқ анча мулоҳазаларни баён этдилар:

Сиз пастга тушиб, узоқроқдан табиатнинг бу мўъжизаларига тикилинг, ана ўшанда тош ва қизлар, тоғ чўққиси ва қўрғон орасида қандайдир ўхшашлик топасиз. Бугун тушдан кейин Эгамберди бахши яшайдиган Ёнбош қишлоғига борамиз. Оқтовнинг шу қишлоққа яқин бир дарасида Қизқўрғон ва Куёвтерак

деган бошқа бир жой ҳам бор. Бу жой билан боғлиқ афсонада уч қиз ва уч йигит ёвга асир тушмаслик учун Аллоҳга ёлвориб, тош ва теракка айланиб қолган, ҳозир ҳам ҳар эрталаб пастдаги тераклар (йигитлар) тепадаги тошларга (қизларга) эгилиб, салом бериб туради, дея нақл қиладилар. Зийрак киши эрта саҳарда ғира-шира эсган шамолда теракларнинг япроқлари бир-бирига урилиб, тоғ чўққиси томон хиёл эгилишининг кузатиши табиийдир. Бизда "Табиат – моҳир рассом", деган таъбир бор. Тоғу тошлар, чўлу қирларда, дарё ва сойларда, кўлу анҳорлар соҳилларида табиий равишда шундай кўринишлар юзага келадики, уларни зийраклик билан кузатган инсон бундай мўъжизаларни ўз атрофидаги нималаргадир ўхшатади ҳамда уларнинг моҳиятини билишга ҳаракат қилади. қор-ёмғир, бўрону шамол, сел ва тошқинлар натижасида юзага келган бундай жойларнинг табиий кўриниши уларга ном берилиши ва шу билан боғлиқ афсоналарнинг туғилишига асос бўлган.

Кечқурун Оқтоб бағридаги Ёнбош қишлоғига – Эгамберди баҳши уйига келдик. Эртасига, яъни 18 июлда Малик ака ва мен бахшиникида қолдик ҳамда ўн кун давомида (27 июлгача) "Алпомиш" достонини навбатма-навбат ёзиб олдик. Ҳоди ака, Раҳматулла ака, Зубайда опалар эса, бошқа тоғ қишлоқларига кетдилар.

Эгамберди Олломурад ўғли (1895-1970) дostonчилик йўллари пухта ўрганган, дўмбирада халқ дostonларини чиройли ижро эта оладиган бахшидир. Дostonчиликни отаси Олломурад шоирдан ўрганган. Олломурад шоир эса, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг амакиси машҳур Жоссоқ бахшининг шоирлиги бўлган. Эгамберди 22 ёшлигида отаси Олломурад шоир вафот этади. Шу вақтдан бошлаб ҳамқишлоғи Бўта шоир билан биргаликда эл оралаб, дostonчилик билан шуғуллана бошлайди. Вақти-вақти билан Пўлкан шоир ҳузурда бўлиб, дostonчиликдаги маҳоратини ошира боради.

Эгамберди бахшининг айтишича, Ёнбош қишлоғида Бўта Ортиқ ўғли деган анча танилган дostonчи ҳам яшаган. У 1935 йилда вафот этган. Ҳозир икки ўғли бор. Аммо дostonчиликни ўрганмаган. Бўта шоирнинг отаси Ортиқ ҳам танилган дostonчилардан бўлган.

Эгамберди бахшидан "Алпомиш", "Кунтуғмиш", "Гўрўғлининг туғилиши", "Кундуз билан Юлдуз" дostonлари ёзиб олинган. Шу экспедиция давомида ундан "Кунтуғмиш" дostonи иккинчи марта магнитофон тасмасида ёзиб олинди. Афсуски, бахши куйлаб келган "Аҳмад Сардорнинг суяги", "Қиронхон" каби дostonлар ёзиб олинмай қолди.

"Алпомиш" дostonини ёзиб олиш давомида бахши билан бўлган суҳбатларда Эгамберди ота дoston ва бахшилар ҳақида учта афсонани айтиб берди. Уларнинг Ҳоди Зариф билан суҳбатларимизга алоқаси бўлгани учун бу ерда тўла баён этишни лозим кўрдик.

Биринчи афсона. Илгариги даврларда бахшилар "Алпомиш" дostonини куйлаганларида, Алпомиш фақат Барчинга, Товкага эса, Кайқубод уйланади тарзида айтар эканлар. Бундан юз йиллар олдин бир куни Жолмон бахши бир бекникида "Алпомиш" дostonини куйлабди. У вақтларда хотин-қизлар дostonчилик мажлисларига киритилмас экан. Бекнинг хотини томининг тепасида туйнуқдан тинглаб туриб: "Ҳе, аттанг, инсофсиз шоир, шундай гўзал қизни бир калга олиб бердинг-а!" — дея оҳ тортибди. Буни эшитган Жолмон бахши дoston воқеаларини ўзгартириб, Товкага Алпомишни уйланган қилиб айтган экан. Шундан бери бахшилар ўртасида Товкани иккинчи хотин сифатида Алпомишга олиб бериш расм бўлибди.

Иккинчи афсона. Эгамберди бахшининг айтишича, Эргаш шоирнинг отаси Жуманбулбул бир кал киши бўлиб, дostonларни ҳам яхши айтолмас экан. Бир кун тирамо (куз) пайти Нурота йўлидаги эски Қўшрабoт бозори ёнидаги бир тут дарахти остида ухлаб қолибди. Уйқудан уйғонса, бир тут донаси ерда ётган экан. Дарҳол тутни олиб ебди. Шундан бошлаб дostonларни чиройли куйлайдиган бўлиб, эл орасида булбул атаниб кетган экан.

Учинчи афсона. Бир куни Эгамберди бахшининг отаси Олломурод 16 ёшдалигида Андак газада қўш қўшаётган экан. Унинг олдига оқ соқолли бир мўйсафид келиб: "Манглайингга берайинми, танглайингга?" — деб сўрабди. Олломурод: "Танглайимга беринг", дебди. Мўйсафид: "Кўзингни юм, оғзингни оч", дебди. Олломурод кўзини юмиб, оғзини очибди. Шунда мўйсафид унинг оғзига бир тупирибди. Олломурод кўзини очса,

олдида ҳеч ким йўқ эмиш. Бу воқеадан кейин кўрқиб, ярим йил касал бўлиб ётиб қолибди. Бахшилиқни ўргана бошлагандан кейин тузалиб, зўр дostonчи бўлиб етишибди.

1962 йилнинг 27 июлида Ҳоди ака, Зубайда опа, Раҳматулла акалар ўзлари борган қишлоқлардан қайтиб келдилар. Умарқул Пўлканов яна меҳмонликка таклиф қилди. Унинг хонадонидаги суҳбатда Ҳоди акадан юқорида келтирилган афсоналарни шарҳлаб беришини сўрадим. Ҳоди ака: "Бундай афсоналарнинг ҳақиқатлигига ишондингизми?" — деб сўрадилар. Мен: "Бу хил афсоналар моҳияти ҳақида сизнинг В.М. Жирмунский билан биргаликда ёзган "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" китобингиздан ўқиганман. Гап бу ерда ишониш-ишонмасликда эмас. Уларнинг айримлари, масалан, Жуманбулбул ҳақидаги афсона аниқ изоҳларни талаб қилади. Эгамберди бахши Жуманбулбулни кўрмаган бўлса ҳам, унга анча яқин даврдан бери яшаб келмоқда. Отаси Олломурад шоир эса, у билан кичик замондош, унинг акаси Жоссоқ бахшининг шогирди бўлган. Шу сабабли Эгамберди бахшининг Жуманбулбулнинг бир кал киши бўлгани, унинг дostonчилик фаолиятининг дастлабки даврларида анча ўқувсиз экани ҳақида айтганларига бир маълумотнома тарзида ҳам қараш мумкин-ку!" — дедим.

"Э-ҳа, ҳали гап бу ёқда денг, — дея сўз бошладилар Ҳоди Зариф. — Ҳа, унга бир маълумотнома тарзида ҳам қараш мумкин, агарда илм майдонида бошқа маълумотлар бўлмаса. Шунда ҳам уни қўшимча хабар ва ахборотлар билан қиёслаш орқали аниқ бир тўхтамга келиш мумкин. Шу сабабли тадқиқотчи афсоналар таркибидаги хабарнома тарздаги маълумотларни ҳам ҳеч вақт эътибордан соқит қилмаслиги керак. Бу ўринда энг тўғри маълумот Эргаш шоирга тегишлидир. Унинг маълумотига кўра, Жуманбулбул ўн ёшида катта давраларга кириб дoston куйлаган. Эргаш шоирнинг отаси ҳақида айтганларининг кўпини мен ёд биламан. Мана, бир парчани сизлар ҳам эшитинглар:

*Бир тош йўлга борар эди довуши,
Олдида гапиролмасди бир киши.
Довуши соз эди, қулоққа майин,
Довушига мувофиқ соз чертиши.*

*Йигирма хил оҳанг билан сўз айтиб,
Йигирма хил нағма, дўмбира чертиб,
Хоҳи катта, хоҳи кичик эшитса,
Ҳар қандай одамни балқитиб, эритиб,
Шуйтиб ўтган у замони Булбулнинг.*

Бунда Эргаиш шоир ўз отасига нисбатан ошириброқ баҳо берган бўлиши ҳам мумкин. Аммо Пўлкан шоир ҳамда 20-йилларда мен билан ҳамсухбат бўлган, Жуманбулбулнинг даврадини кўрган барча кишилар Эргаиш ота айтганларини тўла равишда тасдиқлайдилар. Жуманбулбулнинг бадиий маҳорати қанчалик юксак даражада бўлганини унинг Эргаиш шоир орқали бизгача етиб келган "Милтиқбой" термаси ҳам тўла равишда тасдиқлайди. Мана, уни сизлар ҳам эшитинглар:

*Агар туя бўлганда, жўнг бўларинг,
Отдан кейин эшакман тенг бўларинг,
Қантар оғмай хариш бўп ағнаб ётиб,
Қарға билан қузғунга ем бўларинг.*

*Агар йилқи бўлганда, ўтмас эдинг,
Баҳонг қирқ беш-эликка етмас эдинг,
Ҳар ким олса ўзингни, айниб бериб,
Чир айланаиб овулдан кетмас эдинг..."*

Давра фақат эркаклардан иборат эди. Домла шуни ҳисобга олиб, терманинг нашрларда берилмаган, порнографик характердаги охириги бандини ҳам сал бошқачароқ оҳангда айтиб юбордилар. Даврада гулдурос кулги бошланди. Умуман, Ҳоди Зариф дostonлардаги бутун-бутун парчаларни, бир неча термаларни ёд билар эдилар. Хусусан, Гўрўғли тилидан айтилган "Қунларим" термасидаги:

*Майдонда чиқардим Фирнинг бувини,
Қонга бўяб Зарчаишманинг сувини,
Йиқитдим Бектошнинг қирқ минг тувини,
Булут чайнаб, музни пурккан кунларим.*

Ёки, "Алпомиш" дostonидаги:

*Кўкқамиш кўлидан суқсур учирдим,
Суқсурни излаган лочин бўламан,
Боғларим зумратдан, чангалим пўлат,
Бойсиндан қуюлган шунқор бўламан.
Бойлигидан бедов отни бойлаган,
Танқа тайлаб Олатовни ёйлаган,
Камбағали қирқ минг гала ҳайдаган,
Шул галада бизнинг бир моя келган,
Моянинг жўқчиси, нори бўламан, -*

каби бандларни турли муносабатлар билан ёки ўзларича тез-тез такрорлар эдилар.

"Иккинчидан, — дея суҳбатни давом эттирдилар, — Жуманбулбул афсонада айтилганидек, қандайдир кал киши бўлмаган. У кўркам, чиройли, барваста, гавдали бўлган. Пўлкан шоир Эргаш отага баъзан: "Кўринишда ҳам, чечанликда ҳам худди отаннинг ўзисан", деб кўярди. Эргаш отанинг кўриниши (қиёфаси) қанчалик чиройли бўлгани фото суратлардан сизга маълум. Шу ўринда яна бир воқеа эсимга тушиб қолди. Жуманбулбул эллик ёшга яқинлашганда, Анорхол деган ёш, хушрўй бир жувонга уйланади. Мен бунни айрим мақолаларимда Жуманбулбул узоқ муддат фарзанд кўрмагани учун иккинчи хотинга уйланган, деб изоҳлаганман. Аслида ундай эмас. Жуманбулбул ўзи куйлаган дostonларнинг қахрамонларидек, ёш Анорхолга ошиқи беқарор бўлиб қолади. Унга эришиши учун кўп заҳматлар чекади. Анорхолнинг ихтиёри кўлида бўлган кишилар уни Жуманбулбулга бермасликка ҳаракат қиладилар. Ниҳоят, катта қалин эвазига унга эришади. Шу воқеадан кейин қарийб ўттиз йил фарзанд кўрмаган Жуманбулбулнинг икки хотинидан кетма-кет уч ўғил (Эргаш, Абдухалил, Абдужамил) ва икки қиз (Маҳкамой, Зумрадой) туғилади. Эргаш ота Жуманбулбулнинг катта хотинидан туғилган бош фарзандидир⁵⁸. Буларни сўзлаб беришдан мақсадим Жуманбулбулнинг маънавий жиҳатдан ҳам, жисмоний томондан ҳам ниҳоятда баркамол, гўзал инсон бўлганини алоҳида таъкидлашдир.

Энди масаланинг моҳиятига келсак, шундай афсоналарнинг ёзиб олингани яхши иш бўлибди. Халқимизда дostonчиликни, умуман, маънавият ва руҳият билан боғлиқ ҳар қандай ижрочиликни

ғойибдан берилган эҳсон, шоирлик ҳадяси, деб тушунишга, бундай касбларда камолотга эришиш фақат "танланганларгагина" насиб этади, деб тасаввур қилишга доир бутун бошли инонч-эътиқодлар тизими яратилган. Бундай тизимни юқоридагидек афсона ва ривоятларнинг турли-туман вариантларини тўплаш ҳамда уларни қиёсий тадқиқ этиш орқалигина ҳар томонлама ўрганиш мумкин. Яқинда В.М.Жирмунскийнинг И.А.Орбелига бағишланган тўпламда⁵⁹ шу масалага доир умумлаштирувчи бир мақоласи босилиб чиқди. Тошкентга боргандан кейин бу мақолани албатта топиб ўқишларингиз керак бўлади.

Достонлардаги у ёки бу ўзгаришларни бахшилар томонидан айрим ижодкорлар номи билан боғлаш масаласига келсак, бу хил афсона ва ривоятларни ҳам изчиллик билан тўплаш зарур. Чунки улар шундай ўзгаришларга, умуман, достон матнига нисбатан ижодкорларнинг муносабатини ўрганиш учун муҳимдир.

Афсонадаги "Алпомиш" достонида Товкага одатдагидек Кайкубод эмас, Алпомиш иккинчи хотин сифатида уйланиши тарзида Жолмон бахшининг ўзгартиргани ва бундай ўзгартiriш кейинчалик муайян ҳудудларда яшаган бахшилар томонидан қабул қилиниб, шундай куйлаш расм бўлгани ҳақидаги хабар икки жиҳатдан аҳамиятлидир. Бу, биринчидан, достонларнинг ғоявий-бадиий хусусиятлари, у ёки бу эпизодларига тингловчиларнинг тасдиқ ёки инкорини ўрганиш учун муҳим бўлса, иккинчидан, бундай ўзгартiriшларга бахшиларнинг ўзлари бефарқ эмасликларини кўрсатиш учун ҳам қимматлидир. Аммо достон вариантларидаги фарқлар ва ўзгаришларни фақат тингловчиларнинг хоҳиш-истаги, уни бахши томонидан ҳисобга олиш-олинмаслиги билангина боғлаб қўйиш тўғри эмас. Бунда ижтимоий-иқтисодий тараққиёт, достончилик жараёни, ўзаро фольклор алоқалари, бахшиларнинг ижодкорлик ва ижрочилик маҳоратига алоқадор ўнлаб сабаб ва омиллар борки, булар махсус ўрганишни талаб қилади. Масалан, "Алпомиш" достонининг Бўри бахши варианты бошқа вариантлардан, у ҳатто Фарғона водийсидан ёзиб олинган (Янгиқўрғон тумани, Ғовозон қишлоғи) Ҳайдар Бойча ўғли вариантидан ҳам тубдан фарқ қилади. Мен буни айни вариантга қорақалпоқ эпосининг таъсири тарзида изоҳлаганман. Бунда мен бугунги қорақалпоқларни эмас, балки бир вақтлар Қўқон атрофларига келиб қолиб, ўзбеклашиб кетган қорақалпоқлар эпосини кўзда

тутганман. Бу эпос намуналари вақтида ёзиб олинмагани сабабли бизгача сақланиб қолмаган. Бу ҳақда 1945 йилда Нукусда ўтказилган илмий сессияда доклад ҳам қилган эдим.

Эртасига (28 июлда) Ҳоди аканинг таниши Сафар ака меҳмонликка таклиф қилди. Табиий, бунда ҳам турли масалалар бўйича қизгин суҳбатлар бўлди. Суҳбатнинг гули, шубҳасиз, Ҳоди ака эди. Бу галги суҳбатда кўпроқ маънавий-ахлоқий масалалар ҳақида сўз борди. Мен ўша кунни кундаликка "Ҳ.Т.Зарифов яхшигина, кенг билим берувчи ва ҳаётга ўргатувчи суҳбат қилиб берди", деб ёзиб қўйган эканман.

Тарих тарихлигича қола беради, — деб сўз бошлаган эдилар ўшанда Ҳоди ака. — Аммо тарихда одамлар ҳаракат қиладилар. Уларнинг қисмати, ҳаракат-аъмоли, эътиқод-иродаси, манфаат-мақсади бир хил эмас. Улар орасида қанчалик донолар, маърифатлилар, адолатпешалар бўлса, шунчалик маърифатсиз, жоҳил, зolim кишилар бўлади. Тарихда одамларнинг ўрни, мавқеи, яшаш ва тирикчилик тарзи ҳам хилма-хилдир. Улар ана шундай турлитуман хусусиятлари ва ҳаёт тарзи билан яхлит бир жамиятни ташкил этадилар. Жамият аъзолари эса, уруғ-аймоқлар, сулоалар, давлатлардан иборат бўлади. Улар яна табақалар, секталар, партиялар, хўжалик уюшмаларига бирлашадилар. Идоравий манфаатлар доирасини ҳам унутмаслик керак. Ана шундай манфаатлар хилма-хиллиги, бошқачароқ қилиб бир сўз билан айтганда, инсон ботинида азалдан бўлган ва бугун ҳам давом эиб келаётган яхшилик ва ёмонлик ҳис-аъмолларининг рўёбга чиқаришининг озкўплиги тарихдаги қай бир воқеа-ҳодисаларни яширишга, бўяб-бежаб кўрсатишга, қинғир ишларни сир тутушга олиб келадики, бу тарихий ҳақиқатга зиддир. Аммо йиллар ўтган сари тарихий адолат тиклана боради, ҳақиқат очила беради, моҳият аниқлана боради, ҳеч нарса, ҳар қандай қилмиш сирлигича қолиб кетмайди. Ахир айтадилар-ку: "Ҳақиқат эгилади, аммо синмайди", "Қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам ошкор бўлади". Ана шундай мураккаб оламда ҳар бир киши ўзини, ўзлигини сақлай олиши, ботинида азалдан бўлган яхшилик хусусиятлари ва аъмолларини ривожлантира билиши зарур. Унинг инсон экани ҳам ана шундадир. Мен ўзимнинг бундай умумий мулоҳазаларимни яқин тарихимизда содир этилган воқеа-ҳодисаларда рўй берган айрим аниқ мисоллар билан асослаб бермоқчиман.

30-йиллардаги қама-қамалар ва қатағонликлар ғайриқонуний бўлгани бугун ҳаммага аён. Аммо унинг бунчалик оммавий тус олгани ва мамлакатда қўрқинчли бир вазият юзага келгани сабаблари ҳозиргача тўла очилган эмас. "У пайтларда биз иложсиз эдик", дея қилинган ноҳақликларни кимларгадир юклаб, ўзларини "оппоқ" қилиб кўрсатаётган катта-кичик ижрочилар, нима-нингдир илинжида ўз ихтиёрлари билан соф виждонли кишиларни қоралаган хабаркаш ва чақимчилар ҳамон орамизда гердаийб юрибди. Мен бундайларни қандайдир жавобгарликка тортиш керак, деган фикрдан йироқман. Аммо масъулиятни бўйинга олиб, тавбатазарру қилиш ҳам инсоний сифатларга кирадик. Бу - ҳаётга эндигина қадам қўяётган ёшлар учун муҳимдир. Бу - бир аччиқ сабоқ. Бу - келгусида бадном бўлиб қолмаслик учун бошданоқ қадамни тўғри босишга ундовчи сабоқ. Бир-икки аниқ мисоллар келтириш менинг фикрларимни янада ойдинлаштириши мумкин.

Таниқли қорақалпоқ фольклоршуноси Қалли Айимбетов яқинда менга шундай бир воқеани айтиб берди. У Хўкиз жировдан "Алпамис", Эрпўлат жировдан "Эдиге" дostonларини ёзиб олиб, 1937 йилда Москвада нашр этган иқтидорли олимдир. Қ.Айимбетовнинг айтишича, чимбойлик бир ўқитувчи "Эрпўлат жиров тўйларда садақа тўплаб, овулиги олиб келиб, уларни одамларга тарқатади", деган мазмунда НКВД ходимларига маълумотнома ёзиб беради. Ана шу чақув хати билан кекса жировни қамоққа оладилар ва у қамоқхонада вафот этади. Уша ўқитувчи шундай иғво хатни ёзмаслиги ҳам мумкин эди-ку! Буни ундан ҳеч ким талаб ҳам қилмаган. У эътиқоди сустиги, ким билсин яна қандайдир мақсадлар ёки ким ҳам билар эди, деган ўзидаги бошқаларни кўралмаслик ҳиссиётлари билан ихтиёрий равишда ўзини ўзи бадном қилган. Бу воқеа, у ўйлаганчалик, сир ҳам бўлиб қолмади, маълум муддатдан кейин ошкор бўлди, тарихий ҳақиқат қарор топди. Шундан сўнг у Эрпўлат жировнинг қариндош-уруғлари олдида ўзини қандай ҳис қилди. Бу - энди аҳамиятсиз. Аммо у эл орасида ола мушук бўлиб қолди. Мен қатағоннинг ўта оммавий тус олгани ҳақида гапирётганда, бир қарашда икир-чикир бўлиб кўринган ана шундай воқеаларни ҳам назарда тутмоқдаман.

Бошқа бир мисол. Бойсунда Холёр Абдукарим ўғли деган улкан бир дostonчи ўтган. 1929 йилда мен ундан "Амир қочди" дostonини

ёзиб олган эдим. Шу бахшини ҳам "босмачиларга дoston айтиб берган", деган иғво билан қамаб юборганлар. Мен бахшининг кейинги тақдиридан кўп йиллар давомида хабарсиз эдим. Шу сафар экспедицияга йўл олганимизда, Самарқандда тасодифан ўша йилларда Бойсунда раҳбарий лавозимларда ишлаган, узоқ муддат қамоқ ва лагерларда бўлган бир зиёли билан учрашиб қолдим. У бизнинг халқ ижоди намуналарини тўплаш мақсадида экспедицияга келганимизни билиб, шундай деди: "Мен бойсунлик Холёр бахши билан 1937 йилда Термизда қирқ кун бир камерада ётганман. Мен ётган камерага уни олиб келганларида, мени таниб: "Биз-ку бир авом, сиздек ўқиганларни ҳам турмага тиққан бўлсалар, бу қандай замон бўлди", деб йиғлаб юборди. Бир-биримизга тасалли бердик. У қирқ кун давомида менга "Гўрўғли" дostonларидан намуналар айтиб берди. қирқ кундан кейин уни олиб чиқиб кетдилар. қайтиб келмади. Менимча, отиб юборган бўлсалар керак. қамоқ лагерларида ўзимни сақлай олганим, у ерлардан омон қайтиб, бугун сиз билан ҳамсухбат бўлиб турганимга Холёр бахши айтиб берган дostonлар ҳам мадад бўлган бўлса, ажаб эмас!"

Холёр бахши билан боғлиқ яна бир воқеа ёдимга тушди: 30-йилларнинг охириларида Олий ўқув юртлири учун икки жилдди "Ўзбек фольклори" хрестоматиясини тузган эдим. Унинг иккинчи жилди ўзбек совет фольклори намуналарини ўз ичига олганди. Аммо тўпلامда Сурхондарё ва Қаш-қадарёдан ёзиб олинган материаллар йўқ эди. Қўлимизда мавжуд бўлган биргина "Амир қочди" дostonини киритишга журъат этмадим. Ўша йиллари Халқ комиссарлар совети ҳузуридаги Навоий юбилей комитетининг масбул котиби сифатида ҳукумат раиси Абдужаббор Абдурахмонов билан тез-тез учрашиб, анча яқин бўлиб қолган эдим. 1940 йилда шундай учрашувларнинг бирида воқеани айтиб, "Амир қочди" дostonини хрестоматияга киритиш учун тегишли идоралардан рухсат олиб беришини илтимос қилдим. Ҳукумат раиси бир оз йўлаб турди-да, шундай деди: "Расмий мурожаат этилса, масала янгидан қўзғалади. Нашрга рухсат этмасликлари ҳам мумкин. Дostonнинг ғояси бизнинг бугунги сиёсатимизга тўла мос келар экан. Шунинг учун ҳеч кимга ҳеч нарса демай, билмаган киши бўлиб дostonни нашр этиб юборавериш керак. Мобода, кейинчалик бирор гап-сўз чиқиб қолса, сизни яккалаб қўймаймиз". Ўша далда билан "Амир қочди"ни хрестоматияга киритиб, нашр этиб

юбордим. Унга биров эътибор ҳам берган эмас. Ҳозиргача бир неча бор нашр этилди.

Менинг бу айтганларим шуни кўрсатадики, ҳар бир кишининг ҳаётдан ўз ўрнини топиши фақат унинг ўзига боғлиқ. Оддий бир ножўя ҳаракат, ўйланмай қилинган бир иш билан инсон ўзини пушаймонлик гирдобига ташлаб қўйиши, бир умрга ёмон отлиқ бўлиб қолиши мумкин. Инсоннинг инсонлигини мол-мулк, сохта шуҳратпарастликка интилиш, кимлардир томонидан яратилган қандайдир вақтинчалик сиёсат олдида ялтоғланиб, тилёғмалик қилиш, иккиюзламачилик эмас, балки ҳалол меҳнат, қандай эзгу мақсадлар учун яшаётганликни доимо ҳис қилиб туриш, қатъийлик ва собитқадамлик белгилайди”.

Устознинг бу айтганлари эндигина илмий ҳаётга даст-лабки қадамларини қўяётган Малик ака ва менга қаратилгандай туйилди. Эҳтимол, ушбу суҳбатни мен шундай ҳис этгандирман. Лекин шуни дадил айта оламанки, экспедиция давомида қаерга ва қайси қишлоққа бормайлик, устознинг суҳбатлари ўша жой ёки ёзиб олинган материаллар билан боғлиқ бўларди. Масалан, 31 июль ва 1 август кунлари тоғлар оралиғидаги Ишпихон туманининг Зарбанд қишлоғида бўлдик. Бизни бу ерга Митаннинг Янги қишлоғидан (Алим бахши Ҳаққулов ҳузуридан) шу қишлоқлик, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг битирувчиси Холмирза Ўроқов бошлаб келди. Қишлоқда колхозлараро пионер лагери бор экан. Шу лагерда жойлашдик. Биз 29-30 июль кунлари ёзиб олганимиз “Рустамхон” достони ва бир қанча термаларни айтиб берган Алим бахши Ҳаққулов ҳам шу Зарбанд қишлоғида туғилган (1912). Унинг бобоси Мурод, Муроднинг отаси Пирманлар ҳам ўз даврининг таниқли дostonчилари бўлганлар.

Зарбанд қишлоғи Оқтовнинг бир дарасидаги сўлим бир жой экан. Қишлоқни ҳар томондан ўраган тоғнинг паст-баланд чўққилари “Қиз қамал”, “Тош қолип”, “Дарвоза тош”, “Тойлоқ ота” (“Туя тош”) деб аталар экан. Тоққа чиқиб шу жойларни томоша қилдик. Сўнг шу қишлоқлик 71 ёшли Эшали бахши Сомонов билан танишдик. Эшали бахши бу номларни ўзича шарҳлаб берди. Унинг ҳикоя қилишича, ўтган замонларда бир подшо шу жойда қирқта алп қизни қамал қилган экан. қизлар асир тушгандан кўра тош бўлиб қолиб қолганимиз афзал, дея

Аллоҳга ёлворибдилар. Уларнинг илтижолари бажо бўлиб, тош қотган эканлар. Шундан бери бу жой "қиз қамал", деб аталар экан. Бахши "Тош қолип" деган жойни дев оёғининг қолипи, деб изоҳлайди.

Бахши айтиб берган "Дарвоза" афсонаси айниқса характерлидир:

"Қадим замонда бир сангтарош уста яхлит бир тошдан ажойиб бир дарвоза йўнган экан. Бир киши унга узоқ тикилибдида: "Э, усталигингга балли!" — дебди. Шунда дарвоза қоқ иккига айрилиб кетибди. Бу ҳолни кўрган уста: "Балли кўзингга!" — дебди. Шундан бери уста ишлаган нафис дарвоза икки бўлинган ҳолда тош қотиб қолган эмиш".

"Тайлоқ ота" афсонасида айтилишича, бир туя тоғнинг катта бир харсанги устидан сакраб, Самарқанд яқинидаги Тайлоқ деган жойга бориб чўккан экан. Харсанг тошда эса, туянинг орқа оёқлари изи қолибди. Буни кўрган кишилар бу тошни табаррук санаб, унга "Тайлоқ ота" деб ном берибдилар ва уни қадамжолардан бирига айлантирибдилар.

Шундан кейин Эшали бахши Алпомишнинг зиндондан чиқиб, Қўнғиротга келиш эпизодини куйлаб берди. Эшали бахши вариантида куйланишича, Алпомиш Қўнғирот томон энгач, Бойбўри, Жонтўбал, Қалдир-ғоч, Ёдгорлар туш кўрадилар. Ҳар бирининг туши тасвири алоҳида-алоҳида берилади. Бундай бир тасвир бошқа вариантларда йўқ. Шунингдек, Эшали бахши вариантидаги яна бир эпизод характерлидир. Бунга кўра, Алпомиш Қўнғиротга етгач, Бойчибор гулдираб кишнайди. Буни эшитган Бойчиборнинг энаси Бойчуммоқ (бошқа вариантларда Тарлон бия) пешвоз чиқади. Отлар бир-бирлари билан искалашадилар. Бойчуммоқнинг елинига сут келади. Буни кўрган Алпомиш отдан тушиб, юганни Бойчиборнинг бошидан олиб, энангни ийдириб эм, Бойчибор, дейди. Бир оздан кейин Алпомишнинг маъюсланганини кўрган Бойчибор юганга бошини тутади. Бу психологик ҳолат бошқа вариантларга нисбатан анча дуруст ишланган. Бироқ нима учундир ўшанда "Алпомиш" дostonининг Эшали бахши вариантыни ёзиб олманганмиз. Эҳтимол, бахшининг муайян бир устоздан дostonчилик таълимини олмагани бунга сабаб бўлгандир.

Бунда географик жойлар, дарё ва кўллар, тоғу тошлар номлари билан боғлиқ афсона ва ривоятларнинг яратилиши ва юзага

келишида бошқа бир сабаб ва омиллар асос бўлган, — дея суҳбатни бошлаган эдидар устоз. — Уларда тоғу тошлар, жойларнинг табиий-географик кўриниши, шаклу шамойили, жойлашиш ўрни билан бир қаторда халқимизнинг қадимги инонч-этиқодлари, тотемистик тушунча ва қарашлари ўз ифодасини топган. Чунки қадимги инсон табиат ва ундаги жонзотлардан ўзини айри тасаввур қила олмаган. Айрим ҳайвонлар, масалан, туя ёки бўри билан ўзини қондош ҳисоблаб, алоҳида куч-қудратга, йўлбошчилик салоҳиятига эга бўлган шахсларнинг улардан туғилиши мумкинлигига ишонган. Кейинчалик алоҳида шахсларни туя ёки бўри туғиши мумкинлиги каби тушунчаларга ўзгартишлар киритилиб, улар тотемларга, маъбудларга айлантирилган, аждодбоши сифатида илоҳийлаштирилган, айримлари ҳомий куч сифатида тасаввур қилинган. Бу ўринда туя култи билан боғлиқ баъзи материалларни санаб ўтишнинг ўзиёқ, у ҳаётда ва тасаввурда қанчалик ўрин тутганига амин бўламиз. Достон ва эртаклар, афсона ва ривоятларда, тасвирий санъат ва адабиётда ифодаланган туя билан боғлиқ тушунча ва қарашларга бир хилда ёндашиш мумкин эмас. Уларда инсон мифологик тасаввурларининг турли босқичлари ифодаланган.

Айтайлик, "Алпомиш" достонида туя сути қаҳрамонлик қуввати ошишининг, аллик салоҳиятини намоён этишининг бир омили сифатида тасвирланади. Бу энди қаҳрамонни туя туққан, деган тушунча ўзгарган замонлар тасаввурига тўғри келади. Алпомишга Оқ моя ва Тарлон бияни эмизар экаклар, бунини она сути келмаслиги ёки достонда Алпомиш, Бойчибор от, Кўгала туя эмикдош сифатида тасвирланади ва улар орасида ўзаро бирлик, руҳий алоқа эмикдошларга хос бўлган меҳр-муҳаббат юзага келтирилади.

"Қундуз билан Юлдуз" достонида бошқача бир тасвирга дуч келамиз. Эсларингизда бўлса, отаси Авазхонни излаб йўлга чиққан Нурали қаёққа бориш ва отасини қаердан излашни билмай турганда, кўчадан бир Қоранор ўта беради. Шунда Нуралининг қулоғига ғойибдан: "Қоранорга эргаш", деган товуш келади. Нурали Қоранорга эргашиб, отаси жанг қилган жойга етиб боради. Бу ерда туя (Қоранор) йўл бошловчи, йўл кўрсатувчи, қаҳрамонни йўлга солувчи ҳомий сифатида намоён бўлган.

Энди тасвирий санъатдан ҳам битта мисол келтирайлик. Бухоро вилоятидаги қадимий Варахша шаҳри харобалари очиб

ўрганилганда, бир неча деворий суратлар топилган. Шундай суратларнинг бирида туянинг тахтни кўтариб турган ҳолати тасвирланган. Бу ерда туя салтанатни сақловчи, уни кўриқловчи маъбуд сифатида намоён бўлган.

Туя билан боғлиқ тушунча ва тасаввурлар хилма-хилдир. Агар юртимиздаги қадамжолар яхшилаб ўрганилса, уларнинг айрим-ларида туя дафн этилиб, зиёратгоҳга айлантирилганига ҳам қаноат ҳосил қиламиз. Улуғ форс-тожик шоири Рудакийнинг қабри очиб ўрганилганда, ундан туя суюгининг чиққани ҳам бунинг исботидир. Бўта, Норбўта, Бўтакўз, Бувра, Буврахон каби киши исмларининг, Тайлоқ, Тайлоқота, Туятош, Арслонбон ("бол" сўзи ҳам "туя" сўзининг вариантларидан биридир), Туячўккан, Туя-тортар сингари жой номларининг келиб чиқиши ва аталиши ҳам қадимий тасаввур ва тушунчалар билан боғлиқдир".

Экспедиция давомида домла иш фаолиятининг яна бир жиҳатини кузатишга муяссар бўлдик. У киши илгари маълум бўлган нарсаларни қайта текшириш ёки кузатиш зарурлигини қайта-қайта таъкидлар эдилар. Бу жиҳатдан 2-3 август кунлари Жўшда экспедициянинг олиб борган ишлари характерлидир. Дастлаб Қоракиса қишлоғида Раҳматулла махсумнинг⁶⁰ хонадониди бўлдик. Сўнг Кўрғон қишлоғига келдик. Эргаш Жуманбулбул яшаган ҳовлининг харобалари ҳам қолмаган экан. Ҳоди ака тахминий равишда ҳовли бўлган жойни кўрсатди. Аҳоли бошқа жойларга кўчиб кетган, қишлоқда бир-икки хонадонгина қолган, холос.⁶¹ Бахшилар илҳом булоғи, дostonчилик эҳсони тарзида улуғлаб келган Кўрғон қудуғи ҳам кўмилиб кетибди. Пастки Қўштамғали мазорига бориб, Эргаш ота қабрини зиёрат қилдик. Сўнг яна Кўрғонга қайтиб, Қувондиқ бахшининг ўғли Саиндор бобонинг⁶² уйида меҳмон бўлдик. Кечаси Эргаш шоир хотирасини ёд этиб, Кўрғон қишлоғида ётиб қолдик. Эрталаб Ҳоди Зариф экспедиция аъзоларига шундай дедилар:

Бугун Дарвеш бахшининг қишлоғи – Айматга борамиз. Эргаш ота ва Пўлкан шоирлар унинг ниҳоятда буюк дostonчи эканини айтган эдилар. 1927 йилда Хатирчида Эргаш шоир ва Пўлканлар билан учрашганимда, Дарвеш бахшини Самарқандга олиб келиб, дostonларини ёзиб олишни ташкил этиш зарурлигини айтдим. Ҳар икки буюк дostonчи бирдан маъюсланиб, алам билан Дарвеш бахшининг яқинда вафот этганини билдирдилар. Шу тариқа

давримизнинг яна бир талантли дostonчиси репертуарини аниқлай олмай, ундан намуналар ёзиб ололмай қолдик. Кейинчалик, 50-йилларнинг бошларида Дарвеш бахши 1944 йилгача яшаган, деган маълумотни олдик. Ана шу икки маълумотнинг қай бири тўғрилигини Дарвеш бахшининг қишлоқдошлари, қариндош-уруғлари ёрдамида аниқлашимиз зарур. Бу – Эргаш ота ва Пўлкан шоирлар хотираси учун ҳам муҳимдир.

Аймат қишлоғига бориб, Дарвеш бахшининг авлодларини суриштирдик. Унинг қишлоқдоши Улаш бобонинг айтишича, Дарвеш бахши фарзандсиз бўлиб, 1925-1926 йилларда тахминан 74-75 ёшларида вафот этган. Бахшининг ака-укаларининг фарзандлари ҳозирги кунда Сирдарё туманининг "Коммунизм" колхозида яшар эканлар. Шунда Ҳоди ака менга мурожаат қилиб: "Дарвеш бахши авлодлари турар жойларини аниқ ёзиб олинг. Масала аниқланган бўлса ҳам, барибир, Дарвеш бахши авлодлари билан учрашишимиз керак", дедилар.

Ҳоди аканинг мақсад йўлида қатъий ва собитқадамлиги яна бир бор ишонч ҳосил қилиб, экспедиция давомида, аниқ-роғи, 15 августда Дарвеш бахшининг авлодлари билан учрашдик. Аймат қишлоғидан кўчиб келганлар Сирдарё туманининг "Коммунизм" колхозида бир бригада бўлиб яшар эканлар. Айниқса, Дарвеш бахши акасининг ўғли Қўшмурод, укасининг ўғли Раббимлар билан учрашув анча мароқли бўлди. Улар амакиларининг дostonчилик маҳоратини мақтовли бир тарзда сўзлаб бердилар. Қўшмурод: "Амаким Пўлкан шоир даражасида, балки ундан юқорироқ эди", деган бўлса, Раббим: "Жоссоқ бахши шогирдлари орасида амаким билан Пўлкан ота алоҳида ажралиб гурарди. Афсуски, амаким 1926 йилнинг охирларида бирор дostonини ҳам ёздиролмай вафот этиб кетди", деди. Ҳар икки суҳбатдошимиз айрим термалар, дostonлардан парчаларни ёд билар эканлар. Раббим амакисининг дўмбирасини авайлаб сақлаб келаётган экан. Уни Адабиёт музейига топшириш учун бизга совға қилди⁶³.

Экспедиция давомида Ҳоди Зарифнинг ҳар биримизга нисбатан ўта меҳрибон, одамгарчилиги юксак даражада баланд, суҳбатдоши қалбига тезда йўл топа оладиган ажойиб инсон эканини ҳис этиб гурардик. Буни ўзим билан боғлиқ бир воқеа билан тасдиқламоқчиман. 5 августда Пангот, Митан орқали

Самарқандга қайтиб келиб, рафиқам Раънохоннинг бобоси Равшанқул Неъматуллаевнинг Боғизоғон кўчасидаги ҳовлисига кўндик. Ҳовли ичкарили-ташқарили бўлиб, анъанавий услубда қурилган, энг муҳими, машина учун ҳам жой бор эди. Равшанқул бобо Бухоро ва Самарқандда масъул вазифаларда ишлаган, Файзулла Хўжаевни шахсан таниган зиёли киши эди. Ҳоди ака ва Равшанқул боболар туни билан узоқ суҳбатда бўлдилар. Уларнинг нималар ҳақида сўзлашганлари менга қоронғи. Ҳар ҳолда мумтоз адабиёт, Яссавий, Навоий, Машраб шеърлари ҳақида суҳбатлашганлари аниқ. Чунки Равшанқул бобо Машрабнинг кўп ғазалларини ёд билар эди...

Эрталаб янги сафарга отланиш олдидан Ҳоди ака мени чақириб: "Сиз қолинг", дедилар. Мен ҳайрон бўлиб: "Самарқандда нима иш қиламан", дедим. Ҳоди ака кулиб: "Ҳеч иш қилмайсиз. Тўрт-беш кун келиннинг ёнида бўласиз, ўғлингизни ўйнатасиз, сўнг бизга етиб оласиз. 10 августда Зоминнинг Қарапчи қишлоғида, Ёрлақаб бахшининг уйида учрашамиз", дедилар. Ҳоди аканинг бу ҳаракатини кимлардир шунчаки оддий бир хайрихоҳликдай тушуниши мумкин. Аммо бунга Тошкентда уй-жойи бўлмаган, ўзи аспирантлар ётоқ-хонасида, хотини гоҳ Бухорода, гоҳ Самарқандда яшаётган ёш йигит туйғулари асосида баҳо бериб кўринг-чи! Ўшанда бизнинг турмуш қурганимизга эндигина бир йил бўлган, ўғлим Улуғбек эса, икки ойлик чақалоқ эди...

Ҳоди ака тайинлагандай, Зоминнинг Қарапчи қишлоғида экспедицияга етиб олдим. Бу қишлоқда 74 ёшли Ёрлақаб бахши яшайди. У шу қишлоқда туғилган, Сўлоқли қишлоқлик Худойназар бахшининг шогирди бўлган. Йигитлик даврида 15 йилдан кўпроқ умрини Фарғона водийсида ўтказган. Ундан "Алпомиш", "Малика айёр", "Чорёр" дostonлари ва термалар ёзиб олинган. Ёрлақаб бахши ўзининг дostonчиликка кириб келишини бошқа бахшилардан фарқли равишда ўзгачароқ изоҳлайди. Унинг айтишича, Фарғона водийсида бир бойникида тўрт йил хизмат қилади. Бойнинг укаси Баротнинг Мурод деган ўғли бўлиб, хотини Санамга кўнгилсиз экан. У Машраб деган жувонни севиб қолади. Аммо Муроднинг ота-оналари унга уйланишига қаршилик қиладилар. Оқибатда Мурод касал бўлиб қолади. Бойникида бўлган бир ўлтиришда бахши "Ошиқлар"

термасини куйлайди. Буни эшитган касал ётган Мурод ўрнидан туриб, бахшига пул берибди ҳамда куй ва сўз таъсирида соғайиб кетибди. Шундан кейин Ёрлақаб бугун водийда "Ёрла охун" номи билан машхур бўлибди. Бахшининг бу айтганлари қанчалик ҳақиқатга тўғри келади, бу унчалик аҳамиятли эмас. Аммо уни дostonчилик ғойибдан илоҳий эҳсон тарзида берилиши тўғрисидаги ўнлаб афсоналарнинг ҳақиқатга яқин бир варианты сифатида қабул қилиш мумкин. Шунини айтиш керакки, бахшининг "Ошиқлар" термаси одам ва олам, инсон туйғулари ҳақидаги лирик ўйлардан иборат гўзал бир асардир. Унинг қуйидаги сатр-лари ҳамон ёдимда:

*Бул осмоннинг қадрини
Қанот боғлаб учган билар,
Суюр ёрнинг қадрини
Саҳар туриб қучган билар.*

Ёрлақаб бахшининг ижрочилик усули Фозил Йўлдош ўғлининг дoston куйлаш манерасига жуда-жуда ўхшаб кетади, — деган эдилар ўшанда Ҳоди Зариф. — Ҳатто бу бахшиларнинг куйларида ҳам муайян айнанлик бор. Аммо сўз ва репертуар бойлиги жиҳатидан уларнинг ораларидаги фарқ ниҳоятда катта. Бундай бўлиши табиийдир. Ҳамма бахшилар ҳам Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли ёки Пўлкан шоир даражасига кўтарила олмаганлар. Шунга қарамай, Ёрлақаб бахшини бугунги барҳаёт ижодкорлар орасида анъанани тўла сақлаб келаётган маҳоратли дostonчилардан бири ҳисоблаш мумкин. Унинг сўзни ҳис қилиш қобилияти анча баланд. Буни яққолроқ англаш учун унинг термаларидан биттагина мисол келтириш kifоядир:

*Ҳой десанг келади гапнинг маъжули,
Ун саккизда қиз боланинг ақили,
Сирдарёдан бул олинган каналлар
Ширин қизнинг ярашиқлик кокили.*

Ёрлақаб Бекназар ўғли халқ ўланларини жуда кўп билиши жиҳатидан ҳам бошқа бахшилардан алоҳида ажралиб туради. Буни унинг кўпроқ Оҳангарон — Бегобод атрофларида дoston-

чилик қилиб юргани, бир неча йиллар Бегободда яшагани билан изоҳлаш мумкин. Чунки бу жойларда ўланчилик анъаналари ҳозиргача изчил давом этмоқда. Афсуски, бу талантли достончи кексаяиб қолганда аниқланди ва у билган достонлар асосан бахши 70 ёшдан ўтгандан кейин ёзиб олина бошланди.

12 августда Қарапчидан Ўратепага келдик. Ўратепанинг бозори ва кўчаларини айланиб чиқдик. Сўнг Ўратепа — Ховос йўли орқали Кўшқанд қишлоғига келдик. Қишлоқда аҳоли яшаётганини кўрсатадиган бирор белги йўқ, фақат у ер-бу ерда уйларнинг ҳаробалари кўзга ташланади. Мен ҳайрон бўлиб: "Домла, бирор одам ёки хонадон кўринмайди, фольклорни кимдан ёзиб оламиз?" — деб сўрадим. Бунга жавобан домла шундай дедилар:

Аҳолиси ташлаб кетган бу қадимий қишлоққа мен сизларни атайлаб олиб келдим. Чунки фольклор экспедицияларининг вазифаси фақат халқ ижоди намуналарини ёзиб олишдангина иборат эмас. Бир вақтлар гавжум бўлган шаҳар ва қишлоқларнинг ҳаробаларини кўриш, археологик ёдгорликлар билан танишиш, уларга яқин яшаётган аҳолидан улар тўғрисидаги билим ва ривоятларни тўплаш ҳам зарур. Фанда оғзаки тарих, деган бир гап бор. Фольклоршунос ўз кузатувлари билан оғзаки тарихга муносиб ҳисса қўйиши мумкин. Ташқи ва ички сабаблар, баъзан тирикчилик вазидан ташлаб кетилган бугунги кундаги бундай ҳаробаларда бир вақтлар биз билмаган фольклор намуналари яратилган, айримлари улкан цивилизацияларнинг марказлари бўлган.

Кўшқанд — тоғ даралари билан ўралган ўзига хос қишлоқ. Бир вақтлар мана бу тўлаларда одамлар яшаган, деган нотўғри мулоҳазалар бўлган. Аслида уларда моллар сақланган. Қишлоқ аҳолиси ташқи олам билан даралардаги муваққат кўприклар билан боғланиб турган. Кундузлари муваққат кўприклар ўрнатилиб, кечқурун барча одамлар, мол-ҳол ўтиб бўлгач, олиб қўйилган. Бу — хавфсизликни таъминлашнинг ўзига хос бир йўлидир. Ҳозир бу жой Эски Кўшқанд дейилади. Қишлоқ аҳолиси пастга кўчиб, Янги Кўшқандни ташкил этган. Энди фольклор материалларини Янги Кўшқандда ёзиб оламиз. Эҳтимол, бирор бахшига ҳам дуч келармиз.

Ҳоди ака айтгандай, Янги Кўшқандда Исо бахши Янгибой ўғли деган 62 ёшли достончига дуч келдик. У "Алпомиш",

"Гүрүглининг Авазни олиб келиши", "Малика айёр", "Юсуф билан Аҳмад" каби дostonларни билар экан. Дostonчиликни ўз отаси Янгибой бахшидан ўрганган. Янгибойнинг устози зоминлик машхур Сотиболди бахши бўлган. Исонинг амакиси Искан ҳам дostonчи ўтган. Экспедиция охирлашиб қолаётгани, вақт қисқалиги сабабли ундан "Алпомиш" дostonининг мазмунини ёзиб олдик, холос. Исо бахшининг айтишича, Сотиболди шоир унинг отаси Янгибойга бир узук ва дўмбирасини совға қилган экан. Шу дўмбирани Адабиёт музейи учун олдик. Ушбу дўмбира Сотиболди шоирдан Янгибойга, ундан Исога ўтгани, уч авлод бахшилари қўлида жаранглаган сoз сифатида қимматлидир.

14 августда Янгиер туманидан Гулистон туманининг Парчаюз қишлоғига (Тентак қишлоққа) ўтдик. Бу қишлоқда Абдумўмин Иброҳимов деган дostonчи яшар экан. Абдумўмин 1926 йилда туғилган, 7-синфни битирган. Мичурин номили колхозда бригадир бўлиб ишлайди. Дostonчиликни отаси Иброҳим бахшидан ўрганган. Аммо эл орасида дostonчилик қилиб юрмаган. "Алпомиш", "Интизор", "Далли" дostonларини билади. Ундан "Гүрүглининг Авазхонни олиб келиши" дostonини ва бир неча термаларни ёзиб олдик. Ўша кунни кечқурун Абдумўмин туни билан менинг илтимосимга кўра, "Алпомиш" дostonи иккинчи қисмининг мазмунини айтиб берди. Бу ўринда, китобнинг умумий йўналишига тўғри келмаса-да, шу мазмунни келтиришни лозим кўрдим. Чунки у дostonнинг бошқа вариантларидан анча фарқ қилади. Шу сабабли унинг кундалик саҳифаларида қолиб кетиши маъқул эмасдай туйилди менга. Абдумўмин шундай ҳикоя қилиб эди:

Алпомиш зиндондан чиқиб, Қўнғиротга энгач, биринчи бўлиб карвонларга дуч келади. Карвонлар унга Қўнғиротда Ултонтоз Алпомишнинг хотини Барчинни олиш учун тўй қилаётганини айтадилар. Қаҳрамон уларга ўзини танитмай ўгади. Алпомиш зиндондалигида туғилган энчи Қора нор унинг ҳидини олиб, пешвоз чиқади. Нор орқасидан "ҳала", деб Қалдирғоч келади. Синглисига ҳам ўзини танитмайди. Яйлов жойларига етган Бойчибор гулдираб кишнайди. Отнинг овозини эшитган унинг энаси ва икки қулун укаси кишнаб келади ва Бойчибор атрофида айланади. Қимиз учун қулунларни боғлаб

қўйиб, ўзлари кайф-сафо қилиб ётган йилқичилар Алпомишга дўқ-пўписа қиладилар. Алпомиш уларни ўлдириб, йўлида давом этади. Эшак кўпкарничиларга дуч келади. Кўпкарничиларнинг бошлиғи Қалдирғочга уйланиш учун "эшак кўпкари" ўтказётганини айтади. Иззат-нафси ҳақоратланган номаълум киши — Алпомиш кўпкарничиларни ўлдиради.

500 кўй боқиб, сув ташиб юрган, кўр бўлиб қолган Қултойга дуч келади. Қултой Алпомишнинг елкасидаги панжа изидан танийди. Алпомишнинг силаши билан Қултойнинг кўр кўзи очилади. Қултой билан кийимларни алмаштирадилар. Қултой Бойчиборни миниб, Ултоннинг Барчинни олиш учун берилаётган тўйи кўпкарисига жўнайди. Кўпкарида улоқни олиб, Барчиннинг ўтови олдига келтириб ташлайди. Барчин думини қарқара қилиб кетаётган Бойчиборни танийди. Қултой Ултоннинг оти билан кўпкари чопаётган Янтоқ полвонни уриб-йиқиб, қочиб кетади.

"Қултой" — Алпомиш еттита эчки қўшган хотинга дуч келади. Хотин эчкиларини сўрайди. "Қултой" уларни кўпайиб кетганини айтади. Хотин молларим кўпайиб кетибди, уларга кўз тингмасин, деб тумор қилдириш учун муллага боради. Мулла "боргандан ўл", деб тумор ёзиб беради. "Қултой" хотиннинг уйидаги бор-будини ейди. Тумор олиб келган хотин уйининг талотўп бўлганини кўриб, шовқин-сурон кўтаради. "Қултой" унинг бурнига бир чертади. Хотин ўлиб қолади. Тўйхонадан тўйга сўйилган молларнинг кўтанини олиб келган хотиннинг эри унинг ўлганини кўриб йиғлайди.

Шундан кейин "Қултой" — Алпомиш тўйга бораётган хотинлар, ичак ювиб турган энаси билан учрашади. Энасининг кўкрагига сут келади. 99 ёшли Бойбўри тўй учун қурилган ўчоққа ўтин ёқувчилик қилади. Қозоннинг қирмочини олиб егани учун бакавул Бойбўрини қапқир билан уради. "Қултой" тасалли беради. Кўчқор боқар Ёдгорни урган икки кўпкаритозни уриб ўлдириб, 15 ошпазни ўчоққа тиқиб, Ёдгорга ош олиб беради. Барчин ўғлига: "Сен мени Ултонга бермоқчи бўлгансан. Шунинг учун у сенга ош берган", дейди. Ёдгор ошни "Қултой" олиб берганини айтади. Ўлан айтишаётганда, Алпомишнинг келганини сезган Ултон қочади. Мамлакат подшосиз қолади. Халқ: "Ким Алпомишдан қолган ўн тўрт ботмонлик ёйни кўтариб

тортса, ўша подшо бўлсин”, дейди. Шартни Қултой қиёфасидаги Алпомиш бажаради ҳамда хотини ва мамлакатига эга бўлади.

Дарвеш бахшининг жияни Раббимдан унинг дўмбирасини олиб, яна йўлга отланганимизда, Ҳоди ака шундай дедилар:

Энди Бўкага борамиз. У ерда 50-йилларнинг бошларида кўчирилиб келинган қашқадарёликлар яшайди. Бир жойдан иккинчи жойга кўчган аҳолининг фольклорини тўплаш ва ўрганиш ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бундай материаллар фольклордаги локал хусусиятларни тадқиқ этиш учун қимматлидир.

Шу мақсадда 16 август кечқурун Бўкага келиб, меҳмонхонага жойлашдик. Эрталаб суриштиришни бошладик. Кўчиб келган қашқадарёликлар Қорақудуқ қишлоғида жойлашган экан. Кўчганлар орасида Чори Хўжамовдай бахшининг бўлиши бизни анча қувонтирди.

Чорининг айтишича, улар 1951 йилда Қашқадарёнинг Бешкент туманидан кўчиб келганлар. Чори 1925 йилда туғилган, дostonчиликни отаси Хўжамберди бахшидан ўрганган. Хўжамберди бахши эса, 1942 йилда вафот этган. Чорининг бобоси Холиқ ҳам ўз даврининг таниқли дostonчиси бўлган эди. Ўша йилларда Чори пахтачилик бригадири бўлиб ишлар экан. Шу сабабли ундан каттароқ бирор нарса ёзиб ола билмадик. Шундай бўлса ҳам у вақти-вақти билан бизга “Алпомиш” дostonининг иккинчи қисмини куйлаб берди. Ундаги бир эпизод Ҳоди Зарифнинг диққатини тортди. Чорининг куйлашича, Алпомиш зиндонга тушгач, чоҳ бошига Кайқубод келгунча ўтган даврда ҳар куни бир каптар тумшуғида сув олиб келиб, Алпомишнинг халқумига томизиб туради.

Бу эпизод “Алпомиш” дostonининг қадимий асосларида бўлмаган бўлса ҳам, — деган эдилар Ҳоди Зариф, — бу ўринда бундай қўшимча дostonнинг сюжет оқимига сингиб кетган, унинг композицион қурилишига зарар етказмаган. Қай бир ижрода қайси бир бахши, бу ўринда қашқадарёлик бахшилардан бири, кейинги даврларда уни дostonга киритган. Бу — бахшиларнинг дostonчилик анъаналарига мос ижодий киритмаларидан биридир. Бундай ўзгартиришлар халқ дostonларига нисбатан бахшиларда ҳам, тингловчиларда ҳам ҳиссий муносабатдан кўра, ақлий (рационалистик) муносабат кучайган даврларда юзага келган. Бундай

ўзгартиришлар "Кўп йиллар давомида зиндондаги одам оч-наҳор қандай қилиб тирик қолиши мумкин?" – деган саволга жавоб тарзида ўйлаб топилган. Айрим вариантларда зиндонда ётган Алломишнинг кўз ёшидан анор ўсиб чиқади. Қаҳрамон унинг меваси билан тирикчилигини ўтказади. Бу энди эпик анъанага мос тушмаган. Чори баҳши вариантида эса, инсон ва каптар орасида ажойиб бир психологик ҳолат юзага келтирилган. Чиройли топилма. Бундай топилмалар бахшиларнинг ижодий имкониятларини ўрганиш учун муҳимдир.

Алвидо, устоз!

Ҳоди Зариф 1972 йил 13 январь эрталаб соат 5 дан 55 дақиқа ўтганда оғир касалликдан кейин ҳукумат касалхонасида вафот этдилар. Устознинг жасади солинган тобут 14 январь соат 14 да Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси катта мажлислар залининг фойесида (Яҳё Фуломов кўчаси, 70-уй) видолашиш учун қўйилди. Соат 16 да Академия биноси олдидаги майдонда хайрлашув маросими ўтказилди. Соат 17 да Форобий кўчасидаги қабристонда дафн этилди.

Хайрлашув маросимида (ўша давр терминологияси билан айтганда митингда) Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил, адабиёт ва тарих бўлимининг академик-секретари, академик М.К.Нурмуҳамедов, Тил ва адабиёт институтининг директори, академик Ш.Шоабдураҳмонов, Адабиёт музейининг директори, профессор Ҳ.Сулаймоновлар қатори мен ҳам нутқ сўзладим.

"Сўхбатлар" китоби охири қандай бўлиши керак, дея узоқ ўйландим. Ниҳоят, устознинг дафн маросимида сўзланган нутқни беришни лозим кўрдим. Бу нутқ менинг ўша даврдаги руҳий ҳолатимни нисбатан ҳаққоний ифодалай олади, деб ўйлайман. Ўша даврда ушбу нутқ ва бошқа материаллар асосида "Ўзбек тили ва адабиёти" журнали учун некролог тайёрлаган журналнинг масъул котиби, профессор Наим Каримов унга (нутқ матнига) айрим таҳририй ўзгартишлар киритган эди. Бу ўринда таҳририй ўзгартиришларсиз, дафн маросимида қандай ўқилган бўлса, шундайлигича айнан келтираётirman:

"Азиз ўртоқлар, бугун энг ажойиб инсон, буюк бир олим тобути олдида бош эгиб, ҳурматини бажо келтириб, уни охириги йўлга кузатаётгирмиз. Бу оғир жудолик қалбларимизни ларзага келтирди, бу шум хабар барча илмий-ижодий зиёлилар юрагини эзмоқда, алам чексиз, бутун элимиз қайғурмоқда: Қўрғон, Булунғур сингари эпик поэзиянинг муҳташам марказларини айтмайлик, ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган Қоратов бағирларидаги Минишкор қишлоқлари ҳам, Тожикистоннинг Жорубқўл ва Қўшқияси ҳам, узоқ Хоразмнинг чекка ўлкалари ҳам, қадимий маданий марказлар бўлмиш - Ўзган, Ўтрор, Талас, Сигноқ, Барчинкентлар ҳам, ҳамма-ҳамма жой — хуллас, Ҳоди Зарифнинг муборак қадами етган, ҳамиша халқ донолигидан сўйловчи бурро тилини эшитган барча эл-элатлар мотамда. Чунки бу заҳматкаш олим эллик йил давомида гоҳ отда, гоҳ пиёда, гоҳ арава ёки машинада халқимиз ижодини йиғиш ва ўрганиш иштиёқида бутун диёримизни кезиб чиқди, у ҳали ҳеч ким юрмаган йўллардан йўл олди, йўл солди. Бу йўлда тенги йўқ кашфиётлар қилди, халқимиз илк дафъа Фозил шоир, Эргаш Жуманбулбул, Пўлкан, Бола бахши каби гигантларни, замонамизнинг буюк дostonчиларини у туфайли таниди. Ўзининг сермаҳсул ижоди билан Ўзбекистонда фаннинг янги соҳасини - ўзига хос фольклористик мактабни, Ҳоди Зариф мактабини яратди, бу йўлнинг биринчиси ва асосчиси бўлиб қолди.

Ҳоди ака буюк бир эътиқод билан — халқига сидқидилдан хизмат қилиш эътиқоди билан, асрлар ели олиб кетаётган оғзаки адабиёт дурдоналарини сақлаб қолиш, йўқни бор қилиш ва уни замонамизга хизмат қилдириш эътиқоди билан яшади. Ҳали йигирманчи йилларнинг бўронли йилларида, Республикамизнинг чекка ўлкаларида босмачилар галалари изғиб юрган бир пайтда Пўлкан бахши билан биргаликда пою-пиёда Оқтовни кечиб, Эргаш Жуманбулбул ўғли ҳузурига йўл олганида ҳам, 1930-1931 йиллардаёқ Москвада дунёнинг машҳур олимлари - Ю.М.Соколов, М.К.Азадовскийлар иштирок этган нуфузли йиғинларда ўзбек фольклори ҳақида докладлар қилганида ҳам, халқ эпосларини ўрганишга нисбатан нигилистик ҳамлалар бўлиб турган пайтларда буюк "Алпомиш"имизни алпона билим, алпона жасорат ва алпона қалб билан алпона

туриб ҳимоя қилганида ҳам ана шу эътиқод унга ҳамроҳ эди. Бу эътиқод доим уни олға йўллади, фаннинг бир қанча соҳаларида биринчи ёки биринчилар сафида бўлиш шарафига муяссар қилди.

Ҳа, у ўзбек фольклористикасининг асосчиси, Фольклор сектори ва архивининг биринчи ташкил қилувчиси ва доимий раҳбари, классик адабиётимиз тарихини, хусусан, Навоий ижодини ўрганишда биринчилардан, Ўзбекистонда биринчи музейшунос ва музей раҳбарларидан, Адабиёт музейининг биринчи директори, Тил ва адабиёт, Шарқшунослик ва Санъатшунослик институтларининг асосчиларидан бири, этнограф ва луғатчи, ўлкашунос ва дастлабки фотографлардан...

Минг афсус, мана шу муҳтарам зот, қамрови кенг аллома энди орамизда йўқ. Бир лаҳза бўлса-да, мана шуни ҳис қилиш қалбимизга даҳшат солади. Лекин бахтимизга бошқа томондан овунчимиз бор: Ҳоди Зариф кетди, лекин у яратган бақувват мактаб қолди, унинг том-том асарлари, ишлари, фикрлари, ўйлари, тугалланмаган сатрлари қолди. У қилмоқчи бўлган ёки қилиб улгурмаган ишлари сафдошлари, шогирдлари меҳнатида яшайди.

Фольклорда буюк бир эътиқод бор. Халқ учун хизмат қилган доноларни куйлаш, элу юрт деб жонини жабборга берган қаҳрамонларни улуғлаш ва уларни абадиётга - ҳамишаликка айлантириш керак, деган идеал мавжуд. Бахшилар бунга асосий принцип қилиб олганлар:

*Айтмоқ даркор назаркарда эрларни,
Вақтинда гуркираб ўтган шерларни.*

Ҳоди ака гуркираб-гулдираб ўтди, гуркираб-гулдираб ижод қилди. Гуркираган ижод ва умр ҳеч вақт ўлмайди, йиллар, асрлар, авлодлар у ҳақда сўйлай беради, фандаги жасорат ва ижод абадийдир!

Республикамиз алломаларидан бири бу буюк зот ҳақида гапириб: "Бошловчи бўлмоқ ва бўм-бўш ердан фаннинг муҳташам биносини тикламоқ чиндан ҳам қаҳрамонликдир. Ҳоди Тиллаевич шундай қаҳрамонлик кўрсатди", деган эди. Бундай қаҳрамонликни даҳшатли ўлим олиб кета оладими?! Йўқ!

Халқимизда ҳамиша ўлмасликнинг тимсоли бўлиб келган навқирон Алпомиш, мўйсафид Гўрўғли, сулув Барчинлар бу қаҳрамонлик ва жасоратни йиллар, даврлар, замонлараро куйлаб ўтажаклар!

Алвидо, устоз!"

Сўнгсўз ўрнида

Устоз билан суҳбатлар китоби охирига етди. Бу – ҳали унга сўнгги нуқта қўйилди, дегани эмас. Давомли ёзувлар бўлмагани сабабли нималардир хотирадан кўтарилиб кетгани, қай бир нуқталар унутилгани табиийдир. Бунинг устига, "Суҳбатлар"да асосий диққатни фольклор, фольклоршунослик тарихи ва назарияси, айрим олимлар илмий фаолияти билан боғлиқ бир қатор асосий масалаларга қаратиб, устознинг маиший турмуш, айрим кишиларнинг шахсий феъл-атворлари ҳақида айтганларини четлаб ўтишга тўғри келди. Масалан, тор доирадаги бир суҳбатда устознинг бир таниқли олимга қарата шундай дегани эсимда:

"Фалончи Фалончиевич, сиз жуда истеъдодли, таниқли, ҳамма ҳурмат қиладиган меҳнаткаш олимсиз. Бироқ ўта кўнгулчан, кўнгли бўш одамсиз. Бу – аслида унча ёмон фазилат эмас. Аммо ҳар қандай яхши фазилатнинг ҳам чеки-чегараси бўлмоғи керак. "Кўнгли бўш фалонини берар", деган мақолимиз бекорга айтилган эмас-ку! Сизнинг лексиконингизда "йўқ" деган сўзнинг ўзи йўқ. Сизнинг ўта билимдонлигингиз ва юксак даражадаги таҳрирингиздан "ўртамиёналар" қойилмақом қилиб фойдаланмоқдалар. Бу ишларни йиғиштириб қўйиб, тезроқ докторлик диссертациянгни яқунлашингиз зарур".

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Бу нарса "Суҳбатлар" китобини доимий равишда тўлдириб боришни талаб қилади. Бунинг учун бугунги кунда муайян имкониятлар ҳам мавжуд. Ҳодии Зарифни кўрган, у билан суҳбатда бўлганларнинг кўплари барҳаёт. Ушбу ёзувларни ўқигач, уларнинг у ёки бу даражада муносабат билдиришлари табиийдир. Бу – бир. Иккинчидан, Ўзбекистон Республикаси Фанлар

академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архивида устоз раҳбарлигида ўтказилган ўнлаб муҳокама ва йиғилишларнинг баённомалари (протоколлари) сақланади. Вақтим чеклангани сабабли уларни варақлашга имкониятим бўлмади. Уларни ўрганиш эса, "Сўхбатлар"ни янада тўлдириши мумкин. "Сўнгги нуқта қўйилмади", дейишдан мурод ҳам аслида шудир...

Яна бир гап. Ҳар бир кишининг фаолияти қайси бир соҳада кечмасин, унинг у ё бу даражада камолот касб этишида ўнлаб омиллар мавжуд: ота-она, оила муҳити, мактаб, олий ўқув юрти, меҳнат фаолияти кечган ва кечаётган жамоа таъсири, устоз-шогирд муносабатлари ва ҳоказо. Мен Шофиркон туманининг Саврак (аниқроғи, Қуйи Саврак, чунки туманда иккита Саврак қишлоғи бор) қишлоғида туғилдим ва вояга етдим. Шу қишлоқ билан ёнма-ён бўлган Чандир қишлоғидаги 3- (ҳозирги 11-) ўрта мактабда ўқидим. Бу ўринда ушбу китобни хотирасига бағишланганим — мактабдаги икки устозимни алоҳида эслаб ўтишни ўз бурчим, деб биламан. Чунки тақдир мени буюк инсон Ҳоди Зариф билан рўбарў қилишида улар орасида қандайдир билинар-билинемас руҳий бир боғланиш бор, деб ўйлайман. Уларнинг бири мени V-VII синфларда (1947-1950 йилларда) она тили ва адабиётдан ўқитган Ҳамро Холмуродов бўлса, иккинчиси IX-X синфларда (1951-1953 йилларда) адабиётдан таълим берган Зикр Хўжаевдир.

Ҳамро Холмуродов анча салобатли, кўркем, ўрта ёшларда бўлиб, қишлоқнинг обрўли, таниқли зиёлиси, айни пайтда мактаб директори эди. Унинг бир одати хотирамда абадий ўрнашиб қолган: Домла қайси мавзуда сабоқ бермасин, ҳатто такрорлаш дарсларида ҳам, дарс тугаши ҳақида кўнғироқ чалиниши билан: "Шоир бўлар, билинг, одам фақири, Шуйтиб адо бўлди гапнинг охири", дея "Алпомиш" дostonи охиридаги икки мисрани ўзича такрорлаб, синф хонасидан чиқиб кетар эди. Уша йилларда бешинчи синфда бизнинг биринчи ўқиган китобимиз "Алпомиш" дostonи бўлган. Чунки адабий ўқиш дарслари бешинчи синфда шу дostonни ўрганиш билан бошланарди. Ушанда муаллимимизнинг бу мисраларни муттасил такрорлаши моҳиятига унчалик эътибор бермаган бўлсак-да, эҳтимол, шу мисралар сеҳри билан лотин ёзувига асосланган

узбек алифбосида 1939-1941 йилларда алоҳида-алоҳида китоблар тарзида нашр этилган халқ дostonларини устоз ёрдамида топиб, ўқиб чиққанамиз аниқдир.

Зикр Хўжаев эса, Ҳамро Холмуродовдан ёш жиҳатидан ҳам, умумий тайёргарлиги ёғидан ҳам катта фарқ қилиб, Бухоро давлат педагогика институтини битириб келиши билан бизнинг мактабда иш бошлаган (1951 йилнинг сентябридан), янги педагогик технологияларни пухта эгаллаган ёш ўқитувчи эди. У битирувчи синф ўқувчилари билан деярли тенгқур, шу сабабли ҳам бутун кунини мактабда ўтказар, синфдан ташқари турли-туман талбирлар ташкил этар, ўқувчиларнинг энг яқини, сирдошига айланиб қолганди. Шундан бўлса керак, мактабни биздан бир йил аввал битирган Ором опага уйланиб, ҳавас қилса арзигулик оила бошлиғи ҳам бўлди.

Муаллимимиз ҳар гал дарсга кирганда, икки-уч лақиқа адабиётдаги янгиликлар ҳақида сўзлаб, қайси китобларни ўқишимизни тавсия этар, сўнг янги мавзунини тушунтиришга ўтарди. Шу тариқа биз ўша йилларда нашр этилган китобларнинг барчасини устоз ёрдамида топиб ўқиганмиз. Айниқса, 1951 йилда ўтказилган Адабиёт ва санъат декадасида "Олтин водийдан шабадалар", "Кўшчинор чироқлари", "Ўқитувчи" романлари, "Ғолиблар", "Дарёлар туташган жойда", "Чўлга баҳор келди" повестлари жуда юқори баҳоланган эди. Домламиз шулар ва бошқа асарлар асосида ўқувчиларга турли-туман синфдан ташқари ишларни бажаришни топширарди. Менга "Кўшчинор чироқлари" романида ишлатилган халқ мақолларини алоҳида дафтарга ёзиб чиқишни топширгани эсимда. Энди ўйласам, устоз ўзининг бундай топшириқ ва вазифалари билан ўқувчиларда бадиий матн устида ишлашнинг ибтидоий кўникмаларини шакллантириб борар экан.

Бир кунини, 1952 йил февраль ойининг бошлари бўлса керак, устоз бошқачароқ бир ҳолатда синфга кириб келди. Одатига кўра, адабиётдаги янгиликлардан эмас, қандайдир бир хунукроқ воқеа ҳақида хабар бераётгандай бир қиёфада эди. "Олим ва танқидчиларга ҳам ҳайронман, — дея сўз бошлади устоз. — Бугун бир ёзувчинини танқид қиладилар, эртасига бошқасини. Энди халқ дostonларига ҳам ўтдилар. Газетада "Алпомиш" дostonини халққа қарши асар, деб танқид қилибдилар. Аслида

биз уни халқлар дўстлигини куйлаган дoston, деб ўрганган эдик. Шундай фикрда қoлинглар. Лекин уни ўқишда энди эҳтиёт бўлинглар”.

Муаллимимизнинг бу хабари ўқувчиларда турли-туман ҳиссиётларни, кўпларимизда норозилик кайфиятларини туғдирган бўлиши табиийдир. Аммо мактаб устозларимизнинг сабоқлари, танбexлари, ҳатто бир қарашда оддийгина кўринган, кишида қарама-қарши ҳиссиётлар туғдирган хабарлари ҳам бизнинг шахс сифатида қадамба-қадам шаклланиб боришимизда мислсиз аҳамиятга эга бўлгани аён дир. Шунинг учун ҳам улардан умрбўйи миннатдормиз...

Дарвоқе, ушбу китоб илмдаги устозим Ҳоди Зариф ҳақида, унинг илмдаги маслаҳатларию дилтортар суҳбатлари тўғрисида. Устоз ҳақида ўйлаганимда, буюк хитой файласуфи Конфуцийнинг бир гапи ҳаёлимдан ўта беради. У шундай деб ёзган эди: “Биз доноликка уч йўл билан боришимиз мумкин: биринчидан, фикрлаш йўли билан, бу – энг оқил йўл; иккинчидан, тақлид йўли билан, бу – энг енгил йўл; учинчидан, тажриба йўли билан, бу – энг оғир йўл”. Ҳа, Ҳоди Зарифнинг етук адабиётшунос ва фольклорист сифатида босиб ўтган йўлига назар ташласак, халқ ижодини деб салкам 50 йил қилган меҳнатларини кўз ўнгимизга келтирсак, унинг йўли юқоридаги доно мулоҳазанинг биринчи ва учинчисига тўғри келади. Чунки у ўз фаолиятида нима қилмасин, нимага эришмасин, ҳаммасига ўзининг фикр тарозуси ва аччиқ тажрибасининг сабоғи туфайлигина эришди. Кимларгадир тақлид қилиш, кимларнингдир чизиб қўйган йўлидан бориш унинг учун тамомила ёт нарса эди. Бу ҳол уни мангуликка дахлдор қилди. Шунинг учун ҳам бу меҳнатсевар олимнинг олиб борган тадқиқотлари, бошлаган ташаббусларини ўйлаш, қолдирган бой илмий мероси ўғитларига назар ташлаш биз учун ҳаминша ўрнақдир.

УСТОЗ ХОТИРАЛАРИДАН

Кўлимизда устоз Ҳоди Зарифнинг ҳаёти ва илмий фаолияти билан боғлиқ яна бир қанча материаллар борки, улардан айримларини "Сухбатлар" китобининг илова қисмида беришни лозим кўрдик. Чунки улар китобнинг умумий руҳи ва мазмуни билан бевосита боғлиқдир. "Иловалар"ни тайёрлашда Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти кичик илмий ходими Б.Мирзаева яқиндан иштирок этди. У "Иловалар"нинг "Экспедиция кундалигидан саҳифалар", "Академик В.М.Жирмунскийнинг Ҳоди Зарифга ёзган хатларидан" қисмларини тайёрлаб берди.

Куйида Ҳоди Зарифнинг турли муносабатлар билан айтиб гуриб ёздирган хотираларини келтирамиз. "Сухбатлар" китобининг асосий матнида унинг ота-боболари ҳақида айтганларини берган эдик. қуйидагилар эса, фольклор экспедициялари, баъзи таниқли кишилар тўғрисидаги айрим лавҳалардан иборат. Афсуски, улар тугал эмас, балки оний лаҳзаларда ёдга келганда, айтиб туриб ёздирилган айрим-айрим лавҳалардан иборат. Қандай ёзиб олинган бўлса, шундайлигича берилди.

* * *

1925 йил. Бокуда ўқиб юраман. Айни замонда Ўзбекистон маориф комиссариати Марказий степендия комиссиясининг раисиман. Шу сабабли Туркистондан борган ўқувчилар тез-тез менинг ҳузуримга келиб туришар эди. Шу пайтларда Ўзбекистон календари бориб қолди. Унда Навоий, Беҳбудий ва бошқа ўтмиш кишилар ҳақидаги маълумотлар қаторида Ўзбекистон Республикаси марказий ижроия комитетининг раиси Йўлдош Охунбобоев, Ўзбекистон компартияси марказий комитетининг секретари Акмал Икромов, Ўзбекистон Халқ комиссарлар шўросининг раиси Файзулла Хўжаевларнинг таржимаи ҳолларига оид қисқача маълумотлар берилган экан. Биргаликда ўқиб чиқдик. Шунда мен:

"Ўртоқ Акмал Икромов ҳақидаги маълумотда айрим нарсалар айтилмабди, у кишининг оталари иқтисодий қийналган одам эмас эдилар. Ўзлари Ўқчи махалласидаги масжидда имом ва ўша ердаги кичкинагина мадрасада мударрислик ҳам қилганлар. Шунинг учун ҳам ҳамма у кишини "Икромхон домла" дейишади. Янглиш-масам, Абдулла Авлоний аввал шу мадрасада ўқиган. Икромхон домланинг экин ерлари ҳам бўлган. Уларнинг ўз ўғиллари Карим қори, Акмал ака ва буларнинг укалари ишлашган. Ўрни келганда, Карим қори (бу энг катта ўғил), Акмал ака бошқа одамларнинг ерларида ҳам ишлаб, қўшимча даромад топишга уринишган. Мана шу томонларни ҳам айтилса, тўғри бўларди-ку", деганим эсимда.

Орадан бир оз вақт ўтгандан кейин Ўзбекистондан борган ўқувчиларнинг айримлари ўртасида пичир-пичир гаплар бўлаётгани қулоғимга чалинди. Мен эътибор бермадим. Фасод кўзғовчилар менинг устимдан шикоят қилиб, Озарбайжон комсомоли марказқўмига беришибди. Мен бир неча йиллик стажга эга комсомол аъзоси бўлсам ҳам, ҳали Бокуда ҳисобга ўтганим йўқ эди. Шунинг учун менинг ҳақимдаги фасоднома Ўзбекистонга жўнатилган. У келиб-келиб Акмал Икромовнинг қўлига топширилган. Бу ҳам қулоғимга чалиниб турарди. Баъзан эсимга тушганда, хавфланиб ҳам қолар эдим.

Ўқишдан қайтиб, Самарқандда Маориф комиссариатининг Илмий шўросида ишлаб турган пайтларимда Тошкентдан поччам Ҳошим қори Олимов келиб қолдилар. Бу киши Икромхон домланинг укалари Муҳаммадолимнинг кенжа ўғиллари, Акмал ака билан амакивачча. Эртасига мен: "Сиз Самарқандни айланиб келинг. Ишдан кейин шаҳарни бирга томоша қиламиз", деганча ишга кетдим.

Поччам уйга анча кеч қайтдилар. Акмал аканинг уйида бўлиб, шу сабабли бир оз кечикиб қолганликларини айтгандан кейин: "Акмал ака: "Қаерга тушдинг, кимникида турибсан", деб сўраб қолган эдилар, "Ҳодиникидаман, ҳозир яна ўша ерга бораман, у мени кутиб ўтирибди", деган эдим, "Эртага жума, кундуз куни Ҳодини олиб, бирга бизникига кел", дедилар. Эртага бирга борадиган бўлдик.

Мен жуда қувондим. Жума куни кундуз шаҳарни — Регистонни айланиб, Акмал аканинг уйларига бордик. Дарвозадан кириш билан кенг, дарахтзор йўлакнинг охирида айвоннинг олдида Акмал ака

турган эканлар. Бизни кўриб, ўзига хос табассум билан юриб кела бошлади. Кўришдик. Ҳовлидаги стол теварагида суҳбат бошланди. Бир оздан кейин Акмал ака менга қараб, табассум билан: "Ҳоди, аҳволинг қалай, Икромхон домла ҳақида сени қийнаш-маяптими?" — деб сўраб қолдилар. Бокудаги гап эсимга тушди. Хижолатда қолгандек ерга қараб, сукут сақлаб турдим.

"Ҳаммасини биламан, сен бор гапни айтгансан, лекин ёшлик қилиб, маълумотларни бир-бирига улаб, батафсил айтолмаган бўлсанг керак. Ёки, ўртоқларинг у ердан, бу ердан юлиб олиб, Акмал ака ҳақида фасод кўзгатаяпти, деган хоёл билан ҳар қаерларга шикоят қилиб юришган. Яхшиямки, бу гаплар менга етиб келди. Мен уни тўхтатдим", деб яна менга қарадилар. Менда хижолат устига хижолат, юзларига тик қаролмай ўтирибман.

"Қани, илмий ишлар қандай, нима камчиликларинг бор, халқ ижодини тўплаш ишлари қандай борапти? Биз қўлимиздан келганча ёрдам беришга ҳаракат қиляптимиз, Республика бюджетидан махсус пуллар ажратиб бераптимиз", деб қолдилар. Ана шунда мен қаддимни ростлаб олдим. Энди мен ҳам қувонч билан Акмал акага қараб, миннатдорлик изҳор қилиб, сўзлай бошлаган эдим, телефон жиринглаб қолди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас у кишининг ёрдамчиларимикан, бир йигит келиб, Акмал аканинг қулоғига ниманидир шивирлаб айтди. "Машина!" — дедилар. "Буюрдим, ҳозир келади", деган жавоб бўлди. "Мен ЦКга кетдим, сизлар бемалол овқатланиб ўтира беринглар, мени кутманглар", дедилару кулимсираб хайрлашдилар.

Мана шу учрашув мени баъзан таҳликага, баъзан турли истиҳолаларга солиб юрган руҳий қийналишлардан бутунлай озод қилди. "Адолатингга балли!" — деганча уйга қайтдим.

Ёзиб олувчи Зубайла Ҳусайнова
1969 йил 18 ноябрь.

* * *

Ўзбекларни ўрганиш комитети ўзбек тилида турли илмий адабиётлар яратиш соҳасидаги ташаббусларида маҳаллий луғатлар ва терминларни билагонлари ўртасидан тўплаш ишини бошлаб юборган эди.

1927 йилнинг ёз мавсуми бошланган. Самарқанд олий педагогика институти директори, ботаника профессори Миркулович, унинг

ассистенти Еленов ва менинг иштирокимда ўсимликлар терминларини тўғриш экспедицияси ташкил этилди. Профессор Миркуловичнинг планига асосан кўкламда чўл ерлардаги майда ўсимликлар ва ёз пайтларида тоғ оралари ва тоғ бағирларидаги ўсимликларга эътибор бериш ва асосан шу билан шуғулланиш бошланди.

Биринчи иш — Каттақўрғон-Жом йўналиши белгиланган эди. Биз учаламиз Биринчи май паради арафасида Каттақўрғонга қўндик. Сафар учун ўша кеча бир аравакашни топдик. Эртаси Биринчи май. Кун ёришгандан кейин учаламиз аравага ўтириб, шаҳар ичидан борар эдик. Иссиқ нонларнинг ҳиди думоққа ура берди. Бизга йўлда қишлоқлар кўп дейишган бўлса ҳам, бир томондан, ўз ёнингда йўл озиғи, иккинчи томондан, эрталабки иштаҳа (гарчи биз чойхонада енгилгина нонушта қилиб отланган бўлсак ҳам), бўрсиқ нонлардан анчагина олиб олдик. Қуёш чиқа бошлаганда, парад майдонида бир неча юз киши Биринчи май тантанасига йиғилиб улгурганларини кўриб, завқимиз келди. Тўхтасакмикан, йўл олсакмикан? Аравакаш йўлнинг узоқлиги, оғирлиги ҳақида сўзлаб, отни ҳайдаб бора берди.

Бир неча соатдан сўнг қумлоқ йўлларга тушиб қолдик. Қир, адир ерлару, йўл қумлоқ. Тошбақалар, бошқа ер қуриб қолгандек, йўл устида тўда-тўда. Араванинг нилдираги гўё тошлоқдагидек гижир-гижир товуш беради. Демак, йўлни тутиб ётган тошбақаларнинг устидан босиб бораётир. Кўклам ҳавоси, эрталабки нонушта аллақачон ҳазм бўлиб кетган. ҳаммамиз нонга ёпишдик. Нон жуда мазали эди. Эрмакка ейберибмиз, орқасидан чой керак, ақалли оддий сув ҳам йўқ. Аравакашимиз ҳам бу йўлдан биринчи юриши экан. ҳеч ерда қишлоқ кўринмайди. Жуда секинлик билан ҳаракат қиламиз, кўпинча аравадан тушиб юрамиз. Миркулович салгина қуриб қолган ёки эндигина қалтираб чиқиб барг ёзган майда ўт бўлса, ковлаб олади, бизга ҳам шуни буюради. Қўлимизда теша, елкамизда катта папка, ичи тўла промакашка (босма қоғоз), ўсимлик илдизларидаги тупроқларни тозалаб, шу қоғозлар орасига жойлаштириб, илгари юриш ва ахтариш керак.

Кун аллақачон оғиб кетган, қорин оч, дастурхонда ўроғлик нондан ҳали анча бор, лекин сув бўлмаса, у ҳам ўтмас экан. Ана шу зайилда Жомга яқин бир қишлоққа кун ботар-ботмас етиб келдик. Кичкинагина қишлоқ, сув бор, ҳовуз атрофида гужумлар,

салқин ер. Бизнинг қаердан келиб, қаерга тушиб қолганимиз – гўё икки оламдек сезилар эди. Ювиниб, сувга ҳам қониб ўтирганимизда, проф. Миркулович: "Мана, йўлнинг азоби ҳам бор, роҳати ҳам бор. Йўлда бир қатра сувга зор бўлдик, лекин жуда керак бўлган ўсимликларни тўпладик. Мана энди сувга ташналик босилди, аммо вазифамизни бажаришдаги ташналик давом қила беради. Эндиги биринчи вазифа папкалардаги ўсимликларни бир-бир кўриб чиқиб, уларнинг маҳаллий номларини шу ернинг ўз аҳолисидан ёзиб олишда", деди.

Бизнинг илтимосимиз билан қишлоқ кексаларидан бир қанча киши йиғилган эди. Уларга мақсадимизни тушунтирдик. Чироқ ёроаида баъзи ўтларни тез аниқлашса ҳам, баъзилари ҳақида ўзаро тортишувлар ҳам бўлиб қолди. Бу тортишувлар ўша кексаларнинг эртасига эрта билан йиғилганларида ҳал бўлди. Миркулович ҳар бир ўтнинг номини аниқлаш билан бирга, томиридан тортиб яроғи, гули, ҳатто уруғига қадар қандай аталлишини ёзиб олишни таъкидлаб турар эди. Бу вазифа менга юклангани учун мен ўз дафтаримга ёзиб борар эдим. Миркуловичнинг ўзи, ёки Еленов уларнинг лотинча ё русча номларини ёзиб, менга берилган маълумот асосида ўзбекчасини ҳам рус графикасида қайд этишар эди. Миркулович: "Бу сафар бизнинг бошланғич сафаримиз, натижа ёмон эмас. Энди Жиззах атрофидан тоғ оралаб Зарафшон музлигига қадар бормоғимиз керак", деб сафарга гўё фотиҳа ўқигандек бўлди. Отланиб Жомга келдик. Сўнг ўша кунни Самарқандга қайтдик.

Ўзбекларни ўрганиш комитетида Миркуловичнинг ҳисоботи тинглангандан кейин иккинчи катта сафар тасдиқланди. Лекин Миркуловичнинг институтда дарслари бор, яна бунинг устига маъмурий вазифалари. Иккинчи сафарни июль ойига кўчириш зарур бўлиб қолди. Мен Муҳаммадқул Жомрод ўғли Пўлканнинг қишлоғига бориш, ундан Оқтовни ошиб, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг яшаган ерларини ўзи билан бирга кўриш орзусида эдим. Ҳали июль сафарига қадар анча вақт бор. Менинг орзум ҳам шу мажлисда маъқулланди.

Миркулович, Еленов ҳам мен билан бирга юриб, ҳеч бўлмаса, Каттақўрғондан Қатағонга қадар (бу биринчи сафарнинг шимолий доираси) кузатиб, келаси йилги план режаларига материал тўплаш таклифини билдирган эди. Шундай ҳам бўлди. Биз Қатағон

қишлоғига етиб ҳам бордик. У ерда менинг асосий ишим фольклор билан шуғулланиш бўлди. Шунинг учун Еленов тез қайтди. Бу орада Эргаш шоирга хабар кетган эди. У ҳам тоғ ошиб етиб келди. Энди бу икки зўр халқ достончиси билан суҳбатлар ўз ўрнида бўлади. Ҳозир юқорида айтганимиз — ботаника-терминология экспедициямизнинг иккинчи сафари хотиралари... (Афсуски, икки халқ достончиси билан суҳбатлар ҳам, ботаника-терминология экспедициясининг иккинчи сафари хотиралари ҳам ёзиб олинмай қолган).

Ёзиб олувчи Зубайда Ҳусаинова
1968 йил, декабрь.

* * *

1928 йил, ёзнинг иссиқ кунлари. Оҳангарон бўйлаб юрмоғим керак. Ўзбекларни ўрганиш комитетининг раиси Ғози Олимнинг маслаҳатларини уқиб олиб, нонуштадан кейин шошилишч билан Самарқанд вокзалига чиқдим. Поезд ана келар, мана келар билан кеч бўлди. Поездга билет олувчилар қаторида тизилишиб, тиқилишиб турмасанг, эртасига қолиб кетишинг ҳеч гап эмас.

Елкада хуржун. Ичида иккита фото аппарат, 10 почкадан 13x18 ва 9x12 бичимдаги фотоплёнстинка, волидага, сингилларга совға, йўл озиғи. Хуржун қурғур сафарга кўп яхши нарсаю ёнингда ҳамроҳинг бўлмай, темир йўл билет кассаси қаршисида спатлаб оёқ устида кўтариб туришга мажбур бўлсанг, йигит одамга ҳам оғирлик қилар экан. Бир амаллаб поездга ҳам илдиндим. Вагонда одам кўп, тиқилишч. Гоҳ туриб, гоҳ бир йигит билан жой алмаштириб ўтириб, тонг отдирдик. Тошкент вокзалидан Жаркўчага - волида ҳузурларига етиб келгунча куннинг ярми ўтай деб қолган эди... (Ҳоди Зарифнинг ўз дасхати. Давоми ёзилмаган. Сана кўрсатилмаган. Шундай экспедиция бўлганининг факти сифатида киритилди).

* * *

1930 йил, ёзнинг иссиқ кунлари. Хивада, Даишҳовлидаги Хоразм музейи биносида тадқиқот ишларини бошлаб юбордик. Ўзбекистон Халқ комиссарлари совети ҳузуридаги Ўзбекистон давлат илмий-текишириш институти (ЎзГНИИ) Хоразм экспедициясининг базаси шу бинода эди. Экспедициянинг вазифаси жуда катта ва кенг

миқёсда. Чунки бундай экспедиция Хоразмдек қадимий диёрга биринчи мартаба борган. Мақсад – фанга янгилик киритмоқ.

Экспедиция аъзолари ўз ихтисосликлари бўйича фанда маълум бўлмаган материал ва маълумотларни Хоразм бўйлаб халқ орасидан ўзлари тўпламоқлари, тўпланган материални ўз ўрнида қайта-қайта текшириб кўришлари шарт эди. Экспедиция раҳбари Ғози Олим Юнусов ҳайъатнинг барча аъзолари вазифаларини белгилаш ва текшириб туриш билан бирга, асосан, диалектологик тадқиқотлар билан шуғулланарди. Маишхур тилшунос Евгений Дмитриевич Поливанов, Қасим Рамазонлар ҳам шу соҳада тадқиқот олиб борардилар. Этнограф Леонид Павлович Потапов, унинг рафиқаси Идит Густовна, аспирант Собир Салимий Хоразм халқининг этнографияси билан шуғулланар, маишхур реалист rassom Павел Петрович Бенков шу халқ ҳаётининг маҳнат процессларини бадиий лавҳаларда қайд этиш билан шуғулланарди (Бу ажойиб rassomнинг қалами билан тасвир этилган ҳақиқат лавҳаларига мафтунману унинг маҳоратини тасвирлашга ожизман).

Экспедициянинг ишлари кутилгандек бўлишида хивалик олим, Самарқандда Даълат музейининг илмий ходими Бекжон Раҳмонов жуда катта ташаббускорлик кўрсатди. Биз Хоразм ҳақида умумий тасаввурга эга бўлсак ҳам, бу диёрга биринчи марта борганмиз. Ўзбекчилик, ҳар қаерга кириб боришга тортиниб ҳам турамиз, баъзан истиҳола қиламиз. Бизга истакларимизни тўғри англаб, тўғри маълумотлар берувчи шахслар керак.

Мен бу вақтга қадар халқ ижодчиларининг зўр вакилларини кўрганман, асарларини қайд этганман, дostonчилар мафтунни бўлиб қолганман. Аммо аёл халқ шоирлари билан шахсан учрашмаган эдим. Хивада шунга муяссар бўлдим. Бекжон Раҳмонов хивалик Хонимжон аяни Даш- ҳовлига етаклаб келди. Мендан анчагина катта ёшли бу аёл таъзим билан, улуғ камтарлик, ҳурмат ва икром билан кўришганда, мен ўзимни мусофирликда онам ўз бағрига олаётгандек ҳис этдим. Биз суҳбатлашиб, тезда она-боладек бўлиб қолдик. Мен тошкентлик, бу ая хивалик. Биз бир оиланинг фарзанди – она-укадай суҳбат қилишдик. Менга тарих керак, тарихий фактлар зарур. Маълум бўлишича, бу олижаноб аёл хонлар хонадонининг қулларидан, Исфандиёрхоннинг чўриларидан бири бўлган экан...

Мен бу шоиранинг "Хон зулми", "Бевафо зolim" каби ин- қилобий руҳдаги шеърларини ўз оғзидан ёзиб олганим билан фахрланаман.

Мени Хоразмда традицион эпос ҳам қизиқтирар эди. Шу туфайли мен Хонимжон аяни традицион дostonларга йўллай бошладим. У буни ўрганган, қайси йиғинда бўлса, куйлашга ҳозир ижодкор экан. Репертуарини эшитиб чиққандан кейин "Асилхон" ("Асил - Карам") дostonи ёзиб олишни танладим. Бу — Озарбайжон халқи ва Хоразм ўзбеклари ижодиёти муносабатларини ўрганишда муҳим бир факт бўлади, деган ният билан амалга оширилди.

Катта қобилият эгаси, санъаткор, шоира, халфа Хонимжон ая шубҳасиз бошқа шоираларни ҳам билишига шубҳа йўқ эди. Ана шу шоира орқали Хивадан кўп узоқ бўлмаган қишлоқда яшовчи Биби шоира ҳақида хабар топдик. Хонимжон ая паранжисиз, жамоат ўртасига, жумладан, бизнинг ҳузуримизга бемалол кириб, бизнинг тилакларимизни англаб, тилшунослар ва фольклористлар учун кўп қийматли маълумотларни, илмий аудиторияда бўладигандек, бериб тургани ҳолда, гўрланбоғлик Биби шоира ўзини бизга кўрсатмади. Биз билан ниҳоятда инсоний даражада сўрашди, нарда орқасида сўзлашди. Қўшиқларини нарда орқасида ўтириб ёзиб олдик. Ўзбек халқ меҳнат қўшиқларининг энг зўр намуналаридан бири ана шу Биби шоирага мансубдир.

Ёзиб олувчи Зубайда Ҳусайнова
1968 йил, декабрь.

* * *

Бола бахши Хивада бўлган суҳбатларимизда манғитлик Аҳмад бахшини мақтаган эди. Аспирант Буюк Каримовни эргаштириб Манғит қараб йўл олдим.. Манғитдаги чойхонада Буюк Каримов билан дostonчилар даргоҳини топиш учун чойхонадагиларнинг ҳар бирининг нигоҳига назар ташлаб ўтирибмиз. "Меҳмонлар, хуш келибсизлар?" — деган сўроққа мен: "Аҳмад бахшини излаб келдим", деганимда, уларда бир қувонч пайдо бўлди...

Манғитдан кўп узоқ бўлмаган бир даштда халқ янги хўжалик ва қишлоқ қура бошлаган, жамоат Аҳмад бахшини шу ерга таклиф этган экан. Аҳмад бахши мен билан Буюкни ҳам олиб кетди. Кенг бир майдонда тепаси ўртилган катта бир шийпонга ўхшаш бир жой, ўша замоннинг "Коммуна" деб аталган қишлоқ хўжалик ташкилотининг йиғин жойи. Одам кўп, атрофда машъаллар, ўртада Аҳмад бахши шогирдлари билан куйляпти... (Хотира чала ёзиб олинган. Бунинг устига, давоми йўқ. Домла бетоблиги

ва анча кексайиб қолган пайтида бу хотиралар қанчалик қийинчиликлар билан ёзиб олинганини кўрсатиш факти сифатида ушбу чала лавҳани ҳам китобга киритишни лозим кўрдик).

Ёзиб олувчи Зубайда Хусаинова
1968 йил, декабрь.

* * *

Мен Худойберди Девонов билан Хивада 1930 йил ёзида Дашҳовлидаги Хоразм музейида танишганман. Ўзбекистон Халқ Комиссарлари совети хузуридаги Ўзбекистон Давлат илмий-текшириш институтининг Хоразм этно-лингвистик экспедициясининг базаси шу музейда эди. Экспедиция ҳайъати билан танишиш учун хивалик машҳур фотограф Худойберди Девонов келганини Бекжон Раҳмонов эълон қилди. Хоразмча кийинган, ўрта ёшли, хуш бичим шахснинг инсоний муносабатлари биринчи учрашувдаёқ экспедиция аъзоларининг диққати жалб эта бошлади. Тилшунос олимларимиздан профессор Ғози Олим Юнусов (ҳайъат бошлиғи), профессор Евгений Дмитриевич Поливанов, Қажом Рамазон, машҳур рассом, профессор Павел Петрович Бенков, этнограф Леонид Павлович Потапов, фольклорист Ҳоди Зариф, аспирантлар Буюк Каримов, Собир Салимий ва бир неча хивалик маданият соҳиблари хузурида давом этган бу учрашув-суҳбатда биз Худойберди Девоновнинг Хоразм тарихидан, бу ажойиб диёрнинг халқи, қўшнилари билан муносабатлари, халқ турмуши, шеърляти, тилак ва орзуларидан яхшигина хабардор, илм ва маърифатни-севган олижаноб бир шахс сифатида тасаввур этдик. Суҳбатнинг давоми бизнинг фурсатимизга қараб, унинг хонадонида давом этди. Сирчали ёп қирғоғида, кўчадан қараганда Хоразм учун характерли, ташқи кўриниши оддий, бу ҳовлига киришдаги биринчи хоналар бизнинг диққатимизни жалб эта бошлади. Бу хоналар Девоновнинг фотолaborаторияси. Бу ерда XIX аср охири ва XX аср бошларида чиқарилган фото ва кино аппаратлар, олинган расмларни ишлаб чиқариш учун зарур шароитлар, махсус жовонларда нигативлар фонди, шогирдлар учун машғулот столлари мавжуд бўлиб, деворларни ва жовондаги альбомларни Хоразм ҳаётига оид фотолар, кино ленталар безаб турар эди. Йигирманчи йил ўрталарида ўзбек матбуотида нашр этилиб турган Хиванинг тарихий обидалари, Хоразм халқининг этнографиясига оид қизиқарли гўзал фото-

ларнинг автори Худойберди Девонов эканини мен шу ерда билиб олдим. Шогирдларининг амалий машғулотлари учун шароитлар мавжуд. Хоразмли бадиий фото усталари унинг шогирди эканликлари билан ҳақли равишда фахрланадилар. Девоновнинг лабораторияси ўз вақтида Хива шароитида фото-кино студияси десак, муболаға бўлмаса керак.

Худойберди Девоновнинг Хоразм халқ республикасида фото-кино ва матбуот нозири вазифасида ишлагани ҳам бежиз эмас. Худойберди Девонов фото-кино санъати эл орасига дадиллик билан киритган, унинг ривожини учун арзирли ҳисса қўшган биринчи фототограф ва кинооператордир.

Ёзиб олувчи Зубайда Ҳусайнова
1970 йил, июнь.

* * *

Алишер Навоий таваллудига 500 йил тўлишини нишонлаш учун тайёргарлик жиддий тус ола бошлаган эди. Навоий даврини, унинг салафлари, замондошлари ва ҳалафлари ижодини биргаликда ўрганиш масалалари қўйилган, бунинг учун Совет Иттифоқининг шарқшунос олимлари, жумладан, Ўзбекистоннинг шу соҳадаги билимдонлари бу улуг ишга жалб этилган эди. Ана шу пайтларда Навоий юбилейига тайёргарлик кўриш ҳукумат комитети раисининг ўринбосари Сотти Ҳусайн Риштондан Мирзаабдулла Насриддиновни Тошкентга келтирди ва шу умумий тайёргарлик ишига таклиф этди. Мирабдулла Ўрта Осий тарихидан, ўзбек, тожик ва форс классик адабиётидан жиддийгина бохабар, табиати жуда нозик, машҳур навоийхон, бедилхон, айни замонда шоир бўлиб, тахаллуси Бокий эди. Доимий амалий фаолияти боғбонлик билан ўтган бу шахс сўз санъатининг назокатларини, хусусан, Шарқ анъанасининг нафосатини юксак даражада фаҳмлар эди.

Бокий домулла Тошкентга келиб, биз билан биргаликда улуг юбилейга тайёргарлик ишларига аралаша бошлаган пайтларида Навоийнинг "Хамса"си, девонлари, Абдурахмон Жомийнинг "Ҳафт авранг", "Нафаҳот ул-унс" каби асарларининг ношири, тошкентлик Фулом қози ва унинг кутубхонаси тақдири билан қизиқиш қолди. Фафур Фулом у одамни менамдан яхшироқ биларди, ўғиллари ва бошқа қариндошларини ҳам танир эди. Бокий домулла Фафур

Фулом туфайли Фулом қозининг фарзандлари билан танишишга муяссар бўлдилар.

Бир куни, бу 1939 йилда эди, Фулом қозининг ўғиллариникида меҳмон бўлган эканлар. Кеч, қоронғи тушган пайт эди, бизникига келиб қолдилар. Қози кўчадан Лабзакка тушгандан кейин дўстларидан энг яқини бизники эди. Ҳол-аҳвол сўрашиб, ҳали кўрпачага ўтирмасдан камзулнинг тугмаларини еча бошладилар. Кўкракдан белбоққа ўралган бир нимани олдилар—да, табаррук нарсага эътиқод қўйгандек, хонга қўйиб, ўтирдилар. Тақсиримнинг қандайдир бир азиз ҳужжат келтирганлари пайқалиб турарди. Қийиқ ичида газетага ўралган қўлёзма Хусрав Деҳлавий девонидан бир жузъ экан. Хати, котиб ва музаҳҳибнинг услуби Ҳирот мактабидан дарак берарди. Ниҳоятда гўзал ва нафис ишланган.

Фулом қозининг фарзанди тақдим этганини айтдилар "Менга бундан ортиқ совға йўқ, Ҳоди ака (мен у кишининг фарзандлари тенги бўлсам ҳам, ўзаро ҳурмат-эътиқод жиҳатдан димо шундай мурожат қилар эдилар), шу саҳифалардан бошқа нарса қолмабди. Ўзингиз биласиз, мерос талашлари қандай ёмон оқибатларга сабаб бўлган. Ундан ҳам ёмон талашлар ҳам бўлган. Бунинг номини "табаррук", деб айтадилар. Мана, бечора Хусрав Деҳлавийнинг жуда қимматбаҳо қўлёзмасини "Фулом қозидан табаррук", деб бурдалашиб, ҳар ким қўлига тушганини олиб кетган. Қолган шугина қисми ҳам йўқолмаса", дедилару мутолаага киришиб, шоирга офаринлар ўқиб, кўп бадиий сатрларни шарҳлаб бердилар.

Мен тақсиримнинг илтимосларини бажардим. Қўлёзманинг ўша сақланган қисмларини Навоий музейига топширдимки, ҳоло шу музейда сақланмоқда.

Ёзиб олувчи Собир Содиқов
1969 йил 11 декабрь

Экспедиция кундалигидан саҳифалар

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архивида устоз Ҳоди Зарифнинг фольклор экспедицияларидаги айрим

кундаликлари ҳам сақланмоқда. Уларда айрим саҳифалар батафсил ёзилган бўлса, кўп ҳолларда баъзи бир қайдлар билан чекланилган. Қуйида 1929 йилда Қашқадарё, Сурхондарё ва Жанубий Тожикистонга уюштирилган экспедициянинг 26-30 июндаги иши ҳақида Ҳоди Зариф кундалигида қайд этилган ёзувларни келтирамыз.

* * *

26 июнь. Эрта билан отларни тўйдириб, Китоб шаҳри қараб йўлга чиқдик. Кундуз Қашқадарё наҳридан ўтиб (Наҳрда сув жуда оз эди), Ўзб. Маориф Комиссарлиги қарамоғида бўлган Улугбек номидаги Кенглик станциясига келиб қўндик. Йўлда чарчаган эдик, шу кунни дам олдик.

27 июнь. Эрта билан Китоб шаҳрига бориб, район ижроия қўмитасига кириб, ўзларимизни таништирдик ва бу районда бўлган қишлоқларнинг рўйхатларини истаб, баъзи бир умумий аҳвол билан танишдик.

Кундуз Довул қишлоғига бориб, Абдулла шоирни сўроқладим. Довул қишлоқлик Мулла Ҳалим деган бир киши: "Шоир бизнинг уйимизда бўлар эди. Унинг доимий турадиган жойи йўқ (Довул қишлоқда). Пахта эккан. Пахтасидан хабар олгани келганда, кимники тўғри келса, ётиб кета беради. Шу бугун эрта билан ўз қишлоғи — Қайнарбулоққа кетиб қолди. Не ишингиз бор эди?" — деб сўради. Булар 5-6 киши эдилар. Бировининг ҳовлиси ичига ҳовуз қазиб, ёнида шийпон қилаётган эканлар. Ўтиришиб чой ичишдик. Шунда мен мақсадимизни аңлатдим. Ўтирганларга мақбул тушиб, шоирни шу бугун кечга Мулла Ҳалимнинг меҳмонхонасига келтириб беришга сўз бердилар ва бир болага от миндириб, шоирни олиб келтириш учун жўнатдилар ва бизни ҳам кечга меҳмонхонага келишга таклиф этдилар. Қайтиб расадхонага келдим.

Кечқурун Ҳози Олим, Потапов, усов бўлиб Мулла Ҳалим уйига бордик.

Меҳмонхонада 8 киши бор эди. Буларнинг ичида тўлагина, сариққина келган, йиртиқ чопонлик Абдулла шоир ҳам ўтирган экан. Кўришиб, танишиб, у ёқ-бу ёқдан суҳбатлашиб, деҳқончиликдан гап очишиб ўтирдик. Эшикдан битта-иккиталаб деҳқонлар, йигитлар кириб кела бошладилар. Мулла Ҳалим шўрва билан зиёфат қилди. Овқатланишиб бўлгандан сўнг Абдулла

шоирнинг ёнига дўмбира олиб қўйдилар. Меҳмонхона одам билан тўла эди.

Шоир дўмбирани олиб, ўзини бир кичикроқ шоир эканини ва ёшлигида чўпон бўлиб тоғда юрганда ўрганиб олганини билдирди ва "Айтсам, сизларга малол келмайдими?" — деб бизландан сўради.

"Биз сизнинг қўшиқингизга ишқибозмиз, шунинг учун ҳам чақиртириб келдик. Бемалол айта беринг", дедик. Дўмбирани чертиб бизнинг шоирнинг дарагини олишимиз, ахтарганимиз ва одам юбориб чақиртириб келганимизни назм билан айтиб чиқиб: "Менинг қўшиқларим илгари замоннинг қўшиқлари, сизларга жақмас", деди. Биз: "Бизнинг ахтарганимиз ҳам шу", дегач, бир неча терма-ғазаллар айта бошлади.

Бу шоир дўмбира чертишга анчагина уста бўлиб, кўриб турган воқеасини назм билан тизиб кетишга ҳам бир қадар маҳир, тўла ва баланд овозли бир киши экан. Тили жўқчи ва товчи бўлса ҳам, сипойилар ва чигатойи сўзлашувчилар орасида кўп юрганидан (Довул қишлоғи халқи ўз уруғини ҳам билмайди ва чигатойи сўзлашади) кўп сўзларни чигатойи қилиб айтиб юборади. Дўмбирада бизга маълум бўлмаган янги-янги бир талай куйлари бор. Термалардан сўнгра бирор дoston айтиб беришни илтимос қилдим.

Дўмбирани чертиб, "Гўрўғли", "Авазхон", "Ҳасанхон", "Мисқол пари", "Алпомиш", "Ҳасан тентак", "Сайдинбек" dostonларини назм билан санаб, қайси биридан айтайин, деб сўради. "Алпомиш"-ни айтинг, дедим. Гўрўғлидан айтмоқчи бўлди. Ултирган одамлар: "Меҳмоннинг сўраганини айтиб беринг", дегач, "Эса Алпомишнинг чоҳга тушган еридан буёғини айтайин", деб Мастон кампир уни алдаб қўлга тушириб, чоҳга ташлаб, банди қилган еридан бошлади.

Dostonни тамомлаб, яна дўмбира чертиб туриб назм билан бизнинг ким ва қай ердик эканимизни сўраб, ундан сўнг ҳукуматни мақтаб, дўмбирани ерга қўйди ва ўзининг чарчаганини, овози ҳам битганини айтди (назм билан).

Шоир нос ҳам чилим чакар экан. Хумори бўлиб қолганида (doston айтиб туриб), чилимга хумори бўлганини ва яхшилаб бир чилим солиб келишни, doston айтиб кетаётган йўлда назм билан айтиб кетади. Чилимни сўраганда яхши-яхши ташбиҳлар, истиоралар билан сўрайди. Яна отининг тепинган довушини зиштиб, хаёли ўз отига кетиб (doston орасида) "Бизнинг отимизга

жем бердингларма, ўт солдингларма, оч қолганга ўхшайди, тепи-
наяпти", деб назм билан чиройликкина туртки ва жиндак киноя
қилиб ўтди (назм билан).

Достонни жуда шавқ-завқ билан, баланд овоз билан айтади.
Одамлар мудраб кетса, "жон" деб қичқириб, ҳаммани айштираиб
юборади ва тез-тез қайтариб туради. Бу одамда шоирлик қув-
вати бўлганидан ўзидан сўз қўшиб кета беради. Шунинг учун
бўлса керак, "Алпомиш" достонининг энг эски матнини тамом
сақлаб қолмаган.

"Алпомиш" достонида ҳам баъзи бир кўринишлар Фозил шоир-
нинг айтган "Алпомиш" достонидан бошқа. Қалмоқ подшоҳининг
отини "Пойтиқ шаҳ", чўпоннинг отини "Ҳиламон кал" дейди.

Алпомиш чоҳда ётганда, ғоздан аввал қарғалар билан кўриш-
тириб, сўзлаштириб, сўнг ярадор ғоз билан кўриштиради. Алпомиш
ботирни (Пўлкан шоирга ўхшаб) кўп йиғлатади, колалар қилдир-
тиради.

Ярадор ғоз хат олиб келаётганда, бир кампир 30 ёшли чичқоқ
ўғлини тўсиб ўлтирган эди, ўғли ғознинг довушини эшитиб:
"Менинг чичқоғимга шу ғоз дори, менинг ўқ-ёйимни олиб чиқиб
бер, отиб оламан", дегач, онаси: "Бу ғоз Алпомишнинг элчиси",
дейди, ўғли: "Алпомиш билан тил бириктирган жеринг барма?" -
деб таъна қилади. Онаси уялиб, ёйи билан эгри ўқини олиб чиқиб
беради. Чичқоқ отади, ўқ тегмайди. ғозни Ҳовдак кўлига туши-
ради. Қалдирғоч Жодгорни олиб овга чиқади ва ғозни кўриб қувади,
ғоз хат ёзилган патини ташлаб, учиб кетади.

Алпомиш қайтгач, йўлда чўпон болалар иштонсиз юрган
Алпомишнинг энасининг кўйнагини кўтариб, майна қилиб юрганини
ва онаси кўр бўлиб қолганини кўриб, чўпонларнинг бошларини
узиб ташлаб, онаси билан кўришиб, ўзини танитмай, Алпомиш
эрта келади, деб ўта беради. Шунга ўхшаш бир қанча бошқа
турли кўринишлар бор. Фозил шоир айтган "Алпомиш" бунга қара-
ганда жуда ҳам чиройли бўлиб, маъноли кўринишлар тизилиб
келган. Шоир назмга бир қадар уста бўлса ҳам, насрни ўхшатиб
айта олмайди. Тутулиб, бир сўзни бир қанча қайтариб, қисқа-
қисқа наср айтиб, яна назмга тушиб кетади.

Қандай қилиб шоир бўлганини ва достонларни қандай ва кимдан
ўрганганини сўралганда, мусбат бир жавоб бермайди. "Ёшлигимда,
чўпонлик қилиб юрганимда бирдан келиб қолди. Қандай қилиб

ўрганиб қолганимни ўзим ҳам билмайман”, дейди ва “Ҳеч бир шоирга иярганим йўқ ва ҳеч кимга мана бу дostonни ўргатиб қўйинг, деб борганим ҳам йўқ. Ражаб шоирнинг айтганини бир мартаба эшитдим. “Нуралихон”ни айтиб турган экан. Бир ерида тўхтатиб туриб, одамлар шунча айтинг деса ҳам айта бермади. Дўмбирани олиб айта кетдим. Шунда Ражаб шоир ўзи айта бошлади ва мени панага олиб: “Дoston айтганда, асло кўкрагингни ҳам қилмай, ҳамавақт бошингни кўтариб айт, довушинг баланд чиқади ва чарчамайсан”, деб таълим берди. Шоирлардан олган таълимим фақат шу”, дейди. Яна бир гап орасида “Ражаб шоир бизнинг томонга кўп келиб юрар эди”, дейди. Дostonларни кимдан ўрганганини яширади.

28 июнь. Жума. Довул қишлоғидан (Абдулла шоир суҳбатидан) эрта соат 4 да келганимиз ва кечаси ухламаганимиздан кундузи ухлашга тўғри келди. Пешиндан сўнг Абдулла шоир бизнинг олдимизга келмоқчи бўлган эди. Баъзи бир ҳозирликларни кўриб, шоирни кутдик. Шоир келмай қолди.

29 июнь. Китобнинг бозор куни эди. Бозорга бориб, бозорни томоша қилдик. Абдулла шоир учраб қолди. Келмаганининг сабабини сўрасак, “Ўзларингиздай иккита меҳмон келиб қолди. Уларни ташлаб кетиш мумкин бўлмай, келолмадим” – жавобини берди. Бугун келишини илтимос қилдик. Ваъда берди. Даҳа шўроси учраб қолди ва у “Мен ўзим олиб бораман”, деди. Майда-чуйда керакли нарсалар олиб қайтдик.

Пешиндан сўнг шоир қишлоқ шўроси раиси, яна бир киши билан келиб қолди. Бир оздан сўнг Мулла Ҳалим бир ўртоғи билан кириб келди. Мен палов пишириб бердим.

Соат 7 гача ишлаган эдик. Шоирнинг, Мулла Ҳалим билан ўртоғининг ва шўро раиси билан ўртоғининг фото расмларини олдим.

Ошдан сўнг шоирга дoston айтиб беришни ўртоқлари илтимос қилди. Биз ҳам қўшилдик. Шоир дўмбирани олиб, Гўрўғлининг қариб қолганидан, ўзини ёлғондан ўлдириб, дўст-душманини синаганидан терма айтди. Сўнг “Малика айёр” дostonини бошлаб, Авазни Маликага жўнатиб, йўлда Гавир полвон билан кўриштириб ва Авазни у билан олиштириб тўхтатди. Меҳмонлардан Мулла Ҳалим билан ўртоғи қишлоғига кетди. Шоир билан ҳар томондан суҳбат бошланди. (“Гўрўғлининг Кўкмавжим – Кўўмавжим деган тўрғаси бор эди”, деди шоир).

30 июнь. Эрта билан Абдулла шоир оғзидан Соқибулбул отни эгарлаш учун борганида, от Соқибулбулни остига олиб, тепиб эгарлатмаганда, Соқибулбул Фиротни таъриф қилиб айтган газалини ва отни эгарлаб келиб Авазга миндиргандан сўнг, Авазхон Малика айёрни олиб келиш учун жўнаб кетишини ёздим. 14 бет. Кеча олинган шоирнинг расмини қоғозга ўтказиб бердим.

Қисқача луғат

Устоз Ҳоди Зариф ўз фаолияти давомида сўз ва луғат тўплашга алоҳида эътибор бериб келган. Унинг дастлабки китобларидан бирининг "Луғат ва термин тўпловчиларга қўлланма" (1934) деб номланиши ҳам буни тўла тасдиқлайди. У кўплаб халқ ижоди намуналарини ёзиб олиш билан бирга "Шайбонийхон" нашри (1928) орқали айрим олинган бир бахши варианти бўйича дostonларимизни тўла равишда чоп этиш ишларига асос солган, Ўзбек фольклоридан дастлабки тўплamlар (1935) ва хрестоматиялар (1939-1941) тузган олимдир.

Аллома нашрга тайёрлаган халқ дostonлари ва фольклор тўплamlари сўзбоши-тадқиқотлар, изоҳлар, тушунилиши қийин бўлган сўзларнинг қисқача луғатлари билан таъминлангани жиҳатидан алоҳида ажралиб туради. Кимларгадир муайян бир нашр учун заруратдай туйилган бундай "ёрдамчи" ишларнинг ортида узоқ изланишлар ётганини кўпда ўйлаб ҳам кўрмаймиз. Эдицион амалиётдаги бундай заҳматли меҳнатнинг баъзи бир жиҳатлари ҳақида "Сухбатлар"да айрим мулоҳазалар юритилган. Аммо улар олимнинг синчковлик билан олиб борилган, бир қарашда майда-чуйдадек кўринган жажжи тадқиқотларининг баҳоси ёки таҳлилимас, балки гапнинг ўроли келганда айтилган қайдлардир, холос. Боз устига, аллома тафаккурининг бундай томчилари турли нашрларда сочилиб ётибди.

Ана шуларни ҳисобга олиб Ҳоди Зариф тузган ва тайёрлаган турли нашрлардаги луғатларни алифбо тартибида қайта тартиблаштириб, "Сухбатлар"нинг илова қисмида беришни лозим кўрдик. Қайта тартиблаштириш "Ўзбек халқ дostonлари" икки жилдлиги (1955-1956), "Булбул тароналари" беш жилдлиги

(1971-1973), "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлигининг "Интизор" (1964), "Муродхон" (1965), "Дастагул" (1965) жилдларига тузилган лугатчалар асосида амалга оширилди.

Қисқача лугатда у ёки бу сўзнинг дostonлардаги матнда англатган маъноларигина изоҳланганини ҳам унутмаслик керак.

А - 1. ҳа. 2. ижобий ҳаяжон ва завқни билдирувчи ундов.

Абгор - хароб.

Абгор-абганшта - сарсон-саргардон.

Абжўш - қуйма. Тожикча ҳафт жўш - етти эритма.

Абёт - байтлар, шеър; кўшиқ маъносида ҳам ишлатилган.

Абрий - обрў.

Адавур - анча, талай, кўп.

Арда - ордона.

Аёз - тиниқ, очиқ. Осмон аёз - ҳаво тиниқ.

Аё (оё) - эй, таажжубни англатувчи кўмакчи сўз, балки.

Айвон - қаср, сарой.

Айносла - хилда, пайтда.

Айролик - айрилиқ, ҳижрон.

Айқич-уйқич - айқаш-уйқаш. Айқич-уйқич қамчи урмоқ - ўнг ва чап томонидан бирин-кетин қамчиламоқ.

Айҳа - урра; ҳаракатни қизгинлаштириш учун айтиладиган ундов сўз.

Айҳай - қаттиқ қичқириш, шовқин.

Алак - сийқа бўз.

Алам - байроқ.

Аламдор - байроқдор.

Алба-далбасини чиқармоқ - энтак-тентагини чиқармоқ, довдиратиб қўймоқ.

Алжу-балжу сандирамоқ - бўлар-бўлмас сандирамоқ.

Ашлаёр - оллоҳ ёр бўлсин; хўш энди, хўш қол.

Алон - шу онда, шу пайтда, ҳозир.

Алоқ - алағда; соддалиқ, гўллик.

Алтоқ-жалтоқ қилмоқ - кўзни олайтирмоқ.

Алғамон - омон, омонлик; мадад.

Алқим - шамол. От алқими - от қўлтиғидан чиққан шамол.

Амин - подшоликда қуйи маъмурий вазифа бўлиб, бир ёки бир неча қишлоққа бошлиқ бўлган ва айни замонда давлат солиқларини ундириш билан шуғулланган мансабдор.

Ангармоқ - пайқамоқ; айтиб бермоқ.

Ангада қолмоқ - гофил қолмоқ, доғда қолмоқ.

Ангвимоқ - зийраклик билан таъқиб этмоқ, пойламоқ, кузатмоқ.

Анқиллаган йўл - ён-берида дов-дарахт бўлмаган узундан узоқ чексиз йўл.

Анғишламоқ - отнинг қаддини кўтариб, олдинги оёқларини кўтариб-ташлаб кишнаб туриши, юриши. Кишнаб гижингламоқ.

Анди - содда, бўшанг.

Андиз (анғиз) - сув бўйларида ўсадиган даволи ўсимлик. Кўпинча отга берилган.

Андвлик - бўшанглик, лақмалик.

Андраймоқ - шошмоқ, шошилтирмоқ.

Ановдай - сўзловчидан бир неча метр масофа.

Антахўр - мусаффо. Антахўр майи - илоҳий май, мажозан ишқ-муҳаббат уйғотувчи май. Аслида суфийлик талқини бўлса ҳам, фольклорда реал ҳаётни севиш кайфини ифодалаш учун ишлатилади.

Анқиб кетмоқ - тўғри келган йўлга солиб кетмоқ.

Анғиб - аланглаб, пойлаб.

Аразрангқираб - аразлаган бўлиб.

Арақи - тер; спиртли ичимлик.

Арни - дарёдан ажралган кўл; канал; сел ювган сой.

Арсилламоқ - ҳарсилламоқ.

Асабадор - шоҳ саройида бош кийимлари амалдори.

Аспатламоқ - авайламоқ.

Аташпирмоқ - унашпирмоқ.

Афтоба - тушкун.

Афтола бўлмоқ - йиқилиб-сурилиб қолмоқ.

Ашрани - катта. Ашрапи тўп - катта тўп.

Ақирмоқ - қичқирмоқ, бақирмоқ.

Бабаламоқ - бағилламоқ; акилламоқ.

Бадрак (бадраг) - зоти паст; ярамас, ноасл.

Байдоқ - байроқ.

Балда - шаҳар.

Балхи - ҳарир.

Банг - наша.
Банцаргоҳ - чўл, дашт ва тоғли ерларда қўниб ўтиладиган жой.
Банот - ипак бахмал.
Барак - чучвара.
Барқирамоқ - дўқ билан қичқирмоқ.
Баҳрин - йиртқич катта қушлардан бургутнинг бир тури.
Бедов - насли яхши от.
Бедов сувор - бедовли, бедов минган, отлиқ.
Бекарда - бекорчи, уқувсиз.
Бектош - эпик араб подшоси.
Белдов - қора уй ва ўтовнинг белидан айлангириб, ўрнатилган кигиз устидан боғланган арқон.
Беллик - бели бақувват. Беллик бедов - узоқ сафар, оғир жангу жадалларга чидамли от.
Беллик - отнинг белини эгар урмаслик учун бел чўққисининг икки ёнбошидан қўйиладиган кигиз ёки мато.
Бенаво - бебахра.
Бериш - эҳсон, улашиш.
Берман - бери томон, буён.
Берман кел - бери кел, яқин кел.
Бегавфиқ - виждонсиз, уятсиз.
Беҳарос - қўрқмай, чўчимай.
Беҳбуд - яхшилиқ.
Бизлик - бизга тегишли; бизга яқин.
Бийламоқ - ҳукмронлик қилмоқ.
Билмамиш - билмагандай.
Бирбилак - билагли бақувват, билагли кучли.
Бирич - бронза.
Бирич мужтахид - бронза маъбуда.
Битик - тақдир, қисмат.
Биқмоқ - яширинмоқ, писмоқ, паналамоқ, бекинмоқ.
Бов - боғ.
Бод бўлсин - офаринбод, офаринлар бўлсин.
Бодной - илдам йўрға; ёғочдан ясалган учар от.
Боз - лочин, кўчма маънода ўйин, найранг; яна.
Бозингар - ўйинчи.
Бол - болдан (асалдан) тайёрланган спиртли ичимлик.
Бол - куч-қудрат. Бол Аваз - полвон Аваз; бола, ўсмир.

Болим - бол. Болим Аваз - полвоним Аваз.

Болор - тўсин, хари.

Борламоқ - суриштирмоқ, таъқиб этмоқ, хабардор бўлмоқ, эҳтиёткорлик билан юрмоқ.

Борлаб сўзламоқ - ўйлаб сўзламоқ, тил тортиб сўзламоқ.

Босилдириқ - нотинчликни бостириб турувчи, тинчлик сақловчи.

Босилмоқ - кўринмоқ; сезилмоқ, ташланмоқ. Иссиқ босилмоқ - хуш кўринмоқ, ёқмоқ, ёқимли кўринмоқ.

Ботамиз - тамизли, эсли, ҳушёр.

Ботмоқ - жасорат билан ёпишмоқ, ҳужум этмоқ.

Бош от - келин учун бериладиган қалиннинг бош - етакчи қисми бўлиб, одатда насли от берилган.

Боғот - тевараги чўл бўлган боғли, дарахтзор обод ер.

Боҳунар - ҳунарсиз.

Бувунчоқ - устки кийим устидан тақилган қурол; белбоғ, камар.

Будоқ-будоқ - буралиб-буралиб кўтарилган.

Бузарчи - бузувчи.

Буйир - биқин, буйрак жойлашган ер. Буйир билан буйрак этимологик жиҳатдан бир сўз. Оч буйир - оч биқин. Биқиннинг суяксиз ери.

Буйтиб, уйтиб - бундай қилиб, ундай қилиб.

Букуш - букчайган; қампайган.

Булади - булғади.

Буламон - сурнайга ўхшаш чолғу асбоби.

Булдирамоқ - милдирамоқ.

Булоп - ёввойи эшак.

Булғамоқ - қўл ҳаракати билан чақирмоқ, қўлни чўзган ҳолда дам-бадам букиб, қаршидаги кишини ўзи томон келишга ундамоқ; имламоқ.

Бунингдай - бундай, бундайчи.

Буроқ - етти қат кўкда учувчи афсонавий от.

Бурув - мушкуллик.

Бурулмоқ - ён босмоқ, қайишмоқ.

Бурум - ўрим, соч ўрими.

Буг - урушда чалинадиган асбоблардан бири.

Бугдойиқ - бугдойзор, бугдойлик.

Бүгәт - бүгөт, тўғон; сувни тўсиш учун босиладиган тупрок
ёки чим тўсиқ; ер сатҳига нисбатан баланд ер; тепалик.

Бүз - экилмай ётган кенг ер.

Бүзламоқ - баланд овоз билан куйламоқ; хўнграб йўқлаб
йиғламоқ.

Бўзқуш - оқ қарчиғай.

Бўйин - қўш ҳайдаганда қўшнинг ҳар бир бориб,
бурилганича бўлган масофа.

Бўйламоқ - чўзилмоқ.

Бўйқиз - буй етган қиз.

Бўхтармоқ - эгарнинг орқасига чандиб боғламоқ.

Бўла - холавачча.

Бўлжал - мўлжал.

Бўрбой - болдир.

Бўрбойли - болдири йўғон, болдири сергўшт.

Бўрчимоқ - вайсамоқ.

Бўсаға - остона.

Бўсағаси бағдоддан - остонаси бағдодий; қаттиқ ёғочдан
ишланган, мустаҳкам.

Бўшанглаб - бўшанглик қилиб.

Валламат (валийн неъмат, валепеъмат) - инъом ва эҳсон
эғаси.

Варқирамоқ - кишини ҳаяжонга солувчи қаттиқ товуш билан
кетма-кет қичқирмоқ.

Во - воҳ, вой.

Войим - ваҳм, ваҳима.

Волаи шайдо - беҳад севган; чин ошиқ.

Воллоҳ аълам - Худо билади; менинг тахминимча.

Гавшан - пахмоқ соч.

Газа - икки чўққи ораси.

Гала - туя тўдаси (суриси).

Галжираб - алжираб.

Галламоқ - галга солмоқ, алдамоқ, лақиллатмоқ.

Гана - гоҳ, гоҳи, гоҳо.

Ган урмоқ - гапирмоқ, гап отмоқ.

Гапиринмоқ - ўз-ўзига гапирмоқ.

Гапиртмоқ - гапиртирмоқ.

Гардам - айланай, ўргилай.

Гачча - галча.

Гаштак - ҳалпана, ҳалпана ош; гап-гаштак.

Гашт урмоқ - тугатмоқ, охирлатмоқ.

Гидирмоқ - бир жойда силжймай турмоқ; от сақламоқ; секинламоқ.

Гиранда - иш билар, билармон; моҳир, эпчил.

Гирибонгир - бўйнидан бўғиб олувчи.

Гувдирамоқ - гув-гув этмоқ, гур-гур этмоқ.

Гувламоқ - ҳаракат пайдо қилмоқ.

Гужум - сада қайрағоч.

Гузар - йўл.

Гузарчи - йўловчи.

Гулгарз - гулдек, гулчеҳра.

Гунганиб - гуркираб.

Гупирмоқ - кўпирмоқ, кўтарилмоқ; гупилламоқ; шишмоқ.

Гушпатолик - мақтанчоқлик, кеккаймоқлик.

Гуши - ҳовлиқма, лофчи, кўтарилма.

Гургумадор - дабдабали.

Гурк - бўри.

Гўртик - қор уюми.

Гўсала - бузоқ.

Гўсалахона - бузоқхона, молхона.

Гўсам (кўсам) - катта серка. қўйларни етаклаб юрувчи серка; етакчи.

Дава - даъво; уруш, жанжал.

Давир - диккак, отнинг белидан сағрисиғача ёпиладиган қимматбаҳо ёлиқ.

Давомат - доимо.

Дав хардор - кўтара харидор, тилаганига олар.

Дайработ - дарё бўйи. дарё ёқаси.

Дала - уйдан ташқари; очиқлик, майдон.

Далбанглаб юрмоқ - гандираклаб юрмоқ.

Даланг - дашт, чўл, биёбон, очиқ майдон.

Дангсанг - катта тош.

Данг-дунг - тақлидий сўз; ғовур-шувур.

Дам тортмоқ - қушларда қаттиқ овоз билан қийқирмоқ.

Дап - хужум, ҳамла; чилдирма, доира.

Дара - тоғ ораси, икки ёки бир тоғ бўлақларини ажратадиган сойлик.

Дарбанд - икки тоғ орасидаги тор йўл.

Дарбон - дарвозабон, эшикда турувчи қоровул.

Дармонга энмоқ - дармонга кирмоқ, саломатлик ҳосил қилмоқ.

Дархон - эркин, эрки.

Дархон ўрол - эркин бошлиқ.

Дарқаҳр - қаҳрли, ғазабли.

Дастор - салла.

Дафтарив масғов - рўйхатга олинган таниқли маккора.

Даҳсари - тахминан 32 килограмм.

Денги - тенги; донги.

Депсимоқ - отни оёқ билан уриб, шиддат бермоқ.

Дикдика - диккак, отнинг эгар ости ёки эгар устидан сағрисиғача ёпиладиган тўқима, жул.

Дилафғор - дили эзилмоқ, дили азобли.

Дилгир бўлмоқ - кўнгил қолмоқ, таъби хира бўлмоқ.

Диловар - юракли, ботир.

Дим - ҳеч, мутлақо, сира, асло.

Димжит - жимжит.

Динг - шарпа, овоз. Динги чиқмас - овозаси чиқмас.

Добир - оёқ, туёқ зарбидан пайдо бўладиган товуш.

Довирламоқ - бақиритиб сўзламоқ, баланд товуш билан сўзламоқ.

Довриқмоқ - шовқин солмоқ, шовқин-сурон қилмоқ.

Довул - шиддатли бўрон, қуюнли бўрон.

Додарвоҳи - арвоҳ урган, безори.

Доджа - шикоятчи; даъвогар.

Додхоҳ//додҳо - кишиларнинг илтимос ва арз-додларини подшога етказиб, жавобини маълум қилиб турувчи амалдор.

Дол - баланд бўйли.

Долбай - қуймиш билан бел ораси.

Донггоза - донг таратмоқ, донг чиқармоқ.

Доғистон - ўзбек фольклорида эпик юрт.

Дубулга - металлдан ишланган бўрк (шлём).

Дурмак-дурмак - тудатуду

Дурригалтон - юмалоқ дур, инжу

Дурсса қўймоқ - бирданига югурмоқ

Дустуман - мукка, муккасича, мукккаси билан, юзи билан йиқилмоқ

Дуқор - қимор ўйинида ошиқларнинг олчи ва товва томонларининг бир хилда туриши

Дутори - дуторчи

Дўғарак - теварак

Дўлюмоқ - тўлғонмоқ

Дўм - домовой правитель. Чор ҳукумати даврида бир ёки бир неча қишлоқнинг маъмурий бошлиғи. Бу термин шўро тузумининг дастлабки йилларида сўзлашув тилида қишлоқ кенгашининг раиси маъносида ишлатилган.

Дўнгсақ - дўнг ер.

Дўнгтармоқ - тўнкармоқ.

Дўймоқ - айланмоқ, чарх урмоқ; қайтмоқ.

Дўржи - тўп, уюм, яхлит; энг кўп тўпланган.

Дўрмамоқ - ёпирилмоқ.

Дўқчил - дўқчи, дўқ қиладиган.

Дўғилмоқ - тўқнашмоқ, дуч келмоқ.

Елвагай - сарпойчан, бели боғланмаган.

Ем бости - ерни ҳазм қилиш учун отни ўз ихтиёрида секин ҳаракатга қўйиш.

Емишак - ҳамтовоқ.

Емламоқ - ҳайвонни ем-хашак билан тўйдирмоқ.

Емтик - овқат, парча гўшт.

Етмоқ - етакламоқ. Етиб - етаклаб.

Ёби - отнинг оддий тури. Бу отни кўпинча ёбу (ёби) уруғига нисбат беришган.

Ёвюрак - довюрак, ботир.

Ёзган - ёзиқ, ёзиқли, кулфатли.

Ёмонсари - қарчиғайсимонлар оиласига кирувчи йиртқич қушларнинг бир тури.

Ёртибой оқсоқол - ўзбек дostonларида бир қабилага мансуб оқсоқолларнинг кичиги.

Ётири - ётибди.

Ёқмоқ - ёйиб суртмоқ, суртмоқ.

Ёқтирмамиш - ёқтирмагандек.

Жабонмоқ - уст-устига ёндашмоқ.

Жазойил - жазойил, кичкина тўп; калта милтиқ.

Жайли - текис, ёзиқ.

Жайнамоқ - яшнамоқ.

Жайратмоқ - йўқ қилмоқ, ҳалок этмоқ.

Жайрашиб - кенгайишиб, яйрашиб.

Жайрағир - яшамагур.

Жайсан - эркли амалдор; кўчма маънода кенг ихтиёрли; эга, хўжа. Асли хитойча цзяй-сян сўзидан бўлиб, феодализм тузумидаги улуғ мансаблардан бири сифатида мўғул ва бурятларда кенг тарқалган ва шулардан ўтган.

Жалангламоқ - анграймаслик, алангламаслик.

Жалағи - қатра-қатра.

Жалтанглаган - зийрак, ҳушёр.

Жампаймоқ // жампиймоқ - тиз букиб, ер бағирлаб ётмоқ; ялпаймоқ, сулаймоқ.

Жамрашмоқ - тартибсиз вағирламоқ.

Жаналамоқ - қияламоқ, қия йўл билан юрмоқ.

Жанямайроқ - қиялабгина, ёнбағирлаб, юзалаб.

Жапоқ - қия.

Жанғирмоқ - янграмоқ, гумбирламоқ, гулдирамоқ.

Жапсар - қора уйда, ўтовда керагага увуқларнинг боғланган, яъни жипслаштирилган жойи.

Жариб - ўлчов бирлиги бўлиб, Бухоро амирлигида маълум бир маъмурий ҳудудни ҳам билдирар эди. Достонларда туман маъносида қўлланилади.

Жарроқ - урушқоқ.

Жарчоқ // жаржоқ - вайсақи, бақироқ.

Жарчоқлик - вайсақилик.

Жарғи - ёрғу, жарима, мусодара. **Жарғи урмоқ** - гуноҳкор қилиб жарима солмоқ.

Жаҳаздирик - жаҳалдирик, жазлик; отнинг белини юк босмасин учун эгар остидан қўйиладиган маҳсус жиҳоз.

Жеба - қалқон; зирҳли кийим-кечак.

Жебаламоқ - тезламоқ, жадалламоқ; пилдирамоқ.

Жебахона - қўрхона, аслаҳа омбори; сайисхона; сайис ва эгар-жабдуқлар турадиган уй; отхона, молхона.

Жебачи//жсвачи - қўрхона, яроқ ва аслаҳахона бошлиғи.

Жезак - яктак; бола тўни катталигидаги чопонсимон аёллар ёпинғичи.

Жеримоқ - тусамоқ. Кўнгли жериди - кўнгли тусади, кўнгли кетди.

Жерикмоқ - кўнгил қолмоқ. қаттиқ хафа бўлмоқ.

Жизак - тузоқ.

Жизик//жиззик - жизза. Мажозан дард-алам ўтига куйиб адо бўлган.

Жийирмоқ - буриштирмоқ. Қуйруғини жийирмоқ - думини қайирмоқ.

Жийвамоқ - бир ҳамла билан бир неча кишини йиқмоқ.

Жилпитмоқ - секин ирғитмоқ.

Жимйймоқ - чимирилмоқ, илжаймоқ.

Жингил//жингил - дарё бўйида ўсадиган майда дарахт, юлғун.

Жиранда - сел ювиб ўйилган ер.

Жиримоқ - кўнгилга урмоқ, безмоқ.

Жияя товоқ - яқин-йироқ билан келган қариндошга тўйда бериладиган зиёфат улуши.

Жобив олмоқ - душман устига тўкилмоқ, хужум билан босим юриш қилмоқ.

Жобирлашмоқ - ёпирилишмоқ.

Жовлик - ёппа, ёппалик, ялпи.

Жомилмоқ - ўранмоқ, ёпинмоқ. Қалқон жомилмоқ - қурол зарбидан баданни сақлаш учун қалқон билан ўзини ҳимоя қилмоқ.

Жомовлов - отнинг ич касали.

Жона - тоғнинг қияси.

Жон ери - жон чиқар ери.

Жоналатмоқ - тоғнинг қиясидан юргизмоқ.

Жонсипор - жон аямас, жонини қурбон қилувчи, фидокор; самимий йўлдош.

Жувана - икки яшар буқача.

Жувдирамоқ - йиғилмоқ, тўпланмоқ; селдирамоқнинг тескариси.

Жувозранг // жувозрон - жувоз ҳайдовчи.

Жувон - йўғон.

Жувонлик - йўғон арқон.

Жумайтмоқ - қулоқни чимириб, орқа томонга қия қилмоқ.

Жуммоқламоқ - калавасимон қилиб ўраб боғламоқ.

Жўймоқ - йўқ қилмоқ, маҳв этмоқ; йўймоқ (тушнинг таъбирини айтмоқ).

Жўмард - ботирликда, сахийликда, тангиликда мард одам.

Жўнағар - тоғда бир ёғи баландлик, бир ёғи пастлик бўлган ёлғизоёқ машаққатли йўл.

Жўнари - эпчил, билармон.

Жўнглик - чўнглик-катталиқ. Амалдорлик.

Жўрамоқ - йўймоқ, тушнинг таъбирини айтмоқ.

Жўроб - супурги, шипирги.

Жўроб қилмоқ - отнинг баданини супурги билан супуриб тозаламоқ.

Жўрчи кал - йиртқич қушлар туркумидан ўлимтик ва ташландиқлар билан кун кўрувчи қуш. Стервятник.

Жўшамоқ - қизил рангга бўямоқ.

Жўя - жўяк.

Жўқма//жуқма - юпка (овқат). **Жўқма шўрва** - юпка солинган шўрва.

Жўқчи - изловчи, йўқотганини ахтарувчи.

Завлим - занжир, тўғаноқ; кишан.

Зайдиной - эпик араб подшоси Райҳоннинг қизи.

Зак - зок, кўк бўёқ.

Замзама - ёқимли майин қўшиқ.

Замламоқ - орттирмақ, қўшмоқ, кўпайтирмақ.

Занглов - метин.

Зангар - чет юртдаги эпик шаҳар.

Занги - ҳабаш, барзанги.

Заранги - заранг ёғоч.

Зарафшон рўмол - ялтироқ рўмол.

Зарафшон - зар сочувчи, йилтиллаган.

Зағизланмоқ - тўпланмоқ; англаб бўлмайдиган даражада кўзга ташланмоқ.

Зағама - кечик.

Захра - ўт.

Зилванг - зил-зил, оғир.

Зиммон - кафил бўлиш, кафиллик.

Зинграймоқ - тиккаймоқ.

Зинкиймоқ - қад кўтариб, тик турмоқ; қаққаймоқ.

Зингирамоқ - зинғилламоқ.

Зинҳорламоқ - қаттиқ таъкилламоқ.

Зоил - йўқ бўлувчи, йўқоладиган.

Зорилламоқ - аламли нола билан йиғламоқ.

Зулфак - зулф, кокил.

Зўр - кўчма маънода таҳликали.

Зўриқмоқ - толиқмоқ.

Ибранмоқ // **ирбонгламоқ** - тантиқланмоқ.

Идйн куни - байрам куни.

Идраймоқ - ҳадиксирамоқ, чўчимоқ.

Идирамоқ // **идрамоқ** - тонг қолмоқ, бўшашмоқ; эзилмоқ,

титилмоқ.

Ижоб қилдирмоқ - хотинликка розилигини ўзига тасдиқлатиб олмоқ.

Ижоб тўй - фотиҳа тўй, яъни уйланишни маълум қилиш.

Иза - этак. **Тоғнинг изаси** - тоғнинг этаги.

Изи-чув - қий-чув.

Изғор чўл - ҳадсиз, кенг чўл.

Ийик - дук, урчуқ.

Ийинмоқ - букланмоқ, буклаб олмоқ.

Ийир - доривор ўсимлик.

Ийсишмоқ - иймоқ, елинга суг тўлмоқ.

Иккя юзлама - дудама.

Илкис - тўсат. **Илкисдан** - тўсатдан, туйқисдан, бехосдан.

Илмиғайб - яширин, сир сақланган билим, ҳунар, мўъжиза.

Илон тилли - кўчма маънода учи илон тилига ўхшаш дудама.

Илғатмоқ - илгариламоқ, дунманга қарши ҳужумда олға босиб бормоқ, тезлик билан олдинга интилмоқ.

Илғашмоқ - чопишмоқ.

Илғовли - оғир, машаққатли. **Хатарли**.

Илғор - асосий қўшиндан олдин юборилган ҳарбий қисм.

Илтиёз - фарқ.

Им - имо.

Иягишламоқ - чоқ бўлиб турмоқ.

Ияжимоқ - ранжимоқ.

Иятиқ - интизор.

Ияоқ - хонликда подшонинг буйруқ ва топшириқларини жойлардаги амалдорларга етказиб турувчи катта амалдор.

Иркилламоқ - тўлғониб ўзини у ёққа-буёққа ташлаб юрмоқ.

Иркилмоқ - тортинмоқ; тўхталмоқ, ҳазар қилмоқ.

Иркмоқ - тўхтатмоқ.

Ирғамоқ - силкитмоқ.

Ирғолмоқ - силкинмоқ, солланмоқ, тенгсалмоқ.

Ирғол - тўлқинли.

Искаламоқ - қайта-қайта ҳидламоқ.

Исфиҳон - кескир тиф, қилич, ханжар. Ўтган асрларда Исфиҳон усталари ишлаган кескир тифларга нисбатан ишлатилган исфиҳоний сўзининг қисқариб от шаклига келгани.

Итилги // итулги // италгу - итолғу, олғир йиртқич қуш.

Ит ириллар - никоҳ кечаси келин ҳузурига куёвни келтирилган пайтда кекса аёллардан бирининг бўсаға ёнида келин ҳузурига йўл очиш учун итга тақлидан ириллаб куёвдан пул ё бирор совға талаб қилиш одати.

Ишоним - ишонч.

Ишоғаси - кўпчилик кучи билан бажариладиган меҳнатлар назоратчиси.

Ияртмоқ - эргаштирмоқ.

Иқлама - зоти паст от.

Иқламоқ - ҳомий кутмоқ, ёрдамчи кутмоқ.

Иқмоқ - қўрқмоқ, чўчимоқ; яширинмоқ, ўзини панага олмоқ.

Йитирмоқ - йўқотмоқ.

Йўл айрит - арйилиш; йўлнинг икки ёки бир неча ёққа айрилган ери.

Йўла сигмас - муболаға, йўл торлик қилади маъносида.

Йўллик - йўла. **Бир йўллик** - бир йўла.

Йўрта - йўртоқи, лўкки.

Йўқ-юқа - қашшоқ.

Кадн мудбақ - қаландарлар бўйнига, белига осиб юрадиган, тиланчиликдан тушган пул ва овқатларни соладиган қовоқ асбоб.

Каж - эгри, тескари, терс, чаппа.

Кажрайтмоқ - эгри қилмоқ, қийшайтирмоқ. **Кажрайгиб** - отнинг турган ерида жилов билан бошини буриб.

Кажрафтор - иккиюзлама, маккор, алдоқчи.

Кайвон - зуҳал (сатурн). Олтин кайвон - олтин нақш билан безатилган кўшк; мажозий маънода юксак.

Калджўрчи - қарчиғайсимонлар оиласига мансуб йиртқич қуш.

Калтабақай - оёғи қисқа. **Бақай** - бақалоқ.

Кампир ўлди - никоҳ кечаси келин тушадиган уйда бўладиган эски одатлардан бири.

Кант - шаҳар, қишлоқ.

Калтармезар ковуш - зар билан тикилган ковуш.

Карк - ёввойи туя, қаркидон; эркак туянинг бир тури.

Касратки - калтакесак.

Катилмоқ - кертилмоқ.

Кагмоқ - кертмоқ.

Кашиплик - ўзига жалб этиш, тортиш.

Кашмири - айёр, найрангбоз.

Кебанак - сирги чакман, ичи кийиз чўпонлар кийими.

Келбат - қиёфа, қомат, қадди-қомат.

Келкимоқ - дирилламоқ.

Керага - ўтов ва қора уйнинг четансимон девор қисми.

Керяш - жанжал, талаш-тортиш.

Кечиксин - кеч билан, кечқурун.

Киравка (каравка) - жангда танани ўқ ва тигдан сақлаш учун кийиладиган металл нимча (мисдан ясалган); хира, нурсиз.

Киравка бўлмоқ - мажозан сарғаймоқ. **Юзи киравка бўлмасин** - юзи сарғаймасин.

Киш - сусар. **Киш телпак** - сусар мўйнаси (териси)дан бўлган телпак.

Кияпки - бузуқ, фоҳиша.

Корсон - эгарнинг орқа суянчиқ қисми.

Корсон - мол туёғининг гардиш қисми.

Кошка - кошки.

Кузан - катталиги юмрондай чўл ҳайвони.
Куёв - эр.
Куйик - дард, қайғу. **Куйиккан** - дардли, қайғули.
Куланги - тепки, қурол тепкиси.
Кулишма - кулги, қаҳқаҳа.
Куло (кулоҳ) - қалпоқ. қаландарлар қалпоғи.
Кунламоқ - кўролмаслик.
Курмали - ўрам, ўрама.
Кўзин тиймоқ - кўз ёшини тиймоқ, тўхтатмоқ.
Кўзини олдирмоқ - шамғалатмоқ.
Кўзлатмоқ - кўз тикдирмоқ, кутдирмоқ, интизор этмоқ.
Кўкай - дил, касб, кўнгил. **Кўкай кесмоқ** - дил оғритмоқ, жонга тегмоқ. **Кўнгилни чўктирмоқ**.
Кўкарчин - ўсимлик. **Кўкарувчан**.
Кўмак - кўмкўк, тимкўк. **Кўмак темир бўлиб** - темир совутлар кийган ҳолда.
Кўктирноқ - ярамас, зоти паст.
Кўктош - қабр тоши; жой номи.
Кўлбар - улоқнинг терисидан ошлаб ишланган тўрва.
Кўлик - улов, юк ортиладиган улов.
Кўллик - кўргилик.
Кўмак - маълум юмушни биргалашиб бажариш; кўп. **Кўмак бўлмоқ** - кўпайишмоқ.
Кўмак-кўпчил - кўмакчили кўпчилик.
Кўнак - теридан ясалган идиш.
Кўнка - енгил машина.
Кўшмоқ - ошмоқ, кўтарилмоқ.
Кўрик - дам; металлсозликда ўтнинг алангасини ошириш учун ҳаво юбориладиган асбоб.
Кўрнакли - кўринишли, савлатли; кўримли.
Кўтарма - ҳовлиқма; ғурурли.
Кўрпа - гуркираб ўсган.
Кўс - катта ноғора.

Лангар тўкмоқ - оғирлик солиб вазиятни сақламоқ.
Лангу лаванд - уқувсиз, шалвираган, ландовур; бебош.
Ланқа - доғ. **Ланқа гап** - доғ туширадиган сўз.
Латиба - булоқи; бурунга тақиладиган.

Лачак - хотинларнинг бошга танғиб ўрайдиган, қисман бўйин ва кўкракни яшириб боғланадиган рўмоли. Бу айни замонда хотинлик, заифалик белгиси.

Либос - кўчма маънода тўшанча.

Липоналаш - бирор нарсани ўраб боғлаш.

Ловдон рўмол - қизил ипак рўмол.

Ловзанбой - содда, бўшанг.

Лоловлашмоқ - чувиллашмоқ.

Лолоб - юз ва лабга суртиладиган лоларанг бўёқ.

Лочиқ - чайла.

Лош - ўлик гавда.

Луқ - лух, қовға (тўқай ва ботқоқликда ўсадиган ўсимлик).

Лўк - эркак ёш туя.

Мазбит - мазоқ.

Майдонлашмоқ - жанг майдонида тортишмоқ, олишмоқ.

Майтармоқ - руҳий эзмоқ, қийнамоқ.

Малах - чигиртка.

Манглайли - бахтли.

Мана - мана бу, манов, манови.

Марди солли - йўловчи. Солли тожикча кезувчи, сайёҳ.

Мардош қурмоқ - чордона қуриб ўтирмоқ.

Марқа - қўзи, қўзичоқ; мажозан ёш йигит.

Мар қилмоқ - бенасіб қилмоқ.

Масал - мақол.

Маълул - носоғ, иллатли. Касал.

Маҳ (моҳ) - ой.

Маҳосил // маҳозил - назардан тушган, камситилган, кўмаксиз, ташлаб кетилган, ғариб.

Маҳз - текис.

Мегажин - ургочи чўчқа.

Менгзамоқ - ўхшатмоқ.

Меърож - юксак даража. Йигитнинг меърожи - сара йигит.

Меҳтара - меш, теридан ишланган сув идиши.

Мин - камчилик, нуқсон; тенг, ўхшаш, баробар.

Мири - беш тийинлик танга.

Мирохур - подшолик отхонага қаровчи амалдор.

Мяқ - мих.

Мойтармоқ - руҳан эзмоқ, ўртамоқ, дил оғритмоқ.

Молопоҳ - шохмола, дарахт шохларидан бойлаб қилинган мола.

Моча - мода, урғочи. **Мочан хар** - урғочи эшак.

Моя - урғочи туя.

Моҳ билан сол - ой билан йил.

Музтар бўлмоқ - ночор бўлмоқ, мажбур бўлмоқ; ҳайратда қолмоқ.

Мулкимоқ - мудраб қалқимоқ.

Мундайчи - бунақанги.

Мункир келмоқ - тонмоқ.

Мунши - мирза, котиб.

Мурасса // мурраси - зийнатли, безакли.

Мураххас бўлмоқ - хурсанд бўлмоқ.

Муроталибачча - бойўглининг боласи (қуш).

Муфти - шариат қонунлари ва талабларига асосланиб, юридик қонунлар ва фатволар тузувчи, кенг имтиёзларга эга бўлган адлия амалдори.

Муғ - оташпараст.

Муғойиб - мунгли; тирик бева; вақтинча эридан жудо бўлган хотин. **Арабча муғиб, муғиба.**

Мухурламоқ - ялтиратмоқ.

Мўйинса - тенгқур.

Мўлғони - лўли.

Мўнкимоқ - букчайиб-сакраб елмоқ.

Мўнтоқ - чўлтоқ.

Мўр - чумоли, қумурсқа.

Навозиш - меҳрибончилик.

Надим - суҳбатдош, маслаҳатгўй.

Наза - хафа. **Хира.**

Наза қилмоқ - кўнгил чўктирмоқ, кўнгил қолдирмоқ.

Назрқаб турмоқ - нозинқирамоқ, ноз қилмоқ.

Найсон - кўклам ёмғири.

Намасима - бекорчи овоза. **Намасима қилмоқ** - хабарни ҳазилга йўймоқ.

Нам тортмоқ - хижолат бўлмоқ.

Нард - шахматга ўхшаш ўйин.

Нарт - тоқ новдаси.

Насақ - тарз, ҳол, ҳолат; иснод.

Нақ - худди.

Наққошли- нақшланган.

Нағал - нақл, ҳикматли сўз.

Наҳ урмоқ - камситмоқ.

Нигин - узук.

Низом бойламоқ - жангга ҳозирланмоқ, саф тортиб жангга кирмоқ.

Нимча - энди очила бошлаган гунча.

Нимча - тахминан ярим килограмм оғирлик.

Новвос - уч яшар эркак қорамол.

Нодон - хом, ҳали кўп нарсани билмаган; мажозан гўдак.

Носазо - нолойиқ, номуносиб. **Сазо** - лойиқ, муносиб.

Нофаром - нофорам, ёқимсиз, номанъқул, нолойиқ.

Нуктадон - нозикфаҳм, сўзнинг маъносини чуқур фаҳмловчи.

Нуратмоқ - қулатмоқ, ағдармоқ, йиқмоқ.

Нуран алонур - нур устига нур.

Нўқра чорёр - бутпараст пайғамбар таълимотига содиқ ва унга энг яқин сафдошларнинг кумуш ҳайкали.

Нўкар - навкар, аскар.

Обхона - зиндон, кенг ва чуқур қазилган зах жой.

Оди - араб қабилаларидан бирининг номи. **Фольклорда** мифологик паҳлавон.

Овсар - рўмол.

Овсар - қўйди-чиқди; гаранг.

Ов - эй, ҳой. Қаршидаги шахснинг диққатини жалб этиш учун қўлланиладиган ундов сўз.

Олут-овут - тенгсала-тенгсала, чайқала-чайқала, гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа, оға-оға.

Овушма - алмашмоқ, алмашгирмоқ.

Одамгарлик - одамгарчилик.

Одамови (одам оби) - сувда яшайдиган одамсимон мифологик махлуқ.

Оёқдан-бошдан - бош-оёқ.

Ойқора ёпинмоқ - чопоннинг бир барини бошига, иккинчи барини оёққа тортиб ёпинмоқ.

Олайроқ - ангранувчан.

Ола кўрмоқ - ола қарамоқ, душманлик билан назар ташламоқ.

Олармоқ - олаймоқ, олайтмоқ, олайтирмоқ.

Олавопуш - попушак, сассиқ попушак, айрим диалектларда сассиқ қуш, пўппи қуш.

Олатов - эпик тоғ номи.

Олаҳакка // Олаҳаққа - зағизгон, олашақшақ.

Олим-солим - чавандозликдаги муваффақият учун тўй эгасидан олинадиган мукофот.

Олоғ - алағда, паришон.

Олчайиб турмоқ - оёқларни кериб тик турмоқ.

Олқор - кийикка ўхшаш ёввойи тоғ ҳайвони бўлиб, кийикка нисбатан анча каттадир (архар).

Онгги узулмоқ - ҳушдан кетмоқ, эсни йўқотмоқ.

Онг - ов, овланадиган ҳайвон, қуш.

Орқа - зарур вақтларда кўмаклашувчи.

Орқа хонлари - эпик қалмоқ подшосига кўмаклашувчи хонлар.

Осанг, устига посанг - фразеологик ибора бўлиб, дард устига чипқон маъносиди. Ҳазор устига понсад - минг дард устига яна беш юз.

Отадош - бир отадан тарқалган.

Оталиқ - подшога маслаҳатгўй ишончли мансабдор.

От бошлиқ - тўйда куёвга ёки қудага, жангда ғолибга суюнчи тарзида ҳайвон тортиқларнинг етакчи қисми - от, насли от.

Отлантирмоқ - отлик қилмоқ, отга эга қилмоқ, от миндирмоқ.

От кўймоқ - ёвга ташланмоқ, ҳужум қилмоқ.

Офтоб - куёш маъбудиди.

Оч газа - адир, қир ва тоғда икки бир-бирига туташ ёйиқ дўнг оралиги. Газа - икки чўққи ораси.

Очирмоқ - очдирмоқ.

Оша - узоқ, олис; ёт. **Оша эл** - олис юрт; ёт эл.

Ошламоқ - ош едирмоқ, ошга тўйдирмоқ.

Ошқинламоқ - зўраймоқ, улгаймоқ (яра ҳақида).

Оқбўта (оқбўтан) - тоғда яшайдиган ёввойи ҳайвон.

Оқ уй - ўтов, оқ кигиз билан ўралган, келин-куёв ёки иззатли меҳмонлар учун тикилган гумбаз шаклидаги уй. Одатда ўтовда

Ўт ёқилмайди. Ўт ёқилиб, кигизлар ис босгандан кейин ўтов номини йўқотиб, уй, қора уй деб аталади.

Оқ камар - сувнинг оқуви томон тез чиқиб кетиш мумкин бўлган камар.

Оқшом саҳар - тонг қоронғуси, эрта саҳар.

Оқ туғ - тинчлик ва сулҳ туғи.

Оғмоқ - кўтарилмоқ. **Оғиб-оғиб** - кўтарилиб-кўтарилиб.

Палон - ҳайвонга юк ортиш учун солинадиган жабдуқ, тўқим.

Палоч - буғдой номи.

Пандиёт - панд-насихат.

Панжи - беш яшар қўй.

Паранги - яхши қурол. Паранг милтиқ - энг яхши милтиқ.

Парва - парвариш.

Парт - суюнч, қувонч. **Парт бўлмоқ** - суюнмоқ.

Партол - отлик сафарда юк ортиладиган от, хачир (етов).

Парқин - ўзбек дostonларида от қўлтиғи, тулпор қўлтиғи; афсонавий от қаноти ва қанотининг жойлашган ери.

Пас-пус - металлсозликда ўтга дам берилганда кўриқдан чиққан ҳаво товунига тақлидий сўз.

Патар-сатар - ёмон-юмон; бўлар-бўлмас.

Пахтак - фохта, қумри.

Пешбанд - от кўксига тақиладиган ўмилдириқ. қатаған пешбанд - қатағаний ўмилдириқ. Қатаған уруғининг саркардалари отларига тақадиган ўмилдириқ; ҳашаматли ўмилдириқ.

Пироқ - хурсанд, шод; учқур от.

Писант - бисот.

Писмача // писмачи // писмачқуш - зоология фанида тентакқуш, баъзи диалектларда беёқим (бежоғим) деб аталадиган, дарахтзор, дашт ва қирларда кундузи писиб ётиб, оқшом учувчи, ҳашаротлар билан тирикчилик қилувчи тунги қуш.

Писмоқ - биқинмоқ.

Пита - бута, тўп бўлиб ўсадиган дашт ўсимлиги.

Пишак ҳайбати - мушук пўписа.

Пишипмоқ - чўмилмоқ.

Подшолик - подшолик томонидан солинган солиқ.

Пойга боши - пойганинг олдида ўзиб борувчи.

Пойкуп - шоли туйгич.

Полвона - мардона.

Понза рўмол - юпқа ипак рўмол, қимматбаҳо рўмол. Бу термин Россиянинг Пенза шаҳри хунарманд аёллари тўқиб чиқарган гулдор тивит рўмолнинг тарқалиши билан пайдо бўлган бўлса керак.

Понсад - беш юз.

Понсари - тахминан 16 килограмм.

Поримоқ - таъсир этмоқ.

Посанг - посанги.

Пул узук - мисдан ясалган узук.

Пуп-пўп - сопол карнайча. Тегирмоннинг бўшлигини билдириш учун пуп-пўпни пуфлаб чиқарилган товуш.

Пуччакалон - читтак, чумчуқдан кичкина куш бўлиб, чўртаккал ҳам дейилади.

Пуштан - қалин теридан ясалган айил, тасма айил.

Пўпак - сочпопук.

Пўпакли - попукли, сочоқли.

Пўта - тивит салла, узун ўрама белбоғ.

Раис - шариатнинг қонун ва талабларига асосланган диний мажбуриятларнинг аҳоли томонидан ўз вақтида бажарилишини текшириб турувчи ва айни замонда бозорда тош-тарозиларнинг қабул қилинган нормаларини кузатиб, айбдор саналганларини жазолаш ҳуқуқига эга бўлган амалдор.

Райҳон - эпик араб подшоси, Гўрўглининг душмани.

Рамлчи - раммол, турли шакллар чизиб, ғойибдан хабар берувчи фолбин.

Раста - режага солинган йўл.

Рисолабоп - салбийликнинг намунаси сифатида кўрсатишга лойиқ; типик салбий.

Роз - сир.

Рош - марза, увот.

Роғиб - рағбатли, хоҳишли, мойил.

Рум - халқ тушунчасида Туркия, ғарб.

Руста - ичига мағз солинган парварда.

Рўйинган - "Шоҳнома" қаҳрамонларидан Исфандиёрнинг лақаби.

Садди баст - қадди-қомат.

Садоқ - ёй ўқлари солинадиган асбоб, ўқдон.

Сайяс - отбоқар.

Сайисманд - билагон, уста отбоқар.

Сайрон қилмоқ - сайр этмоқ, томоша қилмоқ.

Сала - тармоқ, тизма тоғ тармоғи.

Салангламоқ - вайсамоқ, осилмоқ.

Салдорли - оғир, залварли; салобатли.

Салом оғаси - шоҳга таъзимни ташкил қилувчи мансабдор.

Само - садо, товуш.

Самандар - даҳшатли дев. Мифологияга кўра, оловда яшаган дейилади.

Санам - гўзал, гўзаллар гўзали; севгили, пари.

Санам чорбоғи - Ирам боғи. Парилар яшайдиган мифологик бўстон.

Савги қора - қора тош, оддий тош.

Савграв - анқор.

Савғи - дайди.

Савгсор - тош бўрон.

Сандирамоқ - валдирамоқ.

Саража - кажава.

Сарандоз - аёллар бошига ўрайдиган рўмол; аёллар бошига солиб кўчага чиқадиған яқтак.

Сарапта (сарҳафта) гўшт - бозор қуни бир марта олинадиган гўшт.

Сарбоз - аскар.

Сарбоп - туячи, карвонда туя етакловчи.

Саркакураш - узоқдан чопиб келиб олишиш.

Сархат - ҳусни хат, чиройли ёзув машқи.

Сарғалдоқ (сарғалтоқ) - зарғалдоқ.

Сарғиш ёй - пай билан ишланган ёй.

Саф синдирмоқ - сафни бузмоқ, енгмоқ.

Сачара (саража) - икки от ўртасига ўрнатилган замбилсимон ташиғич.

Сақо - сув ташувчи, сув сепувчи.

Селдаланг отмоқ - бекор саланглаб юрмоқ.

Селдирамоқ - сийракланмоқ.

Селтаймоқ - қуруқ қолмоқ, маҳрум бўлмоқ; бўйдоқ ўтмоқ.

- Сенга бўлсам** - сенга тексам, хотин бўлсам маъносида.
- Сендайчакин** - сенга ўхшаш.
- Сеп (себ)** - торғиқ, аталган совға.
- Сепай** - доира ёки тўртбурчак чизиқ ўрталигига тикилган ошиқни четдан соққа ошиқ билан уриб ўйналадиган ўйин.
- Сермамоқ** - силтамоқ, қилични зарб билан силтаб солмоқ.
- Сибизик** - сибизға, карнайча (горн).
- Сиёқ** - бичим, ташқи кўриниш.
- Сиёқли** - хушбичим; ўхшаш.
- Сийим** - иззат-ҳурматли.
- Сийраксимоқ** - сийраклашмоқ.
- Сийроқ** - тизза билан тўпиқ ораси.
- Сийғаламоқ** - кўз қири билан қарамоқ, панадагига тўсиқнинг бирор тешиги ёки ёриғидан кўз ташламоқ.
- Шилинмон** - шилинмоқ.
- Симбат** - келишган қадди-қомат.
- Симбатли** - хушбичим.
- Син** - хулқ, фазилят; ички хислат; қад-қомат.
- Сивасоп** - жимжит, осойишта.
- Сиябат** - турқ, келишган, гўзаллик.
- Синламоқ** - синамоқ; қадди-қомати, юриш-туришига қараб баҳо бермоқ.
- Синли** - қадди-қомати келишган.
- Синусимбат** - қадди-қомат.
- Синчи** - отнинг хислатларини билувчи.
- Сянчилик** - отнинг хислат ва фазилятларидан пухта хабардорлик.
- Сияр** - қалқон.
- Сипоҳи** - жангчи. **Сипоҳи гузара** - иш кўрган жангчи.
- Сиртлон** - энг кучли баҳайбат мифологик ит, бўрининг катта бир тури. Кўчма маънода қўрқмас, ботир.
- Сова** - қимиз пишиладиган (тайёрланадиган) меш.
- Совулмоқ** - отни боқувдан кейин аста-аста тез юриш ва чо-пишга ўргатмоқ.
- Сол** - йил.
- Солтоб** - ёшини яшаган.
- Солхўрда** - кекса, кўп йилни бошидан кечирган; даванг.
- Сориқ (сарик)** - баданга сириб олинган кийим-кечак.

Соч сийпагар - никоҳ кечаси янга томонидан куёв қўлидан ушлаб келин сочини юқорига қараб сийпаш одати ва расм-русуми.

Соқ - хушёр, айгоқ.

Суво (сиво) - айри, жудо, ажралган.

Сувумоқ - совимоқ, отнинг чопиш тобига келиши.

Суд - фойда.

Суй - жинс, турқ; насл.

Суйдук - суюкли, севимли.

Суёв - суянчиқ, далда.

Суйри - текис, ялтираган текис.

Суйрук - серсув ерда ўсадиган баъзи ўсимликларнинг бўлиқ ширин томири; энди ўсиб келаётган қамиш барраси.

Сулук - тасаввуфда суфийлик тариқати. **Сулукли эшондай** - ташқи кўриниши билан кишиларни жалб этувчи.

Сулук - зулук.

Сунбул - сунбул. **Сунбул тоғи** - парилар маконидаги афсонавий тоғ.

Сургин - ур-сур.

Сурилмоқ - сурилишмоқ.

Сурлигишмоқ - сурилишмоқ, суртиниб сурилишмоқ.

Сурликмоқ - суринишмоқ.

Сурпа - супра.

Сурсат - инъом; солиқ.

Сурхайлгардон - узун бўйли, баланд қоматли.

Сус - салобат. **Суси босди** - салобати босди.

Сусар - сусар тери телпак.

Суқсур - ўрдакнинг бир тури.

Сўйиш - сўйиладиган семиз мол.

Сўзлингқирамоқ - чўзилингқирамоқ, қадни бир оз чўзмоқ.

Сўл - сел; кўчма маънода маза.

Сўм - доиравий шаклдаги ясси металл лавҳа.

Сўна - ёввойи ўрдакнинг катта тури, эркак ўрдак.

Сўнграги - сўнгги, кейинги.

Сўпитўрғай (мулатўрғай) - тўрғайнинг бир тури, тезучар майда қушлардан.

Сўлоқ - чўзиқ. **Сўвоқ от** - гавдаси чўзиқ баланд от.

Сўрамоқ - ҳукмдорлик қилмоқ.

Сўров - дарак.

Сўта - таёқ.

Сўтилмоқ - сўкилмоқ; чок ва улоқнинг ажралиши.

Сўтиқ - сўтилган, сўкилган; кийим-кечакнинг тикилган ёки бирлаштирилган еридан ажралиши.

Сўқраймоқ - хўмраймоқ.

Сўққи - қаттиқ зарб; сўқмоқ (урмоқ ё тепмоқ)дан келган зарб.

Таадди - дўқ, зулм этиш.

Табар - болта; ярим доира шаклидаги болтасимон яроқ.

Таббол - ногорачи.

Табл - катта ногора.

Табла - отхона.

Табор - хешу табор, қариндош-уруғ.

Тавлика - таҳлика, тараддуд.

Тавр - тарз, қатъий тутган йўл.

Тағи замин - зиндон.

Тай урмоқ - йўл юрмоқ, босим юрмоқ, узоқ масофани босиб ўтмоқ.

Тайпанг - текис, ёйиқ.

Тайпангламоқ - лўкилламоқ.

Тайсалламоқ - безилламоқ, тортинмоқ.

Такфип//тажҳиз - марҳумни кафанлаш ва кўмишга тайёрлаш.

Тама - ўзбек уруғларидан бирининг номи.

Тана - мажозан етилмаган, камол топмаган.

Тана - мажусийликда маъбудлар шакли.

Танги - тоғда икки чўққи ораси.

Тангламоқ - ҳушёрлик билан теваракка назар ташламоқ, кузатмоқ.

Танграймоқ - кеккаймоқ.

Тангқа ташламоқ - бирор мулкни якка ўзи эгалламоқ.

Тангқа - кўзга кўринарли белги.

Тараф - душман, рақиб.

Тараққос бойламоқ - зеб бермоқ, ўзига зеб бериб керилмоқ.

Таркаш - пиёла ва косани сафарда синишдан сақлаш учун теридан ёки ёғочдан қубба шаклида ишланган ғилоф (футляр).

Тарк - қалпоқнинг қайтармаси.

Тарлов - хилма-хил; паришон; кўчма маънода овчи қуш.

Тарлон - ола, оқ ола таргил, оқиш ола.

Тарлон очмоқ - баданда парча-парча оқ доғлар пайдо бўлмоқ, пес бўлмоқ.

Тармапқоқ - маҳкам ёпишқоқ.

Тармоқ - кўчма маънода авлод, насл; томир, қон томири.

Тар очилган - янги очилган.

Таррор - ўғри, таловчи.

Тарсандалик - қўрқоқлик, чўчишлик, хавфсираш.

Татири - татийдиган.

Тархан - бек маъносида, исломиятдан олдин қўлланган исм.

Ташламоқ - силкимоқ.

Тақал - қийиқлик, қайсарлик. **Тақал қилмоқ** - тисланмоқ, кейинга ташланмоқ, тортинмоқ.

Тегра-дош - теварак-атроф.

Тенгай - бирор жойга нисбатан унинг яқинидаги баландлик.

Тенгли - тенги.

Тенгсалмоқ - тебранмоқ, чайқалмоқ.

Тепарги - тепки, қурол тепкиси.

Тепки - чуқур катта сават.

Терлик - тернинг тўқимга ўтказмаслик учун тўқим остидан солинадиган юпқа кийиз парчаси.

Терма - гулдор қилиб тўқилган палоссимон алача.

Терскай - терс, қуёшга тескари, қуёш тушмайдиган.

Тетилмоқ - тетикланмоқ, бақувватланмоқ.

Тиймоқ - сақламоқ, тўхтатмоқ.

Тикламоқ - тикилмоқ, кўзни юқори ёки пастки томон қараб тикилмоқ.

Тилга звмоқ - тили чиқмоқ, гапирабошламоқ.

Тилмоч - тил билар.

Тимкил-тимкил - парча-парча, тилким-тилким.

Тингилмоқ - қаттиқ тикилмоқ; ранжимоқ.

Тинжирамоқ - шуъла бермоқ, жилоланмоқ.

Тир - ёй ўқи. **Тиру табор** - қурол-яроқ.

Тирдай - ялонғоч; мажозан қашшоқ; уст-боши жулдур-жулдур.

Тирик - ўсиқ, кўтаринкили, хушчақчақ.

Тиртира - алам. **Тиртира қилмоқ** - алам қилмоқ.

Тирн этмоқ - қимирламоқ, қўзғалмоқ.
Тирра - фирром.
Тирқирамоқ - таралиб-сочилив ҳилпирамоқ.
Тихсивмоқ - ҳазар қилмоқ, нафратланмоқ.
Тоб - ҳайдалган ерда омоч билан чизиб ажратилган пол.
Тобин - бўйсунувчи, итоаткор, тобеъ.
Тобон - порлоқ, нурли.
Тобловчи - отни тарбиялаш, тобига келтиришни яхши билувчи.
Тождир - савдогар.
Тоза - янги.
Тозбир - алдаш, ҳийла, фириб.
Тол-тол-тарам-тарам.
Толим - салкам бир қулоч узунлик ўлчови. Бир тирсакнинг букилган еридан иккинчи қўл бармоқларининг учигача бўлган масофа. **Толим-толим** - қулоч-қулоч.
Том - паҳса ёки синч девор билан ўралиб усти ёпилган уй; девор.
Томошамон - томошабин.
Тонг - таажжуб, ҳайратда қоларли ҳолат. **Тонг қолмоқ** - ҳайратда қолмоқ.
Тортмоқ - югуртмоқ; қашламоқ; хонини қилмоқ.
Тортимли - ёқимли, ёқимтой; гум-гумадор.
Тос ёлғуш - отнинг бўйнини бошнинг юқори қисми билан ёпадиган ўртик.
Тоширқатмоқ - от туёғининг тошлоқда (тош зарбидан) шикастланиши.
Тува - тугул, тугур.
Тувламоқ - ўйноқламоқ.
Тувра - тўғри.
Тутмабанд - боғич.
Тутмоқ - туймоқ, урмоқ.
Тутун - кўчма маънода дард-алам.
Туз - кенг текислик ер.
Тузмамоқ - ораста қилмоқ, кўринишли ҳолга келтирмоқ; безмамоқ.
Туй - тув, тулмаган. **Туй бия** - тулмаган бия.
Туйрамоқ - баданни тешиб ўтмоқ.
Туйгун - жуда олғир ва учқур йиртқич қушлар, қарчи-гайсимонлар оиласидан.

Туламоқ - ҳайвонларнинг юнг ташлаши; туғилмоқ.
Тулпор - насли учқур от.
Тулуш - ёрмасдан шилиб олинган мешсимон тери.
Тумоқ - қулоқчинга ўшаш бош кийим.
Тумса - ҳали тулмаган хотин; мажозан туғмайдиган хотин.
Тун қотмоқ - туни билан ухламай шуғулланмоқ.
Тупак - сочпопук.
Тура келмоқ - ирғиб турмоқ.
Турлукмоқ - саросимага тушмоқ.
Турмак - шимармоқ. **Билакни туриш** - енгни шимариш.
Турфа - қизиқ, ажойиб.
Тут - занг. **Тут босмоқ** - зангламоқ, занглаб ўтмас бўлиб қолмоқ.
Тутамоқ - тутанмоқ, қаттиқ қизишмоқ.
Туюр - бўлак, ютум.
Туг - байроқ, қўшин байроғи.
Тутбеги - подшоликнинг туғ-байроқларини назорат қилувчи мансабдор.
Тўбаламоқ - саваламоқ, босим урмоқ, тепкилашмоқ, урушмоқ.
Тўбалаш - муштлаш, уриш-ёқалаш.
Тўбалашмоқ - муштлашмоқ, урушмоқ.
Тўбушқон - товушқон, қуён.
Тўгарак - теваарак.
Тўлиқсимоқ - кучаймоқ, кучга тўлмоқ.
Тўкмоқ - урмоқ.
Тўмпақлашиб қочмоқ - тумтарақайлашиб, бир-бирига қовушмай ҳар тарафга қочиш.
Тўра - бошлиқ.
Тўркин - келин томон.
Тўримоқ - диққат билан ахтармоқ.
Тўсат-тўсат - тўда-тўда, тўп-тўп.
Тўс бўй - тик.
Тўта - тўғри, қисқа, энг яқин (масофа ҳақида). **Тўталаб** - ўрталаб.
Тўшанчи - тўшаладиган нарсалар (кўрпача ва бошқалар).
Тўқишмоқ - тўқнашмоқ.
Тўқмор ёлли - ёли тикроқ бўлиб, икки томонга тушган қорабайир от.

Тўқол - кўп хотинликда кичик хотин, бойвуччадан кейинги хотинлар.

Тўға - тўқа; от почасига тақиладиган энлик узуксимон нарса.

Ув - захар. **Ув бўлмоқ** - куймоқ, эзилмоқ, ўртанмоқ.

Увуз эти - баданнинг гўштли, сергўшт ери.

Увуз эти ув бўлиб - ичи куйиб, аъзойи бадани ўртаниб, юрак-бағри эзилиб.

Увуқ - ўтов ва қора уй гумбазини ташкил этадиган, поядан йўнилган ходачалар ва уларнинг ҳар биттаси.

Угач // ўгач // ўгачи - шоҳ (хон) саройида маслаҳатчи.

Уд қилмоқ - чўзилмоқ.

Узалмоқ - қад кўтариб чўзилган вазият.

Узмали - калта-калта кесилиб, бир-бирига ҳалқасимон уланган.

Узоқламоқ - сафарда узоқ муддат қолмоқ.

Узмаси - кетма-кет, кети узилмай.

Узук // ўзук - хипча, нозик. Қоматнинг идеал гўзаллигини белгилаган хипча узун аёл; идеал гўзаллик белгиси.

Узун ўй - узоқни кўрувчи, фикрловчи, узоқни ўйловчи.

Узум - тишлам, юлим; бир юлқувда чангалда узиб олинган предмет парчаси.

Уй - ундай.

Уйтади - ундай қилади.

Ул - ўгил.

Улапа - амалдорларга подшоликдан бериладиган сарпо, пул.

Улапахўр амалдорлар - хонга қарашли ҳамтовоқ амалдорлар.

Улпи - ўрнак; намуна, нусха, белги, нишона.

Улоқмоқ - тентирамоқ, адашмоқ, синашта бўлмаган ерга кетиб қолмоқ.

Улоқтирмоқ - четлаштирмоқ, маълум доирадан четга чиқармоқ.

Умаро - амирлар; подшо ҳузуридаги юқори мансабли амалдорлар.

Уммон - мажозан катта денгиз, зўр тошқин дарё.

Урлиқ - ўғирлик.

Урламоқ - ўғирламоқ.

Урт - лунж.

Уч нимча - нимча тахминан 400 гр. Уч нимча 1200 гр. атрофида.

Уча - елка.

Уюнбоши - туда боши.

Уюнг - уюм; уймоқдан.

Уюр бўлмоқ - илакишмоқ.

Фарсанг - бир тош, саккиз чақирим.

Фақиҳ - фиқҳ илмининг олими, ҳуқуқ билимдони.

Фигор - ярали, аламдийда, жафокаш.

Фиръавн - қадим Миср подшоси; асли қадим Миср подшо-ларининг унвони.

Фоиқ - юксак, устун.

Хаса - сара, насли. **Хаса тулпор** - сара тулпор.

Хасим - хасм, душман.

Хасмкорлик - душманлик. мухолифлик; мажозан бахтсизлик.

Хатап - туя эгари, туя эгарининг бош қисми.

Хатиб - масжидда хутба ўқийдиган, ваъз айтадиган.

Хинолган - сайланган, чиниққан.

Хоса - асл, чинакам, ҳақиқий.

Хосаки // хоссақ - хонаки.

Хунобахўр - қон ютувчи; мажозан қон йиғловчи.

Хунхор - эпик юрт; Гуржистон пойтахти.

Хўрач - кичкина, митти.

Чавгон - отлиқ ўйналадиган тўп ўйини.

Чавки - кенг майдонда ташкил этиладиган базм.

Чакчирамоқ // чақчирамоқ - чақраймоқ, олаймоқ, ялт этиб очилмоқ.

Чалпак - қозонда ёғда пиширилган юпқа нон.

Чалчиқ - тойғанчоқ лой, балчиқ; кўлмақ.

Чалқарамон - чалқанча, чалқанчасига.

Чалқимоқ - тўлиб-тошмоқ.

Чаноч (саноч) - улоқ терисидан ясалган тўрва, халта.

Чанғароқ - ўтов ва қора уй гумбазининг доирасимон тепа қисми.

Чапланишмоқ - чап бўлишмоқ, бир-бирига тескари, зид бўлмоқ.

Чарқа - хипча, нозик.

Чача - почанинг орқа томонидан қуйи қараб ўсган юнг.

Чачов - сочилган, сочиқ.

Чағагой пуштан - чигатойларга хос, қалин теридан ишланган пуштан.

Чега - ёғоч мих.

Чегас (чакас) - қирғий ва шунга ўхшаш ўргатилган овчи қушнинг қўниб ўтириши учун ишланган асбоб.

Чегинмоқ - чиранмоқ, мақтанмоқ; иштиёқ билан интилмоқ.

Чеграймоқ - аччиқланиб бўйин товламоқ.

Чекмоқ - урмоқ, солмоқ.

Ченгамоқ - ўлчамоқ ҳисобламоқ.

Черик - қўшин.

Чер - чирк, кир; дард, қайғу, алам.

Чябич - икки яшар эчки.

Чидар - йирик молнинг олдинги икки оёғига солинадиган ва бир учи кейинги оёқнинг бирита боғланадиган тушов.

Чийир - из. Чўлда юрганда узоқдан узоқ тушиб қолган оёқ (туёқ) изи.

Чиначоқ - жимжилоқ.

Чинлиқмоқ - чиниқмоқ, ўрганишмоқ.

Чирги - от белига эгар остидан солинадиган тўқим.

Чиргилик - от белида чирги ихота этган ер.

Читинмоқ - хўмраймоқ, ўшшаймоқ, чимирилмоқ.

Чиқишмоқ - туриш бермоқ, бардош бермоқ; танти савашмоқ.

Чобинмоқ - ҳужум қилмоқ.

Човлаб қолмоқ - семизликдан чарчаб, юролмай. оёқ босолмай қолмоқ; қўйлардаги касаллик.

Чокар - хизматкор.

Чолмоқ - бош кесмоқ.

Чопарман - улоқчи, чавандоз.

Чопағончи - чопар, узоққа хабар элтувчи.

Чоповул - ҳужумкор, душман устига бостириб борувчи, қирувчи.

Чоша-чоқ - бир-бирига монанд.

Чопчон // чопсоя - тез, чаққон.

Чорзона - чордона.

Чори - тўрт яшар қўй.

Чоройна - жангда ўқ, тиф зарбидан сақланиш учун баданни ўраб боғланадиган ҳарбий аслаҳа. Тўрт парча ясси металлни бир-бирига бирлаштириб ишланган.

Чортанг кулги - кўпчилик қаҳқаҳаси.
Чопсон - чаққон, илдам.
Чочоқли - попукли.
Чорчу - ҳурковуч, дингиллама.
Чор ҳоким - Бухоро амирлигида тўрт олий мансаб: қози, раис, амалдор, миршаб.
Чотилмоқ - аралашмоқ.
Чотир - чодир.
Чотмоқ - зарб билан урмоқ, зарб билан кетма-кет урмоқ.
Чувламоқ - чувулламоқ
Чувурма - хоразмликлар ва туркманларнинг кўзи терисидан тикилган ясси қалпоғи.
Чуймоқ - қуш солмоқ, овладиган қуш ёки майда ҳайвонга ов қушини йўлламоқ.
Чулон - эрталабки чойдан илгари наҳорда бериладиган иссиқ овқат. Достонларда тасвирланишича, чулон тузсиз тайёрланган.
Чурра (чўрра) - чопқир.
Чуррак - ҳуштак.
Чуғул - чақимчи, ғийбатчи, фасодчи.
Чўбир - оддий от, хашаки от.
Чўгармоқ - чўқтирмоқ.
Чўлик (чўлик) - чўпоннинг ёрдамчиси.
Чўлкам - ташкилот, фирқа, гўда.
Чўммоқ - ёли ва думи озайган ва калта бўлиб қолган от.
Чўммонгламоқ - бузуқчилик ниятида аралашмоқ, тикилишмоқ.
Чўнтоқ - ёли, қуйруғи қисқа.
Чўпоналлавуҷ - чўпон алдовчи, читтак, чўртаккал.
Чўпчаламоқ - тизза билан эмакламоқ.
Чўпчимоқ - бирдан ирғимоқ, ўзини отиб, сакраб-сакраб чопмоқ.
Чўроғаси - подшоликдаги жиловдорларга раҳбарлик қилувчи амалдор.
Чўртта - ҳеч, мутлақо, бутунлай.
Чўрчятмоқ - сапчитмоқ.
Чўт - теша; тахмин, мўлжал.
Чўччайиб ўғирмоқ - тиззаларни буккан ҳолда қоринга томон келтириб, тик ўтирмоқ.

Чўқ - кўп.

Чўқлик - ҳайвоннинг чўққи ери.

Чўққи - от ийигининг бўйинга тутанган, ёл бошланган қисми; чўққидаги ёл. Чўққи соқол таъбири чўққидаги ёлга ўхшатишдан келиб чиққан.

Шабгард - кеча қоровули.

Шабгир - кечалаб юриш. **Шабгир тортмоқ** - тун бўйи юрмоқ.

Шакаман - қирағай мерган.

Шамшов - қишда ичдан чиққан буғ билан соқол ва мўйловларда қотиб қолган муз.

Шанграймоқ - бурун тешиги кенгаймоқ.

Шарро-шар - тез ўқийдиган.

Шарқилламоқ - шақилламоқ.

Шатга - шаллақи; чапани.

Шағалмас - жўшқин; кайфи ошган, ғирт маст.

Шаҳризар - мифологик парилар макони.

Шерамат - шердек бақувват, ўта баҳодир.

Шибанмоқ - шимармоқ.

Шобаға - улуш, ҳисса.

Шилчиқ - ботқоқ.

Шинак - душмандан ўзни пана қилиб, уни кузатиб турадиган ва кўринмай ўқ отадиган жой.

Шинак олмоқ - кўзлаб отиш ва ўқдан сақланиш учун ўзни пана ерга олмоқ.

Шинқилламоқ - чийилламоқ.

Ширбоз - семиз кўзи.

Широлга - овланган зотлардан бериладиган бўлак, ҳисса.

Ширхўра - эмикдош, эмишган.

Шита пайғамбар - шишадан қуйилган маъбуд ҳайкали.

Шифовул - хон ва амир ҳузурда тантанали йиғилиш, элчи қабул қилиш маросимларини уюштирувчи мансабдор.

Шобир - шарпа; товуш, жавоб садоси.

Шовшамоқ - зирқирамоқ.

Шовқимчил - шовқин солувчи.

Шода - тепасида олтин куббачалар қадалган туғ (шода туғ).

Шойя - ўла қолсин, ўламан, аммо маъноларидаги қарғиш (қасам) сўз.

Шомурт - узун мўйлов, ўстирилган мўйлов.

Шоп (шоф) - калта қилич.

Шопар - қанот.

Шотир - жиловдор, подшо жиловида юрувчи навкар.

Шоҳкамон - энг яхши ва катта ёй.

Шубонмоқ - керилмоқ; талабгор бўлиб чиқмоқ.

Шуйтиб - шундай қилиб, шунинг учун.

Шуйқон - қирғин.

Шумсинмоқ - шумликка ўтмоқ.

Шунгўрт - шум, қув.

Шўрғаламоқ - кетма-кет оқмоқ.

Эбранмоқ - меҳрсинишмоқ.

Эланмоқ - ялинмоқ, ёлвормоқ.

Эласлаб - билинар-билинемас, қорайиб.

Эл бийи - элбеги, элоғаси.

Элибой - чорвадор.

Элоғаси - халқнинг арз-додларини вилоят ёки мамлакат бошлиғига етказиб турувчи мансабдор.

Эмас - заруратсиз, кераксиз.

Эмик сути - ўғай онанинг болага берган тарбияси: "Эмчак бермай эмик сути бердим".

Эмранмоқ - эзилмоқ, ўртанмоқ.

Эндирмоқ - туширмоқ.

Энмоқ - тушмоқ.

Энчи - аталган, берилган туёқ. Чорвачилик билан машхур бўлган ўзбекларда ота ўз ўғли рўзгорини бошқа қилиб берса, чорва молидан (эчки, қўй, сигир ва бошқалар) туёқ бериб, шуларни кўпайтиришни топширар эди. Бу бош молга энчи дейилади. Ўғил бола туғилганданоқ унга энчи мол аташ одати мавжуд.

Эран - фазилатли, етишган, ботир.

Эрикламоқ - тақлид қилмоқ, бировнинг ҳолати ва хагги-ҳаракатларига тақлид қилмоқ.

Эртан - эртага, эртаси. **Эртан-мертан** - эрта билан.

Эсанкирмоқ - эсанкирамоқ.

Этак остида қолмоқ - чақалоқ туғилиши биланоқ ҳали йўрғакланмай, онаси вафот этиб, етим қолмоқ.

Этак тутмоқ - бирга бўлмоқ, бирга яшамоқ, абадий эр-хотинликни истамоқ, айрилмаслик ҳаракати.

Этана бўлмоқ - шошмоқ.

Эшик огаси - сарой коменданти.

Эшик гурми - эшикни ошиқ-мошиқсиз ўрнатиш учун эшикнинг юқори ва ост томонидан чиқарилган учлик қисмини тушириб қўйиладиган чуқурча.

Эҳе-эҳе - майна, уят, шармандалик. **Эҳе-эҳе қилмоқ** - майна қилмоқ.

Ювошмоқ - яқинлашмоқ.

Юз кўрим - кўрмана.

Юру - юрур, юрибди.

Ютамоқ - ютоқмоқ.

Юқори бет - кунчиқар, шарқ.

Якдила - хотиржам.

Якзил - якзайл, бир хилда.

Якка мих - от боғлаш учун ерга кўмилган катта қоziқ.

Яксар - бир мартаба, бир бош.

Ялпилламоқ - чайқалмоқ.

Ялширатмоқ - селкиллатмоқ, шалвиратмоқ.

Ямапмоқ - теваракдан, четдан зич кўшилмоқ.

Янга оши - Қаллиқ ўйинига келган йигитга қизнинг сирдошлари томонидан қилинадиган зиёфат.

Яраши - ярашиқ, ярашиқли.

Яргоҳ - тақир.

Ясамоқ - ясантирмоқ, ясатмоқ.

Ясов - ҳарбий саф.

Яшил тув - жанг байроғи.

Яқин - қисқа.

Ўгач (ўгачи, угач) - маслаҳатчи.

Ўдага - бошлиқ, етакчи, улфатбоши, саркор.

Ўдирагмоқ - ўқраймоқ.

Ўёнмоқ - уйғонмоқ.

Ўзак - томир.

Ўзук - ўзган.

Ўймалаб ташлаган - ўймакорлик санъати билан ишланган.

Ўймоқ - ангишвана.

Ўмган - кўкрак.

Ўмганлатмоқ - отни кўкраклатиб сакратмоқ, баландликка қараб тик солмоқ.

Ўмилдирик - отнинг кўкрагига тақиладиган асбоб.

Ўмиров - кўкс, кўкрак.

Ўмировли - кўкракли.

Ўмоқли - тўла семиз, думалоқ семиз.

Ўнга (ўна) - ўзга.

Ўнгир - бар; тўннинг олд томон бўйи.

Ўпув - ўпиш, бўса.

Ўр - 1. ўжар. Ўр ёгини бермай - ўжарлигини қўймай. 2. юқориликка кўтариладиган ер, йўл; тик ва тикроқ, кўтарилган юксаклик.

Ўра - чуқур.

Ўрлашма - ҳар икки томон ўзиникини маъқул қилиб тортишув, ўжарлашув.

Ўрол - бош, бошланғич, бошлиқ; бошчи. **Ганнинг ўроли** - гап боши, кези.

Ўсмоқ - тилишламоқ.

Ўтирик - ёлғон.

Ўтлови - ўтлоқ ери, яйлови.

Ўқранмоқ - ҳингилламоқ; кишнамоқ; отда иштаҳа билан интилиб турмоқ. От одатда бу ҳолатда ҳингиллайди.

Ўҳа - ўҳ-ўҳ, э-ҳа.

Қаба - қаттиқ, бераҳм; юксак.

Қабоҳат - ёмонлик.

Қавл - сўз, гап.

Қавосат // қасоват - ташвиш, даҳшат.

Қадим - қадам, одим.

Қадираймоқ - турган жойида қараб қолмоқ, қотиб қолмоқ.

Қайси - қайсиси, қайси бири.

Қайси кун - қачон, қачонки.

Қайчилатмоқ - қулоқни тикрайтирмоқ.

Қалайн авлиё - қалайдан қуйилган оддий маъбуд ҳайкали.

Қаландари кокил - иккала чаккадан туширилган кокил.

Қалачи - шаҳарма-шаҳар кезувчи карвон.

Қаллоч (қаллош) - дарбадар.

Қалп - қалтис.

Қалпоқ - дўппи.

Қалтангламоқ - қалтирамоқ; шошиб қолмоқ; ўзини йўқотиб қўймоқ.

Қамаламоқ - ўраб олмоқ, қамал қилмоқ, қуршаб олмоқ.

Қамбар - юлдуз номи. **Бобо Қамбар** - Муҳаммад пайғамбарнинг куёви ва сафдоши, афсонавий жанг қаҳрамони Алининг хос қули ва сафар жиловдори; эпик жиловдор.

Қамов тортмоқ - ёв ҳужумидан қўриқланиш учун яширинмоқ.

Қампас - дим. Ҳаво қампас - кун дим.

Қамрамоқ - ихота этмоқ, ўрамоқ. **Қилич қамрамоқ** - қилични бошдан юқори зарб билан айлантирмоқ.

Қамсамоқ - қистамоқ, юришни тезлаштирмоқ, ҳужум этиб ўрамоқ.

Қанжиг - эгарнинг орқасига ёки олдига бирор нарсани тангиш учун махсус боғлаб қўйилган тасма. **Қанжигаламоқ** - бирор нарсани эгарнинг орқасига, ёнига ёки қошига тангиб боғламоқ.

Қанқаймоқ - гурур билан қаққаймоқ.

Қанқимоқ // қанғимоқ - чайқалмоқ.

Қария пари - "Гўрўғли" дostonларида париларнинг момоси.

Қармаламоқ - тимискиламоқ.

Қармамоқ - ўрамоқ.

Қармашмоқ - ҳужум билан бир-бирини ўраб олмоқ.

Қароқ - теваракни кузатиш мумкин бўлган баландлик.

Қарсак - тулкисимон йиртқич ҳайвон.

Қарқара//қарқарали - тикка, бош кийимга ўрнатилган тик турадиган.

Қатайтирмоқ - қоққайтирмоқ; дадиллаштирмоқ.

Қатаған қашами - от кўкрагига тақиладиган ўмилдириқнинг ўзбекларнинг қатаған уруғига характерли бежоғлик тури.

Қатор - бирин-кетин қаторлашган сафар туялари.

Қашов - қашлагич, отнинг баданини қашлайдиган нарса.

Қаҳар - қаҳр. ғазаб.

Қибла - кун ботиш, ғарб томон.

Қиёқ - кўчма маънода қилич, ҳанжар, дудама.

Қизилбош - ўзга юртли душман, кўпинча эронлик босқинчи.

Қизилоёқ - ялангоёқ, бебош.

Қик - хик, кий; шинни ёки мой сақлаш учун қўй ва эчки терисидан ясалган буюм.

Қили - гилай.

Қилим - қилмиш.

Қилвилламоқ - титрамоқ, қалтирамоқ; ҳаяжонга тушмоқ.

Қинг - қилинг сўзининг қисқартирилган шакли.

Қирмиз - қизил. **Упаи қирмиз** - қизил упа, элик; қирмизи.

Қирпу - телпак гумбазининг пастки томонига айлантириб тутилган мўйнали тери. У ҳар қандай материалдан бўлса ҳам, яхши телпакларнинг қирпуси қундуз териси ёки думидан қилингани учун баъзи шеваларда телпакнинг қундузи дейилади.

Қирқ човут - қадимги туркий ўйинларнинг бир тури.

Қирғилик - чорва молларнинг юнгини қирадиган қайчи.

Қирғи - ранда.

Қисилчанг - тор оралиқ.

Қичамоқ - қистамоқ, жадалламоқ.

Қичов - қистов, қисталанг.

Қиячил - тоғнинг қия ерларида эпчиллик билан юра оладиган.

Қиқ - пишиқ, семиз.

Қобинмоқ - қизимоқ, тутамоқ, алангламоқ.

Қобон - ёввойи чўчқа.

Қовзамоқ - тотинмоқ.

Қози қиз - дугоналарига бошлиқ ва ўз сўзини ўтказиб юрувчи.

Қозоқи - Қозоғистон чўлларида ўстирилган оддий йил- қи тури.

Қойим - турғун, бир ҳол ё бир ҳолда турувчи вазият.

Қоймир - тўғри, текис.

Қоли - гилам.

Қошжўшап - қонига бўялган.

Қора бағир - қора жигар. **Қора бағринг тилдирар** - жонингни олар, ўлдирар.

Қора босмоқ - анимистик эътиқодга кўра, ёвуз руҳнинг хужуми.

Қорабош - кўчма маънода ғариб, бахтсиз бош.

Қорабош тут - бошини ўлимга тиккан жасур жангчилар байроғи.

- Қорадарахт** - сердарахт жой, мевасиз дарахт.
Қораланмоқ - қораймоқ, узоқдан аниқ белгилаб бўлмайдиган.
Қора чўл - қуруқ чўл.
Қоракаш (харракаш) - ярамас от.
Қоровул - мажозан нишона, белги.
Қорув - куч, қувват, зўрлик.
Қорчин - гилам сандиқ.
Қочиртмоқ - ҳаддан ортиқ баҳо айтмоқ.
Қоқ - ёмғир ёққанда табиий чуқурликка тўпланиб қолган сув.
Қув - оққув, оққуш, ғозсимон ёввойи қуш.
Қуврилмоқ - сиқилмоқ; тортишиб йиғилмоқ.
Қувширмоқ - ёпмоқ, бекитмоқ, қовуштирмоқ.
Қуда сепи - қудаларга қилинадиган қўноқлик ва тортиқ.
Қуймуч - думғаза.
Қула дашт - мажозан кенг дашт, қипқизил дашт.
Қуловуз - бошлиқ, йўловчи.
Қулон - ёввойи от.
Қулотуз - чексиз кенг текислик.
Қулоғи тескари битган - гап тингламас, сўзга кирмас.
Қурамта - ўқдон, садоқ, ёй ўқи солинадиган идиш.
Қурлаб олмоқ - доира шаклида ўраб олмоқ.
Қурудим - Орол, Оролбўйи.
Қушноч - ирим-сирим билан касал боқувчи хотин.
Қўйиб юбормоқ - қўл билан силтаб урмоқ.
Қўйинди - мазор, қабристон.
Қўл - навбат; қўшин қисми, ёрдамчи қўшин.
Қўл босмоқ - бармоқ босмоқ.
Қўлбости - имзо.
Қўл ушлатар - куёв билан келинни никоҳ кечаси қўл ушлатиб таништириш одати ва расм-русуми.
Қўр - тўп, тўда.
Қўрбоши - соқчилар бошлиғи.
Қўримол - яйловдаги молни қўриқловчи соқчи.
Қўриқ - яйловдаги йилқини тутиш учун сиртмоқли арқон.
Қўтос - сержун, серёл Тибет хўкизи (буқаси).
Қўтос - отнинг бўйнига тақиладиган қилдан ишланган туғсимон безак. Буни қўтос думининг қилидан ҳам ясаганлар.

Кўтосли туғ - кўтоснинг бир тутам ёлини кесилган томонидан сиқиб боғлаб, устидан кумуш поянак беркитилган безакли байроқ.

Кўчқил - тўқ қизил.

Кўш - чўпонлар яшайдиган уч оёқли қапа.

Кўшмоқ - солмоқ. **Қамчи кўшмоқ** - қамчи солмоқ, қамчиламоқ.

Кўйма // **кўлтиқ олмоқ** - кучоқлашиб курашмоқ.

Кўқимоқ - тўзимоқ, сочилмоқ, ивирсимоқ.

Ғавшат - шовқин-сурон.

Ғажир - ўлимтикка ўч йиртқич қуш, қорақуш.

Ғазалай - тўрғай тури.

Ғазнакор - хазинадор.

Ғазо (ғазот) - уруш, жанг.

Ғалт урмоқ - мавж урмоқ.

Ғанғқимоқ - тўдадан қаердан қулай йўл топса, шу ерга ўзини урмоқ.

Ғанғқитмоқ - тўдада отни қулай келган тўғри йўлга бурмоқ.

Ғаним - душман.

Ғарроқ - ғирт.

Ғидириш - жиғ. **Ғидиришига гапирмоқ** - аччиқ билан, ғазаб билан гапирмоқ, жиғига тегмоқ.

Ғоза - қизил бўёқ.

Ғужур - ҳайрат, жўшқинлик; ғазаб.

Ғул - занжир, ҳалқа.

Ғурғурамоқ - ғарилламоқ.

Ғўла - бронза; ғўла шаклида қуйилган олтин, мис, жез; эритилган яхлит металл.

Ғўрламоқ - қирмоч бўлмоқ.

Ғўччоқ - кўчқор; мард йигит, азамат.

Ғўр-ғўр - қат-қат.

Ғўға (кўға) - қиёқ (ўсимлик). Бир туридан арқон эшилади.

Ғавлак - егулик қушларга мўл эпик кўл номи.

Ғавл - кўрқинч, кучли безовталиқ.

Ғаволянмоқ - фазога кўтарилмоқ; қуруқ мағрурланмоқ.

Ғай - эй; тоза, жуда, хўп; узлуксиз ҳаракат ва унинг натижасига нисбатан ишлатилади. **Ғай талатди-да** - жуда ҳам талатди-да.

Ҳайинчак - арғимчоқ, ҳалпинчак.
Ҳайкал - кўкракка осиладиган металл тумор, маржон.
Ҳайкаллашмоқ - тизилишмоқ, бир-бирининг бўйнига қўл солишиб тизилишмоқ.
Ҳаймиқмоқ - ҳайиқмоқ, чўчимоқ.
Ҳайқишламоқ - отнинг юришини тезлатиш учун қичқириб шиддат бермоқ.
Ҳаккари - қийшиқ, қийшайган, нормал ҳолатни йўқотиб; бирор томонга оққан, силжиган; сатангча.
Ҳалак - сарсон.
Ҳаллошламоқ - лопилламоқ, ҳансирамоқ.
Ҳангалтмоқ - думалатмоқ.
Ҳарба - ҳамла.
Ҳарра - арра.
Ҳафт - етти.
Ҳаял қилимоқ - ҳаялламоқ, кечикмоқ.
Ҳаят - ҳовли теварагида девор билан ўралган ер, боғча; унинг ёнидаги ёрдамчи экин ер.
Ҳий - ий, йи; ҳазар қилишни билдиради.
Ҳил - алам; иссиқлик, ҳарорат, тафт, ўт, аланга; кўчма маънода ишқ ўти.
Ҳишшай - ёмғирли, ругубатли, нам.
Ҳолиқламоқ - ҳаллосламоқ.
Ҳудайчи - адъютант.
Ҳукмикуш - ўлимга ҳукм этиш; жаллод.
Ҳушдор - ҳушли.

Эргаш шоирнинг "Таржимаи ҳол" достониға ёзилган изоҳлардан

Устоз Ҳоди Зариф фольклор асарларини нашрга тайёрлашда нашрни зарурий изоҳ ва луғатлар билан таъминлашни биринчи даражали вазифалардан деб биларди. Бу жиҳатдан унинг Эргаш Жуманбулбул ўғлининг "Таржимаи ҳол" достониға ёзилган изоҳлари характерлидир. Бундай изоҳлар, бир томондан, Эргаш шоир биографиясини ўрганиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлса,

иккинчидан, уларнинг айримлари ўзига хос мустақил жажжи тадқиқотлар даражасига кутарилгани билан қимматлидир. Шунинг ҳисобга олиб "Иловалар"да уларнинг муайян қисмини беришни лозим кўрдик. Бу маълум даражада юқорида берилган "Қисқача луғат"ни тўлдиради ҳамда алломанинг матншунослик соҳасида олиб борган фаолияти тўғрисидаги тасаввурларимизни янада кенгайтиради.

* * *

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг "Таржимаи ҳол" асари бизнинг илтимосимизга кўра шоирнинг ўз қалами билан Самарқанд области Булунғур районининг Қувондиқ қишлоқ советига қарашли Қирқшоди қишлоғида 1927 йилнинг ноябрь ойида ёзилган ва 1928 йилда менга тақдим этилган. Шоир дарбадар юрган пайтларида Булунғурнинг кўп қишлоқларидан анча дўстлар орттирган, хусусан, халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлининг яқин дўсти, Қирқшоди қишлоқлик совет суди ходими Иса Эрназар ўғли билан қадрдон бўлиб қолган эди.

Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги илмий марказининг Ўзбекларни ўрганиш комитети халқ достонларини тўплашган киришганда, дастлаб Фозил Йўлдош ўғли воситаси билан аниқланган Эргаш Жуманбулбул ўғлини қишлоғидан Самарқандга олиб келиш ва асарларини ёзиб олишда Иса Эрназар ўғлининг амалий ёрдами анча бўлди. 1926-1928 йилларда Эргаш ота кўпинча Қирқшоди қишлоғида Иса Эрназар ўғлиникида турди, достонларининг кўпчилиги шу ерда қаламга олинган. Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан ва Фозил Йўлдош ўғлининг бир неча достонлари ҳам шу қишлоқда ёзиб олинган.

(Ҳоди Зариф "Таржимаи ҳол" достонини бир қанча вақт ўз шахсий кутубхонасида шоирдан ёдгорлик сифатида сақлагач, ўтган асрнинг 50-йиллари бошларида Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг Адабиёт музейига (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейига) топширади. 1936 йилнинг кеч кузида Эргаш ота Тошкентга келиб, Ҳоди Зариф уйида яшаган даврда олим шоирга "Таржимаи ҳол" достонини ўқиб беради. Шунда шоир унга айрим ўзгартишлар киритган ва баъзи қўшимчалар қўшган. Кейинги қўшимчалар автографда йўқ. Улар алоҳида ёзиб олинган.

Қўлимиздаги мавжуд нусха дostonнинг биринчи қисмидир. Шоирнинг 1936 йилда Ҳоди Зарифга айтганига кўра, у 1931-1932 йилларда дostonнинг иккинчи қисмини ҳам ёзган. Аммо номаълум сабабларга кўра, бу ёзувлар Фольклор архивига етиб келмаган. Эргаш Жуманбулбул ўели 1936 йилнинг кеч кузида Тошкентга келганда Ҳоди Зарифга "Таржимаи ҳол" ва "Ўртоқ Ленин" асарларининг давомини, Авазхонга бағишланган яна икки дostonни қаламга олганини, ўзи Тошкентга кела олмагач, қўлёзмаларни Каттакўрғон вокзалида Тошкентга келаётган бир одамдан бериб юборганини, ўз қишлоғига қайтгач, ўша одамни қидириб топиши мумкинлигини айтган. Ўша йилларда қўлёзмаларни топиш умиди билан уларни қайта ёзиб олиш ишлари ташкил этилмаган. Уларни кейинги йилларда ҳам қидириш ишлари натижа бермади. Яна Қаранг: Ҳоди Зариф. Ўлмас даҳо // Шарқ юлдузи. Тошкент, 1968, №12. "Таржимаи ҳол" дostonининг мавжуд қўлёзмаси ҳозирги кунда Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивида сақланмоқда – Т.М.).

* * *

Эргаш шоир ва унинг ота-боболари мансуб бўлган турк-ман-ўзбек уруғларидан бири бўлиб, тил ва этнографик хусусиятлари жиҳатидан туркман халқидан жуда катта фарқ қилади; шева хусусиятлари билан ўзбек тилининг қипчоқ диалектига киради. Қозоёқли ўзбекларнинг туркман уруғининг бир аймоғи бўлиб, Қоракиса унинг шахобчаларидан биридир.

(1971 йил ёзида Самарқанд ва Бухоро вилоятларида фольклор экспедициясида бўлганимизда (экспедиция таркиби Т.Мирзаев – бошлиқ, З.Хусаинова, О.Боқиев, А.Мусоқулов, Р.Отаев, шофёр В.Рошинлардан иборат), 6 июль куни Қоракиса қишлоғида яшовчи атоқли қиссахон-бахши Раҳматулла Юсуф ўғлидан (1917-1987) ўзбекларнинг туркман уруғи (Эргаш Жуманбулбул ўғли сўзлари билан айтганда, туркман жамоаси) таркибига кирувчи уруғ-аймоқлар ва қавмлар номларини (этнонимларини) ёзиб олган эдим. Эргаш шоир мансуб уруғ ва унинг шахобчаларини тўлароқ тасаввур қилиш учун шу ёзувларни бу ерда келтиришни лозим кўрдим.

Раҳматулла Юсуф ўғлининг айтишича, Нурота, Кўшрабат, Жўш атрофларида яшовчи ўзбек-туркманлар қозоёқли,

ойтамғали, бұтажылы, қонжығали каби катта, жодир туркман, қора туркман, ёмон туркман сингари кичик уруғларға бұлинади. Ўз навбатида, қозоёқли тўпор қозоёқли, сарт қозоёқлидан, ойтамғали эса, тўпор ойтамғали, сарт ойтамғалидан иборат бўлган. Тўпор қозоёқлини ҳосилбот, бароқ, қўйчибой, илонтамғали, олмасуvon, кийизгун; сарт қозоёқлини қизилжудуруқ, манғишлов; тўпор ойтамғалини давлат, тобонли; сарт ойтамғалини тевтак, оқчўра, тўғодоқ каби аймоқлар ташкил этади. Қизилжудуруқ қоракиса, қўштамғали, чинмоз (чиноқ), халқамон, тўра каби шахобчалардан иборат бўлса, манғишлов онна, баротқадоқ, тоз, қизил, қунуш, чиликли сингари қавмлардан таркиб топган. Раҳматулла Юсуф ўғлининг алоҳида таъкидлашича, қоракиса яна иккига бўлинади: а) асл қоракиса. ҳозирги Қоракиса қишлоғидан яшаб келаётган бу қавмни бўзахўрлар ҳам дейдилар; б) Қўрғон қишлоғидан тарқаган қоракиса, ёки қизилжудуруқ қоракиса. қизилжудуриқ қоракиса, ҳақназар (ёмон қоракиса), оққўтон (Байка қишлоғи), булқин каби аймоқлардан иборат бўлган Эргаш шоир туғилиб ўсган ва умргузаронлик қилган Қўрғон қишлоғи қоракиса (қоракисса) уруғининг тарқалиш марказларидан бири эди.

Раҳматулла Юсуф ўғлининг айтишича, у Эргаш шоир билан бир уруғдош бўлиш билан бирга устози билан қариндош, яъни бир авлоддандир. Унинг маълумотига кўра, Эргаш шоирнинг бешинчи отаси Ёдгорнинг отаси Уста Қўлайнинг уч ўғли бўлган: Товошар, Жумақул, Ёдгор. Эргаш шоирнинг ота-боболари Уста Қўлай ва Ёдгордан (Уста Қўлай~Ёдгор~Уста Лафас~Мула Тош~ Мулла Холмурод~Жуманбулбул~Эргаш) тарқалган бўлса, Раҳматулла шоирнинг ота-боболари Уста Қўлай ва Жумақулдан (Уста Қўлай~Жумақул~Худойназар қассоб~Қалқонбой~Мирзабой~Авазбой~Ўташ халфа~Юсуф~Раҳматулла) тарқалгандир.

Ўша экспедицияда 7 июль куни қоракисалик Мулла Боймат билан суҳбатда бўлгандик. Унинг айтишича, Қизилжудуруқ беш уруғ бўлиб, Қизил деган бир одамнинг авлодлари экан. Қизилнинг Ўрта уста деган ўғлининг Ўр уста, Ер уста, Сари уста, Қўйчисари деган тўрт ўғли бўлган. Ўр устандан халқамон; Ер устандан чинмоз, тўра; Сари устандан қоракиса; Қўйчисаридан қўштамғали авлодлари тарқалган экан. Биз Эргаш шоир ҳақида

бирор-бир маълумот олиш учун Мулла Бойматникига кирган эдик. Чунки маҳаллий аҳолининг айтишича, Мулла Бойматнинг энаси қўрғонлик қизилжудуруқ уруғидан бўлиб, Эргаш ота уни жиян ҳисоблагани сабабли ўтган-қайтганда уникига кўп марта меҳмон бўлган экан – Т.М.)

* * *

Эргаш шоир катта амакисининг асл оти Жошиузоқ бўлса ҳам, талаффуз жараёнида ошлада ва халқ орасида Жоссоқ бўлиб кетган. Халқ орасида Жоссоқ бахши, Жоссоқ шоир номи билан машҳур бўлиб, атоқли ўзбек достончиларидан Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пулкан шоир унинг ўн тўртинчи шогирдидир.

* * *

Кўштамғали ўзбекларнинг туркман уруғининг бир аймоғи бўлиб, Эргаш шоирнинг қайнатаси Мулла Утамурод яшаган қишлоқ ҳам шу ном билан аталади. Бу қишлоқ Нурота район Жўш қишлоқ советининг жануби-ғарбидаги Қўрғон қишлоғининг ғарбидадир.

Мулла Утамурод ёшлигида Жўшда эски усул таълими мактабида таълим олгандан кейин Жўш қишлоғидаги хўжалар тоифасидан бўлган Абдуққажом ибн Абдуазизхон номли эшоннинг Фарғона водийсидаги танишлари воясатаси билан Кўқон мадрасаларидан бирида мукаммал таҳсил олган (Абдуқажом Абдулкарим Намангоний деган эшоннинг муридларидан бўлиб. вақти-вақти билан Фарғона водийсига, айниқса, Наманганга қатнаб турган). Кейин Мулла Утамурод Жўшдаги хонақоҳда бошлиқ ҳамда масжидда бош имом ва хатиб бўлган. Эргаш шоир қайнатаси Утамуроднинг билимдонлик, маърифатпарварлик, қишлоқ болаларининг саводли бўлишида ташаббускорлик хусусиятларини таърифлар, одоб ва ахлоқини мақтар эди.

* * *

Тол пояларини йўниб, гумбазсимон қилиб тикланган ва усти махсус тайёрланган кийизлар билан ўралган кўчманчилар уйи. Ўтов ва қора уй деб аталган бу кийиз уйларнинг катта-кичиклиги унинг керага деб аталган четансимон қуйи қисмининг сони билан ўлчанади. Ўтов ва қора уйнинг керагаси одатда тўртта бўлиб, уларнинг ҳар бирига қанот дейилади. Олти қанотли уй олти

керагали уй бўлиб, одатдаги ўтовдан икки керага катта (кенг) бўлади. Бадавлат одамларда олти, баъзан саккиз қанотли уйлар бўлган. Меҳнаткаш халқ вакилларида айримларигина фарзанд тўйида, қарз ҳисобига бўлса ҳам, келин-куёв учун олти қанотли уй қурганлар. Жуманбулбул қариган чоғида кўрган биринчи ўғли Эргаш учун ҳавас қилиб, унинг никоҳ тўйида шундай ўтов тиктиради ва катта тўй қилади. Меҳнаткаш халқ Жуманбулбулни жуда севгани ва ўта ҳурмат қилганидан шоирнинг тўйида моддий жиҳатдан катта ёрдам берган.

Ҳозирги адабий тилшумида қора уй билан ўтов дифференциация қилинмасдан, ҳар иккаласи ҳам ўтов ёки қора уй деб юритила берилади. Утмишда кўчманчи ва ярим ўтроқ бўлган ўзбек уруғлари ўртасида қора уй билан ўтов бир-биридан фарқ қилган икки терминдир.

Кийиз уй оқ кийиз билан қопланган, ҳашаматли, ичида ўт ёқилмаган ёки дут-тутун билан кирланмаган ҳолда ўтов дейилган. Эскиргандан кейин ёки қора кийиз қопланган оддий уй бўлса, қора уй деб аталади. Янги тикилган ва қора кийиз қопланган уйга ўтов дейилмаган. Аксинча, ўтов ичига ўт ёқила бошлагандан кейин, гарчи у оқ кийиз билан қопланган бўлса ҳам, қора уй деб юритилган. Ўзбекларнинг кўчманчи ва ярим ўтроқ ҳаёт кечирган уруғлари тўрт девор билан ўралиб, усти ёпилган уйга том дейдилар. ўтроқларда эса, том уйнинг фақат устки қисмидир. Том қадим ўзбек тилида девор маъносида ишлатилган.

Ўтов икки элементдан ясалган: ўт - олов, -ов(-эв, -ав) - уй. Ўтов қадимда ўт уйи (ўт эви) маъносида бўлиб, муқаддас ўт (олов) сақланадиган маъбуд вазифасини ҳам ўтаган. Қора – ёвузлик. Оқ – эзгулик саналгани учун ҳам ўтовнинг кийиз тутуми мутлақо оқ юндан бўлган. Ўтга маъбуд сифатида эътиқод сусайгандан кейин ҳам ўтовни муқаддас санаш сақланган. Ўтовнинг кўпчилик уйлардан холи ва баланд жойда тикилиши (ўрнатилиши) ҳам шу қадим эътиқод билан боғлиқ бўлган. Кейинги вақтларда ўтов ичида анча вақтгача ўт ёқмаслик сабабларини уни тутун қора қилмаслигига бўлган ҳаракат билан изоҳлаш мумкин. Бирор шахсга атаб махсус тикилган ўтовга баъзан ўрда, оқ ўрда дейилган.

* * *

Билим ва маърифатни улуғлаган Жуманбулбул ўгли Эргашни ўқитишга бор куч-қувватини сарф қилган ва олим бўлиб, халқ орасида илм-маърифат нурларини тарқатишга хизмат қилишини истаган. Достончиларнинг кўпчилиги Жуманбулбулнинг ўзи каби саводсиз, оз бир қисми эса, унинг отаси Холмурод каби чаласавод эдилар. Замонасида ўрганиш мумкин бўлган билимларни эгаллаш билан бирга достончиликни ҳам ўзлаштириш мутлақо мумкин эмас эди. Бунинг устига, халқнинг умид ва орзуларини, демократик фикрларни ташиб, куйлаб юрган бахшиларнинг ҳаёти ҳар вақт таҳлика остида бўлган. Жуманбулбул бу аҳволларни яхши билганидан ва илмни ўта қадрлаганидан ҳамда жуда истеъдодли Эргаш достончиликка берилиб кетса, бахшилар қатори қишлоқма-қишлоқ тентираб, ўқишни давом эттира олмаслигига кўзи етиб, фақат илм олишга ташвиқ қилган.

* * *

Йигитлик чоғида уйланган Жуманбулбул 30 йил давомида бирор фарзанд кўрмаганидан бўлса керак, Анорхол исмли хушрўй бир жувонга уйланади. Анорхолнинг ихтиёри қўлида бўлган шахслар, қози, мутасаддий ва бошқа харажатлар учун ўн икки минг танга (Бухоро тангаси) сарф бўлади. Қоракисалик Ёрибой номли чорвадор бойнинг ташаббуси билан аҳolidан икки минг танга ёрдам пули йиғилади. Ёрибой қарзи ҳасана (процентсиз қарз) тариқасида ўз ёнидан ўн минг танга беради. Тўйдан кейин Жуманбулбулни қарздан қутқариш тилагида Қўрғон достончилик мактабининг атоқли бахшиларидан бир нечаси Жоссоқ бахши бошлиқ эл оралаб достон куйлашга чиқиб кетадилар, узоқ масофаларни босиб, Булунғур ва Янгиқўрғон (ҳозирги Фаллаорол)га қадар борадилар. Уларни халқ ҳар ерда катта ҳурмат-иззат билан кутиб олади, куйлаган достонлари учун яхши ионалар берадилар. Ана шу йўсинда жамғарилган пул билан ҳамкасб ва бир-бирига меҳрибон бахшилар Жуманбулбулнинг қарзини тўлаб, уни хижолатдан қутқарган эканлар.

Кейинчалик Жуманбулбул Эргашни хатна тўй қилганда, уйлантирганда, яна анчагина қарздор бўлиб қолган. Қарзларидан батамом қутулмай вафот этгандан кейин ҳақ даъво қилувчиларнинг кўнайиб кетганини шу сабаблар билан изоҳлаш мумкин.

Ўз уруғларидаги урф-одатга кўра, Эргаш бир муддат қизнигида (қайнатасиникида) бўлиб, отаси касал бўлиб қолиши билан хотинини ўз уйига олиб кела олмаган эди. Жуманбулбул ўлгандан кейин, оила бошлиғи бўлиб қолган бўлса ҳам, анча вақтгача хотинини ўз уйига кўчириб келишга қудрати келмади, чунки бунинг учун яна бир тўй лозим эдики, Эргаш бунга мутлақо қодир эмас эди.

* * *

Ўтмишда эски мактаблар ё домланинг уйида, кўпинча шаҳар, қишлоқ, маҳалла масжиди ҳузурдаги бирор хонада бўлар эди... Эски мактабда ўқувчиға ҳарфлар тартиб билан ёзиб берилар, шаклга қараб ҳарф номи ёд олдирилар эди.

Эски мактабларда домланинг билим ва савиясига қараб, шеърини асарлардан тузилган кичик-кичик тўпламлар ҳам ўқитилган. Диний маълумотлардан иборат "Чоркитоб" билан бир қаторда машҳур Ҳофиз Шерозий, Алишер Навоий, Фузулий, Бедил шеърларидан танланма ўқув китоблари бўлар эди.

Дарс китоби ... ислом қонуншунослигига оид "Ҳидоя", "Виқоя" номли қадим Ўзбекистон олимлари томонидан тузилган ва уларга эргашган жуда кўп уламолар томонидан шарҳ этилган ҳамда Шарҳ мадрасаларининг барчасида ўқитилиб келинган асарлардир. Эргаш шоир элаган дарс китоби ўша асарларнинг қисқартирилгани — "Мухтасар ул-виқоя"дир. Эргаш ўн ёшида қишлоқда юридик масалаларга оид дарс китобини ўқишга киришгани анча шубҳалидир... Лекин бу катта истевдод эгасининг Бухоро мадрасасида шу асарларни ўқиб чиққанига шубҳа йўқ.

* * *

Чорвачилик билан машғул бўлган ўзбекларда ота ўз ўғлиниги рўзгорини бошқа қилиб берса, чорва молдан (эчки, қўй, сизир ва бошқалар) туёқ бериб, шуларни кўпайтиришни топширар эди. Бу бош молга энчи дейилади. Ўғил бола туғилганиданок, унга энчи мол аташ одатлари мавжуд.

* * *

Амин хонликда қўйи маъмурий вазифа бўлиб, бир ва ё бир неча қишлоққа бошлиқ бўлган ва айни замонда давлат солиқларини ундириш билан ҳам шуғулланган мансабдор.

* * *

Эргаш шоир билимдон, прогрессив халқ шоири бўлса ҳам, у халқ тушунчаси ва тафаккурида мустаҳкам ўрнашиб қолган асрий эътиқод ва тасаввурлардан батамом ажралиб чиқа олмади. Шунинг учун ҳам Абдухалилнинг бирдан қаттиқ оғриб қолишининг сабабини ёмон, ғайир одамнинг кўзи текканидан, деб ўйлайди... Ўтмиш эътиқодига кўра, халқ ўртасида кўзикиб, касаланган инсон ёки ҳайвонга кўзи теккан, деб гумон қилинган одамнинг кийимидан кичик бир парчани унинг ўзига билдирмай олиб тутатилса, касал соғайиб кетади, деган ишонч бор эди. Ана шу кийим парчаси ис деб аталган.

* * *

От жуда сезгир ҳайвонлардан бири. Яхши от ўз тарбиячиси вафот этганда, мотамни сезиб, кўзидан ёш тўккани ҳақида халқ ўртасида кўп нақллар бор. Бизнинг замонамизда ҳам шундай ҳодисалар бўлгани ҳақида бир неча ҳикоялар эшитганман. Жумладан, Фарғона областида риштонлик бир колхозчининг яхши бир оти бўлган. У отини жуда яхши кўрган ва севиб тарбиялаган. Иттифоқо вафот этганда, унинг отини безаб, майитни қабристонга элтишда бирга олиб борганлар. Шунда от ҳам эгасининг мотамига кўшилиб кўзидан ёш тўккан, йиғлаган. Мен бу ҳодисани Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси Мирзаабдулла Насриддинов Бокий домла ва Риштонда кўп бўлган олимларимиздан, филология фанлари кандидати, доцент А.Иброҳимовдан эшитганман. Шахсан отнинг яхши хислатлари ва туйғуларини анчагина билсам ҳам, эгасининг вафотида йиғлаганини ўз кўзим билан кўрмаганман. Бу хусусиятнинг қанчалик тўғрилигини биологларимиз ҳал қилиб берарлар.

* * *

Эргаш шоир ҳаётида мусибат устига мусибат тушиб, ғам устига ғам уланиб, ота-онадан, жигарларидан, суйган ёридан бирин-кетин жудо бўлгач, катта бир хонадонда ёш қизи Зарбуви билан қолади. Жуда оғир шароитларда қизини ўстириб вояга етказгандан кейин, Қўштамғали қишлоқлик Турдим деган бир деҳқонга турмушга узатди. (Турдим Жуманбулбулнинг кейинги хотини Анорхолнинг синглисининг ўғли. Зарбуви 1929 йилда 38 ёшида вафот

этган. Унинг фарзандлари: Абдуғани 1914 йилда туғилган, уруш қатнашчиси, техникумни тамомлаган, Эргаш Жуманбулбул ўғли номидаги совхозда бухгалтер бўлиб ишлайди; Алия 6-синфни тамомлаган, уй бекаси; Ҳанифа келинчақлигида вафот этган). Эргаш шоир қизини турмушга узатгандан кейин ҳув деганича атроф қишлоқларда дарбадар юрди. Оқтовнинг доривор ўсимликларини тўғлаб, Самарқанд табибларига олиб бориб бериб, шу туфайли ҳам бир даража тирикчилик қилди. Қисман халқ табobati билан ҳам шуғулланди... 1918-1922 йиллар мобайнида Самарқанд облас-тининг шаҳар ва қишлоқларида бўлди. Ургутдан Панжикентга ўтиб, унинг атрофларини кўргандан кейин Булунгур ва Янгиқўрғон (Ғаллаорол) районларининг жуда кўп қишлоқларини кездди. Бу вақтлар баъзан қиссахонлик, баъзан шеърхонлик қилар, жойи келганда дoston ҳам айтиб кўяр эди. Дуч келганда, ўша вақтда қишлоқда медицина ходимлари бўлмагани туфайли, билганича табиблик ҳам қилар эди. Шунинг учун ҳам бу атрофда Эргаш шоир дostonчи, қиссахон, табиб, дарвеш деб танилган эди... Булун-ғурнинг шимолий қисмидаги Ғазға ва унинг теварагига бир вақт-лар Оқтов багирларидан келиб ўрнашиб қолган ҳамуруғларидан Жўш ва унинг атрофидаги воқеа-ҳодисалар ҳақида маълумот олгандан кейин ўз қишлоғига қайтиб келди... Жўшда ўрнашган революцион комитет бошлиғи Содиқ аканинг маслаҳати билан 1924 йилда Қоракисада қишлоқ болалари учун бир хонали мактаб очди. Совет мактаби таълимидан беҳабар Эргаш эски усулда қишлоқ болаларини ўқитишга киришди. Қизиғи шундаки, у мак-табга келган ёш болаларни улардан анча илгари савод олганларга топшириб қўйиб, ўзи ёнидаги хонада каттароқ ёшдагиларга ҳикоялар, эртақлар, дostonлар айтиш билан 1925 йилнинг иккинчи ярмига қадар машғул бўлди. 1925 йилнинг охирларида Эргаш шоир, Ўзбекистон Халқ маориф комиссариати уни келтириш учун Иса Эрназар ўғлини Жўшга командировка қилгандан кейин, Самарқандга келди. Илмий марказда олимлар билан танишиб, чақирилиш сабабларини билиб олгандан кейин яна қишлоққа қайтиб, ҳамқишлоқларини хотиржам қилиб, 1926 йилда "илмга хизмат қилиш учун" Самарқандга келди. Ана шундан кейин унинг ижоди ва у билган халқ дostonлари ёзиб олина бошланди.

В.М.Жирмунскийнинг Ҳоди Зарифга ёзган хатларидан

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивида академик В.М.Жирмунскийнинг атоқли ўзбек олими Ҳоди Зарифга йўллаган ўнга яқин хатлари сақланади. Бу хатларнинг моҳияти ва мазмуни хилма хил бўлишига қарамай, уларнинг аксарияти ҳар икки олимнинг Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳамкорликда яратган ҳамда 1947 йилда Москвада босилиб чиққан "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" монографиясини нашрга тайёрлаш ва нашр этиш жараёнлари ҳамда унинг кейинги тақдири билан боғлиқдир. Масалан, В.М.Жирмунский 1946 йил 16 январдаги хатида "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" монографияси Бадиий адабиёт давлат нашриёти ("Гослитиздат") нашр режасига киритилгани, унинг таҳририни М.И.Богданова асосан тугаллагани ҳақида хабар берса,⁶⁴ 1946 йил 6 февралдаги хатида нашриётнинг муаллифлар билан тузган шартномаси нусхаси юборилгани, уни имзолаб, қайтариш зарурлиги илтимос қилинган.⁶⁵ Яна олим шу хатда Информбюро орқали хорижий ахборот воситалари учун монографиянинг нашр этилаётгани тўғрисида интервью бергани, бу интервью алоҳида мақола сифатида нуфузли журналларда нашр қилинганини баён этган.

"Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" монографиясининг босмага берилиши билан унинг нашрга рухсат этилиши орасида бир йилдан кўпроқ вақт ўтган. Бу - унинг нашр жараёни анча қийин кечганидан далолат беради. Бу жиҳатдан В.М.Жирмунскийнинг Ҳоди Зарифга 1947 йил 15 январда йўллаган хати характерлидир. Унда Ҳоди Зарифга унинг мактуби учун миннатдорлик билдиргач: "Бизнинг ҳамкорлигимиз менинг учун янги изланишлар ва тадқиқотларнинг бошланиши бўлди ҳамда мен бу соҳада янада чуқурлашиб ва илгарилаб бормоқдаман", дея "Манас" эпоси, қозоқ халқ ботирлар жири ва "Китоби дадам Қўрқут"ни ўрганишга киришганини баён этган. Сўнг Москвага бориб, китоб корректурасини ўқигани ҳамда корректурадан "Эдега" эпоси тўғрисидаги бобни олиб ташлашга мажбур бўлганини айтиб,

Ҳоди Зарифдан ҳам ўз тузатишларини тезроқ нашриётга юборишни илтимос қилган.⁶⁶

Икки олимнинг ҳамкорлигида яратилган монографиядаги нашр маълумотларига доир ёзувларга қараганда, 1947 йилнинг 14 августида китобни чоп этишга рухсат берилган ва у босилиб чиқиши биланоқ жиддий равишда ноҳақ танқидга учраган. Айрим мутахассислар китоб муаллифларини, бир томондан, пантуркизмда, иккинчи томондан, панэронизм ва панисломизмда асоссиз равишда айблай бошлаганлар. Бундай танқидларнинг чўққиси профессор Л.Климовичнинг 1949 йилнинг январида "Правда" газетасида эълон қилинган "Против космополитизма в литературоведении" мақоласи бўлди. Шу муносабат билан В.М.Жирмунский Ҳоди Зарифга 1949 йил 28 январда навбатдаги мактубини йўллайди. Бу мактуб олимнинг ўта ҳалоллиги ва мардлигига яққол мисолдир. Хатда Марказий кўмига ва "Правда" газетаси таҳририятига ариза бериб, методологик характердаги барча айбловларни ўз зиммасига олганини айтиб: "Қиёсий методга берилиб кетишда сиз эмас, мен айбдорман", деб ёзади.⁶⁷ Ҳақиқатдан узоқ бундай вайсалларнинг чин илмга мутлақо алоқаси йўқлигини алоҳида таъкидлаб, охир-оқибатда муаллифлар ҳақ бўлиб чиқишига ишонч билдиради.

Китобнинг кейинги тақдири билан боғлиқ қуйида эълон қилинаётган В.М.Жирмунскийнинг 1956 йил 11 мартда Ҳоди Зарифга, Жаҳон адабиёти институти директори ўринбосари, фольклоршунос олима А.А.Петросяннинг 1956 йил 3 мартда В.М.Жирмунскийга йўллаган мактублари фан тарихи учун ниҳоятда катта аҳамиятга эга.⁶⁸

"Ленинград, 02.03.1956 г.

Дорогой Хади Тиллаевич!

Пересылаю Вам, как своему соавтору и старому другу, письмо Арфо Аветисовны Петросян, заместителя директора института Мировой литературы, которое Вас, наверно, обрадует. Вы, вероятно, знаете Арфо Аветисовну, она ведет в институте в основном национальными литературами, а когда то ведала этими делами ЦК ВКП(б). Предшествующая история этого дела такова. В связи с запросом Берлинской академии,

тов. Петросян предложила мне переговорить ЦК, лично ли мне дать согласие на отзыв, который хотели напечатать в ГДР о нашей книге. Она сразу же сказала мне, что очень ценит и всегда высоко ценила эту книгу и доложит дело в положительном смысле. В.В.Виноградов также одобрил ее предложение, и я написал тов. Петросян, по ее просьбы, подробное изложение всего дела, моей точки зрения на него и моей просьбы, с приложением отзывов о книге покойных И.Ю.Крачковского и А.Ю.Якубовского. Результатом этого письма явился полученный мною ответ, который я Вам пересылаю. О возможности переиздания мы с Вами ещё поговорим при встрече: я лично не хотел бы с этим торопиться. Что касается возможности рецензии, то она решается этим письмом в положительном смысле, и такая рецензия, солидная и серьезная, будет, конечно, очень полезна для дальнейшего. Предложение участвовать на конференции по сравнительному изучению эпосов и выступить докладчиком я решил принять.

Сообщите мне, пожалуйста, что слышно у Вас насчет "Алпамыша" и состоится ли конференция в Ташкенте, о которой мы говорили? Мне очень важно узнать поскорее, когда вы хотите ее созвать, потому что лично я, вероятно, уеду в ГДР. Буду очень рад получить от Вас весточку. Сердечный привет Вам и Вашей семье. Жена меня просит Вам кланяться.

Дружески Ваш *Жирмунский*.

Ленинград, 2, Загородный просп. 10, кв. 10-А.

P.S. Мне всегда было очень больно, что сотрудничество со мною в "Узбекском эпосе" причинило Вам столько неприятностей, но я всегда был твердо уверен, что мы сделали хорошее дело, которое получит признание рано или поздно, при жизни или после смерти. Поэтому письмо тов. Петросян было для меня большой радостью".⁶⁹

"Многоуважаемый Виктор Максимович!

Прошу извинить меня за опоздание с ответом на Ваше письмо от 21.02., которое к сожалению не застало меня в Москве. Вы справедливо поднимаете вопрос о возвращении к активной жизни книги "Узбекский героический эпос". Мы об этом думаем.

В свое время я встретила появление этой книги с чувством читательской благодарности к ее авторам и сожалела лишь о том, что в других республиках не скоро появится подобная книга, потому что мы еще не очень богаты жирмунскими и не всем может так посчастливиться, как это посчастливилось узбекам. Я с такой же благодарностью относилось всегда и отношусь к работе Николая Кирьяковича Писканова в области изучения проблем национальной литературы, хотя она не приобрела таких научных масштабов, какую имеет Ваша работа в области изучения эпоса народов СССР. Я рассматриваю такую работу как продолжение светлых традиций русской демократической интеллигенции, которая всегда отличалась уважением и любовью к духовной жизни малых народов России.

Сейчас, когда мы мечтаем об осуществлении в ближайшие годы серийного издания эпоса народов СССР, я рада, что это великое дело застало Вас в добром здравии и расцвете творческих сил, ибо уверена, что Ваша помощь в этом деле незаменима.

Мы надеемся, что вопросы изучения эпоса народов СССР займут прочное место в Ваших творческих планах на ближайшие годы. Мы сознаём, что здесь нам предстоит преодолеть много трудностей. Много напутано и искажено грубой, вульгаризаторской критикой. Некоторые истины придется восстановить, некоторые – уточнить, иные развить. Но это можно достигнуть в условиях доброжелательного, уважительного отношения к друг другу и к своим оппонента (разумеется, эти слова я адресую не Вам, а Вашим теоретическим противникам).

Словом, я верю, что в ближайшее время нам удастся создать благоприятную научную атмосферу для решения сложных проблем нашей филологии.

Мы намерены в ближайшее время организовать в ИМЛИ теоретическое совещание для обсуждения проблем сравнительного изучения эпоса. Наши товарищи выдвигают в качестве основного докладчика на этом совещании Вашу кандидатуру. Мы надеемся, что вы пойдете нам навстречу и согласитесь готовить такой доклад с постановкой всех спорных вопросов. В настоящее время я нахожусь в санатории, после возвращения (через 20 дней) думаю вплотную заняться этим вопросом.

Примите мой искренний привет и лучшие пожелания.

А.Петросян
03.03.1956. Москва".

Ҳар иккала хатда "Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси" монографиясини қайта нашр этиш масаласи⁷⁰ кўтарилган. Хатлардан бу масалада ижобий муносабат мавжудлиги маълум бўлади. Аммо нима сабабдандир китобнинг иккинчи нашри амалга оширилмай қолган.

Академик В.М.Жирмунскийнинг ўзбек фольклоршунослигининг асосчиси Ҳоди Зарифов билан ҳамкорлиги халқ оғзаки ижоди ҳақидаги Ўзбекистон фанининг ёрқин саҳифасидир. 1941 йилдан бошланган бу ижодий ҳамкорлик ҳар икки олим умрларининг охиригача (1971-1972) давом этди. 50 ёшида Ўзбек халқ дostonларини, кенг маънода туркий халқлар тили ва эпосини ўрганишга киришган В.М.Жирмунский 1941 йилнинг ноябридан 1944 йилнинг октябригача Тошкентда яшади.⁷¹ Тошкент ва Самарқандда ўтказилган анжуманларнинг дастурларига қараганда, у 1956, 1957, 1959, 1962, 1966 йилларда Тошкент ва Самарқандга келиб кетган. Бунга Ҳоди Зарифнинг Москва ва Ленинграддаги у билан учрашувларини ҳам қўшсак, бундай ижодий ҳамкорлик нақадар самарали бўлгани ўз-ўзидан аён дир. В.М.Жирмунскийнинг Ҳоди Зарифга йўллаган мактублари ана шундай самарали ҳамкорликнинг бир қиррасидир, холос.

Олимларнинг Ҳоди Зариф илмий фаолиятига берган баҳолари

Ҳоди Зариф 1965 йилда эълон қилинган асарлари бўйича маъруза тарзида диссертация ёқлаганда, собиқ иттифоқнинг турли-туман илмий муассасалари, олий ўқув юртларида ишловчи таниқли олимлардан юздан ортиқ тақризлар келган эди. Қуйида ўша тақризларнинг айримларидан парчалар келтирамиз. Тақризлар рус тилида ёзилгани сабабли ўзича берилди. Шунингдек, ўша даврдаги мансаб, даража ва ташкилотлар номлари аслича қолдирилди.

В.М.Жирмунский (*чл.-корр. АН СССР, доктор филологических наук, проф., заслуженный деятель науки Уз ССР*):

Хади Тиллаевич Зарифов — крупнейший фольклорист Узбекистана, основоположник изучения узбекского фольклора. С его именем и трудами связана вся работа по собиранию и изучению узбекского народного творчества, в особенности узбекского народного героического эпоса, самое существование которого явилось большим открытием советской эпохи и прежде всего узбекских фольклористов, во главе с Х.Т.Зарифовым...

Х.Т.Зарифов известен не только как собиратель, но и как авторитетный исследователь узбекского фольклора и прежде всего народного эпоса. Самостоятельность ученого определяется уже тем обстоятельством, что большинство исследуемых им текстов записаны и опубликованы впервые.

Основной особенностью исследования эпоса, характерной для метода тов. Зарифова является широкое привлечение культурно-исторического, археологического, искусствоведческого материала, в свете которого он стремится восстановить древние исторические корни изучаемых им эпических мотивов и сюжетов...

В его лице мы имеем зрелого ученого, создателя науки об узбекском фольклоре, трудами которого, как собирателя и исследователя, заложено прочное основание науки об узбекском народном творчестве; мы имеем, я бы сказал, открывателя новых путей в области изучения национальной культуры родного ему узбекского народа...

А.К.Боровков (*чл.-корр. АН СССР и Уз ССР, профессор*):

Результаты исследования узбекского народного эпоса по существу явилось открытием, так как о существовании узбекского народного героического эпоса не было известно, напротив того, отрицалась самая возможность существования эпоса. Одним из первых собирателей и исследователей узбекского народного эпического творчества был Хади Тиллаевич Зарифов...

Х.Т.Зарифов получил широкое специальное образование в области фольклористики у Б.М. Ю.М.Соколовых и, без всякого

сомнения, принадлежит к ряду крупнейших фольклористов. Многочисленные издания фольклорных тестов и исследования Х.Т.Зарифова отличаются научностью, исключительным знанием материала...

С.П.Толстов (*почетный академик АН Уз ССР, чл.-корр. АН СССР*):

Хади Тиллаевич Зарифов известен не только среди тех ученых, которые занимаются изучением фольклора, этнографии и художественной литературы народов Средней Азии и тюркских народов, но и среди более широкого круга исследователей. Объясняется этой широкой и разносторонностью привлекаемого им в своих трудах материалов и источников.

Х.Т.Зарифов в течение более тридцати лет с неослабным энтузиазмом и любовью собирает фольклор узбекского народа. В этом, без преувеличения, - огромная заслуга Х.Т.Зарифова перед своим народом, перед наукой.

Он - один из первых ученых, положивших начало научному изучению узбекского народного поэтического творчества. Его по праву можно назвать одним из основоположников советской фольклористики в Узбекистане...

Гафур Гулям (*академик АН Уз ССР*):

Тов. Зарифов Х.Т. является одним из ведущих литературоведов Узбекистана, чьи труды по узбекскому фольклору и доре-волюционной узбекской литературе широко известны далеко за пределами республики.

Тов. Зарифова Х.Т. безовсякого преувеличения можно считать основоположником узбекской фольклористики.

Исследования Зарифова Х.Т. отличаются богатством фактического материала, логичностью выводов, глубиной анализа и строгой научной концепцией. Поэтому его труды пользуются большой популярностью не только среди узбекских литературоведов, но среди фольклористов братских республик, а также ученых некоторых зарубежных стран (Англия, Германия, Болгария и др.), в трудах которых встречаются многочисленные ссылки на труды Х.Т.Зарифова. Характерно, что помимо этого в Лейпциге были на немецком языке изданы извлечения из

труда В.М.Жирмунского и Х.Т.Зарифова "Узбекский народный героический эпос".

Необходимо отметить и огромный вклад Х.Т.Зарифова в развитие музейного дела в Узбекистане...

И.Додонов (*академик АН Уз ССР*):

Труды Х.Т.Зарифова, являясь крупным вкладом в советскую филологию, в тот её раздел, который имеет своим предметом узбекскую фольклористику, вместе с тем приобретают большое самостоятельное значение и для науки истории. Мне думается, что нельзя сколько-нибудь успешно разрабатывать историю культуры народов Средней Азии и Узбекистана без учета всего этого, что было сделано в течение почти четырех десятилетий Х.Т.Зарифовым в области узбекской фольклористики...

М.Ш.Ширалиев (*академик АН Аз ССР, заслуженный деятель науки Аз ССР, проф.*):

Хади Тиллаевич Зарифов является основоположником узбекской советской фольклористики, автором многочисленных научных трудов, освещающих целый ряд важнейших вопросов узбекского народного поэтического творчества. Своей плодотворной научной деятельностью Х.Т.Зарифов внес ценный вклад в узбекскую филологическую науку...

Г.Араслы (*чл.-корр. АН Аз ССР, доктор филологических наук, профессор*):

Дать правильное направление узбекской фольклористики Хади Тиллаевичу помогла его прекрасная научная подготовка не только по теоретическим вопросам фольклористики, но и хорошее знакомство с фольклором народов СССР и в особенности тюркоязычных народов. Подобная широта научного кругозора позволила ученому дать верный анализ тех дастанов, которые имеют распространение среди всех среднеазиатских, кавказских, закавказских и малоазиатских народов...

С.Кенисбаев (*академик АН Каз ССР, доктор филологических наук, проф.*), **Е.Исмаилов** (*чл.-корр. АН Каз ССР, доктор филологических наук, проф.*):

Хади Тиллаевич Зарифов является крупнейшим ученым-фольклористом, знатоком литературы народов Средней Азии, Казахстана и Азербайджана.

Тов. Зарифов Х.Т. является одним из зачинателей изучения узбекского фольклора на истинно научной основе. Он исследует фольклорные произведения в органической связи с историей, археологией, этнографией, диалектологией, историей языка.

Крупный ученый фольклорист, тюрколог, крупный востоковед, специалист литератур Средней Азии давно уже получил за свои научные труды всеобщее признание со стороны ученых Советского Союза, известен он и за пределами нашей страны...

Б.Ниязмухамедов (*академик АН Тадж. ССР, доктор филологических наук, проф.*):

Х.Т.Зарифов установил и научно обосновал направление, т.е. истоки узбекской фольклористики. Его капитальное исследование в области узбекского героического эпоса "Туругли" и "Алпамыш" является признанным вкладом в советскую фольклористическую науку...

В.В.Решетов (*академик АПН РСФСР, доктор филологических наук, заслуженный деятель науки УзССР, проф.*):

Особо должны быть отмечены и лингвистические интересы этого замечательного ученого. Нельзя не указать, что многие лингвисты не только Узбекистана, но и центральных городов СССР, в том числе и пишущий эти строки, постоянно пользовались и пользуются консультациями Хади Тиллаевича, особенно по кипчакскому диалекту, на котором записана значительная часть произведений узбекского героического эпоса...

С.Р.Раджабов (*чл.-корр. АПН РСФСР, доктор педагогических наук, проф.*):

Благодаря настойчивой целеустремленной деятельности Х.Т.Зарифова узбекская фольклористика оформилась как наука и как предмет, преподаваемый в школах и вузах Узбекистана. Инициатива создания программы по фольклору для школ, педагогических институтов и университетов принадлежит Х.Зарифову...

В.Ю.Захидов (чл.-корр. АН Уз ССР, доктор философских наук, проф.):

Если вспомнить прошедшие 40 лет, если вспомнить условия, в которых приходилось Хади Тиллаевичу работать, то его заслуги приобретают еще большее значение; ведь быть зачинателем и начинать воздвигать огромное здание науки на пустом месте, это - действительно подвиг и этот подвиг совершил Хади Тиллаевич, совместно со своими коллегами и поэтому можно с уверенностью сказать, что научный и научно-организационный вклад Хади Тиллаевича сыграл большую роль в развитии узбекской фольклористики...

Камил Яшен (чл.-корр. АН Уз ССР):

Тов. Х.Т.Зарифов собирал и ввел в обиход читателя огромное количество текстов узбекского народно-поэтического творчества. Собрал и обобщив интереснейший материал о деятельности крупных представителей узбекского народно-поэтического творчества, ученый дал многих своих работах анализ творчества, поставив на примерах этого творчества важные историко-литературные проблемы...

Я.Г.Гулямов (чл.-корр. АН Уз ССР, доктор исторических наук, проф.):

Х.Т.Зарифов своей преданностью к фольклору и истории узбекской литературы, своей широкой научной эрудицией, а также широким размахом своей научной деятельности давно уже пользуется заслуженным признанием широкого круга научной общественности в СССР...

В.К.Соколова (доктор филологических наук, зав. группой фольклора института этнографии АН СССР):

Х.Т.Зарифов давно известен как крупнейший исследователь фольклора узбекского народа и других народов Средней Азии...

В.М.Сидельников (доктор филологических наук, проф., зав. кафедрой русской и зарубежной лит-ры Университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы):

Исследования Х.Т.Зарифова по творчеству узбекских сказителей, по эпосу, по народным дастанам, по советскому

творчеству народов Узбекистана, по вопросам народного стихосложения всем известны. А его замечательное исследование по узбекскому эпосу, изданное отдельной книгой, не обходит ни один советский фольклорист. Эта книга стала настольной рабочей книгой для всех фольклористов: русских, узбекских, казахских, киргизских и т.д. Я не ошибся сказав: его книга, ибо в основном, как мне известно, она была написана Х.Т.Зарифовым. Это - его труд многолетней работы. В этой книге нашли свое отражение все многолетние изыскания автора. В основе этой книги чувствуется зарифовский характер, его приемы, его научная пытливость...

М.Я.Чиковани, К.А.Сихарулидзе, Э.Б.Вирсаладзе (доктора филологических наук, проф., Грузия):

В деле становления и развития узбекской фольклористики, как одной из важнейших отраслей народной, национальной культуры, большую роль сыграл Х.Т.Зарифов, труды которого широко известны советским фольклористам...

М.Х.Гайнуллин (доктор филологических наук, проф., Казань):

Хади Тиллаевич Зарифов предстает передо мной как фольклорист с широкой эрудицией, прекрасно знающий историю как дооктябрьского узбекского фольклора так и его современное состояние...

Н.А.Баскаков (доктор филологических наук, проф.):

Х.Т.Зарифов широко известен в науке как крупнейший исследователь фольклора и литературы Узбекистана. Являясь основоположником изучения словесного творчества узбеков, Х.Т.Зарифов начал свою научную деятельность с 20-х годов нашего века, когда не было не только каких-либо значительных исследований по узбекскому фольклору, но не было и самых публикаций текстов фольклора...

И.Т.Сагитов (доктор филологических наук, проф. Заслуженный деятель науки ККАССР):

Хади Тиллаевич Зарифов является крупнейшим ученым-фольклористом, знатком литературы народов Средней Азии.

Его имя широко известно далеко за пределами своей республики. Он - основоположник изучения узбекского фольклора.

Его заслуги перед наукой состоит в том, что он всю свою сознательную жизнь посвятил глубокому и всестороннему изучению народного творчества.

Х.Т.Зарифов, наряду с изучением узбекского фольклора, также занимался изучением каракалпакского фольклора...

ИЗОҲЛАР

1. Ҳоди Зарифнинг отаси Тиллахўжа 1919 йили вафот этган.
2. Ҳоди Зарифдан кейинги экспедицияларда ҳам бу кўшиқнинг мукамал варианты топилган эмас. Афтидан, кўшиқ унутилиб кетганга ўхшайди. 1973 йили мен сурхондарёлик Юсуф Ўтаган ўғлидан унинг чала бир вариантыни ёзиб олгандим. Профессор Охунжон Сафаров 1999 йили уни "Алла-ё, алла" тўпламида эълон қилди.
3. Ушбу стенографик ҳисоботнинг бир нусхаси ЎзР ФА Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивида сақланмоқда. Стенограммадаги Ю.Султонов доклади ва С.Қосимов нутқининг матнлари йўқотилган.
4. Ҳ о д и З а р и ф. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан // Ўзбек совет фольклори масалалари. - Тошкент: Фан, 1970. 220-бет.
5. Кўрсатилган асар. - Б. 227-228.
6. Бу альбом бугунги кунда Тил ва адабиёт институтининг Фольклор архивида сақланмоқда.
7. Кейинчалик В.М.Жирмунский ҳам бу ҳақда менга хат йўлаганди. Қаранг: М и р з а е в Т. Эпос и сказитель. - Тошкент: Фан, 2008. - С.288.
8. Ўзбек совет фольклори масалалари. Б. 241-242.
9. Ўзбек совет фольклори масалалари. Б. 262-263.
10. "Алпомиш" достонининг академик нашрини тайёрлашга киришганда, ўтган асрнинг 80-йиллари ўрталарида В.М.Жирмунский таржимасидан нусха олиб келгандик. Аммо тил ўрганиш учун қилинган таржима бўлгани сабабли ундан фойдаланиш имкони бўлмади.
11. Қаранг: Ж и р м у н с к и й В. М. Вопросы генезиса и истории эпического сказания об Алпамыше // Об эпосе "Алпамыш". - Ташкент, 1959. - С.26-60.
12. Ушбу конференция стенограммаси ЎзР ФА Тил ва адабиёт институти Фольклор архивида сақланмоқда.
13. Қаранг: Ж и р м у н с к и й В. М. Итоги и задачи изучения эпического творчества народов Средней Азии // Материалы первой всесоюзной научной конференция востоковедов в г. Ташкенте 4 - 11 июня 1957 г. - Ташкент, 1958.

14. Ж и р м у н с к и й В. М. Эпоснинг умумий назарий проблемалари асосида ўзбек халқ достончилигини ўрганиш тўғрисида // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1959. 4-сон. Б. 3 - 10.

15. Ж и р м у н с к и й В. М. Стихотворения Гёте и Байрона "Ты знаешь край?.." // Избранные труды. Сравнительное литературоведение. - Л.: Наука, 1979. - С.408 - 426.

16. Ҳабиб Турсунов (1913-1987) тарихчи олим, академик. партия тарихи бўйича мутахассис. Ўтган асрнинг 40-йиллари охири ва 50-йиллари бошларидаги қатағоннинг ғоявий ташкилотчиларидан бири.

17. М и р з а е в Т. Ҳоди Зариф. Адабий портрет. - Тошкент: Бадиий адабиёт, 1967. Б. 63-64.

18. Қаранг: Уч булбул гулшани. Ўзбек адабиёти бўстони. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1986. - Б. 331-646.

19. Ҳозирги Минор қабристони.

20. Ҳ о д и З а р и ф. Ўзбек фольклористикаси тарихидан // Ўзбек совет фольклори масалалари. Тошкент: Фан, 1970. - Б. 250 - 251.

21. Бу достонлар ҳақида қаранг: М и р з а е в Т. Эпос и сказитель. Ташкент: Фан, 2008. С.190-196.

22. Ўша ерда. 274-277-бетлар.

23. Музайяна опа Абдулла Алавийни "тоға" деб эмас, "ака", деб вояга етган. Айрим мақолаларида ҳам "акам" дея тилга олган.

24. С.Шодиева 1968 йилда номзодлик диссертациясини муваффақиятли равишда ҳимоя қилди.

25. Музайяна Алавиянинг ўзи ойлаб сарсон-саргардонликдан кейин Йўлдош Охунбобоевга мурожаат қилганини, унинг ёрдамида ишга тикланганини ҳикоя қилиб берган эди.

26. Шу суҳбат бўлган пайтда устознинг ушбу маълумотига унчалик ишонмаганман. Устоз бироз муболаға қилаётган бўлсалар керак, деб ўйлаганман. Шундайин дунёга машҳур олимнинг қамалиши мумкинлигини тасаввуримга сиғдира олмаганман. Олимларнинг тарихий ҳужжатлар асосида аниқлашларига кўра, бу ҳақиқат экан. Қаранг: П о к р о в с к а я Л. А. В.М.Жирмунский и актуальные проблемы тюркологии / / Известия АН. Серия литературы и языка. М., 2002. №3. С.64-69; Б л а г о в а Г. Ф. Переписка В.М.Жирмунского с С.Е.Маловым // Известия АН РАН. Серия литературы и языка.

М., 2002. №2. С.61-67; Б л а г о в а Г. Ф. О работе В.М.Жирмунского в журнале "Вопросы языкознания" и его роли в подготовке "Диалектологического атласа тюрских языков" // Вопросы языкознания. М., 2002. №1. С.58-64.

27. И с л о м К а р и м о в. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – провард мақсадимиз. 8-том. Тошкент: Ўзбекистон, 2000. 81-бет.

28. Домла бўлимнинг ўша йиллардаги аспирантлари С.Содиқов ва Ш.Шораҳмедовларни назарда тутган эди.

29. И с л о м К а р и м о в. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 33-бет.

30. Ҳ о д и З а р и ф. "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлигига кирадиган асарларни тайёрлаш принциплари // Исломо шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. Тошкент: Фан, 1978. 140 - 141-бетлар.

31. Ҳоди Зариф архивида китобнинг "Эдега" достони ҳақидаги бобининг корректураси сақланиб қолмаган. Кейинчалик олим уни ташлаб юборгани учун бир неча бор ачинган эди.

32. Бугунги аниқ фактлар асосидаги маълумотларга қараганда, В.М.Жирмунский 1933 ва 1935 йилларда бир эмас, уч марта, биринчи ва учинчи дафъа бир ойдан, иккинчи марта икки ой муддат билан қамалган экан. Қаранг: Берков П.Н., Левин Ю.Д. Краткий очерк деятельности В.М.Жирмунского//Академик В.М.Жирмунский. Библиографический очерк. Изд. 3-е, испр. и доп. СПб, 2001.

33. Қаранг: М у р о д о в М., М и р з а е в Т. Оғзаки ижод дурдоналарини қидириб // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1963, 1-сон. 71-73-бетлар.

34. Қаранг: М и р з а е в Т. "Алпомиш" достони вариантларини излаб // Ўзбек тили ва адабиёти. Тошкент, 1964, 2-сон. 78 - 79-бетлар; Яна ўша. Тожикистондаги ўзбек дostonчилари ижодини ўрганиш ҳақида. Ўша журнал, 1964. 5-сон. 64-66-бетлар.

35. Б р а г и н с к и й И. С., М и р б а д а л е в а А. С. Эпос // История литератур народов Средней Азии и Казахстана. М.: Изд-во МГУ, 1960. С. 114.

36. Қаранг: Б о р о в к о в А. К. Узбекская прозаическая версия поэмы об Алпамыше // Известия Ан УзССР. 1956, №11. С. 77-88.

37. В а л и т о в а А. А. Татарская версия эпоса "Алпамыш" // Тюрко-монгольское языкознание и фольклористика. М.: ИВЛ, 1960. С. 173-209. Ҳаётда қизиқ ҳодисалар бўлади. О.А.Валитова мақоласига доир танқидий мулоҳазаларни Мансур Афзаловнинг таклифига биноан диссертацияни ҳимояга тайёрлаш давомида ундан чиқариб ташлаган эдик. Аммо нашр этилган биринчи мақолада уларнинг қолгани табиийдир. 1966 йилнинг 1 январида раҳматли Мансур Афзалов Айрилишдаги ижарада турадиган ҳовлимга кириб келди. Кўлида О.А.Валитованинг хати. О.А.Валитова ўз хатида менинг диссертациямни ОАКда кўриш Тошкентдан борган "юмалоқ хатлар" сабабли вақтинча тўхтатиб қўйилганини, унга тақризга берилганини, уни астойдил ҳимоя қилиши учун қўшимча материаллар – менинг эълон қилинган мақолаларимнинг нусхалари зарурлигини ёзган экан. Яна Мансур ака таклифи билан диссертация мавзуси бўйича нашр этилган 7 мақоладан ҳар эҳтимолга қарши биттасини – О.А.Валитовани танқид қилганини олиб қолиб, қолган олтитасини ўша кун Москвага жўнатиб юбордик. Ўн беш кундан кейин номзодлик диссертацияси тасдиқлангани ҳақидаги хушхабарни эшитдик. Ҳар икки олимнинг бундай олижаноблигини бир умр унутмайман.

38. "Очерклар"дан фақат ҲодиЗариф томонидан бажарилган қисм нашр этилган. Қаранг: Ҳ о д и З а р и ф. Ўзбек совет фольклористикаси тарихидан // Ўзбек совет фольклори масалалари. Тошкент: Фан, 1970. 218-281-бетлар.

39. Қаранг: Ҳ о д и З а р и ф. "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлигига кирадиган асарларни тайёрлаш принциплари // Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. Тошкент: Фан, 1978. 128-142-бетлар.

40. Қаранг: Муродхон. Тошкент: "Тошкент" бадиий адабиёт нашриёти, 1965. 334-бет.

41. Ҳ о д и З а р и ф. "Ўзбек халқ ижоди" кўп томлигига кирадиган асарларни тайёрлаш принциплари // Ислом шоир ва унинг халқ поэзиясида тутган ўрни. Тошкент: Фан, 1978. 133-136-бетлар.

42. Ой ва кунлари аниқ кўрсатилган суҳбатлар менинг дафтарларимда қайд қилиб қолинган. Афсуски, улар батафсил ёзиб борилмаган. Шу сабабли уларни хотирада сақланганича баён этиб бермоқдамиз.

43. Қаранг: Ҳ о д и З а р и ф. "Кунтуғмиш" достони ҳақида // Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. Тошкент: Фан, 1971. 44-45-бетлар.

44. Ўша ерда. 45, 50-бетлар.

45. Бу ўринда Ҳоди Зариф 1835-1849 йилларда Элиас Леннрот томонидан йиғма варианты тузилган карело-фин эпоси "Калевала", йиғма матни 1857-1861 йилларда Фридрих Рейнгольд Крейцвальд томонидан яратилган эстон эпоси "Калевипозэ", 1888 йилда шоир Андрей Пумпур халқ ривоятлари асосида ижод қилган латиш эпоси "Лачплесис" каби намуналарни кўзда тутган бўлиши керак. Қаранг: Петросян А.А. "Лачплесис" - национальный эпос латышского народа // Лачплесис. Эпос народов СССР. М.: Главная редакция восточной литературы издательства Наука, 1975. С. 8-17.

46. Домла қуйидаги дostonларни назарда тутган: "Равшан" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, сўзбоши билан нашрга тайёрловчи ҲодиЗариф), "Малика айёр" (айтувчи Фозил Ўлдош ўғли, сўзбоши билан нашрга тайёрловчи ҲодиЗариф), "Ширин билан Шакар" (айтувчи Фозил Ўлдош ўғли, сўзбоши билан нашрга тайёрловчи М.Шайхзода), "Гўрўғлининг туғилиши" (айтувчи Пўлкан шоир, сўзбоши билан нашрга тафёрловчи Буюк Каримий), "Қундуз билан Юлдуз" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, сўзбоши билан нашрга таёрловчи Ю.Султонов), "Муродхон" (айтувчи Фозил Ўлдош ўғли, сўзбоши билан нашрга тайёрловчи Шокир Сулаймон), "Орзигул" (айтувчи Ислом шоир, сўзбоши билан нашрга тайёрловчи М.Афзалов), "Рустамхон" (айтувчи Фозил Ўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи Зафар Диёр), "Далли" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, сўз боши билан нашрга тайёрловчи Умаржон Исмоилов), "Хушкелди" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, нашрга тайёрловчи Шокир Сулаймон), "Зулфизар билан Аваз" (айтувчи Фозил Ўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи Буюк Каримий), "Йўлбарс терисини ёпинган полвон" (айтувчи Фозил Ўлдош ўғли, сўзбоши билан нашрга тайёрловчи М.Афзалов), "Балогардон" (айтувчи Фозил Ўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи Буюк Каримий). Домла янги дostonларни ("Ўртоқ Ленин", "Амир қочди", "Ҳасан кўл", "Очилдов" ва бошқалар), шунингдек, "Йўлбарс терисини ёпинган полвон"ни бу ҳисобга қўшмаган бўлиши керак.

47. Ўзбек халқ дostonлари, 1-2-томлар. Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1956-1957. Икки жилдликка қуйидаги дostonлар киритилган: "Ойсулув" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, нашрга тайёрловчи ҲодиЗариф), "Чамбил қамали" (айтувчи Пўлкан шоир, нашрга тайёрловчи ҲодиЗариф), "Чамбил мудофааси" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, нашрга тайёрловчи ҲодиЗариф), "Ширин билан Шакакр" (айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи М.Афзалов), "Рустамхон" (айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчилар З.Каримова, Х.Расулев), "Малика айёр" (айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф), "Равшан" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф), "Кунтуғмиш" (айтувчи Эргаш Жуманбулбул ўғли, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф), "Ёдгор" (айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф), "Муродхон" (айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчилар Х.Расулев, Ш.Афзалов), "Балогардон" (айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчилар Х.Расулев, Ш.Афзалов), "Интизор" (айтувчи Фозил Йўлдош ўғли, нашрга тайёрловчи М.Алавия), "Орзигул" (айтувчи Ислом шоир, нашрга тайёрловчи М.Афзалов).

48. Сухбат бўлган вақтдаги ҳисоб-китоб кўзда тутилмоқда. Ҳозир 500 дан ошали.

49. Қаранг: К а р р ы е в Б. А. Эпические сказания о Кёр-оглы у тюркоязычных народов. М.: Наука, 1968. С. 8-44.

50. Қаранг: Ҳ о д и З а р и ф. Ажойиб дoston // Фозил шоир. Тошкент: Фан, 1973. 46-бет.

51. К а р р ы е в Б. А. Туркменский героический эпос "Гёр-оглы" // Гёр-оглы. Туркменский героический эпос. М.: Наука, 1983. С. 27-28.

52. Мансур Афзалов ва Музайяна Алавия бир бахши репертуари асосида кўпжилдлик тайёрлаш гоясини хайрихоҳлик билан қўллаб-қувватладилар. Ҳатто ўзлари тайёрлаган "Хушелди" ва "Далли" дostonлари матнлари алоҳида-алоҳида китоблар тарзида нашр этилганини ҳисобга олиб, "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдлигига янгидан тайёрланажак матнни киритишга розилик бердилар. Аммо бунга Ҳоди Зариф кўнмади. Мансур ака ва Музайяна опа тайёрлаган матн кўпжилдликнинг бир жилди

сифатида нашр этилди. Қаранг: Эргаш Жуманбулбул ўғли. Икки жилдлик, иккинчи жилд: Далли. Хушкелди. Нашрга тайёрловчилар М.Алавия, М.Афзалов. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. Аслида Мансур ака ва Музайяна опа таклифини қабул қилиш керак экан. Кейинчалик ҳар икки нашрни қиёслаш шуни кўрсатдики, "Далли" дostonи шеърй қисмининг ўзидан икки минг мисрадан ортиқ, "Хушкелди" дostonидан беш юз сатрга яқин қисқартишлар қилинган экан. "Булбул тароналари"нинг ўзида ҳам айрим қисқартишлар мавжуд. Бу қисқартишлар уч нуқта билан белгилаб қўйилган.

53. ҲодиЗариф "Эргаш Жуманбулбул ўғли ва унинг оиласи хронологияси"да шундай ёзади: "1926 йил, ёз. Самарқанд область, Булунғур район, Қирқшоди қишлоғида Пўлкан шоир билан биргаликда дostonларни ёзиб қолдиришга киришилди. "Кундуз билан Юлдуз" дostonи ёзилди. Шу вақтдан бошлаб 1928 йилгача Қирқшоди маш- хур ўзбек халқ шоирлари – Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлканларнинг қароргоҳларидан бири, фольклор асарларини тўплашдаги фаолиятининг қишлоқдаги муҳим пунктларидан бири бўлди". Қаранг: Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. Тошкент: Фан, 1971. 42-бет.

54. Ҳ о д и З а р и ф. Улкан халқ санъаткори // Эргаш шоир ва унинг дostonчиликдаги ўрни. Тошкент: Фан, 1971. 30-бет.

55. Кейинги йилларда ўзбек фольклоршунослигида Ҳасанлар образининг ҳаётй-мифологик асослари тўғрисида айрим тадқиқот ва мақолалар юзага келмоқда. Қаранг: Т у р д и м о в Ш. "Гўрўғли" дostonларидаги Ҳасан кўлбар, Ҳасан чопсон ва Ҳасан якдаста образларининг тарихий илдизлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1995, 3-сон. 35-41-бетлар.; Қ о д и р о в М. Соқибулбул образининг талқини // Пўлкан шоир. Тошкент: Фан, 1976. 120-126-бетлар.

56. Қаранг: Образцы народной литературы тюркских племён, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собраны В.В.Радловым. Ч.1. Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черновых и лебединских татар, шорцев и саянцев. Спб., 1866.

57. Бу фундаментал асар кейинчалик рус тилида ҳам нашр этилди. Қаранг: Р а д л о в В. В. Из Сибири. Страницы из дневника. М.: Наука, 1989.

58. Ҳозирги кунда Фольклор бўлимида ишлаётган филология фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Давлат мукофотининг лауреати Шомирза Турдимов Эргаш шоирнинг қизи Зарбувининг невараси, Эргаш шоирнинг эвараси, Жуманбулбулнинг чеварасидир. Эргаш шоирнинг кўеви Турдим Анорхол синглизининг ўғли бўлган. Турдим ва Зарбувининг фарзандлари – Абдуғани (Шомирзанинг отаси), Алия ва Ҳанифалар Эргаш шоирнинг невараларидир.

59. Қаранг: Ж и р м у н с к и й В. М. Легенда о призвании певцы // Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И.А.Орбели. М.; Л., 1960.

60. Ҳоди ака атоқли шоир-қиссахон Раҳматулла Юсуф ўғлига "Раҳматулла махсум", дея мурожаат этарди.

61. 1972 йилда Эргаш Жуманбулбул ўғлининг 100 йиллиги муносабати билан Қўшрабат – Жўш йўли қайта таъмирланди. Жўш – Қўрғон йўли деярли янгиланиб, асфальтланди. Қишлоққа сув чиқарилиб, Эргаш шоир боғини яратиш учун ер ажратилди. 1973-1974 йилларда боғ барпо этилиб, шоирнинг уй-музейи учун бино қурилди. Эски мазордан шоирнинг жасади кўчирилиб, мақбара барпо этилди ва ҳайкал ўрнатилди. Уй-музей ишга тушди. Қишлоққа собиқ қўрғонликлар кўчиб кела бошладилар.

62. Ҳозирги кунда Кувондиқ бахшининг эвараси, Синдор бобонинг невараси, Эргаш шоир уй-музейининг директори Ойдиннинг ўғли, таниқли юрист Комил Синдоров халқ термалари йўлида ижод қилиб келмоқда. Унинг беш-олтита шеърий китоблари нашр этилган.

63. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Адабиёт давлат музейининг директори, профессор Саидбек Ҳасановнинг хабар беришича, ушбу дўмбира, шунингдек, шу экспедиция давомида 13 августда Янгиер тумани Қўшқанд қишлоғида яшовчи Исо Янгибой ўғлидан олганимиз – XIX асрнинг машҳур дostonчиси зоминлик Сотиболди бахшининг дўмбираси музей фондида ноёб экспонант сифатида авайлаб сақланмоқда.

64. ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. "Ҳоди Зариф фонди". (Инв №ҲЗ - 8/77).

65. Ўша фонд, 8/127).

66. Ўша фонд, 8/128).

67. Ўша фонд, 8/123).

68. Ўша фонд, 8/106).

69. Ўша фонд, 8/106.

70. Берлин академиясининг таклифи билан китобни Германия Демократик Республикасида нашр этиш режаси ҳам амалга ошмаган. Фақат китобнинг муфассал баёни (хатда тилга олинган тақриз) 1958 йилда немис тилида нашр этилган, холос. Қаранг: Ҳ.Т.Зарифов асарларининг библиографияси // Ўзбек халқ ижоди. Тошкент: Фан, 1967. 21-бет.

71. Қаранг: Покровская Л. А. В.М.Жирмунский и актуальные проблемы тюркологии // Известия АН. Серия литературы и языка, 2002. Т.61, №3. С.64-69; Благова Г. Ф. О работе В.М.Жирмунского в журнале "Вопросы языкознания" и его роли в подготовке "Диалектологического атласа тюркских языков" // Вопросы языкознания, 2002. №1. С.58-64; Благова Г. Ф. Переписка В.М.Жирмунского с С.Е.Маловым // Известия АН. Серия литературы и языка, 2002. Т.61, №2. С.61-67.

ЎЗБЕК ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИГИНИНГ ТЎРАСИ

(Икки устоз сурати ва сийратига чизгилар)

Одатда сўзбоши ёки сўнгсўз китобни ўқувчига олтин патнисга солиб тақдим этиш учун ёзилади. Бу китоб учун на сўзбошининг, на сўнгсўзнинг ҳожати йўқ; китоб бус-бутун ҳолича мана мен деб ўзини намоиш этиб турибди; унинг ҳар бир сатри китобхоннинг қалбига етиб бориши шубҳасиз, ҳар бир воқеа китобхонни ҳаяжонга солмасдан ўтмайди.

Менинг бу битикларим сўзбоши ҳам, сўнгсўз ҳам эмас, бу шунчаки қалбимнинг туб-тубларида қолиб кетган армонлар ва қувончларнинг, хотира ва қайдларнинг тўкилмаси, буларни қоғозга тўкишнинг сабаблари қу- йидагилардан иборат:

Биринчидан, мазкур "Ҳоди Зариф билан суҳбатлар" китобининг қаҳрамони менинг маҳалладошим, ён қўшни — жон қўшни, бинобарин, менга ота мақомидаги одам эдилар. Маҳалла бўлгандан кейин нима кўп — қўшни кўп; ҳар қандай қўшни ҳам ота мақомида бўлавермайди. қоқилсанг суйайдиган, йиқилсанг, ўрнингдан турғизиб қўядиган, алам ўтиб, қалбингдан дуд кўтарилганда сув сепадиган қўшни — ҳақиқий қўшни. Узоқдаги дўстинг ё қариндошинг ҳолингдан хабар топиб етиб келгунча ён қўшнинг кунингга яраса, ана шу яхши қўшни. Қайсидир қўшни лоқайд, қайси биридир томошабин, қай бирлари кўришгандагина қўшни. Шу баҳона айтиб олай: бола тарбияси оиладан бошланиб, маҳаллада давом этади, менда агар жиндек яхши фазилат бўлса, ота-онамдан, мени кўтариб катта қилган амакимнинг қизи маъсумагина Матлуба опамлан, маҳалламдан, хусусан, Ҳоди Зариф, Тўғон Шукуров, Саъдихон ака (муаллим), Абдусолиҳ ака (соатсоз), Аброрхон ака (30 йил гастронимнинг директори бўлиб, бирон ҳайфсан олмасдан нафақага чиққан одам)лардан миннатдорман;

Иккинчидан, китоб муаллифи Тўра Мирзаев менинг оғамдек одам, 50 йиллик дўстим, бирга-бирга ишлаб, илм жабҳасида йўлларимиз баъзан айро тушса ҳам қалбларимиз бир-биридан сув ичиб турган. Муҳими, илмнинг чорраҳасига келиб қолиб, "Борса келар", "Борса хатар", "Борса номаълум", "Борса келмас" деган йўлларнинг рўпарасида ҳайрат бармоғимни тишлаб

турганимда, Тўра ака мени "Борса келар" йўлига ҳам эмас, "Борса хатар" йўлига ҳам эмас, "Борса номаълум" йўлига ҳам эмас, "Борса келмас" йўлига ҳам эмас, шу чорраҳадаги кичик, кўзга илинмас "Борса – мақсад" йўлига етаклаган эди. Бу илмининг ғадир-будур, ўнқир-чўнқир, ўта машаққатли йўллари умрининг заволи бўлиши мумкин, аммо мақсад сари тўғри олиб боради; Тўра ака мени шу йўлга бошлаганида ҳақ эканлигини энди тушуниб турибман. Ана шу йўлда озми-кўпми эришганимни бугун мамнуният билан қайд қилган ҳолда мазкур битикларни ёзишга журъат қилдим. Ҳаётимда, илмий фолиятимда бурилиш ясаган шу икки азиз ҳақида китобхон билан ўртоқлашгим келди, холос.

Юқорида қўшнилар ҳақида гап бошлаган эдим. Қўшничиликнинг бурч ва вазифалари барча халқларда бор, аммо ўзбекка хос қўшничилик фазилатлари алоҳида хусусиятга эгаки, бу маълум бир тадқиқотнинг мавзуси бўлиши мумкин.

Ривоятларга кўра, Пайғамбаримиз (сан) қўшниларга силаи раҳм қилиш ҳақида шунчалар кўп айтдиларки, биз қўшнани ўзимизга меросхўр қиламизмикин, деган шубҳага ҳам бориб қолдик, деган эдилар саҳобалар. Пайғамбаримиз қўшниларга силаи раҳм қилиш ҳақида гапирганда барча қўшниларни назарда тутганлиги маълум. Аммо яхши қўшниларнинг ёшларга ота мақомида бўлиши ҳақида халқимизнинг доно гапи бор: бир болага етти қўшни оталик қилади. Ҳоди Зариф эса етти болагагина эмас, бутун маҳаллага оталик қилган, отадек меҳрибон бўлган, уларнинг қувонч кунларида ҳам, аза кунларида ҳам ҳамнафас ва ҳамдард бўлган қўшнилардан эдилар. Бир сўз билан айтганда, Ҳоди Зариф сиймосида ўзбек қўшнисининг барча фазилатлари мужассам эди.

Болалигимдаги бир воқеа эсимда. Уруш жароҳатлари туфайли менинг суннат тўйим кечикиб қолган эди. Акам фронтда ҳалок бўлди, бобом вафот этди, буниги устига бир нечта амакиларим – бири фронтда, иккинчиси касаллик туфайли, учинчиси ишчи батальонларида қаза қилди. Ўша кунларни эслаб отам раҳматлик бир воқеани айтган эдилар:

– Акангдан қора хат келди, акангнинг йўлига илҳақ бўлиб касал ётган буванг ҳам энгак ташлади. Қаҳратон қиш бўлишига қарамай таъзияга одамлар тизилишиб келиб турибди. Одам-

ларнинг олдига ош-сув қўйиш расм эди. Аммо уйда чакса ун ҳам, ёғ ҳам йўқ. Муҳиддин амакинг нон дўконда ишларди. Заборний топиб нон олиб келди, 10 буханка эди чамаси, патнисда кирган нонларнинг увоғи ҳам қолмаяпти. Одамлар ҳамон келиб турибди, ноннинг таги кўриниб қолди. Буни Ҳодихўжа сезиб гурган экан, уйига кириб тўртта катта-катта Самарқанд нонини олиб чиқди. Энг паст навдаги бугдойдан тайёрланган ундан қилинган нон магазиндаги қоп-қора, сиқсанг суви чиқадиган нондан фарқи йўқ, уям қолмади. Одамлар оч эди-да. Ҳодихўжанинг бир одати бор: қоқ гўшт асрайди, уйига кирган гўшларнинг суякларини тозалаб халтага солиб осиб кўяди, тузланган, қоқ бўлган гўшт овқатни мазали қилади, уйдан оқ халтага солинган гўштни ҳам олиб чиқиб қозонга солдирди, бир халта талқон ҳам олиб чиқибди, сувини мўл солиб, келганларга шўрва тарқатдик.

Ниҳоят тинчлик замони бошлангандек бўлди. Бу орада 9 яшар акам менингит касали билан оғриб, 1945 йили бўлса керак, қазо қилди. Ўшанда мен беш-олти яшар бола бўлсам керак. Ҳассакаш бўлиб турганларнинг қай бири олим, қай бири мардикор эканлигини билмайман, аммо кичик жуссали, ёш бўлишига қарамай сочларига оқ оралаган бир киши ҳаммадан кўра фарзанд доғи билан бағри куйган отамга ҳамдардлик қилаётганини кўрган эдим. Бу Ҳодихўжа ака эдилар. Ўшанда у киши отамга гапирган гапини узуқ-юлуқ эслайман: "Аҳрор (ўлган акамнинг исми) ҳуру филмонларга қўшилиб кетди, тирикларни ўйланг, суннатни кечиктирманг".

Иқтисодий мушкулликлар бўлишига қарамай, отам чин мусулмон сифатида топган-тутганини йиғиб менинг суннат тўйимни ўтказадиган бўлдилар. Чин мусулмон дейману, аммо чин мусулмонлар ҳам яшаган жойидаги урф-одатларга, расм-русумларга бўйсунмасдан иложи йўқ экан. Аслида, суннат дегани тўртта одамни чақйриб, боланинг қўлини ҳалоллаш эмасми! Отам ҳам кўлчиликнинг расм-русумларига бўйсуниб юртга ош берадиган бўлдилар.

Кўчамизнинг тўғрисида — Ҳоди Зарифнинг қўшниси Жониузоқ қори ака суннат тўйи қилсангиз, ошни ўзим дамлайман, деб ният қилганман, деб ошпазликни зиммасига олди. Об-оташ, наҳор пайтида қозон атрофида турган одамлар

бурунларини жийирдилар; ош тагига олибди. Катта амаким полвон келбатли, гирдуғумдан келган одам эди. Жониузоқ қори аканинг ёқасидан олди. Ўша атрофда турган Ҳодихўжа ака учиб келиб амакимни кучоқлаб четга тортмаганда Жониузоқ қори аканинг оғзи-бурни қора қонга беланарди.

— Соатхон ака, жаҳдга минманг, ҳамма нарсанинг иложи бор, тўғрилаймиз, — дедилар Ҳодихўжа ака. Ўзлари эса аранг нафас олиб турган Жониузоқ қори акани бир четга олиб, ўтқазиб қўйиб, қозон бошига ўтдилар. Нима қилганларини билмайман, гурас-гурас одамлар наҳорда келиб ош еб кетишди ва бирон лаган ош билан қайтирилгани йўқ. Эсимда бори шуки, Ҳодихўжа ака одамлар тарқагандан кейин қозон тепасида ўтириб олиб, пичоқ билан суяк тозалардилар.

Кейинчалик домланинг бу хунарлари сирини сўраганимда кулиб қўл силтадилар: "Эсимда йўқ, ошнинг тагига капгир урмаган бўлсам керак", деб қўя қолдилар.

Кейинчалик Тўра Мирзаевнинг "Ҳоди Зариф (адабий портрет)" китобидан ўқиб билдимки, домла фольклор-этнографик экспедицияларда, мусофирчиликларда (Боку, Москва) кўп бўлиб, мустақил ҳаёт кечириш кўникмаларини ҳосил қилган эканлар.

1952 йили бўлса керак, акам уйланди. Унашишдан олдин одатга кўра суриштиришлар бўлди ва бўлажак келиннинг амакиси 1-босмахонанинг директори бўлиб, Ҳодихўжа ака билан танишлиги бор экан, тўғри у кишининг уйига келибди, суриштирибди. Ҳодихўжа ака оиламизни мақтабдилар. Отам буни ойимга айтганларида эшитиб қолган эдим.

Кизиғи шундаки, Ҳодихўжа ака ТОПОиЧ заводидан бошланиб, Лабзакда тугайдиган тахминан бир километр-лик кўчадаги барча берк кўчаларнигина эмас, ўша кўчаларда яшайдиган одамларнинг ҳаммасини исми билан танир, ҳатто ёш болаларнинг исмларигача аниқ билардилар. Мен ҳозир кекса ёшдаман, маҳалламдаги болаларнинг исмини билмай, ҳой, фалончининг ўғли, деб чақириб қоламан. Оиламизга, қариндошларимизга тааллуқли тарихларни ҳам у киши билардилар. Орқа кўча деган маҳаллада жоме масжиди бўларди, шундоқ Жарқў- чага уланга маҳалла. Катта холамнинг уйи икки қаватли, тунука томли. Аранг кун кўрадиган холамнинг бунақа ҳашаматли уйи борлигига ақлим киргандан ажаблана бошладим.

– Холанг Дадахўжа дўманинг келини бўлади, поччанг Шокирхўжа ака Дадахўжа дўманинг энг катта хотинидан туғилган ягона ўғил, шу ўғлига ҳовлини хатлаб берган. Дадахўжа дўма Раис кўчада турадиган Саид Аҳмад деган ёзувчининг бобоси, ўзи Самарқанд дарвозадаги боғида яшарди, – деб маълумот берган эдилар Ҳодихўжа ака...

Кичкина холамнинг эри кимлигини ҳатто унга божа бўлган отам ҳам билмас эканлар. Бир куни суҳбатларнинг бирида Ҳодихўжа ака

– Восита опанинг эри Ҳомид Аълам бугуниттифоқ оқсоқоли Калининнинг маош оладиган муовини бўлган, негадир оиласини Москвага кўчириб олиб кетмаган, бир ойда бир марта Тошкентга келиб турарди, Қиримда дам олаётган пайтида, 37-йили қамоққа олинган ва Бухаринлар билан бирга отилган.

Акамнинг тўйига қайтамиз. У йилларда ҳали “қизил тўй”лар кенг тарқалмаган, боз устига диндор одам бош бўлган оилада бундай тўйнинг бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Аммо акам янги замон кишиси, олий маълумотли муаллим, ўзига яраша ошна-оғайнилари бор, улар палос устига тўшалган кўрпачада ўтиролмас эканлар шекилли, алоҳида хонада стол-стул қўйиб кутиб оладиган бўлди. Бироқ бизнинг уйимизда стол-стулнинг номи ҳам йўқ эди. Кўшниларида ҳам бу матоҳ йўқ экан. Акамнинг қовоқ-тумшуги осилиб кетган, отам эса жаҳл билан: “Сенга йўқ нарсани йўндириб берайми, йўқ-да”, дердилар. Эшик олдида меҳмонларни кутувчилар қаторида турган Ҳодихўжа ака ялт этиб отам томонга қарадилару шопиб даврадан чиқиб кетдилар. Бизнинг ҳовлимиз Жарқўчанинг боши берк кўчасида, энг тепаликда, Ҳодихўжа аканинг уйи Жарқўчанинг юзасида, баланд зина билан тепаликка чиқилади. Бир пайт боши берк кўчамизнинг паст томонида Ҳодихўжа ака икки қўлларида иккитадан стул кўтариб келаётганларига кўзимиз тушди. Мен ўртоқларим билан югуриб пастга тушиб қўлларидан стулларни олдик. Тўрт бола эдик. “Булар иккови кўтариб кетаверсин, сенлар мен билан юрларинг”, дедилар Ҳодихўжа ака мен билан бир ўртоғимга. Оралиғи 100 метрча келадиган масофадан 10 та стул олиб чиқилди ва акамнинг кўнгли жойига тушди.

50-йилларгача маҳалламиздаги хонадонларда қора чироқ ёнар, баъзи хонадонлардагина лампа шишали чироқ бўларди.

ТОПОиЧ заводи олдидаги кўчадан маҳалламизга қатор симёғочлар ўрнатила бошланди. Ишчилар тўғри, тикка ёғочларни ерни кавлаб ўрнатаётганларида Ҳодихўжа аканинг уларга кўрсатмалар бериб юрганларини кўргандим. Бир неча кунлардан кейин ўша ёғочларга симлар уланди ва уйимизда электр чироқлари порлади. Маҳалламизда телефон деган нарса йўқ эди, маҳалламиз чойхонасининг ташқи деворига телефон-автомат ўрнатилгани ва бу иш тепасида ҳам Ҳодихўжа аканинг турганлигини кўрганман.

Ўтган асрнинг 50-йилларида, ҳар ҳолда, ёшларда катталар олдида ҳайиқиш, уялиш деган нарсалар бўларди. Катталарнинг олдидан кесиб ўтилмас, уларнинг кўз олдида ножўя ҳаракатлар қилинмасди. Аммо шундай бойвачча болалар ҳам бор эдики, отасининг топганига қутириб ножўя хатти-ҳаракатлари билан катталарнинг гашини келтиришарди. Жаркўчанинг бир томонидан ариқ оқиб ўтар, агар бу ариқнинг суви бизнинг гўдаклик пайтимизда тиниқ оқса, маҳалламизга ножинс одамларнинг қўшилиши билан ариқ ифлосланди ва ундан сув ўрнига балчиқ оқадиган бўлди. Лекин ариқ бўйи кўкаламзор, иккига мажнунтол сочларини ёйиб маъюс бўлиб ўсган ва ўспиринлар шу ерда турна қатор тизилишиб ҳангомалашиб ўтиришарди. Ҳали телевизор йўқ, уйда зерикардилар-да. Бу йигитлар орасида турли феъл-атворга эга бўлганлар қанча, ижтимоий тоифа ҳам ҳар хил; кимдир бойнинг боласи, кимдир камбағалники... Биз болалар ўзимиздан уч-тўрт ёш катта йигитлардан нарида турли ўйинлар ўйнардик. Ҳалиги йигитлар орасида чекадиганлари ҳам бор. Шулардан бири жуда буруқситиб попиростортарди. Кўчанинг нариги бетидан ўтиб кетаётган Ҳодихўжа акага кўзим тушди. Биз болалар чувиллашиб салом бердик, ҳалиги йигитлар ҳам. Ҳодихўжа ака бош эгиб алик олдилару йигитлар томонга кела бошладилар. Йигит попиросни тишида тишлаб айлантириб турибди. Ҳодихўжа ака айнан ўша йигитнинг олдига келиб, оғзидаги попиросни юлиб олиб, бир шапалдоқ туширдилар. "Муштдек бошингдан чекишни ким қўйибди сенга, зумраша!" — дедилар газаб билан ва нари кета бошладилар. Йигит шавла қайнаган юзини ушлаганча қолди... Ана шу кўрганим шапалоқ менга бир умрлик сабоқ бўлди: анча ўтиб чекиш деган аҳмоқона одат каллаварам бошимга юққандан

кейин ҳам домлани кўрсам, бир қўлим билан юзимни ушлар, иккинчи қўлим билан чўнтагимни пайпаслаб турардим; тагин чўнтагимдаги захри қотилни сезиб қлмасинлар деб. Домланинг ўзлари ҳам чекардилар. Бир куни у кишининг дўсти Тўғон Шукурдан бу ҳақда сўраганимда, у киши битта ақлли гапни айтди:

– Инсон борки, фазилатлари билан бирга иллатлари ҳам бўлади. Чекиш, ичиш, аҳмоқона одатлар шунақа иллатлар сирасига киради. Ақлли одамлар ана шунақа иллатларнинг авлодларга юқмаслигини азбаройи истаганларидан ёшларни бундай қусурлардан қайтариб турадилар.

Жаркўчага Шайхантоҳур мақбараси (ҳозирги Ислон университети жойлашган ер) олдидаги Падарқуш (Падарқуш бўлсамикин?) қўчасидан, ТООиЧ заводи тўғрисида, Лабзак томондан, Оқмачит (ҳозирги Матбуот ва ахборот агентлиги биноси орқасидаги кўчалар)дан кириб келиш мумкин эди. Жаркўчанинг нақ кесишган жо- йида маҳалланинг кичкина чойхонаси бўлар, чойхона бор-йўғи бир хона ва ташқарида бир супадан иборат бўлган. Қиш кунларида чойхонанинг ичка-рисида кимлар ўтирарди, уни билмайман, чунки биз ёшлар истиҳола қилиб чойхонага кирмасдик. Аммо ёзнинг илиқ-иссиқ кунлари бошлангандан кейин супа гавжум бўлар, асосан чоллар ўтиришарди. Кўпда эмас, баъзан Ҳодихўжа аканинг чолларга гурунг бериб ўтирганини кўрардим. Домладан 15-20 ёш катта чоллар у кишининг суҳбатларига жон қулоқларини тикишган, сукут билан тинглардилар. Ўшанда 16-17 яшар йигитча эдим. Ойим бор, аданг- ни чақириб кел, овқат тайёр, деб қолдилар. Отамни чақиргани чойхонага тушдим. Аста супага яқинлашдим. Ҳодихўжа ака менга ноганиш исмларни зикр қилиб ҳикоя қилардилар: "Амир Темур золим бўлмаган, унинг жуда ҳам кенгайиб кетган салтанатида атиги 11 ноиб бўлган, шу 11 ноиб билан мамлакатни адолат билан бошқарган, ўз қаламравидаги фуқаронинг бурнини ҳам қонатган эмас, Амир Темур ҳақидаги бўлмағур ривоятларни тўқиш кимларгадир керак эди. Амир Темурнинг келиб чиқиши барлос уруғидан, отаси ҳам давлат арбобларидан бўлган, у ёшлигида ўғри, қароқчи бўлган, деган гаплар ҳам тўқима...".

Маҳалламизда бошқа вилоятлардан кўчиб келиб, турғун тбўлиб қолган оилалар ҳам бор эди. Гурунг даврасида ўтирган

хоразмлик бир киши (исми ёдимдан кутарилган) домлага савол бериб қолди:

– Темур фуқаросининг бурнини ҳам қонамтмаган дейсиз, ёшулли, ахир, Кўҳна Урганчининг аҳолисини қириб ташлаб, ўрнига арпа эккан-ку!

– Оддий бир ҳақиқатни тасаввур қилиб кўринг: хонадонингиздан бир ёв чиқиб, сизни душманга сотмоқчи бўлган одамни нима қилар эдингиз? Амир Темур Хоразм ҳукмдорлари Юсуф сўфи ва унинг иниси Ҳасан сўфилар билан тўрт марта сулҳ тузди. Сулҳда таъкидланишича, Хоразм Амир Темур давлатига бўйсунадиган ва мўғуллар таянчи бўлмиш Оқ Ўрда билан бордикелди қилмайдиган бўлган эди. Бироқ Хоразм ҳукмдорлари тўрт мартада ҳам сулҳга, демакки, халқ манфаатларига хиёнат қилиб, мўғул ҳукмдори, Амир Темурнинг тузини ичиб, тузлуғига тупирган Тўхтамишнинг оёғини ўлдилар. Амир Темур бешинчи марта Хоразмга юриш қилиб, сиз айтгандек, Хоразм пойтахтини ер билан яқсон қилди, лекин меҳнаткаш фуқарога теккани йўқ, ҳукмдорлар ва уларнинг сотқин аъёнларини қириб ташлади.

Мен, нодон, гўр бола отамни имламай эшитиб турсам бўлмасмиди! Қанча қимматли маълумотлар қулоғимга кирарди. Бироқ қорин таталагани учун отамни имлаб чақирдим. Отам мен томон қўл силтаб, кетавер, ҳозир бораман, дегандек имо қилдилар, мен шаталоқ отиб уйга равона бўлдим. Ҳодихўжа аканинг супада ўтириб олиб, чолларга ажойиб тарих айтиб берганлигига бир неча марта гувоҳ бўлганман, аммо яқин бориб эшитишга ё журъат етишмаган ёки ўйинқароқлик, ҳар ҳолда ўйинқароқлик бўлгани ростроқ.

Маҳалламизда иккитагина мактаб бор эди. Биттаси 19-рус мактаби ва ўзбек болалари ўқийдиган 123-ўрта мактаб. Домланинг тўрт фарзанди рус мактабида ўқишган. Опам, машҳур терапевт, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, тиббиёт фанлари доктори, профессор Манзура Ҳамидова рус мактабининг орқасида яшар, у кишининг қизлари ҳам шу мактабда ўқишарди. Мен опамникига қатнаганимда домлани шу мактабга кириб кетаётганларини кўп кўрганман. Баъзи ота-оналар болаларининг қайси мактабда ва нечанчи синфда ўқишини билмагани ҳолда, домла фарзандларининг ўқишларидан хабар олиб

турганлиги ибратлидир. Ажабки, на фақат ўз болалари, балки қўшниларнинг болалари ҳам қайси мактабда ўқишини, хулқини яхши билардилар.

Бир куни 123-мактабда шоирлар билан учрашув ўтказилди. Жияним шу мактабда ўқиганлиги учун мактаб маъмурияти билан анча яқин эдим. Директорми ёки адабиёт ўқитувчисими, мендан шоирларни таклиф қилишни илтимос қилди. Тўғри Миртемир домланинг уйларига бориб мақсадни айтдим, у киши Хайриддин Салоҳ, Хусниддин Шариповларни ҳам айтиб қўйишни тайинладилар. Хуллас, шоирлар келадиган куни мен чойхона олдида домлани учратиб қолдим ва мактабда шундай учрашув ўтказилишини айтиб, вақтлари бўлса иштирок этишларини ва иложи бўлса бир-икки оғиз гапиришларини илтимос қилдим.

— Кўрамиз, менку гапирмасам керак, аммо қатнашман, — дедилар.

Ўша пайтда у кишининг бениҳоя банд одам эканлигини билар, улкан олим эканликларини тушуниб етган эдим, иштирок этишларига ишонқирамадим, тўғриси. Мактаб икки эшикдан иборат, бири Жаркўча томондан, иккинчиси Оқмачит томондан кириларди. Мен меҳмонларни ўша Оқмачит томонда кутиб олиб, залга бошлаб олиб кирганимда ҳамма ўрнидан туриб қарсак чалди. Улар орасида, не кўз билан кўрайки, Ҳоди Зариф ҳам тик гурганча қарсак чалардилар. Миртемир ака етагида келган икки шоир ё Ҳоди Зарифни танимасдилар, ёки шоирлик гурури устун келганми, ҳар ҳолда муштдеккина бўлиб тик турган чолга қарамай, саҳна томон интилдилар. Аммо Миртемир ака ўта хокисор одам эдилар. Тўғри домланинг олдиларига бориб қўш қўллаб кўришдилар. Икки кексанинг, бири улкан олим ва бирлари улкан шоирнинг кўришиб бўлишларини кутиб қолдик. Миртемир ака у кишини ҳайъатга чиқиб ўтиришга қанча қистамасинлар, домла кўнмадилар.

Биринчи сўз, албатта, Миртемир акага берилди. Шоирнинг шундоқ деганлари ҳамон эсимда:

— Менинг азиз ёш дўстларим, ушбу илм масканининг қўл ҳурматли муаллимлари. Менга оқсоқол шоир сифатида биринчи бўлиб сўз берганингиз учун раҳмат. Аммо мен гап бошлашга хижолат бўлиб турибман, чунки бу ерда ажойиб оли-

мимиз, улкан фольклоршунос, навоийшунос, луғатшунос, тилшунос ва элшунос устоз Ҳоди Зариф домламиз ўтирибдилар.

Гулдурос қарсақлар бўлиб кетди. Мен нақ домланинг ёнларида ўтирган эдим, норози оҳангда: "Миртемир шоирлик қилиб жа оширворди", дедилар. Мен "Энди сўзга чиқмасангиз бўлмайди", дедим. Домла индамадилар. Мактаб директори учрашувга раислик қиларди, менга имо қилди, мен сўз бераверинг, дегандек ишора қилдим. "Сўз "Ўткур" маҳалласининг отахони, оламга маш- хур олимимиз Ҳоди Зарифга", деди. Қиш бўлгани учун домланинг эгниларида почапўстин бор эди чоғи. Пўстинни ечиб минбарга кўтарилдилар. Домла ғоят қисқа гапирдилар, шоирлар билан учрашувлар маърифий аҳамият касб эътишини айтиб, кейин "Алпомиш" дostonидан олдин Алпомиш, кейин Барчин тилидан айтилган сатрларни ёдаки ўқиб бердилар. Миртемир аканинг қулоғи оғир, кафтини қулоғига локатор қилиб домланинг гапларини эшитардилар, ўзига хос бир завқ билан қарсақ чалишни бошлаб, нуқул "Қойил! Қойил!" – дердилар.

Маҳалламизда олимлар ва санъат арбоблари кўп эди: Жаркўча, яъни "Ўткур" маҳалласида цирк усталари Тошкенбоевлар, тилшунос Зокир Маъруфов, кинорежиссёрлар Латиф Файзиев ва Ҳабибулла Файзиев, тиббиёт олимлари Муқаддам Ашрафова ва Манзура Ҳамидова, адлия соҳасининг олими Шавкат Ўразаев, Ўзбекистон халқ артисти Тўғон Шукуров. маҳалламизга қарашли Раис кўчада Саид Аҳмад ва Саида Зуннунова, бизнинг хонадондан менинг акам... Аммо бу кишилардан аксариятининг на маҳаллага аралашганини, на одамлар орасида бўлганини, ҳатто тўй-қашамларда иштирок этганини кўрмаганман. Домланинг эса ишлари кўп бўлишига қарамай маҳалла учун вақт топганларига ҳайрон қолардим.

Ҳодихўжа ака ўта жиддий одам эдилар (юки оғир одам шунақа бўлар экан), у кишининг оғизни қатта очиб ха-холаб кулганларини мутлақо кўрмаганман. Агар биронтаси ичакузди латифа айтса ҳам табассум билан чекланардилар. Аммо икки марта йиғлаганларини кўрганман; бири тўнғич фарзандлари Ширин қазо қилганда, иккинчиси оналарининг вафотида. Шириннинг таъзияси Қоратошда. Собиржоннинг уйида бўлган эди. Собиржоннинг отаси Пўлат ака билан ёнма-ён турар,

– Ҳа, биламан, яхши дўкон, ноёб китобларни қасрлардан-дир олиб келишади, бу китоб бундан 12-13 йил олдин нашр қилинган эди, Навоий юбилеи баҳонаси билан, китобга кирган кўпгина шоирлар қатағонга учради, уларнинг номларини дарсликлардан олиб ташлашган.

– Ҳақиқатда, мен дасрликларда Бобур, Ҳусайний, Шайбоний. Муҳаммад Солиҳларни кўрмаганман, нега улар қатағонга учрайди, домла?

– Бири шоҳ, бири Шайбонийни мақтаган, бошқаси Ҳиндистонга бориб подшо бўлгани учун, – дедилар домла қандайдир ўкинч билан, бошқа бу мавзуда гаплашишни истамдилар шекилли, бурилиб кетдилар.

1948 йилда нашр этилган бу китоб мен учун топилдиқ эди, шу лайтгача Амирий, Дурбек, Ҳайдар, Саккокий, Атоий, Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро), Шайбоний деган шоирларни билмасдим. Дуруст, 1948 йилда нашр этилган Олим Шарафиддиновнинг "Алишер Навоий (ҳаёти ва ижоди)" китобини ўқигандим, аммо Навоий адабий муҳити, умуман, Ҳирот адабий муҳити ҳақида Ҳоди Зариф сўзбошисидан кенг маълумот ола билдим ва бу китоб ҳамон иш столимда.

Ўр, жуда ҳам ўйинқароқ эканман ёки тортинчоқ бўлганман, ўшанда домлага эргашганимда ва у кишига баъзи саволлар билан муурожаат қилганимда кўкрагимдан итармас эдилар. Ўша маҳалладаги Ҳоди Зариф сингари олимлар, санъат арбоблари, кейинчалик катта ерда учратганим Фафур Фулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Воҳид Зоҳидов, Иброҳим Мўминов, Мақсул Шайхзода, Порсоҳон Шамсиев, Ҳамид Сулаймон, Музайяна Алавия, Зубайда Ҳусаинова, Комил Яшин, Миртемир, Туроб Тўла, Ваҳоб Рўзиматов... булар бир лайлатул қадр эканки, гафлатдан уйғониб ушлаб қолмабман. Эҳ, гофил банда!..

Фольклор секторидида ишлаётганимда бир нарса билан қоғоз қораладим. Ярим бетча ёзган эдимки, домла кириб келдилар. Сектор мажлиси бўлиши керак эди шекилли. Домла айнан мен ўтирган жойга – эшикка яқин ўринга ўтиргувчи эдилар. Мен жойни бўшатдим. Домла айнаксиз ҳам ўқий олар эдилар. Ҳалиги қоғозга тикилиб қолдилар. Кейин стол устидаги қаламни олиб бир нарсани тузатдилар. Мажлис бошланди. Кимдир ҳисобот берди, кимдир мунозарага киришди. Домла мажлисни якунлар эканлар, гап орасида имло масаласига муносабат билдирдилар.

– Кўп ўринларда имловий хатоларга йўл қўйиш учрайди, – дедилар домла. – Агар бунақа имловий хатоларни санасак, умримиз етмай қолади. Битта мисол келтирай. Тилимизда “қатъий назар” деган жумла учрайди. Бу жумланинг қатъийлик, собитлик, ўзгармас деган маъноларини биласизлар. Аммо бу жумланинг бошқа бир шакли ҳам борки, унда маъно мутлақо ўзгаради. Бу – “қатъиназар” деган сўз. Баъзи луғатлар ҳам “қатъий назар” жумласи билан “қатъиназар” сўзини бир хил маъно ва шаклда келтириб, одамларни чалғитиб қўйган. Агар биз назардан ташқари, эътибордан ташқари, истисно маъносида қўллайдиган бўлсак, “қатъиназар” деб ёзишимиз керак бўлади. Унда “й” (русча “и” краткий) қўлланмайди.

Шу сабоқдан 33 йил ўтгандан кейин Тўра Мирзаев раҳбарлигида, А.Мадвалиев таҳрири остида нашр этилган беш жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да бу сўзнинг айнан домла айтган тарзда кўрсатилди.

Шунда мен домланинг тўғриларида ўтирган эдим, назаримда менга қараб гапираётгандек эдилар, пешонамдан тер чиқиб кетди, чунки домланинг олдиларида ётган қоғозда “бундан қатъий назар” деган жумлани битган эдим.

Институт директори Ҳабиба Қурбонованинг бир мажлисдан домлани хабардор қилиш ҳақидаги топшириғи билан уйларига кирдим. Баланд зинадан кўтарилгандан кейин ўнг томондаги айвонда ишлаб ўтирган эканлар. Ровон дераза олдигинасида ёғоч ўриндиқ бор. Бу ўриндиқнинг тарихийлигини омланинг ўзларидан бошқа бирон киши билмасди. “Ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси” китобини ёзиш асносида икки олим – В.М.Жирмунский билан Ҳоди Зариф – шу ўриндиқда соатлаб ўтириб китоб мундарижасини муҳокама қилишган.

Мен жуда тортинчоқлик билан домлага мурожаат қилдим:

– “Қатъиназар” ҳақидаги у кунги гапингиз менга сабоқ бўлди. Вақтингизни ўғирлаб қўймасам, яна бир нарсани сўрамоқчи эдим.

Домла олдиларида турган қўлёмани суриб қўйиб менга қарадилар.

– Араб имлосида айириш белгиси – апостроф йўқ, апострофлар талаффузда сезилади. Масалан, “қаъда” сўзини “қада” деб ўқимаймиз. Худди шундоқ “тариқ” сўзини “таъриқ”

кўзларидан мўлдир-мўлдир ёш оқарди. Ҳеч бир банда фарзанд доғини кўрмасин, фарзанд ўлими ота-онанинг юрагига бир умрлик доғ солиб кетади.

Оналари вафот этганда таъзия Олимлар шаҳарчасида бўлди. 90 ёшга яқинлашган табаррук онахоннинг тобутини ердан кўтаришда Ҳодихўжа ака олдинга ўтиб, тобутнинг бир оёғини кўтардилар, югуриб келган йигитларни ҳам қайтардилар, анча йўлгача елкаларидан туширмадилар, мен олдиларига бориб тобутни елкаларидан олмоқчи бўлдим, қайтариб ташладилар, яна кимлардир борди, қайтардилар, анча йўлгача ўзлари кўтариб бордилар. Таъзияга собиқ Жаркўчадан ҳам маҳалладошлар Тўғон Шукуров бошчилигида боришган эди. Тўғон қори ака билан кучоқлашиб кўришдилар. елкасига бош қўйиб турдилар, мен шунда домланинг чўкиб қолган елкаларининг силкинаётганини кўриб қолдим.

Тўра Мирзаевнинг мазкур китобини таҳрир қилар эканман, баъзи воқеаларни ўқиб дод деворган пайтларим бўлди. 30-50-йиллар мобайнидаги қатагонларда йиғламаган Ҳоди Зариф, бошига не кунларни солган душманлари зарбаларига чидаган Ҳоди Зариф ҳалол меҳнатини ерга уришларига, камситишларига ҳам бардош берган Ҳоди Зариф, шогирдлари, ҳамкорлари, ҳатто илмий фаолиятда унинг бир тола сочига тенг келмайдиган одамлар фан арбоби, фан доктори бўлганда ҳам тўлиғига сув чиқмаган бағри кенг Ҳоди Зариф онаси билан қизининг ўлимида елкалари силкиниб-силкиниб, кўзларидан мўлдир-мўлдир ёш оқизиб йиғлади. Эҳтимол, бу кўзёшлар йиллар мобайнида дилида йиғилиб қолган зардобларнинг ҳосиласидир. Академик Иброҳим Мўминов Тўра Мирзаевга "Ҳоди ака оғир карвон одам", деган экан. Бу оғир карвон аллома 40 йилдан зиёдроқ вақт мобайнида итлар орасидан оғир қадамлар билан ўтишга мажбур бўлди. Карвон қанча салобатли бўлмасин, барибир, итларнинг акиллаши қулоғига етиб, асабларини қақшатади-ку!

Шу ўринда бир воқеа эсимга тушди. Миллий университетнинг ўзбек адабиёти кафедрасида мажлис борар, бу мажлисда баъзи кафедра аъзолари ҳисобот берардилар. Мажлисдан олдин мен Муҳаммаднодир Саидовга:

— Диссертация ишим давомида бир нарса хаёлимга келди; кўлимизда Ҳоди Зарифга докторлик берилган афтореферат бор,

бу афтореферат домланинг асарларининг изоҳли библиографияси, бу библиография тузилишида сиз ҳам иштирок этгансиз. Рус фанида библиография тузиш одати бор ва бу илм ҳисобланади, шу библиографияни кенгайтирсак, домланинг илмий асарларига бундан-да кенгроқ изоҳлар билан университетнинг бирон тўпламида нашр эттирсак, деган фикрим бор эди, — дедим.

Нодир акага бу фикр жуда маъқул бўлди.

— Агар қийналиб қолсак, Тўра Мирзаевдан ёрдам сўрашимиз мумкин, ҳисоботимга шуни ҳам киритай бўлмаса, — деди.

Мажлисда Нодир акага навбат етганда шу фикрни ҳисоботга қўшиб айтди. Кафедра мажлисида иштирок этаётган Норбой Худойберганов негадир иржайди, ҳатто овоз чиқариб кулди. Нодир ака табиатан вазмин, қувноқ одам бўлса ҳам жаҳли чиққанда рақибига тикилса, юрагини ўйнатиб юборадиган қараши бор эди; шундай ўқрайиш билан Норбойга қараган эди, у думини қисиб қолди. Кафедра мажлисидан кейин Нодир ака йўлақда ўтиб кетаётган Норбойни чақирди.

— Ўв бола, бу ёққа келгин, — деди Нодир ака. — Агар ҳалигидай қанжиқ қилиқ билан менинг устозим Ҳоди Зарифни масхара қиладиган бўлсанг, бу кўзингни ҳам шифрайтириб қўяман.

Полвон келбатли Нодир ака олдида пакана Норбой ранги оқариб бурчакка қисилиб қолди.

Мазкур "Сухбатлар"ни ўқиётганимда шунақа норбойлардан битгасига кўзим гушиб қолди. Қандайдир Узоқов Ҳоди Зарифнинг вафотидан 26 йил ўтиб, алломани камситиб ёзибди, ҳатто унинг ўзбек эканлигига ҳам шубҳа билдирибди. Қарангки, 30-50-йиллардаги мильчаковлар, шевердинлар, ниаллюлар, абдунабиевлар, турсуновлар бизнинг асримизда ҳам бурчак-бурчаклардан бош кўтариб қолаётган экан.

1960 йилмиди, ҳозир аниқ эсимда йўқ, ҳозирги "Турон" меҳмонхонаси ва ресторани қаршисида ноёб китоблар магазини бўларди. Шу ерда "Навоий замондошлари" китобини кўриб, сотиб олдим. Нақ кўчамизнинг бошида домлага учрашиб қолдим. Қўлимдаги китобни кўриб кулиб қўйдилар.

— Бу китобни қаердан олдинг, кутубхонаданми? — дедилар. Мен китоб сотиб олган жойни айтдим.

керак. Бизда бу мавзу ишланмаган деярли, рус фольклор-шунослигида эса, бу мавзудан китоблар кўп. Ёзма адабиётдан ҳам эпитетларга бағишланган китоблар сероб.

Бу гапнинг жони бор эди. Фольклор секторида ишлаётганимда қушиқлардаги параллелизм ва аллестерациялар ҳақида бирон нарса қилиш ниятимни Музаёна опага айтган ва буни эшитган домла қатъиян йўқ деган эдилар.

– Бу жуда катта мавзу, бу мавзуни ишлаш учун Жирмунскийдек тафаккуринг ва узоқ муддат изланишинг керак бўлади, дастлаб эпитетларга қўл уриб кўр, шундан бир нарса чиқса, кейин шеърининг бошқа фазилатларига ўтаверасан.

Мен 1956 йилда журналистика соҳасини танлаб тўғри қилдимми ё йўқми, ҳануз билмайман. Бу соҳага кириб нималарни қўлга киритдим у нималарга эришолмадим, буни ҳозирги кекса бошимга ўйлаб кўрсам, кам нарса олиб, кўп нарса йўқотибман. Биргина кўнгилни хотиржам қиладиган нарса, бу соҳага кириб ноширликни эгаллаганим ва бу фаолиятда озми-кўпми илмга фойдам тегаётганидир. Журналистика соҳаси, таъбир жойиз бўлса, отчопар майдонига ўхшайди; улоқни гоҳ у чавандоз, гоҳ бу чавандоз олиб, қийқирганча олдинга отни қичайди. Ундан эса етиб олган зўрроқ чавандоз олади ва энди у қийқиради ва отга қамчи босади. Мен уқувсизроқ чавандоз бўлдим шекилли, ёки отим чопогон эмас. Шунинг учун отчопардан ташқарида ўз вазифасини бажараётган, меҳнатига яраша ҳақ олаётган колхозчилар, ишчилар ҳақида лавҳалар ёзиб юравердим. Бу лавҳалар баландпарвоз сўзлар билан қопланган, ўқисаям бўлади, ўқимасаям, ўқимаса яна яхши. Масалан, қиладиган иши бўлмаган одам бемалол зерикишни енгиш учун ўқисаям ҳеч нарса олмайди. Журналистикада ҳаволаниш деган касал бор. Худди эстрада хонандаларига ўхшаб ўткинчи муваффақиятдан ҳаволангандай.

Мен Хрущёв даври журналистлар авлодига мансубман. Валюнтаризм қонимга сингган. Ўша даврларда чўққабоқарлар кўпайган ва мактаб ўқувчилари ҳам шу ишга ружу қўйгандилар. Мен чўққабоқар қизлар ҳақида очерк ёздим. Қимтинибгина "Ленин учқуни" газетаси таҳририятига олиб бордим.

– О, – дейишди таҳририятдагилар, – долзарб мавзу, хотиржам бўл, кейинги сонда берамиз.

Газета ҳафтада икки марта — сешанба ва жума кунлари чиқарди. Жума кундаги сонини олсам очеркимиз ярақлаб турибди тўртинчи саҳифада. Сами Абдуқаҳҳор деган масалчи бўларди, унга кўрсатиб мақтандим. У ҳам мени мақтаб, шунақа долзарб мавзуларда ёзавер, деди. Уйга келиб мақтандим. Отам очеркка куз югуртириб, бунинг гушт ўрашга ҳам ярамас экан, кичкина, дедилар. Бу гапни эламадим. Қулоғимга бунақа кесатиклар кирмасди. Кейинчалик, сал ёшим улгайиб ўйлаб кўрсам, бу ёзганларинг уч чақага ҳам арзимайди, деганлари экан.

Хрушчев обком ва райкомларни бирлаштириб, саноат обкоми, қишлоқ хўжалиги обкоми деган бўлақларга бўлди. Ўша даврдаги сиёсатдонлар бунинг "троцкизм" деб аташган эди. У пайтларда "изм"лар билан баҳолаш русум бўлган. Бинобарин, туман ва вилоят газеталари ҳам икки ташкилотга бўйсунадиган ёки мустақил газеталар бўлиб қолди. Мен ҳам биринчилар қатори чўлга кетдим. Туманлараро газетада сайёр мухбир бўлиб ишладим. Газета Бекобод ва Янгиер туманлари орасида тарқалар, икки туманга қишлоқ хўжалик бошқармаси партия ташкилоти раҳбарлик қиларди. Демак, газетанинг ҳам муассиси эди. Мен ҳали айтганимдай, ҳаволанган пайтим, бир одамни бошлаб фельетон қилдим ва фельетоним анча шов-шувга сабаб бўлди. Энди аччиқ сўларни ҳам териб ташлабман-да. Чўлни тикка кесиб, Боёвут совхозига кетаётганимда икки киши орқамдан келиб босқилаб, бошимга қоп кийдиришди ва қаеринг қичийди, дегандек роса лўппослашди. Аранг Янги ерга қайтдим, нафас олишим қийин эди. Дўхтир кўриб, анча дам олишингиз керак, иложи бўлса Тошкентга бориб, яхши касалхоналарда даволанинг, деб хулоса беришди ва мен ишдан бўшаб Тошкентга қайтдим.

Кейинроқ тушундим: фельетончининг касаси оқармас экан, неча-неча фельетонистларни кўрдим, охири хор-зор бўлиб ўлиб кетишди. Уларнинг биронтасидан ном-нишон ҳам қолгани йўқ. Тузалганимдан кейин иш қидира бошладим. Тошкентдаги газеталар таҳририятларида ўрин йўқ. Сарсонгарчиликдан зерикиб, Акмал Пўлат муҳаррир бўлган Сирдарё газетасига кетадиган бўлдим. Бўхчамни тугиб ўтирганимда отам:

— Мен сени савдогарчиликка ўқитганим йўқ эди, илм оларсан, деб ўйлаган эдим, хайр, майли, мен хуфтонни ўқиб келай-чи, гаплашармиз, дедилару мачитга чиқиб кетдилар.

демаймиз. Шундан келиб чиқиб "тарих" сўзини имлода қандай ёзишимиз керак?

Домла кулиб қўйдилар.

— Қизиқ савол бердинг. Бу саволинг бир латифанамо ривоятни эсга туширди. Бир подшо бўлган экан. Халқдан олмаган солиғи қолмабди. Охири тоғора солиғини ўйлаб топибди. Катта бозорнинг тўрт дарвозаси олдига тўртта тоғора қўйдирибди. Бозорга кирган ҳам, чиққан ҳам шу тоғорага ўтириши, кети сифса-сифмаса бир танга тўлаши мажбурий экан. Ҳозирги имломиз ҳам шу тоғора мисоли; истайсанми, истамайсанми, фойдаланишга мажбурсан. Саволингга келсак, "тарих" эмас, аслида "таърих". Лекин шунақа тарзда ёсанг, сени саводсизга чиқариб қўйишади.

Муҳаммаднодир Саидовнинг уйида бир суҳбатда атеизм масаласи устида гап очилиб қолди. Хотирам алламаса, Ёқубжон Жўраевнинг "Ўзбек фольклорида атеистик мотивлар" диссертацияси устида гап борган эди. Бу диссертацияга домланинг ўзлари илмий раҳбар бўлган эдилар. Тўра Мирзаев "Суҳбатлар"да домла ўз хатоларини дангал тан оладиган мард одам деб таърифлаганида ҳақ. Нодир аканинг уйида ҳам дангал шундай деганлари эсимда:

— Икковинглар университет таҳсилини олгансизлар, философия тарихидан Бекон ҳақида домлаларинг лекция ўқигандир. Ана шу Беконнинг бир гапини ўқиганим бор, у атеист одамларни муз қоплаган ларё устидан бошлайди, ўзи нариги қирғоққа ўтиб оладию кетидан изма-из келаётганлар чўкиб кетаверади, деган экан. Қалай, боллаган-а, — деб кулиб қўйдилар.

Биз, нодон болалар, философия тарихидан имтиҳон топшириб, Беконнинг шу гапини ўқимабмиз ёки илғамай ўтиб кетаверибмиз. Кейинчалик Беконнинг шу гапини топдим ва ён дафтаримга ёзиб қўйдим.

Акам диссертация ҳимоя қилди, ўша давр таомилига кўра зиёфат (банкет) бўлди. Мен ҳануз тушунмайман: кимдир минг азоб билан диссертация ёзади, неча чийриқдан ўтиб ҳимоя қилади, унинг илмий ишини маъ-қуллайдиган Олий аттестация комиссияси розилик берадими, йўқми, зиёфат қилишади. Кечагина шу ишни уч чақага қиммат деб билганлар диссертантининг шаънига баландпарвоз сўзлар билан қадаҳ кўтаришади.

Ундан олдин Ҳоди Зарифнинг докторлик ҳимояси бўлган ва у киши ҳам ҳовлиларида Тўра Мирзаев бошчилигида катта зиёфат берган эдилар. Энди бу ҳимоя билан бошқа ҳимояларнинг фарқи осмон билан ерча. Домланинг асарлари мажмуаси билан ўтказилган ҳимоя фольклоршунослик фанининг тўйи эди. Бутун бир академия ва илмий жамоатчилик фольклоршунослик маълум бир довонга чиқиб олганлигини нишонлаган эдилар, холос. Аслида эса, Ҳоди Зариф 30-йилларда тузган хрестоматиялари, қўлланмалари, фольклор соҳасида олиб борган тадқиқотлари, нашрга тайёрлаган дostonлари, халқ мақоллари, музейшунослиги, тилшунослиги, луғатчилиги билан улкан олим бўлиб танилган, мана ман деган докторлару академикларга устоз мақомида эдилар.

Уйимиздаги диссертант зиёфати кўтаринки ўтди. Мақтовлар, йўқ фазилатларни кўпиртириб алқашлар... Сўнгги меҳмон кеч соат 10ларда кетди ва дарвозага қулф солдик. Бироз ўтиб эшик зулфини тикирлади. Бориб очсам, домла турибдилар. "Кеч бўлсаям табриклар кетай дедим", дедилар хижолатомуз. Худди Тўра Мирзаев каби мен ҳам армон қиламан, ўша куни узоқ суҳбатлашиб ўтирдик: домла, отам, акам, мен, қанча ақлли гаплар бўлиб ўтди, домла илмнинг фазилатлари ҳақида гапириб, кейин бошқа мавзуларга - ҳамиша завқли туйиладиган тарих саҳифаларига ўтдилар. Мен у пайтда институтдан "Кино" журнаliga ўтганман, шуҳратпарастликнинг уйи куйсин, эски касбимни қўмсаган эдим.

— Сен институтдан кетиб тўғри иш қилмабсан, унақа мухбирлик, журналистика иши ҳамиша топилади, аммо илм йўлидан чалғиш кишини хатоликка олиб келади.

Отамнинг менга ҳўмрайиб қараганларини сезибми, бироз юмшатдилар:

— Майли, бўлар иш бўлибди, бу ҳам сенга бир сабоқ бўлсин, бир-икки йил рўзгорингни тўғрилаб, кейин яна илмга қайт, аммо илмий раҳбар танлашда адашма, ҳаммадан ҳам илмий раҳбар чиқавермайди, ҳамма ҳам педагог бўлавермаганидек. Сенга бир мавзунини таклиф қилган эдим, шеърят билан ошно кўринадан, шунинг учун дostonлардаги эпитетларни ишлашинг дуруст деган эдим, шуни ўйлаб кўр... Поэтикага оид китоблар кўп, уларни мунтазам мутолаа қилиш

қарамай қовоқларининг таги салқиган; дўхтир опам кўп ўқиган одамнинг қовоқ остлари салқийди, дер эди. Домла секторда ўтирардилар, у йигит келгач, бирга чиқиб кетишди ва аллақайси хонага кириб гаплашишди. Кейин билсам, бу йигит фольклор секторининг аспирантларидан бири экан. Бу йигитни Тўра деб аташди. Ҳол-аҳвол сўрашишгандан билдимки, йигит қандайдир сафардан қайтган.

Секторда қандайдир бир мажлис бўлди, шунда домла "Тўра Мирзаев – аспирантимиз, "Алломиш" дostonининг вариантлари устида илмий иш олиб бораёпти", дедилар ахборот тарзида.

Тўра Мирзаев камгап, ўта хокисор, жуда вазмин одам экан. Мен, Собиржон, Тиловукул гурпанглашиб, ҳазил-ҳузул қилиб юрганимизда у биз томонга бир назар ташлаб, ҳалиям бола экансанлар-да, дегандек ўтиб кетар эди. Кейин билсам, у биздан уч ёш катта, ҳаётнинг аччиқ-чучугини озми-кўпми тотган, ҳаёт сўқмоқларидан ўтиб илмга келган одам бўлиб танилди.

Тўра Мирзаев билан танишиб, дўстлашганимизга 50 йил бўлди ва бу санани нишонлаш керак эди. Ажабки, менинг бундай эллик йиллик қадрдонларим кўп, ҳатто олтмиш йилдан ва ундан кўпроқ вақт мобайнида бирга тепишиб катта бўлган дўстларим бор, бундай саналарни бирон баҳона билан ҳам нишонлаган эмасман. Ўтиб кетган дўстларим ва устозларим ҳақида хотиралар ёзгандирман, бу хотиралар қайсидир тўпламларда ҳам босилгандир, у хотиралар кимларнингдир даъвати ва сўрови билан ёзилганлиги аниқ. Топшириқни бажаришим керак деган интизом билан қўлимга қалам олганман, дилимдаги гапларни ёзганман. Аммо бу битикни менга ҳеч ким эслатгани ҳам, даъват қилгани ҳам йўқ. Гарчи Тўра ака қўлёмани менга юборгандан кейин телефонда "Ўзингизни ҳам масъуо муҳаррир сифатида кўрсатиб қўйинг" деганларига қарамай, илмий фаолиятимда бурилиш ясаган, илм майдонида нўноқлик билан отнинг бошини гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга буриб, улоққа яқинлаша олмаётганимда от суриб келиб мени қўллаб юборган инсон ҳақида бирон нарса ёзмасам ўзимни кечиролмаслигим мумкин эди. Аслида Тўра аканинг илмий фаолияти ҳақида бирон рисола битиш ниятида юрардим. Аммо Охунжон Сафаров улоқни олиб кетибди аллақачон. Албатта. Охунжон Сафаровдан ўтказиб бир нарса ёзишим имкониятдан ташқари.

Секторда уч йилга етар-етмас ишладим. Шу давр ичида секторда аспирантлар кўпайди. Аммо булар орасида Тўра Мирзаев алоҳида ажралиб турар эдилар. Ўзим ҳам кейинчалик аспирант бўлдим, аммо менинг аспирантлигим катта студентликдан нарига ўтмади. Ҳатто оддий студентчалик фаол эмас эдим. Аспирант Тўра Мирзаевнинг сектордагина эмас, институтда нуфузи анча юқори эканлиги яққол кўриниб турарди. Бу у кишининг фаоллигидан, тафаккур доирасининг кенглигидан, тиришқоқлигидан бўлса керак.

Яна бир қизиқ гап. Секторда ишлаб юрганимда Ҳоди Зариф рус тилини билмайди, деган ношоён гапни эшитгандим. Наҳотки?! Ишонмадим. Москвада, Бокуда ишлаган, нуфузли илмий анжуманларда ўзбек фольклорининг хусусиятлари ҳақида маърузалар қилган, В.М.Жирмунскийдек аллома билан ҳамкорликда китоб ёзган, қардош республикалардаги олимлар билан рус тилида хат ёзишиб турган, ўша олимлар билан давра суҳбатларида ўз фикрини муъқуллай олган олим наҳотки рус тилини билмаса?!

Домла асарлари мажмуаси бўйича докторлик ишини ҳимоя қилганларида у кишининг маърузасини диққат билан эшитиб ўтирдим. Тошкент шаҳрининг қоқ марказида туғилиб ўсганман. Қулоғим рус калималари билан том битган. Домланинг маърузаларидан на талаффузда, на грамматик қурилишда бирон қусур тополганим йўқ.

Айнан шунақа гап Тўра ака ҳақида ҳам юрарди. Бунинг асоси бор. Мен янги ишга кирган йилим пахта сафарбарлиги бўлган ва институт ёшлари Сафо Зуфарий бошчилигида Еттисув туманига (у пайтда Еттисув Ўзбекистон ҳудудида эди) кетдик. Ёрдამчиларнинг ҳолидан хабар олгани колхоз парткоми, яна кимдир келишди. Биз эҳтиёжларимизни уларга айтдик. Шунда Тўра ака: "Даже один газета нет", дедилар шикоят оҳангида. Комиссия кетгандан кейин Тўра аканинг талаффузидан кулдик ва Мажид Ҳасаний анча вақтгача буни аския қилиб юрди. Тўра ака менга оппонент этиб тайинланди. Афтореферат тайёр бўлгач, оппонентларнинг ярим саҳифа хулосаси керак экан. Хулоса рус тилида ёзилиши мажбурий. Тўра аканинг уйларига бордим. Рус тилида ёзилаётган хулосанинг ҳар бир ҳарфини кузатиб турибман. Тўра ака на бирон имловий хато, на услубий хатога йўл қўймай, бир пиёла чой ичгунча ёзиб бўлдилар.

Мен китоб ўқиб ўтирганимда кириб келиб, салла-чопонни ечмасдан эрталаб соат 12 ларда Ҳодихўжага учраш, у кечаси билан ишлаб, соат 11 гача ухлайди, — дедилар ва хоналарига кириб кетдилар.

Мен бу пайтда Ҳодихўжа аканинг катта олим эканлигини билар, у кишининг журналистикага нима алоқаси бор экан, деб ўйладим. Ҳар ҳолда эртасига соат 11 дан ошганда ўша баланд зинанинг тагига бориб, соат 12 бўлишини кутдим. Елкасига кастюмни елвагай ташлаган Лаъли келинойи кўриндию индамади. Чунки Ҳодихўжа ака ва Жониузоқ қори аканинг зинасида болаларнинг ўтиришига кўникиб қолишган эди.

Мен хаёлан бу баланд зинадан кўтарилиб чиққан ва бу ҳовлида меҳмон бўлган одамларни ўтказардим: бу зинадан паҳлавон келбатли Фозил Йўлдош, нозиктаъб Эргаш Жуманбунбул, дўлвор ва содда, чапанитаъб Пўлкан шоир, очик яктагининг ёқасидан кўкрагидаги оқ жунлари кўриниб турган Ислом шоир, Ҳодихўжа акани илм сари етаклаган зукко Ғози Олим Юнусов, кўп халқларнинг этнографиясини яхши биладиган Абубакир Диваев, Ғта билимдон, ҳамиша кинояга мойил Фитрат, жаҳоншумул олим салобатли В.М.Жирмунский, ўзи билан бир олам қувонч олиб юрадиган Ғафур Ғулум, жиддий ва ўйга толган Ойбек, Бедил руҳи билан покланган Иброҳим Мўминов, илмий ишларнинг навқирон ташкилотчиси Отажон Ҳошим, жуда кўп ёзадиган Элбек, мулойимтабиат Порсоҳон Шамсиев, ўзбекнинг қадимий меросини дунёнинг қайси бурчакларидан топиб ўз ватанига олиб келган Ҳамид Сулаймон, эгнида эски чопон, оёғида эски махси-калиш, аммо ўта зукко Бокий домла, қувноқ ва донишманд Мақсуд Шайхзода, кўзларида шоирлик илҳоми чақнаб турган Ҳамид Олимжон, ҳеч нарсадан хафа бўлмайдиган Ҳомил Ёқубов... эҳ-ҳе, қанча донишмандлар пояма-поя чиққан зиналар ва кенг, чорси ҳовлини тўлдириб, файзиёб қилган уларнинг овозлари... Шу буюк одамлар ёзда тупроғи ўйнаб ётадиган, қишда балчиқ оёқдан тортадиган Жаркўчага файз бахш этганлар, азбаройи кичик жуссали, аммо илмда тенгсиз паҳлавон Ҳоди Зариф туфайли...

Ҳали соат 12 бўлишига анча бор, бирдан зина тепасида Ҳодихўжа ака кўриндилар.

– Тил ва адабиёт институти қаердалигини биласанми? – деб сўрадилар дабдурустан. – Эртага эрталаб институт директори Ҳабиба Қурбоновага бориб учраш, сени ишга олади, – дедилар домла. Шу гап холос. Менинг олдимдан ўтиб кетавердилар. Мен сўлжайиб турган эдим, орқаларига қараб: – Шунча чўл қувганинг етар энди, – дедилар ва индамай йўлларига равона бўлдилар.

Эртасига ҳозирги телевидение жойлашган бинога бориб, Ҳабиба Қурбоновага учрашдим. Дарҳол мен институтнинг фольклор сектори лаборантлигига расмийлаштиридилар. Бу 1962 йилнинг эрта кузи эди.

Институтда Мансур Афзалов, Қалли Айимбетов, Музайяна Алавия, Зубайда Ҳусайнова, Муҳаммаднодир Саидов, Охунжон Собироов, Жуманиёз Қобилниёзов, Малик Муродов, Ёқубжон Жўраев, Осим Боқиев, Тиловқул Ашуровлар билан танишдим.

Фольклор секторига тўпланган бу олимлар Ҳоди Зарифнинг розилиги ва эҳтимол ташаббуси билан тўпланган эдилар. Мен аввалига қорақалпоқ фольклори бўйича ишлайдиган, Қорақалпоғистонда катта обрўга эга бўлган Қалли Айимбетов ва уйғур халқ ижоди бўйича ишлайдиган Осим Боқиевнинг ўзбек фольклори секторига ишлаб юрганларига тушунмадим. Секторнинг бир мажлисида бунинг сирини англагандек бўлдим. Домла ўша мажлисда келажакдаги фольклор ва этнография институти таъсис этилишини орзу қилиб гапирган эдилар. Эҳтимол, бу орзу Тўра Мирзаевнинг қалбида армон бўлиб чўкиб ётгандир, аммо на илож, бу ёғи бозор иқтисодиёти...

Сал кун ўтмай Сафо Зуфарий, Маждид Ҳасаний, Босим Сойимов, Акбар Аҳмедов, Тўлқин Расулев, Ўткир Шокиров, Собиржон Содиков, Тешавой Алиқуловлар билан дўстлашиб кетдим. Шу ерда меҳрибон опамиз Суйима Фаниевани, бағри кенг олим Шоназар Шоабдурахмоновни топдим. Шу институт йўлакларига ҳамиша жиддий, камгап Алийбек Рустамий билан танишдим ва кейинчалик бу танишув дўстликка айланиб кетди...

Ишга тушганимга бир ойлар чамаси ўтгач, секторга бир йигит келди: лешонаси кенг, қошлари ораси очик, юзлари чорпахилдан келган, тиник, тийрак, синовчан қарайди, эғнида ўнгиб кетган эски кастюм, оёғидаги пойабзалини арзонлаштирилган магазиндан олган кўринади. Бўйи ўртгача. Ёш бўлишига

энди бу ёғи ўз ихтиёримизда, — деб фатво беради тамоғи тақиллаб турган “домла-имом”.

Палов олдидан ва палов ёйиш асносида битта шишани бўшатишади. Бу ёғига қитмирлик бошланади. Ёқубжон ака анжанлик, ҳазилга ўч, айниқса, бунақа мўмай иш анчадан бери қўлига тушмаган. Эртасига пешин пайтида Ёқубжон ака йўлакда туради. Тўра ака чиқадилар.

Икковлари ошхонага боришади. Ёқубжон ака овқатга навбат туришни Тўра акага ишонади, Тўра ака ҳам икки коса лағмонни кўтариб столга қўядилар.

— Тўражон, кечагининг бош оғриғи турибди, у-бу қилмай-мизми?

— Иш пайтида-я!

— Вино ичсак билинмайди, — дейди Ёқубжон ака.

— Майли, олиб кела қолинг, — дейдилар Тўра ака соддалик билан.

— Ие, чақалоқ кўрган менми, сизми?

— Кеча ювдик-ку.

— Бу иш давомли бўлиши керак, битта-яримта коммунист, масалан, Фани Абдурахмонов (*ўша пайтда институт партия ташкилотчиси*) эшитиб қолса, менга-ку ҳеч нарса бўлмайди, аммо сизга чатоқроқ бўлади-да.

Бу гапни эшитган Тўра аканинг ранг-қути ўчади, кўчанинг нариги бетидан “Баян ширей” деган вино олиб келадилар. Ёқубжон акада ҳар куни шу гап: пешинда овқат олиб берасиз, виноси билан, бўлмаса, парткомга айтаман. Тўра ака неча кунлардир Ёқубжон акани текинга боқиб юради, оғзидан гуллаб қўймаса бас. Аммо кимдир Тўра акани хотиржам қилган шекилли ёки ўзлари тушуниб қолдиларми, кунлардан бир куни “Боринг, менга деса ЦКга айтмайсизми?” девордилар. Тўра аканинг ўзлари ҳимоядан кейин сал ўтмай институт парткомига котиб бўлиб сайландилар. Сийёсат анча юмшаганиданми ёки Тўра аканинг табиатида қип-қизил коммунистлик йўқми, жанозага ҳам, хайр-худойиларга ҳам иштирок этавердилар, партком бўлиб бировга озор берганлари ёки коммунистликни пеш қилганликларини эшитмаганман.

Тўра ака ҳамшиша мулоқотда бўлган олимлар Ҳоди Зариф, Иброҳим Мўминов. Порсоҳон Шамсиев, Мақсуд Шайхзода.

Ҳамид Сулаймон, Ҳомил Ёқубов, Матёқуб Қўшжонов, Суйима Ғаниева, Музайяна Алавия. Мансур Афзаловлар катта олим бўлишларидан қатъиназар, соддадил, беғубор одамлар бўлишган. Ҳатто Виктор Максимович Жирмунский, замондошларининг хотирасига кўра, жаҳоншумул олим бўлиши билан бирга соддадил ва кўнгилчан одам экан.

Дарвоқе, бир нарсага ўзим гувоҳман, В.М. Жирмунский Тўра Мирзаевнинг номзодлик диссертацияси муносабати билан у кишига мактуб жўнатган эди. Мактуб катак дафтар қоғозига ёзилган, унда Тўра аканинг диссертациясига холис баҳо берилганди.

"Сиз мазкур ишингиз билан энг машҳур ўзбек достонларини барча вариантлари билан тадқиқ қилишдек янги йўналишга пойдевор қўйгансиз. Бу эса ўзбек халқ ижодини ҳар томонлама ўрганишда жуда муҳим аҳамият касб этади деб ўйлайман. Ўзбеклар орасида "Алломиш" достонининг икки типи мавжудлигини кашф этганингиз менда катта қизиқиш уйғотди. Чунки достоннинг Бўри бахши версияси сифатида тавсифланган типи менга маълум эмас эди. Шу боис тадқиқотингизнинг хулосаси мен учун жиддий янгилик бўлди" (Ўша хатни Тўра ака билан биргаликда ўқиган эдик, хатнинг матни ёдимда қолмагани учун Маматқул Жўраевнинг "Тўра Мирзаев ва ўзбек фольклоршунослигининг тараққиёти" мақоласидан ("Ўзбек фольклоршунослиги масалалари" атоқли фольклоршунос олим, профессор Тўра Мирзаев таваллудининг 70 йиллиги ва илмий ижодий фаолиятининг 50 йиллигига бағишланган илмий мақолалар тўплами, Тошкент, 2006, 5-6-бетлар) кўчирдим).

"Яхшига яқинлашсанг етарсан муродга..." деган мақол жуда гўғрилигини Тўра ака мисолида кўриш мумкин. Шу ўринда Охунжон Сафаровнинг "Тўра Мирзаев" китобидан кўчирма қилишга эҳтиёж туғилди.

"1961 йилнинг баҳори. Наврўз арафаси. Республика радиоасидан баҳор ҳақида бир лавҳа берилган экан, ўша лавҳани ўқиган суҳандон (диктор) нутқи улуғ шоир ва аллома Ғафур Ғулумга ёқмай қолибди. Суҳандоннинг ғариб ва ғализ талаффузидан ғижини келган шоир шу ҳақда дўсти Ҳоди Зарифга "тўкила" туриб, иттифоқо, ёшгина, саҳройилиги, соддалиги юз-кўзидан билиниб турадиган бегона йигитчанинг бу суҳбатни мароқ билан берилиб тинглаётганига кўзи тушиб, бехос Ҳоди Зарифдан:

Бу гапларни айтишимнинг сабаби шуки, Тўра ака тириш-қоқлиги туфайли аспирантура даврида нафақат рус тилини, балки араб имлосини ҳам ўрганиб олганлар. Бусиз фольклоршунос бўлиш мумкин эмас эди. Фольклоршунослик фани русларда ривожланган ва рус нашриётлари нафақат рус фольклоршуносларининг, балки жаҳон тилларидаги илмий асарларни ҳам рус тилида нашр этиб улгурган. Фольклор архивида сақланаётган материалларнинг аксарияти эса, араб имлосида битилган.

Бундан икки-уч йил олдин Тўра ака билан бир тўйда кўришиб қолдик. Ёнларида турган кишини таништирдилар: "Чақалоқлигида кўрганингиз Улуғбек мана шу". Ориққина, оппоқ мўйлови ўзига ярашиб тушган йигит билан кўришар эканман, "Ие, Улуғбекнинг ўзи ҳам чол бўлиб қолибдику", дедим ҳазиломуз. Хаёлим 1964 йилларга кетди. Тўра ака номзодлик диссертациясини ҳимоя қилиш арафасида Эски Жўванинг Каллаҳонасидаги бир ҳовлида ижарада турар, оиласи ҳам шу ерда эди. Зиёфат ташвишлари билан бўлса керак, бозор-ўчарга қарашишга бордим. Эрталабки пайт эди чамаси. Тўра ака билан гаплашиб турганимизда у кишининг рафиқалари — Раъно келинойи чиқдилар. Муболаға эмас, ўзбек аёлларига хос бўлган барча фазилатлар — беғуборлик ва покизалик, одамгарчилик ва суркат, меҳр ва мурувват, мулойимлик ва қисматдан шукроналик — барчаси келинойида мужассам эди. Тўра ака ўзбек эркакларига хос иш бита қолсин, деган ўйда халта-хултани олиб дарвоза томон йўналганларида Раъно келинойи у кишига мулойим, аммо қайтариб ташлаб бўлмайдиган танбиҳ бериб, бизни тайёр дастурхонга таклиф қилдилар. Наридея бери нонушта қилишдан бошқа чорамиз қолмади. Бу аёл эрини хуш кузатиб, хуш кутиб оладиган тоифадан эди, назаримда. Мен Улуғбекни ўшанда кўрганим, йўртмачоқ гўдак эди.

Улуғбек билан боғлиқ бир воқеа ҳеч эсимдан чиқмайди ва буни навоийшунос олим, Тўра аканин қадрдонларидан Ёқубжон Исҳоқов қайта-қайта ҳикоя қилишдан эринмайди. Тўра ака Сурхондарё вилоятининг Жарқўрғон туманида ишлаб юрган пайтларидаёқ коммунист бўлган. Коммунистлар учун ўша пайтда осон бўлмаганини ҳозирги ёшларимиз, борингки, эллик ёшга кириб қолган кишиларимиз ҳам тасаввур қилолмасалар керак.

Жанозаларда иштирок этиш мумкин, аммо жаноза намозига туриш ман этилган, агар Тўра ака сингари эътиқодли мусулмон бўлса, бисмиллони ҳам ичида айтган...

Хуллас, Улуғбек туғилганда Тўра аканинг қувончи чексиз бўлдию, аммо чақалоқнинг қулоғига азон айтиш муаммоси туғилди. Каллахонада ким кўп, диндор одамлар кўп, ўшалардан биронтасига яширинча илтимос қилса бўлади-ку. Тўра акага хос соддалик ва беғуборлик жаҳоншумул олим бўлиб танилганида ҳам феълидан аримаган.

Тўра ака қадрдонлари бўлиб қолган Ёқубжон акага айтадилар.

— Жўра, хабарингиз бор, ўғил кўрганман, она-болани туғруқхонадан олиб чиққанимга ҳам икки кун бўлди, бу ёғини тушунасиз, мусулмончилик, очиқ равишда азон айттириш а... сиёсатни биласиз-ку.

— Албатта, чақалоққа азон айтиш керак, бўлмаса кофир қавмида кетади, — дейди Ёқубжон ака Тўра аканинг юрагига гул-гула солиб.

— Энди, жўра, гап орамизда қолсин, таниш-билиш домлалардан бўлса, топиб берсангиз. Мен Тошкентни яхши билмайман, таниш-билишларимдан фақат сиз.

— Ие, домлани нима қиласиз! Ўзим қойил қиламан, биласиз, коммунист эмасман, беш вақт намоз ўқийман.

Бу гапга чиппа-чин ишонган Тўра аканинг чехраси ёришиб Ёқубжон акани уйга олиб борадилар. Болани олиб чиқиб Ёқубжон аканинг тиззасига қўядилар. У ҳам чақалоқнинг ўнг қулоғига азон, чап қулоғига тақбир айтади ва қироат билан дуо ўқийди. Улуғбек деб исм берадилар. Тўра ака хижолатлик билан:

— Энди, жўра, биз бухороликмиз, бизда сизлар киядиган тўн йўқ. Зар чопон бор, шуни кийдирсам хафа бўлмайсизми? — дейдилар.

— Бўлаверади, — дейди Ёқубжон ака такаллуфсиз.

"Домла-имом"нинг устига бухороча зар чопон ёпилгач, Тўра ака яна минг хижолатлик билан:

— Жўра, келинингиз самарқандча палов қилган, шуни баҳам кўрамиз-да, ҳалигидай... жиндай-жиндай мумкин бўлармикин? — дейдилар.

— Ие, Тўражон, "бўлармикин" деганингиз нимаси, жуда бўлади, азон ўқиб бўлинди, чақалоқ мусулмон оламига ўтди,

– Ҳой халфа, – дебди-да, кўзи билан имлаб унинг кимлигини сўрабди. У Ҳоди Зарифга доимо “халфа” деб мурожаат қиларкан. Шунда Ҳоди Зариф унинг яқинда ўқишга қабул қилинган шогирди эканлигини айтибди.

– Эҳ-ҳа, шунақа диққат билан гап тинглайдиган шогирдинг бор экану. Тинглаб биладими, демак, ундан ўзингдай улуғ олим чиқади, – дея ҳазиллашган экан” (Охунжон Сафаров, Тўра Мирзаев, адабий портрет, Тошкент, А.Қодирий номдаги ХАЛҚ МЕРОСИ нашриёти, 2006, 8-9-бетлар).

Охунжон Сафаров шу китобнинг 13-саҳифасида қайд этади:

“Академик шоир Фафур Гуломнинг башорати рост чиқди. Тўра Мирзаев устози Ҳоди Зарифга муносиб шогирдгина бўлиб қолмади, балки илмий изланишлару мураббийликда ҳам унинг ўрнини тўлдиролган меҳрибон устоз даражасига кўтарила олди”.

Назаримда, Ҳоди Зариф билан Тўра Мирзаевнинг муносабатлари ота-боланикидек эди. Ҳали аспирантлик давридаёқ Ҳоди Зариф кўп ишларни Тўра акага ишонар, Тўра аканинг хиёнат қилмаслигини яхши билардилар чоғи. Бахшиларда шундай: бахши шогирдини вояга етказиб, унинг шоирлигига ишонгач, устига тўн ёпади, қуввати етганлари от миндиради ва унга оқ фотиҳа беради. Ҳатто шогирдини уйлаб қўйганлари ҳам бор. Ҳоди Зариф Тўра аканинг устига тўн ёпмаган, от миндирмаган, уйлаб ҳам қўймаган, аммо бутун бир фольклор хазинасини, ўзининг бой илмий меросини Тўра акага ишониб топширганлар. Бу ҳолни “Сухбатлар”ни ўқиган китобхон дарҳол илғаб олади. Тўра ака нафақат Ҳоди Зарифнинг, балки бутун институт жамоасининг, ҳаттоки институтдан ташқарида бўлган олимларнинг ишончини қозонган эдилар. Ўзбекистон Фанлар академиясининг ўша пайтдаги вице-президенти, республика гуманитар фанларининг ташкилотчиси ва раҳбари Иброҳим Мўминовнинг ҳам ишончини қозониб, у киши билан ҳам ота-боладек муносабатда бўлдилар.

Ҳоди Зариф ҳам, Иброҳим Мўминов ҳам оғир карвон одамлар эди. Икки ота-устоз билан шогирднинг ёшида катта фарқ бор; 28-31 ёш. Аксарият кексалар билан ёшларнинг бир-бирларини тушунишлари мушкул. Тўра ака аспирант бўлиб, кейинчалик, орадан кўп ўтмай кўзга кўринган олим бўлган

даврларда Ҳоди Зариф 60 ёшда, Иброҳим Мўминов 57 ёшда эдилар. Тўра ака эса навқирон йигит, 29 ёшда. У киши ҳар икки устознинг уйига бетакаллуф кириб борар ва икки кекса ҳам катта ўғиллари келгандек қувониб кутиб олардилар. Бу шунчаки борди-келди эмас, зиёрат ё иёдат эмас, Тўра аканинг устозлариникига таширифи умумфан учун бир нарса ундириш, янги бир мақола ёки китоб ёздириш, фаннинг маълум бир соҳасидаги ташкилий ишларни ижобий ҳал қилиш билан яқун топганлиги у кишининг илмий ва ташкилий фаолиятидан аниқ кўриниб турибди, китобхон менга ишонмаса, Охунжон Сафаровнинг "Тўра Мирзаев" деган адабий портрети, Маматқул Жўраевнинг "Ўзбек фольклоршунослиги масалалари" китобида чоп этилган "Тўра Мирзаев ва ўзбек фольклоршунослиги тараққиёти" мақоласини ўқиб кўришлари, лоақал "Ўзбек фольклоршунослиги масалалари" китобига илова қилинган "Профессор Тўра Мирзаев асарларининг библиографияси"га кўз ташлашлари мумкин. Мазкур "Сухбатлар"ни ўқиган китобхон ҳам бунга осонгина илғаб олади.

Мен Ҳоди Зариф домлани баъзан Муҳаммаднодир Саидовнинг уйида кўриб қолардим. Узоқ вақт суҳбатлашиб ўтирганимизда, ажойиб фикрлар, ғаройиб воқеаларни айтиб берганларини эшитардим. Бир куни Нодир акага:

— Домла бу гапларни оғзаки айтиб кетдилар, шу гапларни қоғозга туширсалар бўлмасмикин, — дедим. Нодир ака қизиқ гап айтди: "Домла бир куни бундан буён кичик-кичик, миниатюр нарсалар ёзаман, нари борса икки-уч қоғоз", деб қолдилар. Мен у кишига ўзингизга ярашадиган ишни қилсангизчи, кимсан Ҳоди Зариф бўлиб, парча-парча нарса ёзасизми, дедим".

— Бекор айтибсиз шу гапни, — дедим, — ҳар ҳолда бирон нарса қоғозга тушиб қоларди-ку, эсиз, ҳалиям бўлса унданг шунга.

— Иложи йўқ, домлага бирон нарса ёздиролса, фақат Тўра ёздирар олади.

— Нечук, сиз ахир олдинги шогирдалридан бўлсангиз...

— Тўғри, лекин менга қараганда Тўра жуда яқин, мен илмда фақат назарий йўлдан кетдим ва сизни ҳам шунга даъват қилдим, назария билангина шуғулланиш домлага ёқмайди, манба

асосида қиёсий текстологик иш олиб боришни афзал курадилар, фольклорда текстологик иш олиб бориш, дoston бўладими, эртақ бўладими, ҳаммасини қиёсий ўрганиш у киши учун муҳимроқ, мен учун эса назария.

Бу гап менга қаттиқ таъсир қилди. "Хато йўлдамасмикинман", деган шубҳага бориб қолдим. Нодир ака бунинг устига яна бир гап айтиб қолди:

— Бир куни Жирмунскийдан "Алпомиш" дostonининг ғояси нима?" — деб сўрадим. "Кахрамонлик", деб жавоб берди.

Бу гап ҳам менга тарсаки бўлиб тушди. Дostonларнинг сюжети, композициясини ўрганиш асносида улардан ғоя излаб юрдим чоғи. Ғояпарастлик шўро даврида қандай оқибатлар келтириб чиқарганлигини биламан-ку, ахир!

Тўра Мирзаевнинг илмий асарларини мутолаа қилганимда фалон дostonнинг ғояси мана бундоқ, у мана бу мафкурага хизмат қилади, деган фикрни учратмайман. Тўра ака бирон дostonни ўрганар экан, аввало маълум бир дostonнинг вариант ва версияларини излаб топадилар, кейин дostonнинг келиб чиқиш тарихи билан қизиқадилар, дostonнинг поэтик хусусиятлари, сюжетининг моҳияти, композициясининг тузилиши масалаларини таҳлил қиладилар. Айнан шу йўналиш Ҳоди Зариф асарларида ҳам асос эътибори билан намoён бўлади.

Мен Москва давлат университетида докторант сифатида расмийлаштирилдим. Мавзу ҳам аниқланди: "Этическое и эстетическое в узбекском народном творчестве". Нодир ака қадамни катта ташлабсиз, менинг бу ишга ақлим етмайди, деди. Бир куни иш билан институтга бориб қолдим. Тўра ака ишларимни сўрадилар, режаларим билан қизиқдилар. Мен мавзунини айтиб. Москва давлат университетида докторантликни ўташимни айтдим. Бу 1973 йиллар бўлса керак. Тўра ака хос вазминлик ва синчковлик билан менга тикилиб туриб, бироздан кейин:

— Ҳа, энди, фольклоршуноздан ҳам бир файласуф чиқаркан-да, — дедилар.

Сездимки, менинг бу баландпарвоз мавзуим у кишига ёқмади. 1976 йилга келиб мавзудан ўзимнинг ҳам ҳафсалам пир бўлди. Докторлик диссертацияси ёзиш кўпда қийин иш эмас, ёзарман, хўп, кейинчи, фольклоршуносликнинг асл манбаидан узоқда нима топаман, боринги, Москвадан доктор

ҳам бўлиб келдим дейлик, бу докторлик илмий жамоатчилик ўртасида қабул қилинадими. йўқми, бу ишимнинг илм учун қанчалик аҳамияти бор, деган ўйлар билан бу ишни йиғиштирдим.

Агар докторлик ишини давом эттирганимда Тўра аканинг қўллаб-қувватлашига ишонардим, бу кишида бировнинг шохини синдириш олати йўқ, қўлидан келганча ёрдам ҳам беради, ишонаман, лекин ўзимчи? Ўзим ўзимга қандай баҳо бераман? Шундан кейин доим китоб нашр этишга ўтдим ва ҳар гал фольклордан бирон нарса ёзсам тепамда Тўра ака "Шундаймикин, қани, кўрайлик-чи", дегандек бўлаверади.

Ўша суҳбатда яна бир гап ўтди. Мен шогирд сифатида Нодир аканинг ишончига кириб қолган ва ҳамма нарсани менга ишонадиган бўлган эди. Шунинг учун университетни битираётган дипломантлар — Шомуҳитдин Мансуров, Ҳожимурод Расулев, Саодат Йўлдошева ва яна кимларнидир, номлари эсимдан чиққан бўлиши мумкин, менга рўпара қилавердилар. Ўзим-ку бир аспирант, уларнинг диплом ишларига қарашаман. қайси биридир ёзолмайди, қай биридир ёзишга ёзади, аммо илмий тафаккури тор, қай биридадир тафаккур ҳам, қалам ҳам бор, аммо мақсадни англамайди. Бу ҳам майли, менинг мустақил бўлишимда бу ҳам бир омил бўлгандир. Ўзим аспирант бўла туриб, менга аспирантларни жўнатишларига нима дейиш мумкин.

Уйимга мендан етти-саккиз ёш катта Абдумўмин Қаҳҳоров "Келиной" дostonининг вариантлари" деган иши билан кириб келди. Диссертация ишим битиб қолгани ва Қаҳҳоровнинг ишига қизиқиб қолганим учун ёзганларини кўриб чиқдим. Қаҳҳоровда ҳамма нарса бор эди: дostonларнинг кўпларини ўзи ёзиб олган, бахшилар билан яқин мулоқотда бўлган, дoston вариантларини дуруст баён қилган, бироқ илмий йўналиш йўқ. Бунинг устига сўз кўп. Мухтасар ифода қилиш мумкин бўлган бирон гапни ярим бетга олиб боради, ўқигунча одамнинг нафаси тиқилади. Раҳматлик менга ёпишиб олди, Нодир ака айтдилар. илтимос, таҳрир қилиб берасиз, деди. Хайр, майли, таҳрир қилдим, кўз олдимда ҳимоя қилди. Хотирам алдамаса, Тўра ака оппонент бўлган эдилар шекилли. Кейин Сурхондарёдан Тошгемир Турдиев билан Аминжон Аллаев кириб келишди. Тошгемир туман

миқёсида журналист бўлиб, кейин партия ишига ўтган, Аминжон соф маъмурий ходим эди.

Бир куни уйимга мендан 15 ёшлар чамаси катта Субҳон Умаров кириб келди. Унга Нодир ака "Пўлкан шоирнинг дostonлари" деган мавзу берибди. У ҳам канадай ёпишиб олган. Нодир ака ҳам, майли, ҳатто мендан ҳам катта ёшдаги одам экан, хизматингизни аяманг, деди. Таҳрир қилиб бердим. Кейинчалик Раимқул Ражабов, Саодат Йўлдошева, яна қандайдир Муаззам деганлари келишди...

Ўша суҳбатда булардан Тўра аканинг хабарлари борлигидан ажабландим.

— Фольклоршуносликнинг эшигини келган-кетганга очиб беравериш яхшиликка олиб бормаса керак, фаннинг қадрини баланд сақланг, — дедилар.

Юзимга тарсаки тушгандек бўлди. Қизиғи шундаки, менинг "завод"имдан чиққан кадрлар бугун фольклоршунослар рўй-хатида қайд этилган ҳолда менинг номим мутлақо учрамайди. Умримнинг ярми мардикорлик билан ўтганига энди ачинаману, аммо фойдаси йўқ.

Тўра Мирзаевнинг менинг илмий фаолиятимда бурилиш ясагани, юқорида айтганимдек, нўноқ бир чавандозни "Борса — мақсад" йўлига бошлагани ҳимоям жарёнида содир бўлди. Ишим университетнинг ўзбек адабиёти кафедрасида битган, аммо муҳокама учун фольклор секторига юборилган эди. Кафедрада мутахассис ва бу фанга тегинли илмий кенгаш йўқ деган баҳона рўкач қилинди. Кейинчалик, ҳатто ярим йил ўтмасдан фольклордан диссертация ҳимоя қилганлар бўлди. Диссертация нусхалари Ҳоди Зарифнинг буйруғи билан Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Тиловул Ашуров, Комилжон Имомов ва албатта, Тўра Мирзаевга берилган эди. Ишни 1969 йилнинг ёзида топширган бўлсам, кузда, айни пахта терими мавсумида муҳокама куни белгиланди. Нодир ака билан белгиланган куни узун-қисқа бўлиб секторга бордик. Ҳаммаёқ жимжит. Секторда ҳеч ким йўқ. Доимгидек, Зубайда опа ўтирибди. Бир пайт Мансур Афзалов кириб келди. Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгач, келишимиз сабабини сўради. Биз муҳокамага келганимизни айтдик.

— Ие, қанақа муҳокама! — деб ажабланди Мансур ака. — Масалан, мен аранг 30 бетини ўқидим, Тўра пахтада, штаб

бошлиғи, уям ўқимаган, албатта. Бошқаларнинг ҳам диссертациядан кўра зарур ишлари бор.

Нодир ака жаҳл отига миниб, икковлари қизаришиб олдилар. Музайяна опа келиб, 19 бетини ўқиганлигини, Комилжон Имомов 110 бет ўқиганлигини, Тиловқул 130 бет ўқиганлигини айтди. Аммо Нодир ака ҳам ўжарлар тоифасидан, домла муҳокама бугун бўлади деганлар, бугун ўтказамиз, деб туриб олди. Шу жанжал устига Тўра ака кириб келдилар. Эгниларида фуфайка, оёқларида кирза этик, бошларида эски, ўнгиб кетган қалпоқ, аммо қўлларида қалин жилд: менинг диссертациям.

— Мен диссертациянинг сўнгги нуқтасига ўқидим, домла йўлакдалар, ҳозир кириб қоладилар, — дедилар ва пастдаги стол олдидаги стулга ўтирдилар. Ҳамма жим. Шунда мен Тўра аканинг секторда нуфузи жуда баланд эканлигини, ҳатто сектордаги баъзи димоғдор одамлар ҳам у кишининг олдида тилини тишлашини сездим. Ҳоди Зариф кириб, одатлари бўйича эшик олдидаги стулга ўтириб:

— Қани, диссертация муҳокамасига тайёрмисизлар, унда бошладик, Музайянахон, сиз бошлай қолинг, — дедилар. 19 бетгина ўқиган опа олиб кетдилар баландларвоз гаплар билан, нуқул сўзга ёлишадилар, аллома деган сўз кўпликда эканлигини уқтириб кетдилар, бир ёқдан Мансур ака 30 бет ўқиганини пеш қилиб, ишни чипакка чиқармоқчи. Комилжон Имомовнинг Нодир ака билан ҳисоб-китоби бор шекилли, нуқул у кишининг жиғига тегадиган гапларни айтади. Охири Тиловқул гапирди, унинг гаплари жўяли эди. Энг сўнгги сўз Тўра акага берилди. Ажаб, биронга одам ўрнидан туриб гапирмади, ўтирган жойида сайраверди, Тўра ака ўринларидан турдилар, диссертацияни тўлиқ ўқиб чиққанларини, ишнинг фазилатли жиҳатларини, ҳимоя учун яроқди эканлигини гапириб, ундаги камчиликларни ҳам қайд этган ҳолда, ҳимоягача тузатиш мумкинлигини таъкидладилар. Ҳоди Зариф муҳокамага яқун ясаб, ўринларидан турдилар-да, юқоридаги столда турган ички телефон қулоғини бурадилар.

— Шоназар, бир шогирдимиз диссертациясини битирибди, ҳозиргина муҳокамадан ўтказдик, а? Ҳа, илмий раҳбари ўзимизнинг мулла Нодир. Шунга сизни оппонент сифатида белгиласак, нима дейсиз? Бўпти, келишдик, диссертант сизга учра-

шали. — Кейин жойларига ўтираётиб: — Биринчи оппонент масаласи ҳал бўлди, Шоназар рози, энди иккинчи оппонентни белгиласак, менимча, ишни Тўра Мирзаевдан яхшироқ биладиган киши йўқ, нима дейсиз, мулла Тура? — деб сўрадилар.

— Мен-ку розиман, домла, Асрор ўзимнинг жўрам, аммо протоколга менинг номим кирмаслиги керак, ВАКда бунга норози бўлишади.

Протоколни ёзиш ҳам Тўра аканинг ўзларига топширилди. Тўра ака уйларига бирров бориб, ўша куниёқ пахта теримига қайтиб кетганларини эшитдим.

Химоя ўтди, 84 фоиз овоз олдим. Диссертация жўнатилди. Ортидан юмалоқ хатлар ҳам етиб борибди. Тасдиқлаш иши чўзилгандан чўзилди. Профессор Ҳафиз Абдусаматов ўша пайтда Олий аттестация комиссиясида пленум аъзоси эди шекилли. Иш кечикаётганидан хавотир олиб Ҳафиз акадан илтимос қилдим. Ҳафиз ака Москвага борганларида суриштирибдилар, иш осилиб ётган экан.

— "Дўстлар"ни кўпайтириб юборибсиз, йигит, ёз-ёзлар кўп экан, лекин Тўражонга қойилман, сизни қаттиқ ҳимоя қилибди, — дедилар.

Ҳафиз ака кейинги Москвага борганларида қувончли хабар олиб келдилар,

— Ишингиз тасдиқланди, тўнни ечинг, — дедилар ҳазиллашиб.

Мен тафсилотини сўраган эдим, уришиб бердилар:

— Гап кетидан қувадиган бўлманг, ўтди кетди ҳаммаси, устингиздан ёзган "дўстларингиз" бир нимага қўнган пашшадек бўлиб қолди, кейинги ишларингизга муваффақият.

Шундай қилиб бир йилу 3 ой деганда диплом олдим.

Бошимга қаттиқ кунлар тушди. Менинг ортимдан "бу одамнинг илмий даражасини бекор қилиш керак", дегувчилар топилди ва институтга университет номидан хат йўлланибди. Кулфатлар бошимдан аригач, Тўра акага учрашдим.

— Шундай хат келгани рост, аммо биз унга эътибор қилмадик, хатнинг қаердалигини ҳам билмайман, сиз ҳам унутинг, фольклор бўлимига келинг, бирга ишлаймиз, — дедилар Тура ака.

Бироқ менинг вужудимни ҳануз репрессия зарби офритарди, боз устига бу покиза инсоннинг мен учун бирон гап эшитишини истамасдим, фольклор бўлимига бормай, вилоят матбуот бош-

қармасига ишга жойлашиб олдим ва шундан кейин менинг ноширлик фаолиятим яна авж олди.

Тўра ака ҳақида жуда кўп ёзишим мумкин, ёзавераману битикларим тугамайди. Агар ҳамма ишимни йиғиштириб, Тўра аканинг илмий фаолияти ҳақида ёзадиган бўлсам икки жилд китоб ҳам камлик қилади. Чунки бу илмий фаолият ўзбек фольклоршунослигининг тараққиёти билан шундай чамбарчас боғланганки, унда Тўра Мирзаевнинг тафаккури алоҳида. Воҳид Зоҳидов бўш ерда бино кўтармоқ жасоратдир, деган эди Ҳоди Зариф ҳақида. Аммо кўтарилган бу бинони пардозлаш, уни элга кўз-кўз қилиш ҳам осон иш эмас. Тўра ака Ҳоди Зариф кўтарган бинони пардозлаб, иморатни шувоқлари тушиб кетмайдиган даражага келтирдилар, уни эл назарида муҳташам бинога, қасрга айлантирдилар. Бироқ ғаламислар тинч ётишмайди. От топади, эшак ейди, деганларидек, Тўра аканинг меҳнати ва меҳрибонлигидан фойдаланган одамлар у кишини бир пайтлар кўчирмакашликда айблаб, 1989 йилда "Тошкент ҳақиқати" газетасида икки марта танқидий мақола беришди. Газетадаги мақолани ўқиб, жоним халқумимга келди. Тўра акага қўнғироқ қилиб қўнгил сўрашга истиҳола қилдим, аммо "Тошкент ҳақиқати" газетасининг муҳаррири раҳматлик Нуъмон Насимовнинг хонасига бургутдек ёпирилиб кирдим, олдига қўлимдаги ғижим газетани отдим. Нуъмон ака мени бундай ғазабда кўрмагани учун ҳайрон бўлди. Ғижимланган газетани очиб қаради ва ҳаммасига тушунди.

– Жаҳлга минманг, ука, хато қилган бўлсак, тузатамиз.

– Менинг ғазабланишимга сабаб бор, бир ғаламис-ку шуни ёзиб келибди, ахир, республикада бу соҳанинг мутахассислари бор, шуларга наҳотки кўрсатиб олиш қийин бўлса! – дедим.

Нуъмон аканинг ўқинганлиги шундоқ билиниб турарди.

– Майли, хафа бўлманг, жаҳдан тушинг, Тўра Мирзаевни қақриб кела оласизми, бир гаплашардик, – деди.

Мен Нуъмон аканинг хонасидан Тўра акага қўнғироқ қилдим. Ажаб, Тўра аканинг овози ҳазин эмас, доимгидек кўтаринки эди. Мақсадни айтган эдим, қачон деб сўрадилар. Нуъмон акага қарадим. "Эртага. Соат 10 да", деди Нуъмон ака шивирлаб. Тўра акага айтдим, "Майли, мен Матёқуб ака билан бораман", дедилар. Мен эртасига соат 9 даноқ Нуъмон аканинг кабинетига

ўрнашиб олдим. Матёкуб Қўшжонов билан Тўра ака кириб келишди. Ажабки, на Матёкуб ака, на Тўра ака муҳаррирга таъна қилишмас, фақат танқиднинг ноўрин эканлигини айтишарди. Исбот қилишарди. Таъна мен томондан бўлиб турибди, ҳар гапда газетани айблайман. Шунда Тўра ака: "Асрор жўрам-да, куйганидан гапираяпти", дейдилар. Ёмонга ўлим йўқ дейишади, йўқ, бор экан, танқид қилган дастёр ўша йили бўлса керак ўлиб кетди, унинг устозлари ҳам бу олам билан хайрлашдилар...

Ташвишларим кўпайиб кетди, ҳали сенми хусусий нашриёт очадиган, деб устимга текширувчиларни юбориб туришибди, улар билан олишиш асабларимни чарчатди. Шўро пайтида хусусий нашриёт очишни жиннилик деб атаганлар ҳам бўлди, шунга қарамай, нашриётни сақлаб қолишга эришдим. Газетада оқловчи материал босилдими, йўқми, Тўра ака ва Нуъмон акадан ўз ташвишларимга ўралашиб қолиб, алоқам узилиб қолгани учун билолмадим...

Менинг хусусий нашриётимга кўп олимлар, ёзувчилар, менинг бошимга иш тушганда қарсак чалган одамлар ҳам келишди, китобларини нашр эттиришди, аммо Тўра ака келмадилар. Ўзим бир неча марта у кишига мурожаат қилдим, янги эртақлар, дostonлар ва илмий ишларингизни чоп этайлик, дедим. "Ҳа, Худо хоҳласа, албатта", дедилар, холос. Бўлмаса, муаллифларга катта-катта қалам ҳақи бераётганлигимни эшитганлар. Тўра акада менинг оғирлигим бировга тушмасин, деган ақида бор, иложи бўлса, бировга ёрдам берадилару, аммо ундан жизя кутмайдилар.

Энди бу битикнинг сарлавҳасига қайтамыз. Тўра Мирзаевга нисбатан "Ўзбек фольклоршунослигининг тўраси" деган гапни такрорлаб юраман, шу гапимни сарлавҳага чиқариб тўғри қилганимни битиклар тугагандан кейин ўзим тасдиқлаб турибман. Тўра – бошлиқ, раҳбар, йўриқ дегани. У кишининг раҳбарлигида, у кишининг йўл-йўриги билан 7 фан доктори, 22 фан номзоди етишиб чиқди. Неча-неча диссертантларга оппонентлик қилдилар, йигирма йил давомида институтни бошқардилар, Беш йил давомида Академиянинг вице-президенти бўлиб, гуманитар фанларга раҳбарлик қилдилар, фан ишларини ташкил қилиш ва ривожлантиришда озмунча меҳнатлари

сингмади. Ажабки, Академия тарихида академик бўлмаган одамнинг вице-президент бўлиши кўрилмаган ҳодиса эди. Лекин у киши расман академик бўлишга лойиқ эдилар-ку.

Асаблар ҳисобига ишлаш ўз изини қолдирмасдан илож йўқ. Тўра ака бирдан инсулт олганларини эшитиб кўрқиб кетдик. "Наҳотки..." деган бир шум ўй ўтди хаёлимиздан. Ўша кезлари ўзим ҳам асабларим қақшаб, гоҳ касалхонада, гоҳ уйда пажмурда аҳволда ётган эдим. Ётган жойимда у кишини дуо қиламан. Илмнинг куйинчак, бағри кенг, ишлаб толмайдиган раҳбарини топиш анқонинг уруғини излагандек гап, балки топилар ҳам, аммо Тўра акадек инсон топилмайди. Шунинг учун у кишини таниган, у кишига ҳурмати ва эътиқоли баланд одамларнинг ҳаммаси Тўра Мирзаевга узоқ умр тилаб ўша кунлари дуо қилдилар ва ҳамиша дуода бўлиб турибдилар, токи узоқ йиллар бошимизга соябон бўлсинлар...

Асрор САМАД

МУНДАРИЖА

Китоб ҳақида бир неча сўз.....	3
Таржимаи ҳол.....	5

БИРИНЧИ ҚИСМ

Олимнинг ота-боболари.....	8

ИККИНЧИ ҚИСМ

УСТОЗЛАР, ҲАМКОРЛАР ВА САФДОШЛАР

Ғози Олим Юнусов.....	23
Абубакир Диваев.....	43
Абдурауф Фитрат.....	50
Юрий Соколов.....	59
Виктор Жирмунский.....	67
Олим Шарафиддинов.....	85
Буюк Каримов.....	92
Мансур Афзалов.....	97
Музайяна Алавия.....	112
Зубайда Ҳусайнова.....	119
Тил ва адабиёт институти.....	124

УЧИНЧИ ҚИСМ

ТУРЛИ МАВЗУЛАР. ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК ТАРИХИ, ФОЛЬКЛОРНИНГ НАЗАРИЙ ВА АМАЛИЙ

МАСАЛАЛАРИ.....	127
Диссертация мавзуси.....	131
Биринчи мақола.....	146
"Ўзбек халқ ижоди".....	152
"Ҳишай"нинг маъносини биласизми?.....	161
Йиғма вариант керакми?.....	167
Достон борлигини халқимиз ҳис этиб туриши керак.....	177
"Тўруғли"ми, "Эрўғли"?.....	183
"Булбул тароналари".....	189
Гўрўғлининг тўрт Ҳасани.....	197
Анъанавий сюжет.....	207

Фольклоршунослик тарихини қачондан бошлаш керак?.....	209
Кундаликдаги қайдлар.....	220
Алвидо, Устоз!.....	249
Сўнгсўз ўрнида.....	252

ИЛОВАЛАР

Устоз хотираларидан.....	256
Экспедиция кундалигидан саҳифалар.....	266
Қисқача луғат.....	271
Эргаш шоирнинг "Таржимаи ҳол" достонига ёзилган изоҳлардан.....	312
В.М.Жирмунскийнинг Ҳоди Зарифга ёзган хатларидан.....	322
Олимларнинг Ҳоди Зариф илмий фаолиятига берган баҳолари.....	326
<i>Изоҳлар.....</i>	<i>334</i>
<i>Асрор Самад. Ўзбек фольклоршунослигининг тўраси (икки устоз суратиغا чизгилар).....</i>	<i>343</i>

**Тўра Мирзаевнинг “Ҳодя Зариф билан суҳбатлар”
китоби бўйича чакана ва улгуржи савдо учун қуйидаги
телефонлар орқали мурожаат қилиш мумкин:
*276-89-09, 937-13-98, 215-01-83, 251-41-83, 958-53-09***

Илмий-маърифий нашр

Тўра МИРЗАЕВ
Ҳоди Зариф суҳбатлари

Нашр раҳбари Аброр Абдусамедов
Муҳаррир Асрор Самад
Рассом Уйғун Солиҳов
Мусаҳҳиҳа Матлуба Тожибоева

Босишга рухсат этилди 9.02.2013. Қоғоз ўлчами 60x84 1/16.
TimesUz гарнитурасида терилди. Офсет босма. Буюртма №...
Нашриёт-ҳисоб табоғи 15,5. Босма табоғи 27,25. Алади 200 Макет
ва нишона нусхалар. Баҳоси келишув асосида.

“SHAMS-ASA” масъулияти чекланган жамият
босмахонасида чоп этилди.

Манзил: Тошкент, Бунёддор кўчаси, 28. Тел.: 276-89-09